

**AVRUPALI SEYYAHLARA
GÖRE XIX. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE
PAMİR BÖLGESİNDE
KÜLTÜREL HAYAT**

Gökhan ÇALLI
Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Doç. Dr. Cihad CİHAN
Kasım, 2023
Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

AVRUPALI SEYYAHLARA GÖRE XIX. YÜZYILIN
SON ÇEYREĞİNDE PAMİR BÖLGESİNDE
KÜLTÜREL HAYAT

Hazırlayan
Gökhan ÇALLI

Danışman
Doç. Dr. Cihad CİHAN

AFYONKARAHİSAR 2023

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Avrupalı Seyyahlara Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Pamir Bölgesinde Kültürel Hayat**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

03/11/2023

İmza

Gökhan ÇALLI

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Gökhan ÇALLI
	Numarası	200635111
	Anabilim Dalı	Tarih
	Programı	Tarih
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı		Avrupalı Seyyahlara Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Pamir Bölgesinde Kültürel Hayat
Tez Savunma Sınav Tarihi		03.11.2023
Tez Savunma Sınav Saati		10:00

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☒oy birliği – ☐oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

AVRUPALI SEYYAHLARA GÖRE XIX.YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE PAMİR BÖLGESİNDE KÜLTÜREL HAYAT

Gökhan ÇALLI

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Kasım, 2023

Danışman: Doç. Dr. Cihad CİHAN

Pamir bölgesi XIX. yüzyıla kadar büyük devletler tarafından önem verilen bir yer değildi. Ancak XIX. yüzyılın sonlarına yaklaşırken büyük devletler tarafından önem verilen bir yer haline geldi. Rusya'nın İngiliz Hindistan'ını, İngiltere'nin de Rus Türkistan'ını tehdit etmesiyle bölge önem kazandı. Rusların Orta Asya'daki yayılmacı siyaseti sebebiyle Hindistan'a uzanması ihtimali İngiltere'nin sömürge topraklarını ve ticaret sahasını tehdit ediyordu. İngilizlerin Hindistan, Çin ve Afganistan üzerindeki hâkimiyeti ise Rusların Orta Asya siyaseti açısından risk oluştuyordu. İki büyük imparatorluğun kesişim noktası haline gelen Pamir bölgesi, seyyahlar tarafından ziyaret edilerek, bölgenin coğrafi yapısı ve bölgede yaşayan halklar inceleme altına alındı. Bölgeye yapılan seyahatlerden elde edilen veriler, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Pamir bölgesinde yaşayan halkların kültürel özelliklerine dair en önemli kayıtlardır.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde bölgeye yapılan seyahatlerin kayıtlarının mukayese ve tenkit edilerek bölge halkının kültürel özellikleri ortaya konulması amaçlanmaktadır. Çalışmaya başlarken öncelikle bölgeye yapılan seyahatler tespit edilerek seyyahların biyografileri hakkında bilgi edinilmiştir. Sonrasında seyahatnameler incelenerek Pamir bölgesinin coğrafi özellikleri ve bölgede yaşayan halklar hakkında verilen bilgiler tasnif edilmiştir. Seyyahların etnik kimlikleri, meslekleri ve bölgeye geliş amaçları göz önüne alınarak verdikleri bilgiler tahlil ve tenkit edilmiştir. Seyahatnamelerden edinilen bilgilerde yoğun olarak bölge halkının günlük yaşantısı, ekonomileri ve barınma yerleri ile bölge içerisindeki coğrafi konumları hakkında bilgiler yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre Pamir bölgesinin kuzey ve doğu kesimlerinde yaşayan Kırgızların, Tacikler ve Dağ Tacikleri olarak da adlandırılan Vahanlılardan çok farklı bir kültüre sahip oldukları görülmektedir. Ancak bölgenin doğu kesiminde Kırgızlarla birlikte yaşayan Taciklerin Kırgızlardan etkilendikleri ve kültürel özelliklerinde Kırgız etkisi olduğu göze çarpmaktadır. Bölgenin daha çok batı kesiminde yaşayan Tacikler ile güney kesimlerinde yaşayan Vahanlıların ise birbirlerine çok benzer iki halk oldukları görülmektedir. Pamir bölgesi içerisinde benzer coğrafi özelliklerde yaşayan üç farklı halkın farklı kültürlerle sahip olmaları dikkat çekici bir unsurdur. Bölgede yaşayan Kırgızlar göçebe yaşam kültürünün temsilcileri olarak öne çıkarken, Tacikler ve Vahanlılar yerleşik yaşam kültürünün temsilcileri olarak bölgenin kültürel zenginliğini oluşturmaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Seyyah, Seyahatname, Pamir, Kültür, Tarih.

ABSTRACT

CULTURAL LIFE IN THE PAMIR REGION IN THE LAST QUARTER OF THE 19TH CENTURY ACCORDING TO EUROPEAN TRAVELERS

Gökhan ÇALLI

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY**

November, 2023

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Cihad CİHAN

The Pamir region was not a place that was given importance by the great states until the 19th century. However, as the end of the 19th century approached, this place began to be valued by major states. The region gained importance as Russia threatened British India and Britain threatened Russian Turkestan. Due to the expansionist policy of the Russians in Central Asia, the possibility of reaching India was threatening the colonial lands and trade area of England. The British dominance over India, China and Afghanistan posed a risk to the Russian policy in Central Asia. The Pamir region, which became the intersection point of two great empires, has been visited by travellers who examined the geographical structure of the region and the people living there. The data obtained from travels to the region are the most significant records regarding the cultural characteristics of the people living in the Pamir region in the last quarter of the 19th century.

It is aimed to reveal the cultural characteristics of the people of the region by comparing and criticizing the records of the trips made to the region in the last quarter of the 19th century. At the beginning of the study, firstly, the travels made to the region were determined and information was obtained about the biographies of the travelers. Afterwards, the travel books were examined and the geographical features of the Pamir region and the information given about the people living in the region were classified. The information given by the travelers, taking into account their ethnic identities, professions and the purpose of coming to the region, was analyzed and criticized. In the information obtained from the travel books, there is information about the daily life of the people of the region, their economies and places of residence and their geographical locations in the region. According to the findings, it is seen that the Kyrgyz people living in the northern and eastern parts of the Pamir region have a very different culture from the Vakhanids, also called Tajiks and Mountain Tajiks. However, it is striking that the Tajiks living with the Kyrgyz in the eastern part of the region were influenced by the Kyrgyz and had a Kyrgyz influence in their cultural characteristics. It is observed that the Tajiks living more in the western part of the region and the Vakhanids living in the southern parts are two very similar communities to each other. It is a remarkable element that three different peoples living with similar geographical features in the Pamir region have different cultures. While the Kyrgyz living in the region stand out as the representatives of the nomadic life culture, the Tajiks and Vakhanids constitute the cultural richness of the region as the representatives of the settled life culture.

Key Words: Traveller, Travel book, Pamir, Culture, History.

ÖN SÖZ

Pamir bölgesi tarih boyunca pek çok devletin hâkimiyeti altında bulunmasına rağmen XIX. yüzyıla kadar hiçbir devlet tarafından önem verilmeyen bir coğrafya olmuştur. Dünyanın değişmesiyle birlikte yeni pazar ve sömürü kaynağı arayan sömürgeci devletlerin Orta Asya coğrafyası üzerinde yaptıkları hesap, bölgeyi önemli bir yer haline getirmiştir. Sömürgeci İngiliz ve Rus devletlerinin bölge üzerinde hâkimiyet kurma çabası, gözlerin bölgeye çevrilmesine ve seyyahların da devletleri adına araştırma ve inceleme yapmak amacıyla seyahat güzergâhlarına dahil olmuştur. Çalışmanın kaynağını oluşturan bu seyyahlar vasıtasıyla XIX. yüzyılın son çeyreğinde Pamir bölgesinde yaşayan halkların kültürel özellikleri ve bölgenin coğrafi yapısı hakkında incelemelerde bulunulmuştur.

Öncelikle yüksek lisans tez sürecim boyunca sabırla çalışmalarımı takip eden ve yol gösteren değerli hocam Doç. Dr. Cihad CİHAN'a, lisans ve yüksek lisans eğitim hayatımda öğrenimime katkıda bulunan değerli hocalarıma teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Ayrıca lisans ve yüksek lisans sürecim boyunca maddi ve manevi hiçbir desteğini esirgemeyen, bu meşakkatli yolda her daim yanımda olan değerli arkadaşlarım Büşra YAY ve Eray YOLCU'ya ve ailelerine teşekkür etmek istiyorum. Son olarak annem Necla YENİLMEZ ve eşi Özcan YENİLMEZ'e bugüne kadar maddi ve manevi desteklerinden mahrum bırakmadıkları için teşekkürü bir borç biliyorum.

Gökhan ÇALLI
2023, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI	ii
ENSTİTÜ ONAYI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xi
GİRİŞ.....	1
1. KURAMSAL ÇERÇEVE VE YÖNTEM.....	1
2. SEYAHATNAMELERİN TARİHTEKİ YERİ VE ÖNEMİ	3
2.1. SEYAHAT KAVRAMI	3
2.2. TARİHİ BİR KAYNAK OLARAK SEYAHATNAMELER	4
3. XIX. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE PAMİR BÖLGESİ HAKKINDA BİLGİ VEREN BAZI SEYYAHLAR VE SEYAHATNAMELERİ	5
3.1. THOMAS EDWARD GORDON (1832-1914).....	5
3.2. PIERRE GABRIEL ÉDOUARD BONVALOT (1853-1933)	8
3.3. GEORGE LITTLEDALE (1851-1931).....	10
3.4. CHARLES ADOLPHUS MURRAY (1841-1907)	12
3.5. CHARLES SPERLING CUMBERLAND (1848-1923).....	13
3.6. FRANCIS EDWARD YOUNGHUSBAND (1863-1942).....	14
3.7. GEORGE NATHANIEL CURZON (1859-1925)	17
3.8. THOMAS HUNGERFORD HOLDICH (1843-1929).....	19
3.9. SVEN ANDERS HEDIN (1865-1952)	23
3.10. RALPH PATTESON COBBOLD (1869-1965)	25
3.11. OLE OLUFSEN (1865-1929)	27

BİRİNCİ BÖLÜM

PAMİR BÖLGESİ

1. COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	32
1.1. BÖLGENİN İSİMLENDİRİLMESİ	36
1.2. COĞRAFİ KONUMU	38
1.3. YÜZEY ŞEKİLLERİ	39
1.4. GÖLLER	41
1.4.1. Karakul Gölü	41
1.4.2. Küçük Karakul Gölü.....	44
1.4.3. Rangkul Gölü	45
1.4.4. Yaşilkul Gölü	46
1.4.5. Sasık Kul ve Bulunkul Gölleri.....	47
1.4.6. Çakmaktin Gölü	47
1.4.7. Zorkul	48
1.5. NEHİRLER	50
1.5.1. Amuderya.....	50
1.5.2. Panj Nehri	51
1.5.3. Kızıl Su Nehri.....	52

1.5.4. Murgab-Aksu Nehri	53
1.5.5. Garm aşma Nehri	54
1.5.6. Sarıkol Nehri	55
1.6. İKLİM ÖZELLİKLERİ	55
1.7. BİTKİ ÖRTÜSÜ	62
1.8. HAYVAN POPÜLASYONU	64
2. BÖLGENİN TARİHİ	68
3. DEMOGRAFİK YAPISI	78

İKİNCİ BÖLÜM

PAMİR BÖLGESİNDE NÜFUSU TEŞKİL EDEN TOPLULUKLARIN KISA TARİHİ

1. KIRGIZLAR.....	83
1.1. KIRGIZ ADI	83
1.2. KIRGIZLARIN TARİHİ SÜREÇTE YERİ.....	84
2. TACİKLER.....	89
2.1. TACİK ADI.....	89
2.2. TACİKLERİN TARİHİ SÜREÇTE YERİ	91
3. VAHANLILAR.....	94

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PAMİR BÖLGESİNDE KÜLTÜREL HAYAT

1. KIRGIZLARIN KÜLTÜREL HAYATI.....	98
1.1. PAMİR KIRGIZLARININ YURTLARI	98
1.2. FİZİKİ VE KARAKTER ÖZELLİKLERİ.....	99
1.2.1. Fiziksel Özellikleri	99
1.2.2. Karakter Özellikleri	101
1.3. GİYİM KUŞAM.....	103
1.4. DİL	106
1.5. DİN VE İNANÇ	108
1.5.1. Hurafeler	109
1.5.2. Cenaze Adetleri ve Mezarlar	110
1.6. AİLE YAPISI	113
1.6.1. Evlilik Müessesesi	113
1.6.2. Ailede Görev Dağılımı.....	117
1.7. GÜNDELİK HAYAT.....	119
1.8. İDARİ YAPI.....	122
1.9. HAYVANCILIK VE ZİRAAT	125
1.10. TİCARET	128
1.11. MESKEN.....	130
1.12. BESLENME KÜLTÜRÜ	132
1.12.1. Yiyecek ve İçecekler	132
1.12.2. Pişirme Yöntemleri.....	134
1.13. EĞLENCE VE SPOR.....	135
2. TACİKLERİN KÜLTÜREL HAYATI.....	137
2.1. PAMİR TACİKLERİNİN YURTLARI	137
2.2. FİZİKİ VE KARAKTER ÖZELLİKLERİ.....	139

2.2.1. Fiziksel Özellikleri	139
2.2.2. Karakter Özellikleri	142
2.3. GİYİM KUŞAM.....	144
2.4. DİL	145
2.5. DİN VE İNANÇ	146
2.6. AİLE YAPISI	148
2.6.1. Evlilik Müessesesi	148
2.6.2. Kadının Yeri.....	150
2.7. İDARİ YAPI.....	151
2.8. HAYVANCILIK VE ZİRAAT	152
2.9. TİCARET	154
2.10. EĞLENCE VE SPOR.....	156
3. VAHANLILARIN KÜLTÜREL HAYATI.....	157
3.1. VAHANLILARIN YURTLARI	157
3.2. FİZİKİ VE KARAKTER ÖZELLİKLERİ.....	158
3.2.1. Fiziksel Özellikleri	158
3.2.2. Karakter Özellikleri	161
3.3. GİYİM KUŞAM.....	162
3.4. DİL	165
3.5. DİN VE İNANÇ	166
3.5.1. İslamiyeti Benimsemeleri	168
3.5.2. Zerdüştlük Kalıntıları	169
3.5.3. Batıl İnanışları	170
3.5.4. Cenaze Adetleri ve Mezarlar	173
3.5.5. İbadethâne.....	175
3.6. AİLE YAPISI	177
3.6.1. Evlilik Müessesesi	178
3.6.2. Çocuğun Ailedeki Konumu	181
3.7. GÜNDELİK HAYAT.....	183
3.8. İDARİ YAPI.....	185
3.9. HAYVANCILIK VE ZİRAAT	188
3.10. TİCARET	190
3.11. MESKEN.....	192
3.11.1. Ev Yapıları	192
3.11.2. Mağaralar.....	196
3.11.3. Kaleler	197
3.11.4. Ev Eşyaları	199
3.12. BESLENME KÜLTÜRÜ	200
3.12.1. Ekmek.....	201
3.12.2. Meyveler ve Bitkiler	202
3.13. HASTALIKLAR VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ	203
3.14. EĞLENCE VE SPOR.....	205

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PAMİR BÖLGESİNDE ÖNEMLİ BAZI YERLEŞİM YERLERİ

1. KIRGIZ YERLEŞİM YERLERİ.....	207
1.1. KARGOŞ PAMİR	207
1.2. ALIÇUR PAMİR.....	210
1.3. RANGKUL PAMİR	212

2. TACİK YERLEŞİM YERLERİ	214
2.1. ŞUGNAN	214
2.2. ROŞAN.....	215
2.3. GARAN	216
3. VAHANLI YERLEŞİM YERLERİ.....	216
3.1. PAMİR-İ VAHAN	216
3.2. BÜYÜK PAMİR	219
3.3. KÜÇÜK PAMİR	220
4. ORTAK YERLEŞİM YERLERİ.....	222
4.1. SAREZ PAMİR.....	222
4.2. SARIKOL	224
4.3. TAŞKURGAN	228
4.4. TAGARMA	230
4.5. TAGDUMBAŞ.....	232
SONUÇ	235
KAYNAKÇA.....	240
EKLER LİSTESİ.....	245
EKLER.....	246

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

%: Yüzde

a.g.e.: Adı Geçen Eser

a.g.m.: Adı Geçen Makale

a.g.t.: Adı Geçen Tez

Bkz.: Bakınız

C.: Cilt

C.B.: Companions of the Order of the Bath (Bath Yoldaşları Nişanı)

C.I.E.: Companions of the Order of the Indian Empire (Hindistan İmparatorluğu Yoldaşları Nişanı)

Cm: Santimetre

Çev.: Çeviren

Haz.: Hazırlayan

K.C.I.E.: Knights Commander of the Order of the Indian Empire (Hint İmparatorluğu Şövalyeler Komutanı Nişanı)

K.C.M.G.: Knight Commander of the Order of St. Michael and St. George (Aziz Michael ve Aziz George Şövalye Komutanı Nişanı)

km: Kilometre

km²: Kilometrekare

m: Metre

MÖ: Milattan Önce

MS: Milattan Sonra

m³: Metreküp

No: Sayı

S: Sayı

s: Sayfa

ss: Sayfadan Sayfaya

V.: Volume (Cilt)

vb.: Ve benzeri

vd.: Ve diğerleri

Vol.: Volume (Sayı)

GİRİŞ

1. KURAMSAL ÇERÇEVE VE YÖNTEM

Pamir bölgesi tarih boyunca gerek dağlık yapısı gerekse soğuk iklimi sebebiyle önem verilmeyen bir yer olmuştur. Tarihi süreçte pek çok devlet bu bölgeyi sınırları içerisine dahil etmiş olsalar da önem verilmemesi sebebiyle tam anlamıyla hâkim olamamışlardır. Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde, Pamir bölgesinin çevresinde büyük devletlerin birbirlerine komşu olması sebebiyle dikkatler bölgeye çekilmiş ve Rus-İngiliz rekabeti bölgede baş göstermiştir. Bu sebeple XIX. yüzyılda bölgeden geçen seyyahların sayısında artış yaşanmıştır. Bağlı bulundukları devletler lehine ve düşmanları aleyhine siyasi istihbarat toplama ve bölgeyi tanıma amacıyla XIX. yüzyılın son çeyreğinde Pamir bölgesine seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Siyasi amaçlarla yapılan seyahatler üzerinden bölgede yaşayan halkların ve bölgenin coğrafi özelliklerini tanıyarak bölgeye özel siyasi ve askeri faaliyet programları geliştirilmeye çalışılmıştır.

Pamir bölgesinin coğrafi özellikleri sebebiyle önemsiz bir yer olması, bölgede gelişmiş bir devlet yapısının bulunmaması ve bölge halkının XIX. yüzyılın modernleşmeye başlayan dünya görüşünden uzak olması sebebiyle bölge halkı hakkında bilgi edinmek oldukça zordur. XIX. yüzyılın son çeyreğinde bölgenin siyasi durumundan kaynaklı bölgeye yapılan seyahatlerde artış olması bu sorunun çözümüne olanak tanımaktadır. Ancak bölgede yaşayan Kırgız, Tacik ve Vahanlıların bölgenin farklı yerlerine dağılmış bir vaziyette yaşamaları ve seyyahların bölgenin tamamı hakkında bilgi vermemesi, bölge halkını tanımak açısından zorluklara sebep olmaktadır. Bu sebeple seyahatnamelerden elde edilen bilgilerin tasnifi aşamasında bazen bölgelere göre bazen ise kronolojik olarak konu ele alınmış ve bu sorun çözüme ulaştırılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada kullanılan seyahatnamelerin tespit edilmesinin ardından taranarak bölge hakkında verilen tüm bilgiler tasnif edilmiştir. Pamir bölgesinde yer alan coğrafi noktaların farklı toplumlar tarafından çeşitli şekillerde isimlendirilmesi sebebiyle seyyahların notlarında da farklılıklar bulunmaktadır. Seyyahların tümünün Pamir bölgesinin tamamından geçmemesi sebebiyle verdikleri bilgilerin diğer seyyahlarla mukayese edilmesi oldukça zor olmakla birlikte bölgenin farklı yerlerinde yaşayan farklı topluluklar hakkında bilgilerin varlığı oldukça önemlidir.

Seyahatnamelerin taranmasıyla elde edilen bilgiler çalışmanın temelini oluşturan kültür kavramı altında farklı bölümlere ayrılarak tasnif edilmiştir. Bölgede yaşayan

halklarla ilgili elde edilen bilgiler kültürel kavramlar temelinde sınıflandırılarak başlıklar altında incelenmiştir. Kültürel kavramların sınırının olmaması sebebiyle bazı bilgiler farklı başlıklar altında tekrar verilmek zorunda kalınmıştır. Ancak zorunlu olmadıkça çalışmanın tekrara girmemesi amacıyla bu durumdan kaçınılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın amacı, Pamir bölgesinde yaşayan halkların kültürel özellikleri hakkında bilgilere ulaşarak bu bilgiler üzerinden inceleme yapılmak suretiyle Pamir bölgesinde yaşayan halkların birbirlerinden ne kadar etkilendiklerini tespit etmektir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde bölgenin siyasi açıdan değer kazanması ve üç büyük imparatorluğun kesişim noktası olması sebebiyle bölgede yaşayan halkların kültürel özellikleri önem taşımaktadır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde bölgenin jeostratejik açıdan öneminin artması sebebiyle coğrafi özelliklerine de ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde Pamir Bölgesi başlığı altında bölgenin tanınması amaçlanarak coğrafi özellikleri, demografik yapısı ve tarihi geçmişi hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bölümde bölgenin harita üzerindeki konumu, iklim özellikleri, bitki örtüsü, su kaynakları, yüzey şekilleri ve hayvan popülasyonu hakkında bilgi verilerek bölgenin yapısını oluşturan coğrafi özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sonrasında bölgenin tarihi geçmişi hakkında bilgi verilerek uzak geçmişteki ve XIX. yüzyıldaki önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son olarak bölgede yaşayan halkların bölgelere göre dağılımı ve nüfusu hakkında tespit edilen bilgiler paylaşarak demografik yapısı hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde bölgede yaşayan konargöçer Kırgızlar ile yerleşik yaşayan Tacik ve Vahanlıların tarihleri hakkında bilgiler verilerek bölgede yaşayan toplumların tarihi geçmişleri kronolojik olarak tanıtılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ağırlıklı olarak maddi kültüre yer verilerek bölgede yaşayan toplumların günlük yaşamına yönelik bilgiler tasnif edilmeye çalışılmıştır. Bu cihette seyahatnamelerden elde edilen bilgilerle bölgede yaşayan insanların günlük yaşamlarındaki faaliyetleri, beslenme alışkanlıkları, aile yapıları, dilleri ve dinleri hakkında bilgiler verilmiştir. Seyyahların tümünün bölgenin tamamından geçmemesi sebebiyle bölgede yaşayan halkların tamamı hakkında bilgi vermeleri beklenemez. Ayrıca seyyahların bölgede yaşayan halkların kültürel özelliklerinin tümü hakkında bilgi vermesi de beklenemez. Bu gibi durumlarda bölge halkının kültürel özellikleri hakkında güncel başka bir kaynak bulunmaması ve konunun seyahatnameler

temelinde olması sebebiyle takviye yapılmamıştır. Ancak bölgede yaşayan halkların, bölge dışında yaşayan soydaşlarıyla mukayesesi açısından çeşitli çalışmalardan faydalanılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde ise Pamir bölgesindeki önemli coğrafi noktalar hakkında gerek coğrafi gerek tarihi bilgiler verilerek bölgenin ayrıntılı incelenmesi ve tanınması sağlanmaya çalışılmıştır.

2. SEYAHATNAMELERİN TARİHTEKİ YERİ VE ÖNEMİ

2.1. SEYAHAT KAVRAMI

Seyahat kavramı, en geniş ifadeyle yolculuk anlamına gelmektedir. Seyahat eden insanlara seyyah veya gezgin adı verilir. Seyyahların gezdikleri yerlerde gördükleri insanları, insanların yaşantılarını, tarihlerini, medeniyetlerini ve kültürel özelliklerini anlattıkları yazılara seyahatname adı verilir.

Eski zamanlarda kıymet verilen ve önemli bir olay olan seyahat etme işi günümüzde hayatımızın bir parçası olarak alışlagelmiş bir hâl almıştır. Eski zamanlarda yalnızca gezip görmek, tanımak amacıyla insanlar seyahate çıkarlardı. Gezip görmek bilginin ve eğitimin bir parçası olarak kabul edilirdi ve seyyahların seyahatlerini tamamlayıp yurda dönmeleri halinde toplumlarındaki diğer insanlar tarafından oldukça değer ve saygı görürlerdi. Gittikleri yerlerde farklı hayatlar ve yeni şeyler gören insanlar geniş ve açılmış bir ufukla yurtlarına dönüyorlardı. Seyahatleri süresince edindikleri bilgileri yurtlarına döndükleri zaman paylaşımları ile seyahat vasıtasıyla farklı yerlerle iletişim kurulmuş oluyordu.¹

Seyahatlerin amaçları farklılık gösterebilmektedir. Bazı seyahatler gezip görme, yeni yerler ve insanlar tanıma amacı güderken bazı seyahatlerin amacı siyasi ve istihbarat toplama olabilmektedir. Bazı seyahatler ise dinî ve ticari amaçla yapılabilmektedir. Farklı coğrafyalarla ticaret yapmak için kervan toplanması veya çeşitli dinlerde görülen hac vazifelerini yerine getirmek de seyahat kavramı içerisindedir. Hristiyan toplumların Roma veya Kudüs gibi kutsal kabul edilen yerlere yaptıkları seyahatler ile Müslüman toplumların Mekke'ye yaptıkları hac ziyareti dinî seyahat kavramına dahil edilmektedir. Ayrıca çeşitli devlet görevleri için yapılan seyahatlerden olan savaşlar, anlaşmalar ve görevlendirmeler de seyahat kavramı içerisine girmektedir. Çeşitli amaçlarla

¹ Cihad Cihan, *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri (Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durum)*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 5.

gerçekleştirilen seyahatlerde, seyyahlar tarafından seyahatlerin kaydedilmesi ve seyahatname olarak eser haline getirilmesi ile seyahat edilen yerlerde yaşayan insanlar, yaşamları, bölgenin siyasi durumu, ekonomik yapısı ve birçok kültürel özellik hakkında bilgiler edinilebilmektedir.

Tarih boyunca seyahatlerin amacı değiştiği gibi seyahatnamelerin yapısında da değişimler gerçekleşmiştir. İlk seyahatnamelerde tarih ve efsane iç içe geçmiş bir haldeyken daha ileri süreçte daha gerçekçi bir yapı kazanmıştır. Siyasi amaçlarla yapılan seyahatlerde ise seyyahın amacına yönelik şekilde yorumlamaları ve bakış açısının da siyasi amaçlarına hizmet etmesi sebebiyle daha göreceli bir hâl almıştır. Bu sebeple seyahatname yazarlarının milliyetleri ve meslekleri gibi unsurların dikkatle incelenmesi gerekmektedir. Seyahatnameler üzerinden tarih çalışması yapılmadan önce seyyahların incelenmesi neticesinde seyyahların düşünce yapıları hakkında bilgi sahibi olunması gerekmektedir. (Bkz. Ek-1).

2.2. TARİHİ BİR KAYNAK OLARAK SEYAHATNAMELER

Seyahatnameler, seyyahlar tarafından gezilip görülen yerlerin gözleme dayalı bilgilerini aktardıkları eserlerdir. Seyahatnamelerin tarihçilik açısından önemi, yazıldığı dönem hakkında doğrudan gözleme dayalı bilgiler vermesi açısından birinci el kaynak niteliği taşımaktadır. Seyahatnamelerin temel özelliği, seyyahın gezip gördüğü yerlerde insanların benliğine işlemiş kendilerinin dahi farkında olmadıkları ve onlar için önemi olmayan pek çok detayın seyyahın gözüyle kaydedilmesidir.²

Seyahatnameler tarih ilmi açısından değerlendirilirken farklı çalışmalarla mukayese ve tenkit edilerek doğru ile yanlışın ayrılması gerekir zira seyyahlar eserlerini ilgi çekici hale getirmek için abartıya başvurabilmektedir. Ayrıca seyahatnamelerin çoğu zaman yabancı bir coğrafyayı ve kültürü anlatması sebebiyle seyyahların seyahat amacına uygun bilgileri siyasi ve ideolojik sebeplerle çarpıtmaları da mümkündür. Bununla birlikte seyyahlar gözlemlerinin haricinde kendilerinden önce icra edilmiş eserlerden ve önceki seyahatnamelerden de bilgiler alarak kendi gözlemleri gibi aktarabilirler. Tüm bu sebeplerle seyahatnameler vasıtasıyla tarih yazımı yapılırken mukayese ve tenkit etmek gereklidir.³

² Cihan, a.g.t., s. 11.

³ Mübahat S. Küttükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, 6.Baskı, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1998, s. 25.

Türk tarihi açısından özellikle X. yüzyılda İdil Havzası'na seyahat eden İbn-i Fadlan, XIII. yüzyılda Moğollar döneminde Asya'ya seyahat eden Carpini, Rubruk, Polo ve XIV. yüzyılda Anadolu'ya seyahat ederek bölge hakkında önemli bilgiler veren İbn-i Batuta, Timur döneminde İspanyol Clavijo'nun seyahatnameleri önem taşımaktadır. XVI. yüzyılda Rusya üzerinden Orta Asya'ya giden İngiliz Jenkinson, II. Murad döneminde Türkiye'yi ziyaret eden Bertrandon de la Brocquiere, Kanuni döneminde Türkiye'de bulunan Avusturyalı Busbec, XVII. yüzyılda İran'a seyahat eden İngiliz Shierly, Alman Olearius ve Fransız Tavernier, Charden, Raphael du Mans gibi seyyahların gittikleri yerler hakkında verdikleri bilgiler yerli kaynakların verdiği bilgileri tamamlamaktadır. XVII-XIX. yüzyıllar arasında batılı seyyahlar ve diğer eserler incelemeden, yalnızca yerli kaynaklara dayanarak bu yüzyıllardaki Türkiye, İran, Hindistan ve Orta Asya tarihini tam anlamıyla aydınlatmak mümkün değildir. Aynı şekilde Evliya Çelebi seyahatnamesi olmadan ne Osmanlı ne de komşu ülkelerin tarih yazımı yapılamaz.⁴

3. XIX. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE PAMİR BÖLGESİ HAKKINDA BİLGİ VEREN BAZI SEYYAHLAR VE SEYAHATNAMELERİ

3.1. THOMAS EDWARD GORDON (1832-1914)

Sir Thomas Edward Gordon, 12 Ocak 1832 tarihinde 2. Kraliçe Kraliyet Alayı'ndan Kaptan William Gordon ile İspanyol hükümet yetkilisi Luiz Gonçalves de Mello'nun kızı Marianna Carlotta Loi Gonçalves'in ikiz oğullarından biri olarak dünyaya gelmiştir. Sir Thomas Edward Gordon ve ikiz kardeşi Sir John James Hood Gordon, dört oğlu ve bir kızı olan bir ailenin en küçük çocuklarıydı. İkiz kardeşler Edinburgh'daki İskoç Deniz ve Askeri Akademisi'nde eğitim gördü. İkizlerin her ikisi de aynı gün İngiliz ordusuna katıldı ve ikisi de general ve şövalye oldular. 1862 yılında Gordon ilk evliliğini Alexander Sibbald Sawers'ın kızı Mary Helen Sawers ile yaptı. Bu evlilikten dört kız ve çocukluğunda ölen bir oğlu dünyaya geldi. Mary Helen'in 1879 yılında ölümünden sonra 1894 yılında Charlotte Davison ile evlendi.⁵

Gordon, ikiz kardeşiyle birlikte girdiği İngiliz ordusunda 21 Ağustos 1849'da 61. Piyade Alayı'na katıldı.⁶ Hindistan'daki orduya transfer olan Gordon, 1857-1858

⁴ Cihan, a.g.t., s. 12.

⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Edward_Gordon, (Erişim Tarihi: 21.07.2022).

⁶ Thomas Edward Gordon, *A Varied Life A Record of Military and Civil Service, of Sport and of Travel in India, Central Asia and Persia 1849-1902*, John Murray, London 1906, ss. 3-4.

yıllarında Hindistan isyanı sırasında seferde görev aldı.⁷ 1873-1874'te Forsyth'nin liderliğindeki İkinci Yarkent Misyonu'na katıldı. Seyahatin asıl amacı Çin Türkistan'ında Kaşgar Hanlığı'nın hükümdarı Yakub Han ile tanışmaktır. Yarkent Misyonu dışında ayrıca Pamir bölgesi ve Vahan bölgesine de seyahat eden Gordon'un bu seyahati sırasında yanında John Biddulp, Ferdinand Stoliczka, Henry Walter Bellew, Henry Trotter ve R.A. Chapman bulunuyordu.⁸ Seyahatinin notlarını 1876 yılında *The Roof of the World Being the Narrative of a Journey Over The High Plateau of Tibet to the Russian Frontier and the Oxus*⁹ Sources on Pamir adıyla yayınladı. 1889 yılında Tahran'daki İngiliz Elçiliği Doğu Sekreteri vazifesine atandı ve 1891-1893 yılları arasında Askeri Ataşelik yaptı.¹⁰ İran'a yaptığı seyahatler sırasında gözlemler ve illüstrasyonları aracılığıyla kaydettiği ilerleme ve gelişme kanıtlarını sergilemek amacıyla bir eser daha ortaya koyan Gordon, 1896 yılında *Persia Revisited* adıyla yayınladı. 1 Nisan 1894'te generalliğe yükseltilen Gordon, Hint Kurmay Birliği'nde Unemployed Supernumerary List'e¹¹ alındı. 1914 yılına gelindiğinde ise Kensington'daki evinde hayatını kaybetti.¹²

Sir Thomas Edward Gordon'un Pamir bölgesine yaptığı seyahatin notları 1876 yılında *The Roof of the World Being the Narrative of a Journey Over the High Plateau of Tibet to the Russian Frontier and the Oxus Sources on Pamir* adıyla Edmonston&Douglas tarafından Edinburgh'da basılmıştır. Eser toplam 172 sayfa ve 12 bölümden oluşmaktadır. Eserin içeriğinde önsöz ve içindekiler bölümleri bulunmaktadır. Gordon, eserde yer alan haritalar ile deniz seviyesinden yükseklik ölçümlerinin Henry Trotter'a ait olduğunu belirtmektedir.¹³

Gordon, seyahatnamesinde kendisinden önceki seyyahların anlatılarından dolayı daha önce hakkında bilgi verilen yerlerle ilgili ayrıntılardan kaçındığını belirtmektedir. Hindistan'ın şehri Ladakh'a bağlı bir kasaba olan Leh'ten Yarkent'e ve oradan da Kaşgar'a giden yol hakkında çok az bilgiye yer verdiğini ifade etmektedir. Ancak Tanrı Dağları ve Pamir bölgesi hakkında gezip gördüğü yerlere dair edindiği izlenimleri ayrıntılı biçimde aktarmaya gayret gösterdiğini belirtmektedir. Ayrıca eserinin bilimsel

⁷ Gordon, a.g.e., 1906, ss. 10-11.

⁸ Gordon, a.g.e., 1906, ss. 96-97.

⁹ Gordon'un seyahatnamesinin isminde bahsi geçen Oxus Nehri, Amuderya Nehri'dir.

¹⁰ Gordon, a.g.e., 1906, s. 247.

¹¹ Personel fazlalığı yaşandığı durumlarda personelin aktif görevden alınması durumunda kullanılan listedir.

¹² https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Edward_Gordon, (Erişim Tarihi: 21.07.2022).

¹³ Thomas Edward Gordon, *The Roof of the World Being the Narrative of a Journey Over the High Plateau of Tibet to The Russian Frontier and the Oxus Sources on Pamir*, Edmonston And Douglas, Edinburgh 1876, s. VI.

bir özellik taşıdığı iddiasında bulunmadığını ve günlük olarak edindiği izlenimlerle topladığı bilgileri aktardığını ifade etmektedir.¹⁴

Gordon seyahatine 29 Eylül 1873'te Leh'ten ayrılarak başlamıştır. Leh'ten yola çıkan seyyah önce Shyok Vadisi'ne, ardından 6 Ekim'de Nubra Vadisi'ne ulaşmıştır. Shyok ve Nubra vadileri günümüz Hindistan'ında Ladakh şehrinin bir kasabası olan Leh'e bağlı vadilerdir. 12 Ekim'de Karakurum geçidini geçen seyyah, 17 Ekim'de Şehidullah'a ulaşmıştır. 23 Ekim'de Sanju geçidini geçerek dört gün sonra Sanju'ya ulaşan seyyah, nihayetinde ilk hedeflerinden biri olan Yarkent'e 8 Kasım günü ulaşmıştır. 28 Kasım'a kadar Yarkent'te kaldıktan sonra buradan ayrılarak 4 Aralık'ta ikinci hedefi olan Kaşgar'a ulaşmıştır. Kaşgar'da bulunduğu sürede çevre bölgelere kısa süreli seyahatler düzenleyen seyyah, 6 Ocak'ta Çadır Kul Gölü'nü ziyaret etmiştir. 23 Ocak'ta Maralbeşi'den geri dönüş yoluna çıkarak 28 Ocak'ta Kaşgar'a ulaşmıştır. Kışın önemli bir kısmını burada geçirdikten sonra Yengisar'a gitmiştir. 21 Mart'ta Sarıkol ve Vahan'a gitmek için buradan ayrılmıştır. 28 Mart'ta Şindi Vadisi'ne ulaşmasının ardından Taşkurgan'a gitmiştir. 2 Nisan'da Taşkurgan'dan ayrılarak Badahşan'a doğru yola çıkmıştır. Taşkurgan'dan ayrılışının ikinci gününde Neyzataş geçidini geçerek Aktaş Vadisi'ne inen vadi ağzında kamp kurmuştur. Nihayetinde Taşkurgan'dan ayrılışının dördüncü günü Küçük Pamir Gölü olarak da adlandırılan Çakmaktın Gölü'ne ulaşmıştır. Vahan bölgesinde önce Sarhad'a ardından 13 Nisan'da Panj Kalesi'ne giden seyyah, burada on üç gün kalmıştır. Ardından tekrar yola çıkarak 1 Mayıs'ta Büyük Pamir Gölü olarak da adlandırılan Zor Kul'a ulaşmıştır. Yola devam eden seyyah 4 Mayıs'ta Aktaş'a, ardından Taşkurgan'a gitmiştir. Taşkurgan'da üç gün kaldıktan sonra yola devam ederek Yarkent'e doğru yönelmiş ve 21 Mayıs'ta Yarkent'e ulaşmıştır. 28 Mayıs'ta Yarkent'ten ayrılarak Leh'e dönmek için yola çıktıktan sonra 29 Haziran 1874'te Leh'e ulaşmıştır. (Bkz. Ek-4).

Gordon seyahati sırasında gezip gördüğü yerlerle ilgili eserinde oldukça geniş anlatıma yer vermiştir. Pamir bölgesine ulaşmasından önce Leh ve civar bölgelerde bulunduğu sırada gezip gördüklerini de aktaran seyyah, Tibet Budizmi ile ilgili tarihi geçmişi ve inanç yapısı hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca Ladak'ta yaşayan Tatarlar hakkında da bilgiler aktarmıştır. Hoten şehri hakkında detaylı bilgilere yer veren seyyah, Kaşgar Han'ı Yakub Han ve Kaşgar'da yaşayan Kırgızların günlük yaşamları, kültürel özellikleri gibi konularda da bilgiler vermiştir. Pamir bölgesine doğu kesiminden giren

¹⁴ Gordon, a.g.e., s. V.

seyyah Sarıkol mevkisinde yaşayan Kırgız ve Taciklerin kültürleri ile ilgili oldukça yoğun bilgilere yer vermiştir. Vahan bölgesinde de seyahat eden Gordon, burada yaşayan Vahanlılar ile ilgili detaylı bilgiler paylaşmıştır. Pamir bölgesinin coğrafi yapısı, iklim özellikleri, hayvan popülasyonu ve bölgeye giden geçitler hakkında da bilgilere yer veren seyyah, bölgeyi ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.

3.2. PIERRE GABRIEL ÉDOUARD BONVALOT (1853-1933)

Tam adı Pierre Gabriel Édouard Bonvalot olan Fransız kâşif, yasa koyucu ve seyyah, 13 Temmuz 1853 tarihinde Fransa'nın Aube kentinde bulunan bir komün¹⁵ olan Épagne'de dünyaya geldi. Troyes'da eğitim gördü. 1880 yılında Fransız hükümeti tarafından finanse edilen Bonvalot, Guillaume Capus'la birlikte Orta Asya'ya ilk seyahatini gerçekleştirdi. İlk seyahatinde Batı Türkistan coğrafyasına giden seyyah, Taşkent'e seyahat ettikten sonra Siriderya kaynağını keşfetti ve ardından Semerkant'a gitti. Oradan sonra Afgan sınırında Amuderya'ya giden seyyah, Buhara ve Hive üzerinden geriye döndü. İkinci kez Orta Asya'ya seyahat ettiğinde yine Fransız hükümetinin desteğini alarak Afganistan'ın merkezine gitmeyi hedefledi. Capus'la beraber Mart 1886'da Paris'ten ayrılarak Hazar Denizi, Tahran, Merv ve Semerkant'a gitti. Kış aylarında Semerkant'ta kalan Bonvalot, Pamir bölgesini kuzeyden güneye geçmenin ve Çin'e ulaşmanın yollarını aradı. 1887 yılında Alay Dağları üzerinden Kırgız topraklarını geçti. Güneye döndüğünde sınırda Afganlar tarafından yakalanarak 25 gün hapsedildi ve sınır dışı edildi. Sonrasında Fergana'ya giden seyyah Pamirler üzerinden geçen seyahatine başladı ve nihayetinde yeniden Afganlar tarafından yakalandı. 49 gün tutulduktan sonra İngiliz-Hint yetkililerin araya girmesi neticesinde serbest bırakıldı. Bu hadiseden sonra Çitral ve Karakurum'a gitti. Bu seyahatleri için Soci  t   de G  ographie tarafından   d  llendirildi.¹⁶

Orta Asya'da ge  irdi  i sorunlu seyahatlerden sonra Vietnam'a gitmek isteyen Bonvalot, Chartres D  kalı  ı'nın finans  rl    nde Prens Henri d'Orleans'la beraber Temmuz 1889'da Paris'ten ayrıldı. Tanrı Da  ları ve Taklamakan     'n   ge  erek Tibet'e gitti. Buradan sonra Çin'in Y  nnan eyaletine gitti ve Eyl  l 1890'da Hanoi'ye gitti. Fransa'ya d  nd  kten sonra Tonkin'in do  rudan ilhak edilmesi i  in propagandalar yaptı ve 1894 yılında s  m  rgecilik yanlısı olan Comite Dupleix'i kurdu. 1898 yılında Etiyopya'yı

¹⁵ Kom  n kelimesi beraber   alı  ıp geliri paylaşmak   zere bir araya gelen topluluk anlamına gelmektedir.

¹⁶ <https://www.encyclopedia.com/people/history/explorers-travelers-and-conquerors-biographies/pierre-gabriel-edouard-bonvalot>, (Eri  im Tarihi: 20.06.2022).

geçmek ve Marchand seferine katılmak için seyahate başladı ancak Etiyopya İmparatoru II. Menilek ile anlaşamaması sebebiyle Sudan'a ulaşmadan önce seyahati bıraktı. 1898 yılında La France de Demain dergisini kuran Bonvalot, 1904 yılına kadar derginin editörlüğünü yürüttü. 1902-1906 yılları arasında Fransa Parlamentosu'nda Paris milletvekili olarak görev yapan Bonvalot, 1912-1920 arasında Aube'de Brienne-le Chateau'nun belediye başkanlığını yaptı. 10 Aralık 1933 yılında 80 yaşındayken Paris'te hayatını kaybetti.¹⁷

Seyahate çıkmadan önce Margilan Askeri Valisi olan General Karalkoff ile yaptığı bir sohbette Hindistan'a neden Kaşgar'dan veya Pamir'den gitmediğini sorduğunu aktaran seyyah bu konuşma üzerine Pamir bölgesi hakkında bilgi edinmeye çalışmıştır. Seyyah Forsyth, Putiata, Ivanof, Regel vb. bazı isimlerin seyahatlerini okuduğunu ifade etmektedir. Pamir üzerinde karar kılan seyyah kendisine bu konuda olumsuz yönde eleştiri yapıldığını ve Pamir'den gitmenin tehlikeli olduğu hakkında bilgi verildiğini belirtmektedir.¹⁸

Bonvalot'un seyahat notları *Through the Heart of Asia Over the Pamir to India* adıyla iki cilt hâlinde yayınlanmıştır. Toplam 15 bölümden oluşan iki ciltlik eserin ikinci cildinde Pamir bölgesi üzerinden geçişi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Eserin ikinci cildi 264 sayfa ve 7 bölümden oluşmaktadır. Amu'dan Semerkant'a başlığı ile başlayan ikinci ciltte dört bölüm boyunca Pamir bölgesi anlatılır. Son olarak Çatral'da Durdu bölümü ile tamamlanmaktadır. Bonvalot'un Pamir bölgesindeki seyahat rotası çalışmanın Ekler bölümünde yer almaktadır. (Bkz. Ek-5.)

Bonvalot seyahatnamesinde Pamir bölgesinden geçerken gezip gördüğü yerlerde bulunan göller, nehirler, yüzey şekilleri ve iklim hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ayrıca bölgede karşılaştığı özellikle Kırgızlar olmak üzere yerli halk hakkında önemli bilgiler vermektedir. Kırgızların günlük yaşamları, inançları, dilleri, kılık kıyafetleri vb. birçok kültürel konuda bilgilere ulaşmak mümkündür. Eserindeki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla bölgede yaşayan halklar hakkında olumsuz düşünceler içerisinde olan Bonvalot'un, bir Avrupalı olarak Asya'nın dağlarında yaşayan bu insanlara kibirle baktığı görülmektedir.

¹⁷ <https://www.encyclopedia.com/people/history/explorers-travelers-and-conquerors-biographies/pierre-gabriel-edouard-bonvalot>, (Erişim Tarihi: 20.06.2022).

¹⁸ Gabriel Bonvalot, *Through to Heart of Asia Over the Pamir to India*, V.II, Chapman And Hall Limited, London 1889, ss. 32-35.

3.3. GEORGE LITTLEDAL (1851-1931)

George Littledale, 8 Aralık 1851 tarihinde dönemin Liverpool belediye başkanı olan Thomas Littledale ve Julia Royds Littledale'in beşinci çocukları olarak dünyaya geldi. George Littledale'in dedesi Thomas Littledale, Liverpool'a ilk geldiği zamanlarda pamuk ticareti yaparak başarılı ve zengin bir adam oldu. Aynı zamanda hem dede Thomas Littledale hem de George Littledale'in babası olan küçük Thomas Littledale Liverpool belediye başkanlığı yaptı.¹⁹

George Littledale 1866 yılının ocak ayında Rugby Okulu'nda öğrenim görmeye başladı. Kısa bir süre sonra okuldan ayrılrsa da babasının ölümünden sonra ikinci kez evlenen annesinin ısrarıyla geri döndü.²⁰ 1872 yılında babasından kalan mirası almasıyla birlikte önemli ölçüde ekonomik bir güce sahip olan George Littledale, dünya turuna çıkmaya karar verdi. 1874 yılı ocak ayında ilk seyahatine çıkan George Littledale'in gittiği ilk yer üvey babasının görev yaptığı İngiliz Batı Hint Adaları oldu. Burada Barbados ve Antigua'ya seyahat etti.²¹

22 Ekim 1874 tarihinde Yokohama'ya gittiğinde burada eski bir okul arkadaşı olan Charles Davis'le karşılaştı ve Davis'in vasıtasıyla daha sonra eşi olacak olan Teresa Scott ve Teresa Scott'un o zamanki eşi ile tanıştı. Teresa Scott ile tanıştığı sırada yirmi iki yaşında olan Littledale, otuz beş yaşında olan Teresa Scott'u evli olmasına rağmen etkilemeyi başarmıştı.²²

1875 yılında Teresa Scott'un eşinin ölmesi ile Teresa'nın önemli bir miktarda miras payı alması ekonomik anlamda oldukça iyi duruma gelmesini sağladı.²³ Eşinin ölümüyle birlikte yalnız kalan Teresa Scott, George Littledale ile daha da yakınlaşarak âşık oldu. Birbirlerine âşık olan Teresa ve George, 27 Şubat 1877 tarihinde evlendiler. Evlilik merasimlerinin hemen ardından Hindistan'a gitmek üzere ilk olarak Paris'e yola çıkan çiftin Hindistan'daki ilk durağı 22 Mart'ta ulaştıkları Bombay oldu. Sonraki gün Lahor'a giden çift durmaksızın seyahat etmeye devam etti. Seyahatleri sırasında Srinagar, Leh, Ladakh gibi yerleri gezdiler. Hayatlarının uzun bir kısmı seyahat ederek geçti.²⁴

¹⁹ Elizabeth Clinch – Nicholas Clinch, *Through a Land of Extremes: the Littledales of Central Asia*, Mountaineers Books, Seattle 2011, ss. 60-63.

²⁰ Clinch, a.g.e., s. 64.

²¹ Clinch, a.g.e., ss. 67-68.

²² Clinch, a.g.e., ss. 72-74.

²³ Clinch, a.g.e., s. 82.

²⁴ Clinch, a.g.e., ss. 86-87.

Teresa Scott'un 1 Kasım 1928'de ölümünün ardından psikolojik buhran geçiren Littledale, Teresa'nın ölümünün üzerinden 3 yıl geçmeden 16 Nisan 1931 tarihinde hayatını kaybetti. Ölümünden önce gut hastası olduğu bilinen Littledale'in ölüm nedeni anjina pectoris olarak belirlenmişti. Cenaze töreni St. Michael ve St. Mary Magdalene Kilisesinde yapıldı.²⁵

George Littledale ve eşi Teresa Littledale tarafından gerçekleştirilen seyahatlerin notları ve gözlemlerinden oluşan eser *A Journey Across the Pamir from North to South* adıyla 1892 yılında *Proceedings of the Royal Geographical Society*'de yayınlanmıştır. Eserin içeriğinde önsöz ve içindekiler bölümü bulunmamaktadır ve direkt olarak seyahate ne zaman ve nereden başladığı anlatılarak giriş yapılmıştır. Ayrıca seyahatnamesinde bölgenin bir haritasını paylaşmıştır. (Bkz. Ek-3).

Littledale ve eşi 11 Nisan 1890 tarihinde İngiltere'den ayrılarak 17 Nisan'da Odessa'ya ulaşmışlardır. Buradan Batum'a geçen seyyah Batum'da gümrük memurlarına Rus hükümetinin bilgisi ve onayıyla yolculuğa çıktığını belirtmektedir.²⁶ 26 Nisan'da Batum'dan tren yoluyla Tiflis'e geçen seyyah burada bir iki gün kaldıktan sonra Hazar Gölü'nü geçerek Usunada'ya, Usunada'dan Semerkant'a, Semerkant'tan Margilan'a ve buradan da Oş'a gitmiştir. 22 Mayıs'ta 20-30 at ve sekiz kişiyle birlikte Pamir bölgesine doğru yola çıkan seyyah, Taldik veya Terek geçitlerinden geçerek Pamir bölgesine girme konusunda yaşadığı kararsızlıktan sonra 30 Mayıs'ta Kızıl Kingan'a varmıştır. Buradan sonra Taldik geçidinden geçerek Alay Vadisi ve Pamir bölgesine gitmiştir. (Bkz. Ek-6).

Toplam 35 sayfa olan eserinde Pamir bölgesinin coğrafi özellikleri ve geçiş noktaları hakkında önemli bilgiler veren seyyah, Kırgızların Pamir bölgesinin soğuk iklimindeki hayatını tasvir etmiştir. Ayrıca Sir Douglas Freshfield, Sir Peter Lumsden ve Dr. Leitner'e ait bazı notlarla eserine katkıda bulunmuştur. Eserde ayrıca Hokand'dan Gilgit'e kadar olan coğrafi bölgenin haritasına da yer vermiştir. Pamir bölgesinin çeşitli coğrafi noktaları hakkında ve iklim yapısı hakkında bilgiler veren seyyah, bölgede yaşayan halkları da gözlemleyerek özellikle Tacikler ve Kırgızlar hakkında bilgilere yer vermiştir.

²⁵ Clinch, a.g.e., ss. 311-314.

²⁶ George Littledale, *A Journey Across the Pamir from North to South*, Royal Geographical Society, London 1892, ss. 1-2.

Eserini yazarken üç soruya cevap vermeye çalıştığını ifade eden seyyah, bu soruların “Pamir Nedir? Bay ve Bayan Littledale neden Pamir bölgesini geçti? Kuzeyden güneye nasıl geçtiler?” olduğunu ifade etmektedir.²⁷

3.4. CHARLES ADOLPHUS MURRAY (1841-1907)

Alexander Murray ve eşi Catherine'in en büyük oğlu olarak 24 Mart 1841 tarihinde dünyaya gelen Murray, 1845 yılına kadar Vikont Fincastle olarak anıldı. İlerleyen yıllarda İngiliz ordusunda görev alan Murray, diğer bazı İngiliz subaylarıyla birlikte Amerikan İç Savaşı'nı gözlemlemek amacıyla Amerika'ya seyahat etti. Sonraki yıllarda İngiliz ordusunda seçkin bir subay olan Murray, Kraliçe Victoria'nın hizmetinde Bekleyen Lord²⁸ olarak görev yaptı. 1874-1880 yılları arasında bu görevi yaptığı sırada 1875 yılında Stirlingshire'da Lord unvanıyla Kraliyet Temsilcisi oldu ve 1885 yılına kadar bu görevde kaldı. 1892-1893 yıllarında Kaşgar'dan geçerek Pamir bölgesinde seyahat eden Murray, bir çeşit diplomasi ve casusluk faaliyetleri yürüttü.²⁹

Murray, Pamir bölgesine yaptığı seyahatin notlarını *The Pamirs: Being a Narrative of a Year's Expedition on Horseback and on Foot Through Kashmir, Western Tibet, Chinese Tartary and Russian Central Asia* adıyla 1894 yılında yayınlamıştır. Ayrıca *The Revelation of Christianus and Other Christian Science Poems* adında bir eseri de 1901 yılında yayınlanmıştır.

1893 yılında iki cilt halinde yayınlanan eserin ilk cildi seyyahın Keşmir, Ladakh, Batı Tibet ve Çin Türkistan'ında yaptığı seyahatleri anlatmaktadır. İkinci cildinde ise ağırlıklı olarak Pamir bölgesi ele alınmaktadır. Toplam 700 sayfa ve 38 bölümden oluşan eserin birinci cildinde 24 bölüm, ikinci cildinde ise 14 bölüm bulunmaktadır. Eserin içeriğinde çeşitli fotoğraflar ve haritalar da yer almaktadır.

Lord Dunmore olarak tanınan Charles Adolphus Murray, seyahat notları tutmasının amacının başlangıçta günlük tutmak olduğunu ancak birçok arkadaşının isteği üzerine matbaaya vererek basımının gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Yine de eserin kendisi ve yanında seyahat eden Binbaşı Roche'un, Keşmir, Ladakh, Batı Tibet, Çin Türkistan'ı ve Pamir bölgesi üzerinde yaptığı seyahatler ile daha sonra tek başına yaptığı Rus hâkimiyeti altında olan Orta Asya coğrafyasından Hazar Gölü'ne kadar olan yolculuğun günlük kaydı olmaktan başka bir iddiası olmadığını ifade etmektedir. Pamir

²⁷ Littledale, a.g.e., s.29.

²⁸ Büyük Britanya devlet yapısında denetçilik ve üst düzey misafirleri ağırlama görevi bulunan bir makamdır.

²⁹ https://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Murray,_7th_Earl_of_Dunmore, (Erişim Tarihi: 22.07.2022).

bölgesi hakkında yazarken bölgenin siyasi durumunun karışıklığı dolayısıyla görüş bildirmekten kaçındığını ve bölgede bulunduğu üç ay boyunca yaşadıklarını anlatmaktan başka bir şey yapmadığını belirtmektedir.³⁰ Murray'nin Pamir bölgesindeki seyahat güzergâhı Ekler bölümünde verilmiştir. (Bkz. Ek-7).

Murray, eserinde Pamir bölgesinde yer alan coğrafi noktaların özellikleri, göllerin yapısı, bölgenin iklimi gibi coğrafi bilgiler verirken aynı zamanda bölgede yaşayan Kırgız ve Taciklerin hayatlarıyla ilgili bilgiler de vermektedir. Özellikle Pamir bölgesinin doğu kesiminde yaşayan Tacikler ile Kırgızların evlilik âdetleri, dini inançları, beslenme alışkanlıkları gibi her türlü kültürel bilgi bulunmaktadır. Eser bu yönüyle Pamir bölgesinde yaşayan Kırgız ve Taciklerin günlük yaşantıları hakkında önemli bilgilere sahiptir.

3.5. CHARLES SPERLING CUMBERLAND (1848-1923)

George Burrell ve Margaret Delicia Macleod'un çocuğu olarak 1848 yılı ocak ayında Wight Adası, Hampshire'da dünyaya gelen Cumberland, 6 Aralık 1923'te İngiltere'nin Middlesex kentinde hayatını kaybetmiştir. Cumberland'ın Pamir bölgesine av sporu amacıyla yaptığı seyahatin notları *Sports on the Pamirs and Turkistan Steppes* adıyla yayınlanmıştır.

Charles Sperling Cumberland'ın Pamir bölgesine yaptığı seyahatin notları *Sports on the Pamirs and Turkistan Steppes* adıyla William Blackwood and Sons tarafından 1895 yılında Edinburgh'da basılmıştır. Eser toplam 278 sayfa ve 11 bölümden oluşmaktadır. Eserin içeriğinde önsöz, içindekiler ve indeks bulunmaktadır.

Seyyah, seyahat rotasının 1889 yılında Hindistan'dan Keşmir, Çin Türkistan'ı, Pamir bölgesi ve Küçük Asya üzerinden gittiğini ifade etmektedir.³¹ Eserinde yer alan haritanın Hint İstihbarat Dairesi'nden Yüzbaşı Bower tarafından yapıldığını belirtmektedir.³²

Seyhate Keşmir'den yola çıkan Cumberland, Keşmir'den Çin Türkistanı'na gitmiştir. Çin Türkistan'ının doğu kesiminden Pamir bölgesine giren seyyah öncelikle

³⁰ Charles Adolphus Murray, *The Pamirs; Being a Narrative of a Year's Expedition on Horseback and on Foot Through Kashmir, Western Tibet, Chinese Tartary, and Russian Central Asia*, V.I, Second Edition, John Murray, London 1894, s. V.

³¹ Charles Sperling Cumberland, *Sports on the Pamirs and Turkistan Steppes*, William Blackwood And Sons, Edinburgh 1895, s. V.

³² Cumberland, a.g.e., s. VI.

Tagdumbaş Pamir'e gelerek burada yerlerde gördüğü Ovis Poli boynuzları hakkında bilgiler vermiştir. Pamir bölgesinden doğuya yönelerek öncelikle Yarkent'e giden seyyah Yarkent'ten Aksu'ya geçmiştir. Cumberland, seyahat ettiği bölgelerde av sporuyla ilgilenmiş ve eserinde bu sporla ilgili faaliyetlerini aktarmıştır. Cumberland eserinde Pamir bölgesi halkları hakkında kayda değer bir bilgiye yer vermeyerek çoğunlukla bölgedeki av sporunun sağladığı imkânlar hakkında bilgiler vermiştir. Cumberland'ın Pamir bölgesindeki seyahat güzergâhı Ekler bölümünde verilmiştir. (Bkz. Ek-8).

3.6. FRANCIS EDWARD YOUNGHUSBAND (1863-1942)

John Younghusband ve Clara Jane Shaw'un beş çocuğundan biri olarak 31 Mayıs 1863 tarihinde günümüzde Pakistan'ın Pencap eyaletine bağlı Murree'de dünyaya geldi.³³ Bebekliğinde annesi tarafından İngiltere'ye götürülen Younghusband'ın ailesi, 1873 yılında tekrar Hindistan'a döndü. Bu sırada okula gitme yaşı gelen Younghusband, İngiltere Taunton'da okula başladı. 1876 yılında kardeşi ve dört kuzeniyle birlikte Clifton Koleji'ne gitmesinin ardından askeri okulda eğitimine devam etti.³⁴

On altı yaşına geldiğinde Kraliyet Topçu Birliği'ne girmek için akademi sınavlarına girdi. Sınav sonucunda başarısız olmayı beklerken yayınlanan listede adının olmasıyla hem şaşkınlık hem de mutluluk yaşayan Younghusband, 1881 yılında Kraliyet Askeri Akademisi Sandhurst'e gitti. 18 Mayıs 1882'de Kraliyet Ejderha Muhafızları'na dahil edildi. Sonrasında bir süre görev yapacağı Hindistan'da bulunan Uttar Pradeş eyaletinin Meerut şehrine tayin edildi.³⁵

Nisan 1884'te başarılı ve sıkı çalışması sebebiyle iki buçuk aylık izin verilen Younghusband, iznini seyahat ederek geçirmeyi tercih etti.³⁶ Orduda görev yaptığı sırada 1886-1887 yıllarında izinli olarak Asya'ya bir seyahat yapan Younghusband, Albay Mark Bell'in izniyle coğrafi araştırma seyahati için yaklaşık 1935 km'lik çölü geçmek için yola çıktı ancak esas amacı Rusların Raj'a yönelik fiziksel tehditlerinin gücünü tespit etmektir. 1886-1887 yıllarında Pekin'den yola çıkarak Yarkent'e kadar seyahat etti. Muzdağ geçidi üzerinden Hindistan'a geri dönen seyyah, sonraki iki seyahatini Pamir bölgesine yaptı.³⁷ Bu süreçte pek çok yer gezen Younghusband, 1888 yılı nisan ayında emri altında bulunduğu komutanından üç aylık izin alarak Kraliyet Coğrafya Derneği'ne yaptığı

³³ George Seaver, *Francis Younghusband Explorer and Mystic*, John Murray, London 1952, ss. 1-2.

³⁴ Seaver, a.g.e., ss. 7-9.

³⁵ Seaver, a.g.e., ss. 15-17.

³⁶ Seaver, a.g.e., s. 30.

³⁷ <https://www.britannica.com/biography/Francis-Edward-Younghusband>, (Erişim Tarihi:22.07.2022).

yolculuklar hakkında konuşma yapmaya gitti. Kraliyet Coğrafya Derneği'nde yaptığı konuşmayla birlikte derneğin o dönem için en genç üyesi olarak kabul edildi.³⁸

1892 yılına gelindiğinde beş yıl sonra evleneceği Helen Augusta Magniac ile tanıştı. 1 Ağustos 1897 yılına gelindiğinde ise İngiltere'de bulunan Windsor şehri yakınlarında bulunan Datchet Kilisesi'nde evlendiler.³⁹

Younghusband, yaptığı seyahatlerden sonra katıldığı konferanslarda bu seyahatleri hakkında bilgi veriyordu. Gobi Çölü ve Muzdağ Geçidi hakkında 1888 yılında, Hunza ve Pamirlerde bulunduğu seyahati sebebiyle altın madalya aldığı seyahati hakkında 1891 yılında, Çitral seyahati hakkında 1895 yılında ve Tibet seyahati hakkında 1905 yılında konferanslar verdi. Bu konferansların neticesinde 1919 yılında Kraliyet Coğrafya Derneği Başkanlığı'na seçildi.⁴⁰

Yaşamının son günlerini İngiltere'de geçiren Younghusband, 18 Temmuz 1942'de Birmingham'a gitti. 20 Temmuz günü öğleden sonra rahatsızlanan Younghusband, birkaç gün sonra felç geçirdi. Rahatsızlığı sonucunda 31 Temmuz 1942'de hayatını kaybetti. Cenaze töreni 10 Ağustos 1942'de yapıldı.⁴¹

Younghusband, seyahatleri sebebiyle Kraliyet Coğrafya Derneği'nin altın madalya sahipleri arasında seçkin bir yer kazandı. 1886 yılında Mançurya'ya seyahat eden seyyah, burada Hindistan sivil hizmetinden James adında bir kişiyle birlikte Çangbay Dağları'nın zirvesine gitti. Buradan Pekin'e giderek 1887 yılında Gobi Çölü ve Çin Türkistan'ı üzerinden Kaşgar ve Yarkent'e gitti. Sonrasında Himalayaları ve Muzdağ geçidi üzerinden Srinagar'a gitti. 1889 yılında Yarkent Nehri vadisinden Tagdumbaş Pamir'e giderek burada Kunjut ve Hunzalıların, Kırgız topraklarına yaptıkları baskınları araştırdı. 1890 yılında ise ünlü Pamir seyahatini gerçekleştirdi. Pamir bölgesinde seyahat ettiği sırada Rus hükümeti tarafından bölgeden kesin olarak ayrılması istendi. 1892'de Hunza beyi Safder Ali'nin İngilizlere yenilmesinin ardından Hunza'ya gönderildi. Ancak ertesi yılın başlarında Aman-ül Mülk'ün ölümü üzerine Çitral'e çağırıldı. Aman-ül Mülk'ün ölümüne sebep olan kargaşa ortamı yerini sükunete bırakmasının ardından bölgede İngiliz temsilcisi olarak görev yaptı.⁴²

³⁸ Seaver, a.g.e., ss. 95-96.

³⁹ Seaver, a.g.e., ss. 190-193.

⁴⁰ Seaver, a.g.e., s. 302.

⁴¹ Seaver, a.g.e., ss. 372-375.

⁴² Francis Edward Younghusband, *The Heart of a Continent: A Narrative of Travels in Manchuria, Across the Gobi Desert, Through the Himalayas, the Pamirs, and Chitral*, 1884-1894, John Murray, London 1896, ss. IX-X.

Seyyah eserinin bilimsel olduğu yönünde herhangi bir iddiada bulunmadığını ancak gördüğünü, yaptığını ve hissettiğini elinden geldiğince açık ve etkileyici bir dille yazmaya çalıştığını belirtmektedir. Seyahatine çıkmadan önce bilimsel bir eğitim almamış olmasından yana kendisini kötü hissettiğini ifade eden seyyah yine de elinden geleni yaptığını belirtmektedir.⁴³ Eserin tamamlanmasından önce 1895 yılında seyyahın Çitral'e gitmesi sebebiyle eserin basımının geciktiği bilgisi yayıncı kuruluş tarafından belirtilmektedir.⁴⁴

Toplam 409 sayfa ve 19 bölümden oluşan eser *The Hearth of a Continent: A Narrative of Travels in Manchuria, Across the Gobi Desert, Through the Himalayas, The Pamirs, and Chitral, 1884-1894* adıyla ilk olarak 1896 yılında yayınlanmıştır. Eserin içeriğinde önsöz, içindekiler ve indeks bölümleri yer almaktadır.

Eserin içeriğinde Çin toprakları ve kültürü, Çin kaleleri, Moğollar, Gobi Çölü, seyahat edilen bölgelerin coğrafi özellikleri, Kırgız Türkleri, Afganlar, Çin Türkistan'ı, Pamir bölgesinin doğu kesimleri, Muzdağ Ata Dağı, Kunjut ve Hunza hakkında bilgilere yer verilmiştir. Eserin on üçüncü bölümünde seyyahın 1890 yılında Pamir bölgesinden geçerken gezip gördüğü yerler ve izlenimleri hakkında bilgiler verilmiştir. On üçüncü bölümde Pamir bölgesine daha önce gelen seyyahlar, Neyzataş geçidi, küçük Pamir bölgesi, Murgab, Karakul Gölü, Somataş, Aliçur Pamir gibi Pamir bölgesi üzerinde yer alan coğrafi noktalara ve bölgenin iklimine dair önemli bilgilere yer verilmiştir. Sonrasında Kaşgar, Çitral ve Hunza bölgelerine giden seyyah buralar hakkında bilgiler paylaşmıştır. Eserin son bölümünde seyahatine dair izlenimlere yer vermiştir. Younghusband'ın Pamir bölgesindeki seyahat güzergâhı Ekler bölümünde yer almaktadır. (Bkz. Ek-9).

Younghusband, Pamir bölgesi ile ilgili verdiği bilgilerde Kırgızların karakter özellikleri, Kırgız çadırları, Kırgızların günlük yaşamları, Taciklerin karakter özellikleri, bölgenin coğrafi yapısı ve iklim özellikleri hakkında bilgiler vermiştir. Ancak Pamir bölgesi hakkında verdiği bilgiler oldukça kısıtlı kalmıştır. Özellikle Tacikler hakkında çok kısıtlı bilgi veren seyyah, Vahanlılar hakkında hiçbir bilgiye yer vermemiştir. Bu sebeple temelde Pamir bölgesi seyahatnameye konu alınmış olsa da Pamir bölgesi için

⁴³ Younghusband, a.g.e., ss. VI-VII.

⁴⁴ Younghusband, a.g.e., s. IX.

yalnızca bir bölüm açılarak verilen bilginin kısıtlı kaldığı görülmektedir. Buna nazaran Çin ve Moğollar hakkında daha geniş bilgiye yer verildiği görülmektedir.

3.7. GEORGE NATHANIEL CURZON (1859-1925)

George Nathaniel Curzon, 11 Ocak 1859 tarihinde Derbyshire, Kedleston'ın rektörü 4. Baron Scarsdale'in en büyük oğlu olarak İngiltere'de dünyaya geldi. Eton'da öğrenim gören Curzon, burada çok çalışarak kazandığı ödüllerle dikkat çekti. 1880 yılında Oxford Birliği'nin başkanlığına seçildi. 1883 yılında All Souls Koleji'ne üye oldu. 1886 yılında ilk kez parlamento üyesi olduktan sonra muhafazakâr lider Salisbury'nin izni ile seyahate çıktı. Asya'ya yaptığı seyahatlerde aldığı notlarla 1889 yılında Russia in Central Asia, 1892'de Persia and the Persian Question ve 1894 yılında Problems of the Far East adlı eserleri yayınladı.

10 Kasım 1891'de Salisbury'nin Tory hükümetinde Hindistan dışişleri müsteşarı olma davetini kabul ederek siyasete ilk adımını attı. O süreçte pahalı zevklere sahip olan Curzon'un ekonomisi sarsılmış bulunuyordu. Bu sorunu da Chicago milyoneri Adolphus Leiter'in kızı Mary Victoria Leiter ile 22 Nisan 1895 tarihinde evlenerek çözdü. 1898'de Hindistan'ın genel valisi olarak Lord Elgin'in yerine geçecek olan Curzon, eylül ayında Kedleston'dan Baron Curzon olarak tanımlandı. Baron olduktan sonra görevinin başına geçmek için yola çıkan Curzon, 3 Ocak 1899'da Kalküta'ya ulaştı. İlk beş yıllık görev süresinden sonra görev süresinin yenilenmesiyle yeni bir döneme giren Curzon için bu yeni süreç olumsuz anlamda seyretti. Curzon'un kişisel isteği ile Hindistan ordusu başkomutanlığı ve genel vali kabinesinin askeri üyesi görevi Lord Kitchener'a verildi. Ancak aralarındaki karakter çatışması sebebiyle isteklerinin yerine getirilmemesi halinde istifa edeceğini bildiren Curzon'un istifası, 16 Ağustos 1905 sabahı gelen bir telgrafla kabul edildi ve görevi sona erdi. Sonraki süreçte Oxford Üniversitesi'nde rektörlük vazifesi ve birçok önemli görev üstlendi. Bu süreçte eşi Mary'nin hayatını kaybetmesi ile kalan miras parasını çeşitli kişisel zevklerine harcadı. 1911 yılında Lincolnshire'da restore ettiği ilk kalesi olan Tattershall'ı satın aldı ve daha sonra Sussex'de yer alan Bodiam Kalesi'ni de alarak onu da restore ettikten sonra her ikisini de halka açtı. Siyasi hırsları bastırılmış ancak asla sönmemiş olan Curzon, 1911 yılında yeniden umutlandı. Kral V. George'un taç giyme töreninden sonra kontluk alan Curzon, 1915 yılında H.H. Asquith'in koalisyon kabinesinde yer aldı. Lordlar Kamarası'nda lord başkanlığı görevini

de alan Curzon, I. Dünya Savaşı'nın politikaları ve arayışları ile ilgili çalışan iç kabine üyelerinden birisi haline geldi.⁴⁵

Sonraki süreçte Arjantinli zengin bir çiftlik sahibi ve Amerikalı diplomat J. Monroe Hinds'in kızı olan Grace Duggan ile 2 Ocak 1917'de evlendi. İlk karısından üç kızı olan Curzon, ikinci karısından çocuk sahibi olmadı. I. Dünya Savaşı sonrasında dışişleri bakanı olarak atanan Curzon'un politikaları lideri tarafından engellendi. Savaş sonrası Avrupa ve Yakın Doğu'nun kaotik sorunları ile özenle uğraşan Curzon, 1923'e kadar hizmet etti. 9 Mart 1925 tarihinde iç rahatsızlığı nedeniyle ameliyat edilen Curzon, iki haftadan daha az bir zaman sonra komplikasyon sebebiyle hayatını kaybetti. Markiliği ve kontluğu da ölümüyle birlikte ortadan kaldırılan Curzon'un, Vikontluğu yeğenine ve Ravensdale baronluğu en büyük kızı olan Leydi Irene Curzon'a geçti.⁴⁶

George Nathaniel Curzon tarafından Pamir bölgesine yapılan seyahatin notlarından oluşan eser *The Pamirs and The Source of The Oxus* adıyla 1896 yılında The Royal Geographical Society tarafından yayınlanmıştır. Toplam 83 sayfadan oluşan eserde önsöz, içindekiler ve indeks bölümlerine yer verilmeden direkt olarak seyahate nereden ve nasıl başladığı anlatılarak giriş yapılmıştır.

Curzon, seyahatine Srinagar'dan başlayarak öncelikle Gilgit'e buradan Hunza'ya gitmiştir. Hunza'dan ayrıldıktan sonra Tagdumbaş Pamir'e gitmek amacıyla Kilik geçidine yönelmiştir. Sonrasında Vahcir geçidi ile Amuderya ve Vahan bölgesine doğru yönelen seyyah, burada Çakmak Gölü ve Küçük Pamir mevkillerine gitmiştir. Seyahatine büyük Pamir'e doğru devam etmek istemesine rağmen Hindistan hükümeti tarafından o yöne gitmesine karşı çıkılması sebebiyle Afgan hâkimiyeti altında bulunan Sarhad'a yönelmiştir. Darkot geçidi üzerinden Yasin ve Gilgit'e geri dönerek Çitral'e giden Curzon, Youngusband'la birlikte Mastuj'a, oradan da Çamarkand geçidi üzerinden Gilgit'e doğru yönelmiştir. Sonrasında tekrar Pamir bölgesine yönelen seyyah, buradan Tagdumbaş Pamir ve Muzdağ Ata mevkillerine seyahat etmiştir. Seyahatinin devamında Pamir bölgesinde yer alan gölleri ve bölgeden geçen nehirleri ziyaret ederek buralar hakkındaki bilgileri eserine aktarmıştır. (Bkz. Ek-10).

Curzon seyahatnamesinde Pamir bölgesinin tarihi geçmişi ve Pamir ismi hakkında bilgilere yer vermiştir. Kendisinden önce gelen seyyahlar hakkında da bilgiler veren

⁴⁵ <https://www.britannica.com/biography/Lord-Curzon>, (Erişim Tarihi: 26.07.2022).

⁴⁶ <https://www.britannica.com/biography/Lord-Curzon/Last-years>, (Erişim Tarihi: 26.07.2022).

seyyah, bu seyyahlardan yaptığı alıntıları eserinde kullanarak mukayese yoluna gitmiştir. Pamir bölgesinde seyahat halindeyken bölgede gezip gördüğü yerler hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Özellikle yüzey şekilleri, coğrafi yapısı, iklim özellikleri, hayvan popülasyonu, bölgede yer alan göller ve nehirler hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmıştır. Amuderya hakkında verdiği detaylı bilgiler oldukça önemlidir. Ayrıca Pamir bölgesine has yabani bir koyun türü olan Ovis Poli hakkında da detaylı bilgilere yer vermiştir.

Eserin içeriğinde Rusların Pamir bölgesindeki hak iddiaları, bölgede yaşayan halkların etnik kökeni ve nüfusu, bölgede yer alan coğrafi noktaların tasnif edilerek ayrıntılı açıklamalarının yapılması, Pamir bölgesi üzerinde yer alan güzergâhlar ve geçiş noktalarının ayrıntılı tasviri dikkat çekicidir.

3.8. THOMAS HUNGERFORD HOLDICH (1843-1929)

Report on the Proceedings of The Pamir Boundary Commission adlı eserin baş müellifi olan M. G. Gerard'ın biyografisi ile ilgili bilgiye ulaşamamıştır. Bu sebeple eserin ikinci müellifi olan Holdich hakkında biyografik bilgiye başvurulmuştur.

İngiltere Northamptonshire'da rahip bir babanın oğlu olarak 13 Şubat 1843 tarihinde dünyaya gelen Thomas Holdich, Godolphin Gramer Okulu ve Kraliyet Askeri Akademisi'nde eğitim gördü. 1862 yılında Kraliyet Mühendisleri'nde göreve başladı. Chatham'daki Askeri Mühendislik Okulu'nda eğitimini tamamlamasının ardından 1865 yılı başında Hindistan'a gitti.⁴⁷ Hayatının büyük bir kısmını sınır görüşmeleri yaparak ve coğrafi konularda kapsamlı yazılar yazarak geçiren Holdich, 1917-1919 yılları arasında Kraliyet Coğrafya Derneği'nde başkanlık yaptı. 2 Kasım 1929'a gelindiğinde 86 yaşında hayatını kaybetti.⁴⁸

Yaşamının çoğunluğunu sınır ve sınır ötesi işlerle ilgilenerek geçiren Holdich, 1884 yılında Rus-Afgan Sınır Komisyonu'nda görev aldı. Sınır anlaşmalarının başında bulunan kişi olarak haritaların Hindistan sınırları içerisinde ve ötesinde genişletilmesi ile ilgilendi. 1894 yılında Afganistan'ın sınırında yer alan kabilelerle sınır çalışmalarında görev yaptı. 1895 yılında ise Pamir Sınır Komisyonu'nda görev aldı. Sonrasında ise İran ve Belucistan arasında sınır çalışmalarına atandı.⁴⁹

⁴⁷ Kenneth Mason - Herbert Leland Crosthwait, "Colonel Sir Thomas Hungerford Holdich", *The Geographical Journal*, V. 75, Vol:3, 1930, s. 209.

⁴⁸ Mason-Crosthwait, *a.g.m.*, s. 217.

⁴⁹ Mason-Crosthwait, *a.g.m.*, ss. 211-214.

Emekliliğinden sonra Arjantin ve Şili arasındaki tartışmalı sınır görüşmelerinde görev alan Holdich, bölgeyi coğrafi olarak tanınamaması sebebiyle 1901-1902 kışında Şili ve Arjantin'e seyahat etti. Şili ile Arjantin arasındaki sınır çizgisinin İngiliz hükümeti tarafından atanan bir komisyon tarafından çizilmesinin istenmesi üzerine bu görüşmelerin başına geçerek 1902-1903 kışında tekrardan bölgeye seyahat etti. Görüşmeler neticesinde Arjantin ve Şili arasındaki ihtilaflı sınırın son kararı verildi.⁵⁰

1884 yılında Rusların Orta Asya'daki ilerleyişi İngilizler tarafından Rus tehdidi olarak algılanmaya başlandı. Rusların Orta Asya'daki ilerlemesini durdurmak ve sömürgelerini korumak amacıyla St. Petersburg ve Londra arasında diplomasi yürütülüyordu. Bu cihette 13 Ekim 1884 tarihinde Rusya, İran ve Afganistan'ın buluştuğu nokta olan Serahs'da Rus-Afgan Sınır Komisyonu kurulmasına karar verildi. Holdich bu komisyonun başına getirildi. Holdich yönetimindeki az sayıda personel tarafından gerçekleştirilen harita çalışmaları, Rus ve İngilizler arasında herhangi bir soruna yer vermeyecek şekilde yürütüldü. Rus-Afgan Sınır Komisyonu'ndaki başarıları sebebiyle 1887 yılında yarbaylığa yükseltlen Holdich, Afganistan'daki araştırmaları ile coğrafya bilimine yaptığı hizmetler sebebiyle Kraliyet Coğrafya Derneği'nin altın madalyası ile ödüllendirildi. Rus-Afgan Sınır Komisyonu'nun tamamlanmasından sonra Belucistan'a giden Holdich, 1889 yılı sonunda Sir Robert'la birlikte siyasi amaçlarla Zob-Gomal'a seyahat etti. Sonrasında Güney Belucistan ve Makran'da araştırmalar yürüten Holdich, Makran ve İran kıyıları hakkında kapsamlı bilgi sahibi oldu. 1892'de Sınır Araştırmaları Müfettişi olarak atandıktan sonra 1893 yılı Kasım ayında Durand Anlaşması'nda belirtilen çizgiyi sınırlamak amacıyla çeşitli harita çizme çalışmalarına katılarak 1896'ya kadar bunları tamamladı.⁵¹

C.I.E ve C.B ödüllerine layık görülen Holdich, 1894 yılı aralık ayında Kunar Vadisi Sınırlandırma Komisyonu'nda görev aldı. Burada Kafiristan ile Afgan sınırının çizilmesi hususunda çalışma yürüttü ancak Afganların sınır çalışmasına ayak sürümesi sebebiyle çalışma yetersiz düzeyde kaldı. Sonraki süreçte Pamir Sınır Komisyonu'na baş araştırma görevlisi olarak atandı. Ruslar ile İngilizlerin dünya üzerinde hiçbir noktada doğrudan sınırı olmamasını ve bu şekilde korunmasını sağlamak amacıyla Vahan bölgesinde yer alan Vahan şeridinin Afgan Emiri hâkimiyetine verilmesini sağladı. Pamir Sınır Komisyonu'nun tamamlanmasından sonra Belucistan ve Makran'ın batı sınırını

⁵⁰ Mason-Chrostwait, *a.g.m.*, s. 217.

⁵¹ Mason-Chrostwait, *a.g.m.*, ss. 211-212.

belirlemek amacıyla İran-Belucistan Sınır Komisyonu'nda yönetici olarak görev aldı. Holdich'in araziye tanınması, öncesinde yapılan araştırmalar ve müzakerelerde karşı karşıya geleceği kişilerin karakterlerini bizzat tanıyor olması kendisi için büyük bir avantajdı. Bu sayede sınır çalışmasını başarıyla tamamlayan Holdich, bu komisyonda Hindistan'a yaptığı hizmetler sebebiyle Hindistan'ın en seçkin ödülllerinden biri olan K.C.I.E.'ye layık görüldü.⁵²

Holdich hayatı boyunca Hindistan sınırlarını ilgilendiren hiçbir konuda ilgisiz kalmadı. Hindistan çalışmaları ile ilgili 1901 yılında *The Indian Borderland*, 1904 ve 1906'da *Indian ve Tibet*, 1909'da *The Gates of India* ve 1918 yılında *Political Frontiers and Boundary Making* adlı eserleri kaleme aldı. Ölümüne bir aydan daha az bir zaman kalmışken 5 Ekim tarihinde yazdığı bir mektupta hayatının sonuna kadar Hindistan ve sınırları ile ilgisini hiç kesmediği görülmektedir. Mektubunun içeriğindeki son sözleri ise Himalaya Kulübü'nün refahı için iyi dileklerini ifade etmekte.⁵³

Holdich'in en önemli çalışması emekliliğinden sonra Şili-Arjantin sınırı hakkındaydı. İki ülke arasında zaman zaman çatışmalara da sebep olan sınır problemlerinin çözümü için İngiliz hükümetinden destek isteyen devletler, Holdich'in de görev yaptığı bir Tahkim Mahkemesi açılmasını sağladılar. Mahkeme ihtilaflı bölgenin yerinde incelenmesi hususunda karar verince Holdich 31 Ocak 1902'de bölgeye seyahat etti. Seyahati kapsamında bölgede çeşitli incelemeler yapan Holdich, İngiltere'ye dönmesi ile mahkeme heyetine tavsiyelerini sundu ve değerlendirilen bu tavsiyeler neticesinde sınır çizgisi belirlendi. Anlaşma her iki ülke tarafından da kabul edilebilir şekilde değerlendirildi ve takdir edildi. Görüşmeler neticesinde Holdich K.C.M.G nişanı ile onurlandırıldı. Ancak sonraki süreçte Holdich tekrardan Güney Amerika'ya davet edildi ve bir grup subay ile ikinci bir seyahatte bulundu. Sınırın belirlenmesi amacıyla And Dağları'nda sınır bölümlere ayrılarak iki ülkenin temsilcileri huzurunda sınır sütunları dikildi. Tüm bu süreç boyunca komisyonda görev alan Holdich, Şili ve Arjantin için harcadığı emekleri ve kalıcı barışa yönelik katkılarından dolayı itibar sahibi oldu.⁵⁴

Report on the Proceedings of the Pamir Boundary Commission adıyla yayınlanan eser, General Gerard önderliğinde Albay Holdich, Yarbay Wahab ve Doktor Yüzbaşı Alcock tarafından yazılmıştır. Toplam 99 sayfadan oluşan eser 1896 yılında tamamlanan

⁵² Mason-Chrostwait, *a.g.m.*, ss. 213-214.

⁵³ Mason-Chrostwait, *a.g.m.*, ss. 214-215.

⁵⁴ Mason-Chrostwait, *a.g.m.*, ss. 215-217.

seyahatin neticesinde yazılarak 1897 yılında Hindistan'da Kalküta adlı şehirde yayınlanmıştır. Eser temelde Pamir Sınır Komisyonu'nu ele almaktadır. Pamir Sınır Komisyonu raporlarının yayınlandığı eserde bölgenin coğrafi noktaları ve bölge halkları hakkında bilgilere yer verilmiştir. Pamir Sınır Komisyonu'nun Pamir bölgesindeki seyahat rotası çalışmanın Ekler bölümünde yer almaktadır. (Bkz. Ek-11).

Pamir Sınır Komisyonu, sınır anlaşması üzerine yapılan çalışmalar, tarihsel notlar ve bölgenin coğrafi olarak açıklamasına yer verilen eserde Albay Holdich'in Sarıkol mevkisine yaptığı keşif gezisi hakkında bilgiler de yer almaktadır. Eserde ayrıca sınır çalışması sırasında belirlenen noktaların özetine yer verilirken harita çalışması hakkında da rapor sunulmuştur.

Bir ön söz veya açıklama yapılmadan doğrudan giriş yapılarak başlanan eserde sınır komisyonu haricinde bölge ve bölgede yaşayan insanlar hakkında da bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca eserde daha önce bölgeye giden seyyahların verdikleri bilgilere de yer verilerek mukayese yapılmıştır.

Eser toplam sekiz bölümden oluşmaktadır. Sekizinci bölüm kendi içinde yedi kısma ayrılarak bu bölümde bölgenin doğal özelliklerine yer verilmiştir. Pamir bölgesinin doğal özelliklerinin işlendiği bölümde gerek hayvan popülasyonu gerekse de bölgede bulunan bitkiler hakkında açıklama yapılarak bölge tanıtılmıştır. Ayrıca Pamir bölgesinden toplanan kaya örnekleri hakkında da rapor sunulmuştur.

Eserde Pamir bölgesinin genel tanımı yapılmakla birlikte bölgede yer alan göl, nehir ve dağlık alanların bilimsel yöntemlerle yapılan hesaplamalarını da esere yansıtmıştır. Gerek göllerin derinliği gerekse yükseltiler hakkında ulaşılan bilimsel sonuçlar hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Pamir bölgesinin siyasi tarihi hakkında da MÖ dönemlere kadar uzanan bilgilere de eserde yer verilmiştir.

Pamir bölgesine yapılan sefer ve komisyon hakkında detaylı askeri bilgilere yer verilmiştir. Pamir sınır komisyonuna katılan memurların listesi, Afgan birlikleri, sınırlar hakkında ayrıntılı açıklamalar, Pamir bölgesinde yaşayan dört Kırgız kabilesi hakkında detaylı bilgiler, Kırgızların göç bölgeleri gibi stratejik öneme sahip askeri bilgilerle birlikte Pamir Kırgızlarının günlük yaşantıları, kültürel özellikleri ve göçebelerin ekim yerleri hakkında bilgiler verilmiştir.

3.9. SVEN ANDERS HEDIN (1865-1952)

Abraham Ludvig Hedin ile Anna Sofia Berlin'in oğlu olarak 19 Şubat 1865 tarihinde Stockholm'de dünyaya geldi. 1885 yılında ortaöğrenimini tamamlayan Hedin, 1886-1888 yılları arasında Stockholm ve Uppsala'da jeolog Waldemar Brogger'ın yanında jeoloji, mineraloji, zooloji ve Latince eğitimi aldı. 1888 yılında lisans ve 1892 yılında doktora eğitimini tamamladı. 1905 yılında İsveç Kraliyet Bilim Akademisi'ne seçildi. 1909 yılında Oxford ve Cambridge, 1928'de Heidelberg, 1935'te Uppsala ve 1943'te Münih üniversitelerinden fahri dereceler verildi. 1913 yılında İsveç Akademisi'nin on sekiz üyesinden birisi oldu. Ayrıca 1902 yılında İsveç kralı tarafından soyluluk unvanına layık görüldü. Keşif gezilerinden paleontoloji ve jeoloji koleksiyonunda saklanan ve üzerinde çalışılan jeolojik örneklerden oluşan bir koleksiyonla döndü. Breş, çakıl taşı, kireçtaşı ve arduvaz gibi tortul kayaçların yanı sıra volkanik kaya ve granitler, keşif sırasında Hedin'in ziyaret ettiği bölgelerin jeolojik çeşitliliğini vurgular.⁵⁵

1885 yılında gittiği Bakü'de İsveçli bir ailenin çocuklarına öğretmenlik yaparak altı ay geçirdi. Bu süreçte yeterli düzeyde Rusça, Farsça ve Türkçe öğrendi. 1889 yılında Doğu Asya'nın önde gelen jeoloji ve coğrafya uzmanlarından olan Ferdinand von Richthofen ile çalışmaya başladı. Ferdinand, kâşiflik geleceğinde Hedin'i büyük ölçüde etkiledi. XIX. yüzyılın klasik kâşiflerinin sonuncusu olan Hedin, 26 Kasım 1952 tarihinde Stockholm'de hayatını kaybetti. Vasiyetinde tüm mal varlığını Stockholm Etnografya Müzesi'ne bağlı olan ve Kraliyet Bilim Akademisi tarafından desteklenen Sven Hedin Vakfı'na bıraktı.⁵⁶

20 yaşındayken Kafkasya, İran ve Mezopotamya'ya yaptığı seyahatler ile keşif hayatı başlayan seyyah, 1893-1898 yılları arasında Urallar, Pamir Dağları ve Çin'in batısındaki Lop Nur gölünü geçerek Pekin'e seyahat etti.⁵⁷

Seyahatlerinde öncelikli olarak gezdiği yerlerin coğrafyası hakkında bilgiler toplayan seyyah bunları kaleme alarak yayınladı. 1893-1897 yıllarını kapsayan ve nihayetinde Pekin'e ulaşan seyahatini Through Asia adıyla iki cilt halinde yayınladı. İki ciltten oluşan eserde toplam 100 bölüm ve 1278 sayfa bulunmaktadır. Eserde, Pamir

⁵⁵ <https://www.encyclopedia.com/people/history/explorers-travelers-and-conquerors-biographies/sven-hedin>, (Erişim Tarihi: 26.07.2022).

⁵⁶ <https://www.encyclopedia.com/people/history/explorers-travelers-and-conquerors-biographies/sven-hedin>, (Erişim Tarihi: 26.07.2022).

⁵⁷ <https://www.britannica.com/biography/Sven-Anders-Hedin>, (Erişim Tarihi: 26.07.2022).

bölgesi için özel olarak oluşturulan A Winter Journey Over The Pamirs adıyla sekiz bölümden oluşan bir ana başlık bulunmaktadır.

Kırgızların antropometrik ölçümleri ve göçebe toplulukların dönemsel göç hareketleri hakkında bilgiler edinerek eserinde yer veren Hedin, aynı zamanda seyahati sırasında geçtiği yerlerin coğrafi özellikleri, yer adları, nehir hacimleri, dağların yükseklikleri hakkında bilimsel araştırmalar yaparak eserinde paylaştı. Coğrafyacı ve topoğraf olan seyyahın kaleminden çıkan bu eser, tarihe yardımcı bilim dallarından biri olması sebebiyle tarih yazımı alanı için oldukça önemlidir.

Seyahatine çıkmadan önce güzergâh hakkında bilgi alan seyyah, Rus Türkistan Genel Valisi Baron Vrevsky ile yaptığı konuşmalar neticesinde, Pamirlerden geçme kararı aldığını belirtmiştir. Seyahatin bu bölgeden geçmesinin tehlikeli ve zor olacağını düşünenlerin, seyyahı bu kararından vazgeçirmeye çalıştıklarını aktarmıştır.⁵⁸ Seyyah, General Vrevsky ve Fergana Valisi Pavalo Shveikovsky'nin kendisini cesaretlendirdiğini ve yardımcı olduklarını da ayrıca ifade etmiştir.⁵⁹

Eserin içeriğinde geçtiği yerler hakkında bilgi veren seyyah, başlamadan önce bir rota belirlediğini ifade etmiştir. Seyahate başlamadan önce çizdiği rotaya göre Tengiz-bay geçidinden geçerek Alay Dağları'nı aştıktan sonra Kızıl Su Nehri'nden Alay Vadisi'ne çıkmayı planlamıştır. Buradan da Karakul Gölü'ne gelerek Ak baytal geçidinden geçip Murgab üzerinden Rusların Pamir kalesine gelmeyi amaçlamıştır.⁶⁰ (Bkz. Ek- 12).

Seyahati boyunca sürekli olarak bilimsel çalışma halinde olan seyyah, gezdiği yerlerde yaşadığı sıkıntıları da aktarmıştır. Pamir bölgesindeki karların çokluğu ve havanın soğukluğu seyyahın yaşadığı en büyük zorluklar olmuştur. Ayrıca Gobi Çölü'nden geçerken yaşadığı kum fırtınaları ve susuzluğu da aktarmıştır. Bu süreçte yanında bulunan ve yardımcısı olan İslam Bey adındaki bir kişinin kendisi için yaptığı şeylerden dolayı minnettar olduğunu ve İsveç Kralı tarafından madalya ile onurlandırıldığından duyduğu memnuniyeti de ifade etmiştir.⁶¹

⁵⁸ Sven Hedin, *Through Asia*, V.I, Methuen & Co, London 1898, ss. 98-99.

⁵⁹ Hedin, a.g.e., s. 100.

⁶⁰ Hedin, a.g.e., s. 101.

⁶¹ Hedin, a.g.e., ss. 102-103.

3.10. RALPH PATTESON COBBOLD (1869-1965)

1869 yılı şubat ayında Ipswich Milletvekili John Patteson Cobbold'un oğlu olarak dünyaya gelen Ralph Patteson Cobbold, Eton'da eğitim gördü. 1888 yılında Kraliyet Tüfek Kolordusunda teğmen olarak görev aldı. 1893 yılı Ekim ayında Millicent Adela Christy ile evlendi ancak 1904 yılında boşandı. Sonrasında Minnie Diana Pitt ile evlenen Cobbold'un ilk çocuğu Ralph Hamilton Cobbold bu evliliğinden dünyaya geldi. Bu evliliği sona erdikten sonra 1929 yılında Rosemarye Graves Sawle ile üçüncü evliliğini yaptı. 1932 yılında Cobbold-Sawle soyadını alan Cobbold, 1965 yılında 96 yaşındayken hayatını kaybetti. 1897-1898 yılları arasında Pamir bölgesine yaptığı seyahatin notlarının 1900 yılında Innermost Asia adıyla yayınlanması ile tanındı. Pamir bölgesine yaptığı seyahatte amacının spor yapmak olduğunu söylemesine rağmen bölgeye esas gidiş amacı coğrafi ve askeri öneme sahip hususlarda gözlem ve raporlama yapmaktı.⁶²

Ralph Patteson Cobbold'un 1897-1898 yılları arasında Pamir bölgesine yaptığı seyahatin notlarından oluşan seyahatname, Innermost Asia: Travel&Sport in the Pamirs adıyla 1900 yılında William Heineman tarafından Londra'da basılmıştır. Toplam 354 sayfa ve 13 bölümden oluşan eserde önsöz, içindekiler ve indeks bölümleri yer almaktadır.

Cobbold, Pamir bölgesini ziyaret etme amacının spor yapmak olduğunu ve insanların sosyal durumu veya politik durumları ile ilgilenmediğini belirtmektedir. Seyahati sırasında insanlarla olan yakın ilişkisinin Vamar Kalesi ve Horog Kalesi'nde alıkoyulması sırasında istisnai olarak gerçekleştiğini ve bu sırada gözlem yaptığını ifade etmektedir. Cobbold, Roşan ve Şugnan mevkilerine kendisinden önce giden tek kişinin Ney Elias olduğunu ve onun seyahat notlarının yayınlanmadığını ifade etmektedir. Bu sebeple bölgeyi merak eden ve siyasi durumunu öğrenmek isteyenlerle bilgilerini paylaşmak amacıyla eserini yayınlamayı görev sorumluluğu olarak hissettiğini belirtmektedir.⁶³

Seyyah amacının spor yapmak olduğunu söylemesine rağmen seyahati sırasında meydana gelen coğrafi, politik ve askeri öneme sahip hususlara seyahatnamesinde yer verdiği görülmektedir. Eserin sonlarında Pamir bölgesi ve en iç Asya'nın gelecek yıllardaki durumu hakkında öngörülerine de yer veren seyyah XIX. yüzyılın sonunda

⁶² <https://family-tree.cobboldfht.com/biographies/316/ralph-patteson-cobbold-sawle>, (Erişim Tarihi: 10.08.2023).

⁶³ Ralph Patteson Cobbold, *Innermost Asia Travel & Sport in the Pamirs*, William Heinemann, London 1900, s. VII.

yayınlanması sebebiyle kitabının o dönemki en güncel bilgilerle donatıldığını ve ayrıntılı bilgi verildiğini belirtmektedir.⁶⁴

Seyahatnamenin içeriğinde Pamir bölgesi hakkında genel bilgiler, bölgenin coğrafi konumu ve sınırları, Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların yönetim yapısı, giyimleri, yaşam tarzları, karakter özellikleri, görünüşleri, beslenme alışkanlıkları ve ekonomileri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Tacikler hakkında da kökenleri, görünüşleri, karakterleri, giyimleri, dini inanışları gibi bilgilere yer verilmiştir. Pamir bölgesinin XIX. yüzyıldaki siyasi karışıklığı, Rus-İngiliz sınır komisyonu ve Rusların Pamir bölgesindeki etkisi hakkında da bilgiler bulunmaktadır.

Seyyah eserin ön söz bölümünde Rus topraklarına karşı herhangi bir önyargısı bulunmadığını ve seyahat ettiği yerlerde karşılaştığı Rus subaylarla oldukça iyi arkadaşlık ilişkisi kurduğunu ifade etmektedir.⁶⁵

Eserin birinci bölümünde seyyahın Keşmir’de, Pamir bölgesine seyahat etmek için izin almaya çalışması hususundaki detayları aktarmasıyla başlamaktadır. Seyyah yol hazırlıklarını tamamlamasının ardından 13 Eylül 1897’de Bandipur’a doğru tekneyle yola çıkmıştır. Bandipur’a ulaştıktan sonra Gilgit’e yönelen seyyah, sonrasında Çurvan adı verilen bir yerde kamp kurduktan sonra yoluna devam ederek Bunji’ye ulaşmıştır. Buradan sonra Gilgit’e varan seyyah Hunza’ya geçmiştir. Hunza’dan ayrıldıktan sonra Gulmit’e yönelerek Tagdumbaş Pamir yönüne götüren Huncerap geçidinden geçmiştir. Huncerap geçidinden sonra Kilik’e yönelen seyyah, buradan Tagdumbaş Pamir’e yönelmiş ve Pamir bölgesi sınırları içerisine girmiştir. Pamir bölgesinin doğu kesimlerinde Tagdumbaş, Taşkurgan ve Muzdağ Ata mevkilerinde seyahat ettikten sonra Kaşgar’a gitmiştir. Kaşgar’daki seyahatinden izlenimlerini aktaran seyyah, Kaşgar ahalisinin nüfusu, yaşantısı, kültürü ve idari yapısı hakkında bilgilere yer vermiştir. 6 Ocak 1898’de Kaşgar’dan ayrılmasının ardından Narın’a giderken sırasıyla önce Paşkurgan, Çakmak ve Kızıl Kurgan mevkilerine gitmiştir. Turgat geçidinden geçerek Çadır Kul Gölü’ne giden seyyah buradan Taşrabat’a yönelerek seyahatine devam etmiştir. Nihayetinde 10 Ocak’ta Narın’a ulaşmıştır. Narın’dan seyahatine devam eden Cobbold, buradan önce Kutemaldi, ardından tekrar Verniy’e giderek 26 Ocak’ta Verniy’e varmıştır. Verniy’den Balkaş’a oradan da Taşkurgan’a giden seyyah, Bartang üzerinden Vamar Kalesi’ne ulaşmıştır. Vamar Kalesi’nden Rus hâkimiyeti altında bulunan Horog’a

⁶⁴ Cobbold, a.g.e., ss. VII-VIII.

⁶⁵ Cobbold, a.g.e., s. VIII.

(Bkz. Ek- 16) giderek burada gerekli izinlere sahip olmadığı gerekçesiyle tutuklanmıştır. Ancak Ruslar tarafından Çin sınırına gitmesi teklif edilerek serbest bırakılmıştır. Buradan Pamir bölgesinin doğu sınırlarına giderek Hunza ve Gilgit üzerinden Keşmir'e dönmüştür. Eserin on birinci bölümünde Keşmir'e dair seyahat anılarına yer veren seyyah eserin on ikinci bölümünde Pamir bölgesindeki Ruslar hakkında bilgilere yer vermiştir. Son olarak eserin on üçüncü bölümünde Pamir bölgesinin geleceğine yönelik tahminlerine yer vererek seyahatnamesini tamamlamıştır. (Bkz. Ek-13).

3.11. OLE OLUFSEN (1865-1929)

Danimarkalı bir subay ve kâşif olan Ole Olufsen, 1865 yılı ocak ayında dünyaya geldi. Coğrafyacı, kâşif ve subay olan Olufsen, Pamir bölgesi de dahil olmak üzere Buhara Emîrliği'ne birkaç sefer seyahat etti. Pamir bölgesine 1898-1899 yılları arasında yaptığı seyahatlerin notları *Through the Unknown Pamirs; the Second Danish Pamir Expedition 1898-99* ismiyle yayınlandı. Danimarka Kraliyet Coğrafya Kurumu'nda görev aldı. Afrika'ya seyahat eden Olufsen, 1922-1923 yıllarında Ahaggar Dağları'na, 1926-1927 yıllarında Sudan'a seyahat etti. 13 Aralık 1929 tarihinde hayatını kaybetti.⁶⁶

Seyyah Ole Olufsen'in 1898-1899 yılları arasında Pamir bölgesine yaptığı ikinci seyahati konu alan *Through the Unknown Pamirs; the Second Danish Pamir Expedition 1898-99* adlı eser ilk kez 1904 yılında William Heineman tarafından Londra'da yayınlanmıştır. Eserde önsöz, içindekiler ve indeks bölümleri dahil toplam 238 sayfa bulunmaktadır.

15 bölümden oluşan eserin ilk bölümünde Vahan ve Garan'ın coğrafi açıklaması, Panj Vadisi, Panj Nehri, Panj Nehri'nin kolları ve kaynakları, Hindukuş ve Badahşan aralıkları, Pamir bölgesinin güney sınırında bulunan dağlar, Garan'da bulunan kutsal çeşmeler ve sunaklar ile yer altı su kaynakları hakkında bilgiler bulunmaktadır. İkinci bölümünde Yukarı Panj Vadisi'nin iklimi, üçüncü bölümünde Vahan ve Garan mevkilerinde köylerde yaşayan insanların nüfusu, Yukarı Panj Vadisi'nde yaşayan insanların dilleri ve giyimleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Eserin dördüncü bölümünde Vahanlıların evleri ve evlerinin düzenlemeleri hakkında bilgiler bulunurken beşinci bölümde ev eşyaları ve diğer birtakım nesneler ile kullandıkları silahlara yer verilmiştir. Altıncı bölümde tarım ve hayvancılık uğraşları, beslenme kültürleri ve avcılıkları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Yedinci bölümde eğlence kültürleri ve müzik

⁶⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/Ole_Olufsen, (Erişim Tarihi: 26.07.2022).

aletleri, sekizinci bölümde ise evlilik âdetleri ile aile yapıları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Dokuzuncu bölümde yönetim yapıları, ceza ve kast sistemleri, Vahanlılarda kölelik ve ticaret hakkında bilgiler bulunurken onuncu bölümde hastalık, ölüm ve mezarları hakkında bilgiler yer almaktadır. Eserin on birinci bölümünde Siyapoş ve Vahanlıların bölgedeki kaleleri hakkında bilgiler bulunurken on ikinci bölümde ise dini inanışları ve batıl inançları hakkında bilgiler bulunmaktadır. On üçüncü bölümde Yukarı Panj Vadisi sakinlerinin nereden ve nasıl geldikleri hakkında bilgilere yer verilmektedir. On dördüncü bölümde tarihi bilgiler ve atıfların yapıldığı kaynakların listesine yer verilmiştir. Eserin son bölümü olan on beşinci bölümde ise Dağ Taciklerinin antropolojik özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

Olufsen seyahatinin ilkinin 1896-1897 yılları arasında, ikicisini ise 1898-1899 yıllarında gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Seyahat amacının Pamir bölgesinde Gund Nehri, Yaşıl Kul ve Aliçur Pamir çevresini geçerek Hindukuş Dağları'na kadar keşfetmek olduğunu ifade etmektedir. İlk seyahatinin 25 Mart 1896'da başladığını ve 1 Mart 1897'de sona erdiğini ifade eden Olufsen, seyahate Kopenhag'dan başladığını ve St. Petersburg, Moskova, Vladikaukas ve Tiflis üzerinden Bakü'ye gittiğini belirtmektedir. Sonrasında vapurla Hazar Gölü üzerinden Usunada'ya geçen seyyah, demiryolu vasıtasıyla Merv ve Buhara üzerinden Semerkant'a gittiğini belirtmektedir. Semerkant'tan Taşkent, Hucend, Hokand, Margilan ve Oş'a gittiğini ifade etmektedir. Haziran ayında Fergana'dan Pamir bölgesine giden seyyah, eylül ayında Oş'a geri döndüğünü belirtmektedir. Pamir bölgesine gittiği ilk seferinin 7-14 kişiden oluştuğunu ve bunların Fergana'dan kiralık olarak tuttuğu Sartlar ile Pamir bölgesinde kendisine katılan Kırgız ve Dağ Taciklerinden oluştuğunu ifade etmektedir.⁶⁷

Pamir bölgesine yaptığı ilk seferin Oş'tan Alay Dağları'na, oradan Taldik geçidi üzerinden Alay bozkırı ve Karakul Gölü üzerinden Murgab Nehri kıyısında bulunan Rus Pamir kalesine gittiğini, buradan Yaşıl Kul, Bulunkul ve Kargoş üzerinden Vahan bölgesine geçtiğini aktarmaktadır. Vahan, İşkaşım, Garan, Şugnan, Roşan ve Vamar Kalesi'ne sonrasında ise Guskom'dan Yaşgulam Nehri ve Vand dağlarındaki buzulları geçerek Sagirdaşt geçidi üzerinden Tevil-dara ve Çil-dara'ya gittiğini belirtmektedir. Sonrasında Kamtşirak geçidi üzerinden Karategin'de bulunan Garm'a ve buradan da Alay

⁶⁷ Ole Olufsen, *Through The Unknown Pamirs The Second Danish Pamir Expedition 1898-99*, William Heinemann, London 1904, ss. V-VI.

bozkırlarından geçerek Taldik geçidi üzerinden Oş'a geri döndüğünü ifade etmektedir.⁶⁸ (Bkz. Ek-14).

Seyyah bu kadar kısa sürede bu kadar uzun mesafe ilerlediği ilk seyahatini keşif amaçlı gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Vahan'dan geçerken çok büyük zorluklarla karşılaştığını ifade eden seyyah, Panj Nehri suyunun yüksek olması sebebiyle karşı kıyıya geçmekte çok zorlandığını belirtmektedir. Ayrıca Karategin ve Alay bozkırlarında seyahat ettiği sırada eylül ayı boyunca sürekli yağan sağanak yağmur ve kar fırtınalarının kendisine çok zorluk çıkardığını ifade etmektedir.⁶⁹

İlk seyahatinin sonuçları ile Vahan ve Garan'dan geçerken çıkardığı ilk haritanın Danimarka Kraliyet Coğrafya Kurumu'nun 1897 tarihli dergisinde yayınlandığını belirten seyyah, bunların bir kısmının Kopenhag'daki Ulusal Müze tarafından, bir kısmının ise Nestved'deki bir tüccar tarafından satın alındığını ifade etmektedir.⁷⁰

Pamir bölgesinin güney kesimlerinin, özellikle Vahan ve Garan'ın kapsamlı bir incelemesinin çıkarılması amacıyla Danimarka Parlamentosu ve Carlberg Fonu tarafından seyahat masraflarının karşılandığını belirtmektedir. Ayrıca Danimarka Konsolosu A. Nissen, Rostoff, Don ve St. Petersburg'daki Danimarkalı tüccar Paul Morek'un da katkıda bulunduğunu aktaran seyyah, tüccar Morek'un ayrıca Kopenhag'daki Ulusal Müze için etnografik örneklerin satın alınması amacıyla bir miktar maddi destek sağladığını ifade etmektedir.⁷¹

İkinci seyahatinin de birincisi ile aynı rotayı takip ettiğini ifade eden seyyah, 28 Mayıs 1898 tarihinde Rusya üzerinden Fergana'da bulunan Oş'a ulaştığını belirtmektedir. Danimarka'dan yola çıkarken topladığı tüm ekipmanın yaklaşık 6000 Danimarka sterlinine mal olduğunu ve tüm aletlerini özenle paketlediğini belirtmektedir. Danimarka'dan yola çıkarken yanında astronomik yansıtmalı daire, yapay cıva görüşü, kronometre, teodolit, taban çizgilerini ölçme aparatı, Bousole pusulaları, yedek tüplü cıva barometresi, aneroid barometreler, hipsometre, pedometreler, havanın elektriksel geriliminin ölçülmesi için pedometreler, göllerin derinliklerinin ölçülmesi ve dipten numune alınması için otomatik sondaj makinesi, ekli fonograf, fotoğraf için gerekli kamera ve filmler, çeşitli termometreler, çiy noktası ölçerler, yağmur ölçer, kar ölçer, 22

⁶⁸ Olufsen, a.g.e., s. VI.

⁶⁹ Olufsen, a.g.e., ss. VI- IX.

⁷⁰ Olufsen, a.g.e., s. IX.

⁷¹ Olufsen, a.g.e., ss. IX-X.

şarjörlü tabanca ve revolver, 9000 adet fişek, av tüfekleri ve hançerler, çadır, ilaç kutuları, balık ağıları ve kancalar, fener, 1500 adet mum, alet sandığı, at nalı ve çivileri, konserve yiyecekler, takas malzemeleri bayrak ve flamalar ile daha başka bazı ihtiyaçlarını aldığını ifade etmektedir. Geriye kalan ihtiyaçlarının bazılarını Oş'tan temin ettiğini, bazılarını ise yolda karşılaştığı Kırgızlardan aldığını ifade eden seyyah, Rus yetkililerin Pamir kalesinden yiyecek satın almalarına izin verdiklerini belirtmektedir.⁷²

Olufsen ikinci seyahatine 15 Haziran'da Oş'tan 14 kişi ve 30 at ile yola çıkarak başlamıştır. 1896'daki ilk seferle aynı güzergâhı kullandığını ifade eden seyyah, 19 Temmuz'da Yaşıl Kul'a gelerek burada kamp kurduğunu belirtmektedir. Yaşıl Kul, Bulunkul, Tuz Kul, Gaz Kul ve Kargoş geçidinin güneyinde yer alan gölleri 19 Temmuz ile 4 Eylül tarihleri arasında gezmiştir ve burada grubuna 8 Kırgız daha dahil etmiştir. Horog'a vardığında yaz aylarında kullanmayacakları eşyalarını koymak için burada bir depo inşa ettiğini belirtmektedir.⁷³

7 Eylül ile 25 Ekim arasında Vahan ve Garan'da bulunan seyyah, kış aylarını geçirmek amacıyla Horog'a gitmiştir. 25 Ekim ile 1 Mart arasında Horog'da konaklayarak çeşitli bilimsel incelemeler yapmıştır. Olufsen, aralık ayında Vamar Kalesi'ne bir gezi yaptığını ifade etmektedir. Vahan, Garan ve Horog'da kaldığı süre boyunca kendisine çok iyi davranıldığını ifade eden seyyah, Buhara Emîri Sait Abdul Akhan'ın emriyle yanına verilen Mirza Abdul Kadir vasıtasıyla yerli halkla Tacik dilinde iletişim kurabildiğini belirtmektedir.⁷⁴

Eserde verdiği bilgilerin çoğunlukla bizzat kendi gözlem ve incelemeleri sonucunda ulaştığı sonuçlar olduğunu belirten seyyah, bazı bilgilerin ise seyahat ettiği yerlerde bulunan yerel yöneticilerden olan "kasi"⁷⁵ ve aksakallardan edindiği bilgiler olduğunu ifade etmektedir. Özellikle Horog'da bulunduğu sırada kendisiyle kalan ve İşkaşim bölgesinde yer alan Rang kasabasında yaşayan Hüda Da adlı bir kadından çok bilgi aldığını aktarmaktadır. Kadının Vahan'ın yerlisi olduğunu ve Badahşan bölgesinde medresede okuduğunu aktaran seyyah, kadının esasen Afgan bölgesinde bir kadı olduğunu belirtmektedir. Olufsen seyahati sırasında Vahan, Garan ve Şugnan'ın Buhara

⁷² Olufsen, a.g.e., ss. X-XIII.

⁷³ Olufsen, a.g.e., ss. XIII-XIV.

⁷⁴ Olufsen, a.g.e., ss. XIV-XV.

⁷⁵ Seyyahın eserin birçok yerinde kasi ifadesini kullandığı ve bu kişilerin yargıçlık yaptığını ifade ettikleri görülmektedir. Türk-İslam kültüründe görülen kadılık makamının seyyahın yanlış bir telaffuzu sebebiyle eserde kasi olarak adlandırıldığı düşünülmektedir.

Emirliği sınırlarında olduğunu ve kadının da bu süreçte bölgeye gelerek Rang köyünde kadılık görevine atandığını ifade etmektedir.⁷⁶

1 Mart'ta Garan, Vahan, Aliçur Pamir ve Alay bozkırlarından geçerek 3 Nisan'da geldiği yol üzerinden Oş'a döndüğünü aktaran seyyah, Garan, Aliçur ve Alay bozkırlarında seyahat ettiği sırada çok miktarda kar kütleleri ve kar fırtınaları sebebiyle zorluk yaşadığını ve bu durumdan rahatsızlık duyduğunu ifade etmektedir. 3 Nisan'dan 17 Haziran'a kadar geçen sürede Oş'tan yola çıkarak Margilan, Hokand, Semerkant, Buhara ve Merv'e gittiğini ifade eden seyyah, bu bölgelerde çeşitli incelemeler yaptığını ve Buhara Emîri'nin misafiri olarak bir süre burada kaldığını belirtmektedir. Etnografik, arkeolojik ve botanik incelemeler yapmak amacıyla 18 Haziran ile 31 Ağustos tarihleri arasında Türkmenabat'tan Hive'ye gittiğini ve Amuderya üzerinde tekne gezisi yaptığını ifade etmektedir. Çeşitli yerlere gezi yaptıktan sonra Tahran'a giderek 10 Eylül ile 10 Ekim tarihleri arasında İran'da kalan seyyah, nihayetinde Bakü, Petrowsk, Moskova, St. Petersburg ve Finlandiya üzerinden 22 Kasım 1899'da Kopenhag'a döndüğünü belirtmektedir.⁷⁷ Olufsen, eserinde yer alan fotoğrafların tamamının kendisi tarafından çekildiğini ifade etmektedir.⁷⁸

Olufsen eserinde Pamir bölgesinde tarımsal hayat, Vahanlıların gelenekleri, Kırgız göçebelerinin otlakları, bölgede yer alan kaplıcalar ve kullanımları, madenler, Vahanlıların nüfusu, kökeni ve her türlü kültürel özellikleri ile günlük yaşamları hakkında bilgilere yer vermiştir. Ayrıca Tacikler, Kırgızlar ve Siyapoş adı verilen Asya'da Kafirler olarak tanınan halkın geçmişi ve karakter özellikleri ile inançları hakkında bilgilere yer verilmiştir. Kırgızlarla Vahanlıların ilişkilerine de yer verilen eserde ağırlıklı olarak Vahanlılarla ilgili bilgiler bulunmaktadır.

⁷⁶ Olufsen, a.g.e., ss. XV- XVI.

⁷⁷ Olufsen, a.g.e., ss. XVI-XVII.

⁷⁸ Olufsen, a.g.e., s. XVIII.

BİRİNCİ BÖLÜM

PAMİR BÖLGESİ

1. COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

Pamir bölgesinin coğrafi yapısı kuzey-güney yönünde uzanan ve içinde yüksek vadiler bulunan bir yerdir. Bölge doğu-batı yönünde genişlemektedir. Bölgenin yüzey şekli dağlık bir yapıdadır. Doğu kesiminde deniz seviyesinden yükseklik batı kesime göre daha fazladır. Dağlık yapısı sebebiyle bölgede çok sayıda nehir bulunurken bu nehirlerden biri dışında tümü Amuderya'ya katılmaktadır.⁷⁹

Pamir bölgesinin kuzey kesimlerinde sınır çizgisi birbirine benzer coğrafi özellikler göstermektedir. Bölgenin kuzeyinde yer alan Alay ve Trans Alay silsilesi arasından Kızıl Su Nehri akar. Pamir bölgesi doğuda Sarıkol Vadisi, Muzdağ Ata ve Sarıkol Dağları ile çevrelenirken, güneyinde Vahan Vadisi, Vahan Koridoru ve Hindukuş Dağları yer almaktadır. Bölgenin batısında ise paralel sıradağlar arasından Panj Nehri akar. Bölgenin içinden akan Gez Nehri'nin boşaltım havzası dört gölü kapsamaktadır. Bu göllerden ikisi Bulunkul ve Küçük Karakul Gölleridir. Gez ve Yarkent Nehirlerini besleyen kaynak olan Kara Su Nehri ise Muzdağ Ata Dağları'ndaki karlardan ve buzullardan beslenmektedir. İlkbahar ve yaz aylarında karların erimesi ile nehirlerin su hacmi önemli boyutlara ulaşır. Hedin, Gez Nehri'nin 28 Nisan günü hacminin saniyede 24 m³ olduğunu ve geçmekte zorlandıklarını belirtmektedir.⁸⁰

Bölgenin genişliği, uzunluğu ve yüksekliği hakkında seyyahlar tarafından farklı bilgiler verildiği göze çarpmaktadır. Littledale bölgenin coğrafi yapısı hakkında bilgi verirken ortalama yüksekliğinin 3650 m, uzunluğunun 450 km olduğunu aktarmaktadır. Genişliğinin ise 190-250 km arasında değişkenlik gösterdiğini ifade etmektedir.⁸¹ Bölgenin kapladığı toplam alan hakkında Henry Yule'dan alıntı yapan Curzon, bölgenin kuzey-güney aralığının en az 290 km, doğu-batı aralığının ise 160 km kadar olduğunu aktarmaktadır. Freshfield'ın ölçülerine de yer veren Curzon, 450 km uzunluğa ve 190-260 km genişliğinde olduğu ifadesini aktarmaktadır. Curzon kendi görüşüne de yer

⁷⁹ Gordon, a.g.e., s. 161.

⁸⁰ Hedin, a.g.e., ss. 184-185.

⁸¹ Littledale, a.g.e., s. 30.

vererek uzunluk ve genişliğin neredeyse tamamen eşit olduğunu ve harita üzerinde ölçüldüğünde her iki uzunluğun da 257 km olduğunu ifade etmektedir.⁸² (Bkz. Ek-2).

Seyyahlar tarafından Pamir bölgesi kendi içerisinde bölgelere ayrılarak bu bölgeler hakkında bilgiler verilmiştir. Pamir bölgesi kendi içerisinde sekiz farklı bölüme ayrılarak tanımlanmaktadır. Bunlar; Tagdumbaş Pamir, Ab-i Vahan veya Pamir-i Vahan, Küçük Pamir, Büyük Pamir, Aliçur Pamir, Sarez Pamir, Kargoş veya Tavşan Pamir ve son olarak Rangkul Pamir'dir.

Tagdumbaş Pamir, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Pamir bölgesinin Çin hâkimiyeti altında kalan bölgesinde yer almaktadır. Kilik geçidinin kuzeyinde, Vahan geçidi ile Taşkurgan Kalesi (Bkz. Ek-17) arasındaki bölgeyi kapsamaktadır. Cobbold'un verdiği bilgilere göre coğrafi yapısı nedeniyle yüksekliği 3000 ile 4600 m arasında değişmektedir.⁸³ Taşkurgan Kalesi'nin kuzeyinde bulunan Tagarma Ovası ve Tagarma Dağı da Tagdumbaş Pamir sınırları içerisinde bulunan yerlerdir. Burada Sim Kung adı verilen yerlilerin şifa kaynağı olduğuna inandıkları kaplıcalar bulunmaktadır.⁸⁴

Pamir bölgeleri içerisinde en küçük alanlardan birisi Pamir-i Vahan olarak adlandırılan bölgedir. Cobbold'un verdiği bilgilere göre Pamir-i Vahan olarak adlandırılan bölgenin genişliği 32 km'den oluşmaktadır. Yine Cobbold'un verdiği bilgilere göre bölgede bol miktarda otlak alan bulunmaktadır.⁸⁵ Pamir-i Vahan'ın sağ kıyısı kış mevsiminde güneşe baktığı için en fazla güneş alan yer olması sebebiyle Vahanlılar tarafından ziyaret edilen bir bölgedir. Robertson'ın verdiği bilgilere göre Pamir-i Vahan, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Afgan hâkimiyetindeki Badahşan valisi tarafından yönetilen bir bölgeydi.⁸⁶

Pamir bölgesinde yer alan bir diğer coğrafi nokta Küçük Pamir olarak adlandırılan yerdir. Robertson'ın verdiği bilgilere göre yaklaşık 110 km uzunluğunda, 3-7 km arası genişliğinde olan bölgenin deniz seviyesinden yüksekliği 4000 m'ye kadar ulaşmaktadır. Bölge yaz aylarında bol otlak alanlara ev sahipliği yapmaktadır. Vahan ile Yarkent arasındaki kış rotası Küçük Pamir üzerinden geçmektedir.⁸⁷ Vahan'ın doğu kesiminde yer

⁸² George Nathaniel Curzon, *The Pamirs and the Source of the Oxus*, The Royal Geographical Society, London 1896, ss. 21-22.

⁸³ Cobbold, a.g.e., ss. 32-33.

⁸⁴ Charles Adolphus Murray, *The Pamirs; Being a Narrative of a Year's Expedition on Horseback and on Foot Through Kashmir, Western Tibet, Chinese Tartary, and Russian Central Asia*, V.II, John Murray, London 1893, s. 38.

⁸⁵ Cobbold, a.g.e., s. 33.

⁸⁶ William Robert Robertson, *Routes from Russian Territory in Central Asia Towards Afghanistan and India: The Pamir Line of Advance*, Simla 1893, s. 23.

⁸⁷ Robertson, a.g.e., s. 22.

alan Küçük Pamir'in sınırı Bazai Gonbed'e kadar uzanmaktadır.⁸⁸ Curzon'un verdiği bilgilere göre Küçük Pamir bölgesinin sınırları Bazai Gonbed ile başlayarak içerisine Çakmaktin Gölü'nü de alarak Aktaş Vadisi'nde sona eren bir bölgeyi kapsadığı kabul edilmektedir.⁸⁹

Büyük Pamir olarak adlandırılan alan Robertson'ın verdiği bilgilere göre 145 km uzunluğunda bol otlak alana sahip bir vadiden oluşmaktadır. Ab-i Matz ile Pamir Nehri'nin birleştiği noktanın 3 km ötesinde, Bokharak adı verilen yerden başladığı ifade edilmektedir. Yaklaşık 2 km genişliğinde bir alanı kapsamaktadır. Büyük Pamir Vadisi, güney bölgesinde ovanın yaklaşık olarak 1500 m ve kuzey bölgesinde 780 m yüksekliklerden oluşan yükseltilerle sınırlandırılmaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 4500 ile 5500 m arasında değişkenlik göstermektedir. Vahan ile Yarkent'e giden yaz rotası, Şugnan bölgesine giden rota ve Küçük Pamir'e giden Urtabel, Andamin, Varam geçitleri Büyük Pamir üzerinden geçmektedir.⁹⁰

Aliçur Pamir, Pamir bölgesinin orta kesimlerinde kalan ve Neyzataş geçidi ile Yaşilkul Gölü arasındaki alanı kapsayan bölgedir. Neyzataş geçidinden Burzilla'ya kadar uzanan bölgenin genişliği Robertson'ın verdiği bilgilere göre yaklaşık olarak 8 km'dir. Kuzey sınırları yaz aylarında karsız olmakla birlikte Büyük Pamir'den daha yüksek olması sebebiyle zirveleri her zaman için karla kaplıdır. Burzilla'dan, Yaşilkul'a kadar olan bölgede vadi daralması sebebiyle geçişler zorlaşmaktadır. Robertson, bölgenin kuzey sınırlarının Murgab, güney sınırlarının ise büyük Pamir bölgesindeki yaklaşık 5500 m yüksekliklerde olan zirvelerle sınırlandırıldığını ifade etmektedir. Robertson Aliçur Pamirlerinde çok sayıda küçük göl bulunduğunu ve bu göllerde bol miktarda balık ve su kuşunun yaşadığını belirtmektedir.⁹¹

Ak-Balık'tan Bartang'a kadar olan alanı kapsayan bölgeye Sarez Pamir adı verilmektedir.⁹² Sarez Pamir, başta Sarez Gölü olmak üzere küçük ölçekte pek çok göl içeren bir bölgeden oluşmaktadır. Aynı zamanda Ruslara ait Murgab kalesi de yine bu bölgede bulunmaktadır.⁹³

⁸⁸ M.G. Gerard vd., Report on the Proceedings of the Pamir Boundary Commission, *Office of the Superintendent of Government Printing*, Calcutta 1897, s. 36.

⁸⁹ Curzon, a.g.e., ss. 19-20.

⁹⁰ Robertson, a.g.e., s. 22.

⁹¹ Robertson, a.g.e., s. 21.

⁹² Gordon, a.g.e., s. 158.

⁹³ Cobbold, a.g.e., s. 33.

Kargoş Pamir olarak ifade edilen bir diğer bölge, Alay Vadisi'nin güneyinde Trans-Alay silsilesi boyunca uzanan Kızıl Art geçidi ile bağlantılı olan Pamir bölgesinin kuzeyini kapsayan alandır.⁹⁴ Kargoş Pamir ifadesi Bonvalot'un verdiği bilgilere göre "tavşanların Pamiri" anlamına gelmektedir.⁹⁵ Büyük Karakul Gölü'nün havzası da bu bölge içerisinde yer almaktadır.⁹⁶

Son olarak Rangkul Pamir, Tok terek geçidi ile Ak Baytal Nehri arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullanılan terimdir. Robertson'ın verdiği bilgilere göre Rangkul Pamir bölgesi, geniş, düz ve kuru bir vadiden oluşmaktadır. Rangkul Gölü yaklaşık olarak 32 km uzunluğa sahiptir. Gölün çevresinde bol miktarda otlak alan bulunmaktadır.⁹⁷

Littledale, Pamir bölgesinin genel görünümünün çadır şeklinde buzullarla kaplı geniş dağlardan oluştuğunu ifade etmektedir. Yeşillikten yoksun ve sert rüzgârları olan bir yer olarak ifade ettiği Pamir bölgesinde göllerin ıssız olduğunu ve yakıt olarak kullanılacak odunun az olduğunu belirtmektedir.⁹⁸

XIX. yüzyılın son çeyreğinde siyasi konum açısından Pamir bölgesinin Afgan sınırında kalan kısmı, Nicholas sıradağlarının güneyinde yer almaktaydı. Gerard'ın verdiği bilgilere göre Pamir ve Vahan nehirlerinin birleştiği yerden yükselen Nicholas Sıradağları, buzulların kıvrımları arasında yer alan 5000-5800 m kadar yükselen bir dizi zirvede doruk noktası bulunmaktadır. Langar ve Kızıl Rabat arasında Vahan mevkinde yer alan Büyük ve Küçük Pamirleri birbirine bağladığı bilinen dört geçit bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Andamin ve Urtabel geçitleridir ve Pamir vadisinin özelliklerine sahiptir. Üçüncü geçit Varam geçididir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde yılın birkaç ayında atlılar için zorlukla aşılabilecek bir geçit olarak kabul edilirdi ancak Langar'dan Zor Kul'a giden bir yol olarak kabul edilemezdi. Dördüncü geçit Varam geçidi gibi yılın bazı zamanlarında kullanılabilen Burgutay geçididir. Burgutay geçidi yüklü hayvan geçişine uygun bir geçit değildi.⁹⁹ Vahan, İşkaşım ve Garan'daki dağ yamaçlarının tümündeki kayalarda çok sayıda granit adı verilen değerli taş bulunmaktadır.¹⁰⁰

Littledale'in verdiği bilgilere göre Vahan bölgesinde Sarhad adıyla bilinen bir yerleşim yeri bulunmaktaydı. Sarhad, yıkılmış bir kalenin de bulunduğu küçük bir köydü.

⁹⁴ Robertson, a.g.e., s. 21.

⁹⁵ Bonvalot, a.g.e., ss. 107-108.

⁹⁶ Curzon, a.g.e., s. 20.

⁹⁷ Robertson, a.g.e., s. 21.

⁹⁸ Littledale, a.g.e., s. 30.

⁹⁹ Gerard, a.g.e., s. 38.

¹⁰⁰ Olufsen, a.g.e., s. 48.

Burada hayvancılıkla meşgul olmak için uygun otlak alanlar bulunmaktaydı. Littledale'in ifadesine göre deniz seviyesinden 3400 m yükseklikte olan Sarhad, Vahan koridorunun ortasında, Vahan Nehri'nin akışı üzerinde yer alan bir köydü. Vahan Nehri'nin güneyinde Brogil adı verilen geniş ancak çorak görünümlü bir vadi bulunuyordu. Brogil'in ötesinde de karla kaplı dağlar yer alıyordu.¹⁰¹

Pamir bölgesi hakkında yakın tarihlerde yapılan çalışmalarda verilen güncel bilgilere göre bölgenin uzunluğunun 800 km ve dağların yüksekliğinin 5000 ile 7000 m arasında değişkenlik gösterdiği ifade edilmektedir. Pamir bölgesinde yer alan dağların en üst kısımları plato biçiminde görünmektedir. Pamir Dağları'nın Tacikistan sınırları içerisinde kalan kesiminde yer alan, Sovyet döneminde Komünizm tepesi olarak bilinen ancak günümüzde İsmâîl Sâ mâni Zirvesi olarak isimlendirilen yükseklik 7495 metredir.¹⁰²

1.1. BÖLGENİN İSİMLENDİRİLMESİ

Pamir bölgesinin isimlendirilmesi hususunda seyyahlar bu ifadenin farklı anlamlara geldiği görüşüyle birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Yakın tarihli bir çalışmaya göre bölgenin dağlık yapısı ve yüksekliğiyle birlikte bu yükseklikte yer alan otlak alanların fazlalığı sebebiyle bölgede yaşayan halkın yerel dilinde “yüksek otlak” anlamına gelen Pamir ifadesiyle adlandırıldığı iddia edilmiştir.¹⁰³

Gordon, seyahati sırasında kendisine eşlik eden rehberlerinden birisinin söylemi olarak, Pamir bölgesinin genelinin Pamir olarak adlandırılmadığını, bölgenin köy adlarıyla anıldığını aktarmaktadır.¹⁰⁴ Littledale ise Gordon'un aksine Pamir veya Pamirler isminin genel bir terim olduğunu ifade eder. Littledale'in ifadesine göre Pamir bölgesi için Çin'de “cennete giden yolun yarısı” adı verilmekteydi.¹⁰⁵ Robertson ise Pamir kelimesinin kökeninin ve anlamının hiçbir zaman tatmin edici bir şekilde açıklanamadığını ifade etmekle birlikte, Pamir adlandırmasını Pa-i-mir olarak ayırarak erken Hinduların efsanevi kutsal dağının, Tanrıların meskeni ve Aryan ırkının geleneksel beşiği olarak “Mir'in Ayağı” anlamıyla tanımlamaktadır.¹⁰⁶

¹⁰¹ Littledale, a.g.e., s. 19.

¹⁰² İbrahim Atalay, “Türk Dünyasının Coğrafyası”, *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi*, S. 53, Temmuz-Ağustos 2013, s. 170.

¹⁰³ Hermann Kreutzmann, “Historical Geography Of The Pamirs”, *Oxford Research Encyclopedia*, 2017, s. 2.

¹⁰⁴ Gordon, a.g.e., s. 162.

¹⁰⁵ Littledale, a.g.e., ss. 29-30.

¹⁰⁶ Robertson, a.g.e., s. 19.

Lord Curzon, Pamir kelimesinin Forsyth tarafından “   ” anlamına gelen Hokand Türkçesi bir kelime olarak ifade edildiğini aktarmakta ve kendisi de bu anlamı kabul ettiğini belirtmektedir.¹⁰⁷ Gerard da Curzon gibi Forsyth’nin Pamir kelimesinin     anlamına gelen Hokand Türkçesi bir ifade olduğunu aktarırken kendisinin de bu adı kabul ettiğini ifade etmektedir.¹⁰⁸ Forsyth, Curzon ve Gerard gibi Cobbold da Pamir kelimesinin     anlamına geldiğini ve Hokand Türkçesinden t retildi ini ifade etmektedir.¹⁰⁹

Pamir adının tarihi geçmişi hakkında bilgi veren Curzon, bu ismin bilinen en eski geçmişinin MS VII. yüzyılda Çinli Budist hacı Hweu Thsang’ın yolculuğunu anlattığı seyahatnamesinde yer aldığını belirtmektedir. Çin Tang tarihinde Pamir ismi Pomi olarak geçmektedir. Marco Polo, Pamir bölgesini Pamier olarak adlandırırken, Mirza Haydar, Tarih-i Re idi adlı eserinde, bu bölge için günümüzde de kullanılan Pamir adını kullanmaktadır. Benedict Goez, Henry Yule’un önerdiği gibi Sir-i Pamir, “Pamir’in Ba ı” anlamına gelen Serpanil ifadesini kullanmaktadır. Son olarak Curzon, bizzat tanı tı ı Kır ızların Pamir yerine Pamer şeklinde bir telaffuzu benimsediklerini belirtmektedir.¹¹⁰

Cobbold’un görüşüne göre Pamir ifadesi Pamir bölgesi için genel bir terim olarak kullanılmaktadır. Cobbold, bölgenin ortalama 3650 m, zirve noktalarda 5000-5500 m yüksekliklere ula tı ını, bölgenin yüksekliği sebebiyle bölgeye “Dünyanın çatısı” adlandırılması yapıldığını ifade etmektedir.¹¹¹ Hedin de bölgede yaşayan insanlar tarafından Pamir Dağlarının “Dünyanın çatısı” olarak adlandırıldı ını ve ona karşı büyük bir saygı duyduklarını belirtmektedir.¹¹²

Kır ızlar yaşadıkları yerlere ve ilişki içinde oldukları coğrafyalara Türkçe isimler veriyorlardı. Tacikler ise aynı co rafı alanlara Farsça adlandırmalar yapıyorlardı. Kır ızlar Ak-su derken Tacikler aynı nehri Murgab olarak adlandırıyorlardı. Yine bir bölgede bulunan nehrin bir yakasının Kır ızların u rak yeri olması sebebiyle Kır ızca Kök-uy-bel olarak adlandırılırken nehrin diğer yanında Tacik köyü olması sebebiyle Farsça Kuh-Darah olarak adlandırılmaktaydı.¹¹³

¹⁰⁷ Curzon, a.g.e., s. 34.

¹⁰⁸ Gerard, a.g.e., s. 34.

¹⁰⁹ Cobbold, a.g.e., s. 31.

¹¹⁰ Curzon, a.g.e., s. 14.

¹¹¹ Cobbold, a.g.e., ss. 31-32.

¹¹² Hedin, a.g.e., s. 97.

¹¹³ Hedin, a.g.e., s. 187.

1.2. COĞRAFİ KONUMU

Pamir bölgesinin coğrafi konumu 71° - 76° doğu boylamları ve 37° - 40° kuzey enlemleri arasında yer almaktadır. Pamir bölgesi 100.000 km² bir alanı kaplayan dağlık bir kütle olması sebebiyle dünyanın en büyük dağ düğümü olarak kabul edilir.¹¹⁴ Pamir bölgesi ismini doğu-batı uzunluğu yaklaşık 400 km, kuzey-güney uzunluğu ise yaklaşık 225 km olan Pamir Dağları'ndan almaktadır. Ayrıca 7500 km²'lik bir alanı kaplayan buzul kütlesi ile kutup bölgelerinden sonra dünya üzerindeki en geniş buzula sahiptir.¹¹⁵

Pamir bölgesinin dağlık kesimleri Hindu Kuş, Karakorum, Kunlun ve Tanrı Dağları'nı içeren dağ silsilesinin merkezinde konumlanmıştır. Pamir bölgesinin büyük bölümü günümüzde Tacikistan sınırları içerisinde yer almaktadır. Afganistan, Çin ve Kırgızistan sınırlarında yer alan kısmı bölgenin daha küçük bir parçasına karşılık gelir. Bölgenin sınırları kuzey yönünde Alay Dağları'nın ötesinde yer alan nehir vadileri ile güney yönünde yer alan Vahan Koridoru olarak belirlenmektedir. Güney ve güneybatısındaki sınırı Afganistan hâkimiyeti altındaki Vahan bölgesidir. Çin'in batısında bulunan Sincan Uygur Özerk Yönetimi'nde yer alan Sarıkol mevki, Pamir bölgesinin doğu sınırlarını keserken, Vahş ve Panj nehirlerine boşaltan vadiler de batı sınırlarını belirler. Amuderya'nın üst kısımları olan Panj Nehri, Pamir bölgesinden geçmektedir.

Günümüz sınırları baz alındığında Pamir bölgesinin büyük bölümüne Tacikistan ev sahipliği yapmaktadır. Kırgızistan, Çin ve Afganistan'da kalan kısım ise daha küçük bir bölümdür.¹¹⁶ Pamir bölgesinin en yüksek kesimlerini oluşturan dağlık alan günümüzde Tacikistan sınırları içerisinde yer almaktadır ve 7134-7495 m arasında değişmektedir.¹¹⁷ Pamir bölgesinin Kırgızistan sınırları içerisinde yer alan kısmına Fergana Havzası adı verilir.¹¹⁸

Pamir bölgesi, XIX. yüzyılın son çeyreğinde güneyde İngiliz, kuzeyde Rus, doğuda Çin ve batıda Afganlar arasında kalmış sahipsiz bir bölgeydi. Çevre bölgelerde yaşanan fetih ve işgal hareketleri henüz bu bölgeye ulaşmış değildi. Bu sebeple Asya'nın üç büyük imparatorluğunun buluşma noktası olarak önemli bir konuma sahipti.

¹¹⁴ Çetin Pekacar, "Pamir ve Ulupamir Kırgızları", *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi*, S. 54, Eylül-Ekim 2013, s. 1738.

¹¹⁵ Çetin Pekacar, *Pamir (Afganistan) Kırgız Türkleri Ağzı*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, ss. 1-2.

¹¹⁶ Pekacar, *a.g.m.*, s. 1737.

¹¹⁷ Atalay, *a.g.m.*, 2013, s. 183.

¹¹⁸ Atalay, *a.g.m.*, 2013, s. 179.

1.3. YÜZEY ŞEKİLLERİ

Pamir bölgesinin yüzey şekilleri hakkında seyyahların verdikleri bilgiler tutarsızlık göstermektedir. Curzon'un verdiği bilgilere göre bölgenin genel yüksekliği 3650-4270 m arasında değişkenlik göstermektedir. Çevresinde yer alan bölgelere göre daha yüksek zirvelere ev sahipliği yapan buzul oluşumlu bir dağ vadisidir. Pamir bölgesinin kuzey kesimleri ile merkez havzasında bulunan özellikle Rangkul, Tagarma ve Batı Aliçur yakınlarındaki bölgeler, güney kesime göre daha düz ve açıklık araziden oluşmaktadır.¹¹⁹

Hedin'in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesi deniz seviyesinin çok üzerinde olan ve dünyanın en yüksek dağlarına ev sahipliği yapan bir yerdir. Buz dağlarının atası olarak anılan ve yaklaşık 7800 m yüksekliğe sahip olan Muzdağ Ata Dağı bu bölgededir.¹²⁰ XIX. yüzyılda Kauffman Zirvesi olarak bilinen sonraki dönemde Lenin Zirvesi olarak değiştirilen ancak günümüzde İbn Sînâ Zirvesi olarak anılan zirve, Sven Hedin'in ölçümüne göre 7000 m yükseklikte bulunmaktadır.¹²¹ Ayrıca Pamir bölgesinin içinde yer alan geçiş noktalarının ve dışarıya açılan geçiş noktalarının yükseklikleri de gezginler tarafından paylaşılmaktadır. Sven Hedin'e göre; Kalta Davan geçidi 4809 m, Kızıl Art geçidi 4271 m, Ak Baytal 4681 m ve Çağatay 4724 m yükseklikte bulunan geçitlerdir.¹²² Yakın tarihte yayınlanan bir çalışmada Ak Baytal geçidinin deniz seviyesinden yüksekliğinin 4655 m olduğu belirtilmiştir.¹²³

Güncel bir çalışmaya göre bölgenin ortalama yüksekliğinin 3500 metre olduğu görülmektedir. Yüksek platolardan oluşan bölgede 7000 metreyi geçen zirveler bulunmaktadır. Bu zirvelerden bazıları; 7495 metre ile günümüzdeki adıyla İsmâil Sâmanî Zirvesi, 7134 metre ile İbni Sînâ Zirvesi, 7105 metreyle Korjenevskya, 6974 metre ile de Bağımsızlık Zirveleridir. Pamir bölgesi 7500 km²'den fazla buzul oluşumuyla dünyanın en geniş buzul kütlelerine sahiptir. Çöküntü havzalarında birçok göl ve göl yatağı yer alır.¹²⁴

Garan mevkinde Pamir Dağları dik bir yapıdadır ve Panj Nehri civarında tırmanması zor zirvelere sahiptir. Üst kısmı tırmanması kolay olan düz arduvaz

¹¹⁹ Curzon, a.g.e., ss. 16-17.

¹²⁰ Hedin, a.g.e., s. 221.

¹²¹ Hedin, a.g.e., s. 139.

¹²² Hedin, a.g.e., s. 180.

¹²³ Kreutzmann, a.g.m., s. 7.

¹²⁴ Pekacar, a.g.m., s. 1738.

tepelerinden oluşan bir plato yapıdadır. Bu bölgeden daha kolay olan geçişler Vahan mevkisinden Şahdara'ya giden yol üzerinde Jemşim ve Ptuk'ta bulunmaktadır. Bu geçitler yerlilere göre yalnızca yayalar tarafından geçilebilir.¹²⁵

Garm Çaşma Vadisi'nde yer alan kükürt yatakları ve çok sayıda kaplıca bölgenin volkanik özelliği olduğunu göstermektedir. Ayrıca Pamir vadilerinin her yerinde sıklıkla depremler meydana gelmektedir. Olufsen 1896, 1898 ve 1899 yıllarında Hindukuş'tan Karategin'e gittiği sırada çok sayıda depreme tanık olduğunu ve Karategin'de bir cami ile bir kilisenin bu depremler sebebiyle yıkıldığını belirtmektedir. Darvaz, Horog ve Gund Nehri civarında konakladığı sırada çok sayıda depreme maruz kaldığını ifade etmektedir.¹²⁶

Pamir bölgesinin her yerinde bulunan kaplıcalar, Kırgızlar ve Pamir bölgesinin diğer sakinleri tarafından gerek temizlenmek gerekse de hastalıklara şifa olduğu düşüncesiyle kullanılmaktadır. Aynı zamanda bu insanlar için kaplıcalar bir tür kutsal yer olarak kabul edilmektedir. Zunk'un yaklaşık 1 km kuzeyinde yer alan dağ yamacında ve Sirgin kışlağının yakınıyla Berşar kışlağının yaklaşık 3 km güneyinde bu kaplıcalardan bulunmaktadır. Olufsen'in verdiği bilgiye göre Zunk'ta bulunan kaplıcanın deniz seviyesinden yüksekliği 2969 metredir. Suyun içerisinde lityum, sodyum, potasyum, kalsiyum ve magnezyum elementleri bulunmaktadır.¹²⁷

Pamir bölgesinde ve Panj Vadisi'nin çevresindeki diğer dağlarda altın, bakır, demir ve çinkodan oluşan çeşitli maden yatakları bulunmaktadır. Vahan, İşkaşim ve Garan'daki tüm dağ yamaçlarında bulunan arduvazda çok sayıda granit bulunmaktadır.¹²⁸

Olufsen'in ifadesine göre Panj Kalesi'nin önünde deniz seviyesinden 5100 metre yükseklikte Reşt adında çok zorlu bir geçit bulunmaktadır. Aşırı derecede yokuş ve dik olan geçit kaya parçalarıyla doludur. Reşt geçidinin batısında Çitral'e giden yol üzerinde deniz seviyesinden 5600 metre yükseklikte doğu geçidi ve 6700 metre yükseklikte batı geçidi olarak tanımlanan iki geçit bulunmaktadır. Yayalar tarafından dahi yılın yalnızca birkaç ayında geçilebilen bu geçitlerde hayvanlar vasıtasıyla yük taşımak mümkün değildir.¹²⁹

¹²⁵ Olufsen, a.g.e., s. 22.

¹²⁶ Olufsen, a.g.e., ss. 46-47.

¹²⁷ Olufsen, a.g.e., s. 47.

¹²⁸ Olufsen, a.g.e., s. 48.

¹²⁹ Olufsen, a.g.e., ss. 16-17.

Vahan mevkisinin kuzey sınırını oluşturan Vahan Dağları ile Panj ve Şahdara arasında yer alan Güney Pamir Dağları, basık zirveleri olan hantal biçimli dağlardır ve esasında teraslar halinde aşağıya doğru inen platolara benzemektedirler. Olufsen, Güney Pamir Dağlarının 7600 metre yüksekliğiyle Panj Kalesi etrafında en yüksek seviyelerine ulaştığını ifade etmektedir. Yine Olufsen'in verdiği bilgilere göre batıya yöneldikçe yükseklikleri azalmakta ve Panj Nehri'ne kadar giden yol üzerinde hiçbir yerde 5000 metreyi geçen yükseklikler bulunmamaktadır. Langarkişt ile İşkaşım arasında Güney Pamir Dağları kuzeye doğru çıkar ve Vahan'a doğru dik bir yokuşla birlikte durur. Bu alanda yamaçlarda kırık arduvaz ve kaya parçaları bulunmaktadır.¹³⁰

1.4. GÖLLER

Pamir bölgesi yüksek dağlık yapısı sebebiyle kar yağışlarının neredeyse eksik olmadığı bir iklime sahip olmasından dolayı çok sayıda nehir yatağına ve bu nehirlerin beslediği göllere sahiptir. Bu göller ve nehir yatakları, çevresinde otlak alanlar oluşması sebebiyle bölgeye gelen göçebeler için önem taşımaktadır. Pamir bölgesinde yer alan bazı göller şunlardır; Büyük Karakul Gölü, Küçük Karakul Gölü, Rangkul Gölü, Yaşıl Kul Gölü, Çakmaktin Gölü, Zorkul Gölü.

Bölgede yer alan göllerin yüzölçümü hakkında günümüzde yapılan çalışmalarda verilen bilgilere göre deniz seviyesinden 3960 metre yükseklikte yer alan Karakul Gölü, günümüz Tacikistan'ının en büyük gölüdür ve 380 km² yüz ölçümüne sahiptir. Bölgede yer alan diğer bazı göller hakkında da bilgi veren çalışmaya göre Sarez Gölü 79,64 km², Zorkul 38,9 km², Yaşilkul 38 km², Şorkul 16,3 km² yüz ölçümlerine sahip olarak bölgedeki diğer önemli bazı gölleri oluşturmaktadır.¹³¹

1.4.1. Karakul Gölü

Karakul Gölü'nün içerisinde bulunduğu Pamir bölgesi, Kargoş Pamir olarak adlandırılmaktadır.¹³² Pamir bölgesinin kuzey kesimlerinde Kargoş veya Tavşan Pamir olarak adlandırılan bölgede, Alay Dağları'nın güneyinde yer alan Karakul Gölü, Pamir bölgesinde bulunan en büyük göldür. Çin efsanesinde yer alan Ejderha Gölü ile ilişkilendirilmektedir. Gölün kuzeyden güneye uzunluğu Curzon tarafından yaklaşık 23 km olarak hesaplanırken, doğudan batıya genişliği yaklaşık 18 km olarak belirtilmiştir. Curzon, gölün deniz seviyesinden 3900 m yükseklikte yer aldığını belirtmektedir.

¹³⁰ Olufsen, a.g.e., s. 21.

¹³¹ Mustafa Gazel, "Tacikistan", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.6, S. 2, 2022, s. 247.

¹³² Cobbold, a.g.e., s. 33.

Curzon'un tarifine göre gölün kuzey ve güney kıyılarında bulunan iki çıkıntı ile göl neredeyse ikiye bölünmüş bir yapıdadır. Batı tarafında dağlar göle doğru uzanırken, doğu ucunda yaklaşık olarak 12 km mesafede bulunmaktadır.¹³³

Robert Michell, gölün deniz seviyesinden yüksekliğinin yaklaşık 3355 m olduğunu ve yaz aylarında yağın yağmurun kara dönüşerek yağdığını, kışın ise kuvvetli rüzgârlar tarafından yağın karın süpürüldüğünü ifade etmektedir.¹³⁴

Hedin'in ifadesine göre deniz seviyesinden 3900-4000 m yüksekte olan ve 230 m derinliği olan gölün batı kenarındaki dağlar 1219 m yüksekliğe kadar çıkmaktadır. Hedin'in ifadesine göre Karakul Gölü'nde suyun boşaltımı aralıksız bir şekilde devam etmektedir. Rüzgâr ve dağlardan göle doğru akan suyla taşınan taş parçalarının gölün zemininde birikmesiyle zemin üzerindeki yapılandırma doğal yollarla düzeltilmektedir.¹³⁵ Gölün ortasında yer alan adanın Kırgızlar tarafından daha önce hiç ziyaret edilmediğini ifade eden Hedin, adanın karşısında bir gece konakladığını, burada hava sıcaklığının -29° C olduğunu ve deniz seviyesinden 3962 m yükseklikte olduğunu ifade etmektedir.¹³⁶ Yakın tarihlerde yapılan bir çalışmada ise Karakul Gölü'nün deniz seviyesinden yüksekliğinin 3600 metrenin üzerinde olduğu ifade edilmektedir.¹³⁷

Hedin, büyük Karakul Gölü'nün, 310-388 km²'lik bir alanı kapsayan tuzlu bir göl olduğunu ve çevresinin yüksek dağlarla çevrili olduğunu ifade etmektedir. En fazla 20 km uzunluğunda ve 16 km genişliğinde olduğunu belirttiği gölün güney kıyısından çıkıntı halinde çıkan bir yarımada ve yarımadaının hemen kuzeyinde yer alan bir ada bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca gölün doğu kesiminin son derece sığ sularından oluştuğunu ifade eden Hedin, batı kesimin derinliğinin ise oldukça fazla olduğunu belirtmektedir.¹³⁸

Cobbold, Karakul Gölü'nün çevresindeki dağların bir amfi tiyatro biçiminde gölü çevrelediğini, gölün kuzey ve güney kesimlerinden iki parça kum şeridi ile iki kısma bölündüğünü ve göle önemli hiçbir nehrin akmadığını belirtmektedir. Ayrıca gölün su çıkışının olmadığını ve suyunun acı olduğunu ifade etmektedir. Cobbold, hayvanların bu

¹³³ Curzon, a.g.e., ss. 49-50.

¹³⁴ Robert Michell, "The Russian Expedition to Alai and Pamir", *The Journal of the Royal Geographical Society*, V. 47, 1877, ss. 30-31.

¹³⁵ Hedin, a.g.e., ss. 179-180.

¹³⁶ Hedin, a.g.e., ss. 159-160.

¹³⁷ Kreutzmann, a.g.m., s. 8.

¹³⁸ Hedin, a.g.e., s.156.

suyu içemediklerini ancak buna rağmen gölün balıklarla dolu olduğunu belirtmektedir. Yerlilere göre gölün seviyesi yılın mevsimlerine göre değişim göstermektedir.¹³⁹

Robert Michell, göl suyunun temiz olması sebebiyle mavi renkte görüldüğünü, dibinin çamurlu olduğunu ve bölgenin soğuk iklimi sebebiyle gölün buzla kaplandığını belirtmektedir.¹⁴⁰ Littledale'de Michell gibi gölün yüzeyinin yüksek noktalardan çok güzel ve masmavi bir renkte görüldüğünü ifade etmektedir. Çevresinin ise karlı dağlarla kaplı olduğunu belirtir.¹⁴¹ Cumberland, gölden bakıldığında şimdi İbn Sînâ Zirvesi olarak adlandırılan Kauffman Zirvesi'nin karlı tepelerinin muhteşem görüldüğünü ifade eder.¹⁴²

Hedin'in verdiği bilgilere göre gölün doğu havzası kıyıya doğru hafif eğimli ve bozkır arazisi ile sınırlandırılırken batı havzası yüksek dağlarla çevrilidir. Çevredeki doğal kaynaklardan ve dağlardan akan eriyen kar suları ile beslenen gölün doğu ucunda bataklıklar oluşur.¹⁴³

Younghusband Cobbold gibi Karakul Gölü'nde suyun dışarı çıkışının olmadığını ve gölün beslenmesinin yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Gölün buharlaşma yoluyla su seviyesinin korunduğunu aktarmaktadır. Ancak gölün su seviyesinin eskiden daha yüksek olduğuna dair izlerin bulunduğunu belirten Younghusband, gölün eski zamanlarda Kara Art geçidi üzerinden akmış olabileceğini belirtmektedir.¹⁴⁴

Bölgede esen şiddetli rüzgârların kayalarda parçalanan ince kum taneciklerini süpürmesi sebebiyle Karakul Gölü'nün dibinde kum birikintisi bulunmamaktadır. Bölgede yağın karlara sarı kar denilmesinin sebebi de yine bu kum taneciklerinin rüzgârla birlikte süpürülmesi ve karla birlikte yere düşerek rengini değiştirmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁴⁵

Hedin, göl yüzeyinde çalışma yaptığı sırada gölün suyunun donmuş bir vaziyette olduğunu ifade etmektedir. Gölün buz tabakasının kristal gibi berrak olduğunu ancak suyun görünümünün yeşilimsi siyah olduğunu ve tadının acı olduğunu belirtmektedir. Gölün doğu kesiminde yaptığı sondaj çalışması sonucunda yaklaşık olarak 13 m derinliğe ulaştığını, göl yüzeyinin -0.4° C, derinliğin sıcaklığının ise 1.2° C olduğunu ifade

¹³⁹ Cobbold, a.g.e., s. 153.

¹⁴⁰ Michell, a.g.m., s. 27.

¹⁴¹ Littledale, a.g.e., s. 11.

¹⁴² Cumberland, a.g.e., s.240.

¹⁴³ Hedin, a.g.e., ss. 163-164.

¹⁴⁴ Younghusband, a.g.e., ss. 303-304.

¹⁴⁵ Hedin, a.g.e., s. 182.

etmektedir.¹⁴⁶

Gölün çevresinde çok olmamasına rağmen hayvanları otlatmak için yeterli miktarda otlak bulunmaktadır. Younghusband'ın verdiği bilgilere göre gölün çevresine göç eden İçkilik, Nayman ve Teyit Kırgızları burada konaklayarak sürülerini besliyorlardı. Sürü hayvanlarından kalan tezekler bölgede yakıt ihtiyacını karşılamaya yetiyordu. Gölün çevresindeki otlak alanlarda sürülerini otlatmak için gelen Kırgızların yerleşim yerleri bulunuyordu.¹⁴⁷

1.4.2. Küçük Karakul Gölü

Bulunkul'un güneyinde Muzdağ Ata'nın kuzeyinde yer alan Küçük Karakul Gölü, Hedin'in verdiği bilgilere göre deniz seviyesinden 3718 m yüksekliktedir.¹⁴⁸ Curzon, küçük Karakul Gölü'nün farklı bir havzada ve Pamirlerin dışında olduğu görüşünü ifade etmektedir.¹⁴⁹ Ancak göl Pamir bölgesinin kuzeydoğu sınırında yer almaktadır.

Hedin'in verdiği bilgilere göre Küçük Karakul Gölü, İke-bel-suyun buzulunun vadiye set çekmesi vasıtasıyla oluşan bir moren gölüdür. Buzullar tarafından oluşturulan bir doğal baraj olan göl havzası, diğer kaynak sularıyla birleşen bir yapıdadır. Akan suların sürüklediği topraklarla birlikte göle set çekerek doğal bir form kazandırmaktadır.¹⁵⁰

Hedin'in göl hakkında verdiği bilgilere göre yaklaşık olarak 4 km uzunluğunda olan gölün güney ucu 4 km, orta kısımları 2 km ve kuzey ucu ise 1 km genişliğindedir. Gölün güney bölümünün en fazla derinliği 24 m iken, orta kısımları 15-22 m arasında değişkenlik göstermektedir. Gölün kuzey kısmında ise derinlik 305 metreye kadar artmaktadır. Güney kıyısının tamamında çamur birikintisi yer alırken, kuzey kıyısında moren oluşumu bulunmaktadır. Karakul deresinin gölden çıkış yaptığı kuzeybatı köşesinde su yüzeyi üzerinde çok sayıda gnays bloğu bulunmaktadır. Güneydoğusuna yakın kısımda ise daha dik kayaların altında derinlik 1-2 metre seviyelerindedir. Gölün derin kısımları koyu mavi, sığ kısımları ise açık yeşil tonlarındadır. Ayrıca alglerin yer aldığı kısımlar koyu mor şeritler olarak gözlemlenmektedir. Gölün suyu içmek için oldukça güzel ve taze olmasıyla birlikte içinde balık yaşamı yoktur. Hedin, gölün civarında olduğu süreçte göl suyunun sıcaklığını ölçerek kıyıya yakın kısımlarda 12° C,

¹⁴⁶ Hedin, a.g.e., s. 159.

¹⁴⁷ Younghusband, a.g.e., s. 325.

¹⁴⁸ Hedin, a.g.e., s. 315.

¹⁴⁹ Curzon, a.g.e., s. 50.

¹⁵⁰ Hedin, a.g.e., s. 306.

orta kısımlarında 3° C ve gölün dibinde 8° C sonucuna vardığını ifade etmektedir. Kasım ayında donan gölün, nisan ayı ortalarında buzları parçalanmaktadır. Gölün batı kıyısının ortasına yakın bir noktada ise bahar aylarında yaban kazlarının üreme yeri olan Kindik Masar adı verilen bir ada bulunmaktadır.¹⁵¹

Hedin, küçük Karakul Gölü'nün sıcaklığının 16.6° C, İke-bel-suyun ise 14.4° C olduğunu ifade etmektedir. Buzullardan gelen soğuk suyun güneş ışınları altında göl suyundan 4-5 derece daha soğuk olduğunu belirtmektedir. Dağlardan akan bu suyun küçük Karakul Gölü'ne ulaşmasından sonra tamamen berraklaştığını ifade etmektedir.¹⁵²

1.4.3. Rangkul Gölü

Pamir bölgesinin doğu sınırına yakın kısmında yer alan Rangkul Gölü, derinliği olmayan sığ bir göldür. Rangkul Gölü üzerinde yaptığı araştırma sonuçlarını paylaşan Hedin, gölün sığ olduğunu belirtmektedir. Gölün üzerindeki buz katmanında açtığı sondaj kuyuları vasıtasıyla suyun sıcaklığının -0.2° C olduğunu ifade etmektedir. Gölün dibinin çürümüş yosun ve sazlıklarla karışık balçık ve çamurla kaplı olduğunu belirten seyyah, gölün dibindeki suyun sıcaklığının 2.8° C olduğunu belirtmektedir. Gölün ismi hakkında da bilgi aktaran Hedin, gölün bulunduğu çevrede yaşayan, rang ve kiyik adı verilen yaban keçisinden dolayı Rangkul ismi verildiğini ifade etmektedir. Rangkul Gölü'nün doğu ucunda gri-mavi renklerde dik kayalardan oluşan bir ada olduğunu ifade eden seyyah, bu adada bahar ayları geldiğinde yabani kazların ürediği söylentisini aktarmaktadır.¹⁵³

Curzon'un ifadesine göre deniz seviyesinden yaklaşık olarak 3740 metre yükseklikte bulunan Rangkul Gölü, bazı seyyahlar tarafından Dağ Keçisi Gölü adıyla da anılmaktadır. Rang ifadesi Farsçada alacalı, karışık renkli anlamına gelmektedir. Ney Elias, gölün adının Rangkul olduğunu ifade ederken, Curzon bölgedeki diğer göllerin kara, yeşil gibi renk sıfatlarıyla tanımlanmasından dolayı bu fikre katıldığını belirtmektedir.¹⁵⁴

Rangkul Gölü de diğer Pamir gölleri gibi mevsimlere göre boyutu ve zemini değişebilen bir yapıya sahiptir. Yıl içerisinde suyun çekilmesi sebebiyle ikiye bölünen gölün ayrı kalan parçasına Şorkul adı verilmektedir. Curzon'un aktarımına göre Rangkul Gölü havzasının tamamı yaklaşık olarak 32 km'lik bir uzunluğa sahiptir. Suyun

¹⁵¹ Hedin, a.g.e., ss. 413-414.

¹⁵² Hedin, a.g.e., ss. 302-303.

¹⁵³ Hedin, a.g.e., s. 206.

¹⁵⁴ Curzon, a.g.e., ss. 48-49.

çekilmesiyle birlikte ikiye bölünen gölün Rangkul olarak anılan kısmı yaklaşık 7 km, Şorkul olarak anılan kısmı yaklaşık 10 km uzunluğundadır. Göllerin her ikisinin de özelliği, besleyen bir nehrin olmadığı gibi nehir çıkışı da bulunmamasıdır. Göl, dağlardan gelen yeraltı su kütlesi vasıtasıyla beslenmektedir. Curzon'un aktarımına göre Ney Elias, üstte yer alan gölün taze, altta yer alan gölün tuzlu su olduğunu ifade etmektedir. Younghusband ise göl suyunun tuzlu ve berrak mavi bir renkte olduğu görüşündedir. Şorkul'un güney kıyısında Çırak Taş olarak bilinen bir mağara bulunmaktadır. Bu mağaradan sızan güneş ışığının yerliler tarafından ejderhanın gözünden geldiğine dair bir inanış bulunmaktadır.¹⁵⁵

1.4.4. Yaşilkul Gölü

Sarez Pamir'in güneyi ile Büyük Pamir'in kuzeyi arasında kalan bölgede Yaşilkul adı verilen bir göl bulunmaktadır. Murray'nin verdiği bilgilere göre Yaşilkul Gölü, büyük Karakul Gölü'nden sonra Pamir bölgesindeki en büyük ikinci göl konumundadır ve yaklaşık olarak 26 km uzunluğa sahiptir. Gölün genişliği girintili kıyı yapısı sebebiyle değişkenlik göstermektedir.¹⁵⁶

Hedin, Yaşilkul Gölü'nün deniz seviyesinden yüksekliğinin yaklaşık 3800 metrede olduğunu ve göl suyunun derinliğinin çok fazla olduğunu ifade etmektedir. Suyun sıcaklığını ölçen Hedin, 18°C olduğu sonucuna varmıştır.¹⁵⁷ Gölün uzunluğu Curzon tarafından 25-33 km arasında olduğu ve genişliğinin kıyıdaki girintiler sebebiyle 1-4 km arasında değişkenlik gösterdiği ifade edilmiştir. Ayrıca Curzon gölün deniz seviyesinden yüksekliğinin 3825 metre olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁸

Hedin, Yaşilkul Gölü civarında seyahat ettiği sırada göle yakın bir yerde 60.6° C sıcaklıktaki kükürtlü bir kaynağın varlığından bahsetmektedir. Yine bu yerde Çin mühür taşının bulunduğunu ve üzerindeki yazılardan bölgenin daha önce Çinliler tarafından kendilerine ait olduğuna yönelik düşüncelerinin bulunduğu bir yazı olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Curzon, a.g.e., s. 49.

¹⁵⁶ Murray, a.g.e., V.II, s. 166.

¹⁵⁷ Hedin, a.g.e., s. 397.

¹⁵⁸ Curzon, a.g.e., s. 45.

¹⁵⁹ Hedin, a.g.e., ss. 396-397.

Curzon'un verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Pamir bölgesinde yaşanan güç savaşı ve hâkimiyet arayışı sürecinde Yaşilkul Gölü, Çinliler ve Afganlar arasında tartışmalı da olsa sınır çizgisi olarak kabul ediliyordu.¹⁶⁰

1.4.5. Sasık Kul ve Bulunkul Gölleri

Sasık Kul Gölü'nün yer aldığı alan, Pamir bölgesi içerisinde göller bölgesi diyebileceğimiz bir yerdir. Çevresinde irili ufaklı birçok göl bulunmaktadır. Bunların en büyüğü ise Pamir bölgesinde en büyük ikinci göl olan Yaşıl Kul adı verilen göldür.

Sasık Kul veya Kokuşmuş Göl adlarıyla bilinen gölün uzunluğu Murray'nin verdiği bilgilere göre yaklaşık 5 km, genişliği ise yaklaşık 2 km'dir. Gölün deniz seviyesinden yüksekliği yaklaşık olarak 4085 m'dir. Sasık Kul Gölü'nün yer aldığı bölgede Kargoş adıyla bilinen bir göl ve Tuz Kul adında başka bir göl daha bulunmaktadır.¹⁶¹

Bulunkul Gölü, Vahan koridorunun kuzeyinde, Yaşilkul Gölü'nün güney doğusunda yer alan bir noktada bulunmaktadır. Murray'nin ifadesine göre gölün deniz seviyesinden yüksekliği yaklaşık 4025 m'dir. Bulunkul Gölü'nün kuş bakışı görünümü böbreğe benzemektedir.¹⁶²

1.4.6. Çakmaktin Gölü

Çakmaktin veya Çakmak gölü, Vahan bölgesinin doğu kesimlerinde yer alan ve güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanan sığ sulardan oluşan bir göldür. Göl birden fazla isimle adlandırılmaktadır. Oykul, Gazkul, Kaz Gölü, Çakmaktin bu isimlerden bazılarıdır.¹⁶³ Olufsen'in verdiği bilgilere göre Kırgızlar şimşeğe çakmak derlerdi. Ayrıca "Çakmak-miltik" adını verdikleri bir tür silaha sahiplerdi. Lire vurmak için kullandıkları aparatlarına da çakmak diyorlardı. Bunlarla beraber çakmak kelimesi Kırgızlarda sokmak anlamına da gelmekteydi. Çakmaktin Gölü'nün adının bunlardan birinden gelmiş olabileceğini ifade eden Olufsen, aynı zamanda Pamir bölgesinde yer alan dağ göllerinin çoğunda çok sayıda sivrisinek ve büyük zehirli sinek olmasından dolayı sokmak anlamına gelen çakmak ifadesinden bu göle Çakmaktin adının verilmiş olabileceğini doğal bir açıklama olarak belirtmektedir.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Curzon, a.g.e., s. 46.

¹⁶¹ Murray, a.g.e., V.II, s. 163.

¹⁶² Murray, a.g.e., V.II, ss. 165-166.

¹⁶³ Gerard, a.g.e., ss. 16-17.

¹⁶⁴ Olufsen, a.g.e., s. 6.

Curzon'un verdiği bilgilere göre Kırgızlar, Pamir bölgesinde yer alan göllerin tümüne ortak bir ad olarak "Kaz Gölü" adını vermekteydiler. Vahanlı yerel halk göle küçük Pamir Gölü anlamına gelen Kul-i Pamir Kurd adını veriyordu. Bölgenin yerel halkı Çakmaktin Gölü'ne gelen gezginlere Turna Kul adıyla tanıtmaktaydı. Curzon'un aktarımına göre Albay Trotter, gölün deniz seviyesinden yüksekliğini yaklaşık olarak 4025 metre, Youngusband'ın 4222 metre, Lord Dunmore'un 4337 metre, 1895 tarihli Pamir Sınır Komisyonu'nun 3992 metre olarak ifade ettiklerini aktarmaktadır.¹⁶⁵ Murray'nin ifadesine göre gölün sığ yapısı sebebiyle yüzeyinde birçok adacık ve kıyı bulunuyordu. Kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan ve 8 km'nin altında bir uzunluğa sahipti. Murray, seyahati sırasında gölün kısmen donduğunu, üzerinde kaz ve ördek olmak üzere pek çok yaban kuşu bulunduğunu belirtmektedir.¹⁶⁶

Gordon'un verdiği bilgilere göre ise küçük Pamir Gölü veya Çakmaktin Gölü'nün uzunluğu yaklaşık 5 km, genişliği ise 1,5 km civarındadır. Batı kesimi geniş ve derin olan gölün doğu kesimi dar ve sığ bir yapıdadır. Göl, deniz seviyesinden 3992 metre yükseklikte bulunmaktadır. Çevresindeki dağların yüksekliği ise yaklaşık 610 m daha yüksekte ve güneydeki tepeler karla kaplıdır. Kartalın yeri veya yuvası anlamına gelen Burgut Yursi adında kayalık bir dağ geçidi burada yer almaktadır.¹⁶⁷

Çakmaktin Gölü ile Zorkul Gölü'nü birbirine çok benzeten Littledale, gölün çevresindeki dağların zirvelerinin karla kaplı olduğunu ve düz bir vadide alçak seviyede nehir kıyıları bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁸ Gölün batı ucundan giren Çılap Nehri, biri batı diğeri doğu yönünde akan iki kanala bölünmektedir.¹⁶⁹

1.4.7. Zorkul

Büyük Pamir bölgesinde yer alan Victoria Gölü birçok farklı isimle tanınan bir göldür. Afganlar, Kırgızlar ve Sarıkol Tacikleri tarafından farklı isimlendirilen göl, Ruslar tarafından Zorkul adıyla anılmaktadır.¹⁷⁰

Gölün deniz seviyesinden yüksekliği hakkında seyyahlar tarafından verilen bilgilerde tutarsızlık olduğu görülmektedir. Gerard'ın aktarımına göre deniz seviyesinden 4081 metre yükseklikteki göl, yüzey altındaki ılık kaynak suları ve vadinin kuzey

¹⁶⁵ Curzon, a.g.e., s. 42.

¹⁶⁶ Murray, a.g.e., V.II, ss. 149-150.

¹⁶⁷ Gordon, a.g.e., ss. 127-128.

¹⁶⁸ Littledale, a.g.e., s. 17.

¹⁶⁹ Gerard, a.g.e., s. 17.

¹⁷⁰ Gerard, a.g.e., s. 18.

yamaçlarından yükselen yaklaşık 23 km uzunluğundaki bir nehirden beslenmektedir. Gölün çevresinde etrafını saran dağlar bulunmaktadır. Güney tarafında göl seviyesinden 1500-1850 m yükseklikte olan dağlar, kuzey tarafında 1219 metre yüksekliğindedir.¹⁷¹

Littledale, Victoria Gölü adıyla da bilinen Zorkul Gölü'nün deniz seviyesinden yüksekliğinin 4261 m olduğunu ifade etmektedir. Seyyah, gölün 27 Haziran tarihinde 30-60 cm derinliğinde buz kaplı olduğunu belirtmektedir. Zorkul'un birkaç km doğusunda Kırgızlar tarafından Aydıncul adı verilen başka bir göl bulunmaktadır. Littledale, bu gölün 30 Haziran'da neredeyse tamamen donmuş olduğunu ifade etmektedir.¹⁷²

Pamir bölgesinde yer alan diğer göller gibi Zorkul Gölü'nde de yılın mevsimlerine göre su seviyesinde değişkenlik görülmektedir. Curzon, Murray'den yaptığı bir alıntıyla Zorkul Gölü'nün 1892 yılı kasım ayında 14-17 km uzunluğunda olduğunu ve yaz aylarında yaklaşık 20 km olduğunu ifade etmektedir. Gölün deniz seviyesinden yüksekliği hakkında da çeşitli seyyahlardan alıntı yapan Curzon, yüksekliğin Wood tarafından 4754 m, Trotter 4236 m, Littledale 4261 m, Pamir Sınır Komisyonu 1895 yılı raporunda 4081 m olarak ifade edildiğini aktarmaktadır. Göle Victoria Gölü denmesinin sebebini de açıklayan Curzon, seyyah Wood tarafından İngiliz Kraliçesi Victoria adına Victoria isminin verildiğini belirtmektedir. Ayrıca gölün diğer bazı isimlerine de yer veren Curzon, bazı kimselerin Sarık veya Sarıkkol olarak adlandırdığını, 1895 İngiliz-Rus Pamir Anlaşması'nda ise Zorkul olarak kabul edildiğini ifade etmektedir. Curzon'un aktarımına göre; Trotter ve Gordon, Büyük Göl anlamına gelen Kul-i Kalan demektedir. Littledale ise Kırgızlarla ortak bir şekilde Kaz Gölü anlamına gelen Gaz Kul demektedir.¹⁷³

Gordon, seyahati sırasında Büyük Pamir veya Wood Gölü olarak da bilinen Zorkul Gölü'ne 1 Mayıs günü gittiğini ve bu sırada gölün tamamen donmuş ve ince bir kar tabakasıyla kaplanmış olduğunu ifade etmektedir. Göl suyunun taze olduğunu belirten Gordon, gölün doğu ve batı yönünde yaklaşık 16 km boyunca uzandığını ve yaklaşık 5 km genişliğinde olduğunu belirtmektedir. Gölün güney kıyısı düz bir yapıdayken kuzey kıyısının düzensiz ve kırık olduğunu belirten seyyah, gölün eteğinden yaklaşık 5 km uzaklıkta kuzey kıyısında yüksek bir çıkıntı olduğunu ve güney tarafına 2 km'den daha az yaklaştığını ifade etmektedir. Gölün güney kıyısındaki tepeler göl kenarından az bir

¹⁷¹ Gerard, a.g.e., ss. 19-20.

¹⁷² Littledale, a.g.e., ss. 15-16.

¹⁷³ Curzon, a.g.e., ss. 43-44.

miktar eğilir ve zirveleri 1219-1524 m yüksekliğe kadar çıkar. Yaklaşık 5 km genişliğinde ovaları ve eğimli bir yapısı vardır.¹⁷⁴

1.5. NEHİRLER

1.5.1. Amuderya

Çinlilerin Wu-hu, İranlıların Veh-roz, Arapların Ceyhun, Grek ve Latinlerin Oxus dediği ve Türklerin kullandığı adıyla Amuderya olan nehir, Pamir ve Hindukuş dağlarının birleştiği noktadan doğmaktadır. 4950 metre yükseklikteki kaynağından Aksu Nehri adıyla doğarak batıya doğru ilerleyen Amuderya, kuzeyden Pamir Nehri, Kızıl Su, Kafirnihan ve Surhan Nehirleri, güneyden ise Kökçe Su Nehri ile birleşerek kuzeybatı yönüne döner. Kuzeybatı yönünde ilerleyen nehir, çeşitli yan kollara ayrılarak Aral Gölü'ne dökülür. Nehrin toplam uzunluğu 2540 kilometredir.¹⁷⁵

Tacikistan İstanbul Başkonsolosluğu resmî sitesinde verilen güncel bilgilere göre Amuderya'nın Tacikistan toprakları üzerinden geçen uzunluğu 65 km olarak belirtilmektedir.¹⁷⁶

Olufsen'in aktarımına göre Amuderya'nın kaynağı, buzullardan ve Pamir bölgesine yağın karların sularından oluşmaktadır. Amuderya'nın ana kaynakları Kırgızlar tarafından Kızıl Su, Tacikler tarafından ise Surkab adı verilen nehir ile Panj Nehri'dir.¹⁷⁷

Amuderya'nın bir diğer kaynağı olan Ak Bilis Nehri, Hunza ile Vahan arasındaki sınırı oluşturmaktadır. Nehrin bu noktadan sonra seyri güneydoğudan kuzeybatıya yönelerek Amuderya'ya katılır ve kollarından birini oluşturur.¹⁷⁸

Amuderya'nın bir diğer kolunu oluşturan Sarhad adı verilen nehir, kaynağından yaklaşık 5 km uzaklıkta Murgab Nehri'nin tam tersi yönde kuzeydoğudan Aktaş'a, oradan da kuzey ve kuzeybatı yönünde ilerleyerek Murgab Nehri'ne katılır. Çistoba, Pa-ik, Hancola, Koşagal, Şar-bulak, Ak Baytal, Kara-bulak ve diğer birkaç küçük nehir ile birleşerek Murgab Nehri adıyla batı yönünde akmaya devam eder. Sarez ve Taşkurgan'ı geçtikten sonra Bartang Nehri adını alarak Kila Vamar'da Amuderya'ya katılır.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Gordon, a.g.e., s. 155.

¹⁷⁵ Emel Esin, "Amuderya", *İslam Ansiklopedisi*, C. III, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1991, s. 98.

¹⁷⁶ <https://mfa.tj/tr/istanbul/tacikistan/genel-bilgi>, (Erişim Tarihi: 01.08.2023).

¹⁷⁷ Olufsen, a.g.e., s. 5.

¹⁷⁸ Murray, a.g.e., V. II, s. 140.

¹⁷⁹ Murray, a.g.e., V. II, s. 148.

1.5.2. Panj Nehri

Amuderya'nın ana kaynağı olan Panj Nehri'nin, isminin beş ana akıştan beslendiği söylenmektedir. Bu beş ana akıştan biri olan ve kartal anlamına gelen Burgut Nehri, Çakmaktin Gölü'nün yaklaşık 15 km kuzeybatısından akmaktadır. Bakcir, Hindukuş Dağları'nın buzullarından, Bay-kara ve Şorşil Suyu, Brogil geçidinin batısından akarak Panj Nehri'ne katılır. Burada Vahan Nehri olarak da adlandırılan Panj Nehri, Baykara Deresi'nin sularını aldıktan sonra Zorkul'un doğusunda Pamir Nehri ile birleşir. Panj Nehri'nin Vahan Nehri olarak adlandırılan kısmı Zorkul'dan akmaktadır ve burada küçük dere sularını hızlı bir akışla alarak Panj Nehri ile birleşmektedir. Panj Nehri'nin beslendiği Burgut, Bakcir, Baykara, Şorşil Suyu ve Pamir Nehirleri, Panj Nehri'nin beslendiği beş ana kaynağı oluşturarak Panj, yani Beş Nehir adını vermektedir. Olufsen'in verdiği bilgilere göre adı geçen nehirlerin tümü deniz seviyesinden yaklaşık 4600 metre yükseklikteki dağlardan gelen sulardan oluşmaktadır.¹⁸⁰

Tacikistan sınırları içerisinde geçen Panj Nehri'nin uzunluğu, Tacikistan İstanbul Başkonsolosluğu resmi sayfasında 921 km olarak ifade edilmektedir.¹⁸¹

Panj Nehri kollarının çoğu Langarkış ile Namadgut arasında yer almaktadır. Hindukuş dağlarından akan kar suları sebebiyle bu mevkideki akarsular genellikle en büyükleridir ancak bu nehirlerin uzunlukları 15 km'nin üzerinde değildir. Bölgede yer alan akarsuların yaz aylarında sularının yükselmesi sebebiyle köprü olmaksızın ulaşım mümkün değildir. Ancak bölgede bulunan düz kayrak parçaları ve söğüt ile kavak ağaçlarının çokluğuna rağmen yerliler tarafından bu nehirler üzerine köprü inşa edilmemiştir.¹⁸²

İşkaşim eyaletinde Nut ile Somjen arasında Panj Nehri genişleyerek birkaç kola ayrılmaktadır. Garan mevkisinde ise yeniden daralarak dağlarda yer alan basit ve dar bir nehir haline gelir. Horog'da, Gund Nehri'nin sularıyla birleşene dek dar haliyle akmaya devam eden Panj Nehri, İşkaşim'den sonra Darband yönüne doğru ilerler. Bölgede dar bir dağ geçidinde bulunan oldukça büyük bir şelale Garan ve İşkaşim arasında bir noktada bulunmaktadır. Panj Nehri'nin sularının Garan'a ulaşmasıyla birlikte suların çarpma sesi sebebiyle çok güçlü bir su sesi bölgede yankılanır.¹⁸³

¹⁸⁰ Olufsen, a.g.e., ss. 6-7.

¹⁸¹ <https://mfa.tj/tr/istanbul/tacikistan/genel-bilgi>, (Erişim Tarihi: 01.08.2023).

¹⁸² Olufsen, a.g.e., ss. 23-24.

¹⁸³ Olufsen, a.g.e., ss. 13-14.

İşkaşim'den Horog'a giden yol üzerinde Panj Nehri'nin kolları hem adet hem de boyut olarak azalmaktadır. Bu alanda Badahşan Dağları'ndan çok az ve çok küçük nehirler akar. Güney Pamir Dağları'ndan gelen dereler ise yalnızca Garan'da bulunan küçük mısır tarlalarını ve bahçeleri beslemeye yetecek kadar su miktarına sahiptir. Bölgede Panj Nehri'nin Vahan ve Garan'daki en uzun kolu Garm Çasma Nehri'dir ve en büyük su kütlesini oluşturmaktadır.¹⁸⁴

Panj Nehri, Sarhad'a ulaşana kadar çok hızlı bir akıntıya sahiptir. Sarhad'dan sonra nehir, Vahan'ın tamamı boyunca önemli bir miktarda genişler. İşkaşim ve Garan'dan kuzeye yönelirken suları yeniden hız kazanarak ilerlemektedir. Olufsen'in verdiği bilgilere göre Panj Nehri'nin akışı Burgut Nehri'nin kaynağının yüksekliğinden Sarhad'a kadar olan bölümü 75 km'lik bir akış yolunda 1247 m rakım düşüklüğü göstermektedir. Langarkış'ten Rang'a kadar olan bölümünde, 100 km'lik bir akış yolunda 327 m rakım düşüklüğü gösterirken, Rang'dan Horog'a kadar olan bölümde, yaklaşık 100 km'de 702 m rakım düşüklüğü göstermektedir. Pamir Nehri için ise ana kaynağından Zorkul Gölü'ne kadar olan akış yolunda 20 km'de 153 m, Zorkul Gölü'nden Mazar Tepe'ye kadar olan akış yolunda 40 km'de 285 m, Mazar Tepe'den Panj Nehri'ne döküldüğü Langarkış'te kadar 60 km'de 831 m rakım düşüklüğü gözükmektedir.¹⁸⁵

Panj Nehri, Langarkış ve Zunk mevkillerinde nispeten daha geniş vadilere ulaştığı noktada Vahan Nehri ve Pamir Nehri gibi birçok kola ayrılmaktadır. Pamir Nehri'nin aksine çamurlu bir su olan Vahan Nehri'nin suları tarafından taşınan çamur, Ptuk ve Şıtar arasında yer alan Vahan Vadisi'ne boşalır.¹⁸⁶

1.5.3. Kızıl Su Nehri

. Hed'in verdiği bilgilere göre Tacikistan'da Surkab, Afganistan'da Vahş Nehri olarak bilinen Kızıl Su Nehri, Alay Vadisi'nden çıktıktan sonra Karategin Vadisi'nde akışına devam etmektedir. Bu bölgede Surkab adıyla bilinen nehir, daha sonra Afganlar tarafından verilen Vahş adıyla Amuderya'ya katılmaktadır. Nehrin hacmi, karların hızlı bir şekilde eridiği yaz aylarının ortasında en yüksek seviyesine ulaşır. Yaz gelince nehrin hacminin artması sonucunda Daroot-Kurgan'da nehri geçmek imkânsız hale gelir. Bu süreçte nehrin karşı tarafında yaşayanlarla iletişim tamamen kesilmektedir. Gündüz güneş sıcaklığıyla eriyen karlar sebebiyle geceleri derenin hacmi daha yüksek seviyelere ulaşır.

¹⁸⁴ Olufsen, a.g.e., s. 24.

¹⁸⁵ Olufsen, a.g.e., s. 8.

¹⁸⁶ Olufsen, a.g.e., ss. 11-12.

Akşam sekiz civarında yükselen su seviyesi, sabah altı civarında tekrar düşmeye başlar. Nehir mart ayında kristal kadar parlak ve berrak bir hale gelmektedir. Ancak yaz aylarında su seviyesinin yükselmesiyle beraber temas ettiği yüzeylerdeki kum ve killer vasıtasıyla tuğla kırmızısı bir renk alan nehre Kırgızlar tarafından Kızıl Su adı verilmektedir.¹⁸⁷

Hedin'in verdiği bilgilere göre Kızıl Su Nehri'nin hacmi Murgab Nehri'nin hacminin neredeyse dört katı büyüklüğündedir. Kızıl Su, saniyede 26901 litrelik bir hacme sahip olurken Murgab yalnızca 7079 litrelik bir hacme sahiptir.¹⁸⁸

Kızıl Su Nehri orta kesiminde yaklaşık olarak 9-11 m genişliğinde derin ve hızlı bir akış karakteri olan nehirdir. Hedin, seyahati sırasında ziyaret ettiği nehrin suyunun buz ve yoğun kar kütleleriyle kaplı olduğunu belirtmektedir.¹⁸⁹

Michell'in aktarımına göre Kızıl Su Nehri yaklaşık olarak 44 km uzunluğunda ve 1-2 km genişliğinde bir nehirdir. Nehrin akış güzergâhı üzerinde Daroot Kurgan mevkinde nehir sularından faydalanılarak buğday ekimi yapılmaktadır. Yine nehrin akış güzergâhı üzerinde yer alan bir vadi göçebe Kırgızlar tarafından sıklıkla kullanılan bir yerdir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde buradaki zengin otlak alanları Kırgızlar tarafından sürü hayvanlarını beslemek amacıyla kullanılmaktaydı.¹⁹⁰

Tacikistan sınırları içerisinde geçen Kızıl Su Nehri'nin uzunluğu, Tacikistan İstanbul Başkonsolosluğu resmi sayfasında 524 km olarak ifade edilmektedir.¹⁹¹

1.5.4. Murgab-Aksu Nehri

Murgab Nehri, diğer adıyla Aksu olarak bilinen nehir, Pamir bölgesindeki en önemli nehirlerden biridir. Zorkul Gölü'nde Panj Nehri kaynaklarının birinden ayrıran havzanın yaklaşık 3 km yakınından çıkan nehir kuzeydoğu yönünden akarak Aktaş üzerinden geçmektedir. Pamir bölgesinin merkez havzasından ayrıldıktan sonra Şugnan mevkinde geçen nehir burada Farsça olarak Murgab adını almaktadır. Robertson'ın verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılın son çeyreğinde bölge devletleri sınırlarına göre nehrin güney ve batı yarısı Afgan hâkimiyeti altındaki topraklardan geçiyordu.¹⁹²

¹⁸⁷ Hedin, a.g.e., ss. 129-130.

¹⁸⁸ Hedin, a.g.e., s. 186.

¹⁸⁹ Hedin, a.g.e., s. 141.

¹⁹⁰ Michell, a.g.m., s. 38.

¹⁹¹ <https://mfa.tj/tr/istanbul/tacikistan/genel-bilgi>, (Erişim Tarihi: 01.08.2023).

¹⁹² Robertson, a.g.e., ss. 35-36.

Panj Nehri'nin sağ kıyısında Murgab ve Gund Nehirlerinin büyük yan kolları bulunmaktadır. Murgab Nehri'nin üst kısımlarına Farsçada bir kuş adı olan murg ve su anlamına gelen ab ifadeleri birleştirilerek Murgab adı verilirken aynı nehir Kırgızlar tarafından Türkçe'de beyaz anlamına gelen ak ve su ifadelerinin birleştirilmesiyle Aksu adıyla anılmaktadır. Nehir Çakmaktin Gölü'nün yaklaşık 12 km kuzeybatısından bir kaynakla beslenmektedir.¹⁹³

Gerard'ın aktarımına göre Murgab Nehri, Mihmanyol civarında yaklaşık olarak 183 m genişliğindedir. Burada güçlü bir şekilde akmasına rağmen sık bir yapıda olan nehir hemen her yerde rahatlıkla geçilebilmektedir. Nehrin her iki tarafında da nehre bitişik vaziyette duran bataklık alan ve sürüleri otlatmak için otlak alanlar bulunmaktadır. Yine bu civarda çeşitli su kuşları bulunmaktadır.¹⁹⁴

Tacikistan İstanbul Başkonsolosluğu resmî sitesinde verilen güncel bilgilere göre Murgab Nehri'nin Tacikistan sınırları içerisinde geçen uzunluğu 491 km'dir.¹⁹⁵

1.5.5. Garm Çaşma Nehri

Garm Çaşma Nehri, kaynağını Güney Pamir Dağları'nda yer alan bazı tepeler arasından, Andarab'ın yaklaşık 15 km güney doğusundan almaktadır. Nehir bu mevkiden Ratş köyüne kadar bitki örtüsünden yoksun, dar ve karanlık bir vadiden geçtikten sonra kısmen ormanlık bir başka vadiden geçerek Andarab'a doğru yoluna devam eder. Garm Çaşma Nehri, kuzeye doğru yükselen ardıc ağaçlarıyla kaplı büyük bir yamaçta üç yan dereyle beslendikten sonra güneye doğru yol alıp burada beş küçük dereden daha beslenir. Nehrin akış yönü üzerinde Şund adı verilen bir köy bulunmaktadır. Olufsen'in verdiği bilgilere göre bu köy deniz seviyesinden 2566 m yükseklikte yer almaktadır.¹⁹⁶

Şund kışlağının yaklaşık 350 m batısında, Garm Çaşma Nehri'nin kuzey kıyısında, bölgeye Garm Çaşma adını veren, yer altından gelen sıcak sulardan oluşan gayzerler bulunmaktadır. Zira Garm Çaşma ismi kaplıca anlamına gelmektedir. Bölgede yer alan gayzerler, 10 büyük krater ve çok sayıda küçük kraterden oluşan bir sıra halinde dizilmiş vaziyettedir. Gayzerlerin çoğunda su yalnızca açık olan yüzeyin hemen üzerinde köpürürken batdakilerde fışkıracak kadar şiddetlidir. Gayzerdeki suyun rengi sarımsı yeşildir ve kükürtlü su içermektedir. Olufsen, gayzerden aldığı su örneklerini test etmesi

¹⁹³ Olufsen, a.g.e., s. 6.

¹⁹⁴ Gerard, a.g.e., s. 23.

¹⁹⁵ <https://mfa.tj/tr/istanbul/tacikistan/genel-bilgi>, (Erişim Tarihi: 01.08.2023).

¹⁹⁶ Olufsen, a.g.e., ss. 24-25.

sonucunda içindeki elementlerin lityum, sodyum, kalsiyum ve çinko olduğu sonucuna varmıştır. Bölgede güçlü bir kükürt kokusuyla buhar yükseldiğini ifade eden Olufsen, krater hattının her iki tarafında gayzerlerden gelen tortuların havza oluşturduğunu ve katmanların birbiri etrafına yığıldığını ifade etmektedir. Bu katmanlar gayzerden gelen kükürt ile karışan kireç katmanlarıdır. Olufsen'in ifadesine göre deniz seviyesinden 2590 m yükseklikte yer alan gayzerler, Garm Çaşma Nehri'nin yaklaşık 25 m yukarısında konumlanmaktadır. Gayzerlerin bulunduğu bölgenin yaklaşık 250 m yukarısında, vadinin kuzey yamacında benzer şekilde birkaç tortu daha bulunmaktadır.¹⁹⁷

1.5.6. Sarıkol Nehri

Sarıkol Nehri, Taşkurgan mevkisinden yaklaşık 130 km uzaklıkta Tagdumbaş ve Kunjut arasında bir noktadan doğan bir nehirdir. Pamir bölgesinde Tagdumbaş, Taşkurgan kalesinde Taşkurgan, vadide Sarıkol ve Tiznap'da Yarkent olarak adlandırılan Sarıkol Nehri'nin suları mükemmel bir berraklığa ve gece ile gündüz arasında sabit bir akış çizgisine sahiptir. Gordon, 29 Mart'ta bölgede bulunduğu sırada nehrin akış boyutunun önemli miktarlarda olduğunu ifade etmektedir. Nehir vadiden ayrıldıktan sonra doğuya doğru akar ve Kunjut sıradağlarından akan Tong Nehri ile birleşir.¹⁹⁸

Sarıkol Nehri'ni besleyen Şindan adı verilen küçük bir nehir bulunmaktadır. Güneybatı yönünde 25 km uzaklıktaki Neyzataş geçidinin eteğine kadar akışı devam etmektedir.¹⁹⁹

1.6. İKLİM ÖZELLİKLERİ

Pamir bölgesi yüksek dağlık yapısı sebebiyle soğuk iklim özellikleri gösteren bir bölgedir. Buzullarla kaplı ve sürekli karlı olan bölgede, yılın dokuz ayı yoğun kış etkisi görülürken geri kalan üç ay boyunca soğuk hava etkisi altında kalmaktadır.²⁰⁰ Bölgenin ocak ayı ortalama sıcaklığı -20° C'yken daha yüksek kesimlerde şiddetli kar fırtınalarının da etkisiyle -45° C'ye kadar soğukluk görülmektedir.²⁰¹

Güncel bir çalışmada Pamir bölgesinde yer alan Murgab mevkisinin ocak ayı ortalama sıcaklığının -20 °C olduğu ve en düşük sıcaklığın -46 °C'ye kadar düştüğü ifade edilmektedir.²⁰²

¹⁹⁷ Olufsen, a.g.e., ss. 28-29.

¹⁹⁸ Gordon, a.g.e., s. 114.

¹⁹⁹ Gordon, a.g.e., s. 123.

²⁰⁰ Littledale, a.g.e., ss. 29-30.

²⁰¹ İbrahim Atalay, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 338.

²⁰² Gazel, a.g.m., s. 248.

Pamir bölgesinin iklimindeki değişiklikler bölgenin coğrafi özellikleriyle doğrudan ilgilidir. Bölgenin orta kesimlerinde kar yağış miktarı son derece az olmakla birlikte yoğun bir soğuk hava etkisi hissedilir. Yaz mevsiminin ortasında birkaç hafta dışında gece sıcaklıkları tüm yıl boyunca donma seviyesinin altında görülmektedir. Alay Vadisi'nde ise iklim Pamir bölgesinin orta kesimlerine nazaran daha ılıman bir yapıda olmakla birlikte burada kar yağışı olağanüstü seviyelere ulaşmaktadır. Sarıkol Vadisi'nde ise yağın kar miktarı oldukça değişkendir. Bu sebeple kar yağışının bölgeden akan nehirlerle dağılımı da eşit seviyede değildir. Bu durum Kızıl Su Nehri hacminin, Murgab Nehri hacminden neredeyse dört katı büyüklüğünde olmasına sebep olmaktadır.²⁰³

Pamir bölgesindeki iklim güneş altında yaşanan tropik sıcaklıktan, gölgede yaşanan kutup soğuğuna kadar değişken olması sebebiyle yaşam koşullarını olumsuz etkilemektedir. Günün en soğuk zamanı sabah güneş doğmadan öncesidir. Hava sıcaklığı güneşin gökyüzünde yükselmesi ve alçalması ile hızlı bir şekilde değişkenlik göstermektedir.²⁰⁴

Bölgede yaşanan hava sıcaklık değişikliğine yaptığı ölçümlerle dikkat çeken Bonvalot'un seyahatnamesinde bu ölçümlere yer verdiği görülmektedir. Karakul Gölü civarında yapılan ölçümlerde sabah saat 07:15'te gölgelik alanda yaklaşık -24° C ölçülürken, güneşte yaklaşık olarak 4° C ölçülmektedir. Sabah 07:40'ta yaklaşık -23° C iken, sabah 08:00'da -20° C ve sabah 09:00'da gölgede yaklaşık -3° C iken güneşte yaklaşık 23° C hava sıcaklığı görülmektedir. Öğleden sonra saat 15:00 civarında güneybatı yönünden bir rüzgâr estiğini aktaran Bonvalot, gölgede hava sıcaklığının yaklaşık -8° C, güneşte ise yaklaşık 9° C olduğunu belirtmektedir. Yine öğleden sonra 16:00'da hava sıcaklığının yaklaşık olarak -17° C olduğunu aktaran seyyah, 20:40'ta yaptığı ölçümde sıcaklığın -10° C olduğunu belirterek bölgede yaşanan hava sıcaklık değerlerinin gün içerisindeki değişkenliğini göstermektedir.²⁰⁵ Bonvalot, Pamir bölgesinde seyahat ettiği sırada güneşli havada sabah saat 10:00 civarında hava sıcaklığının 55° C olduğunu, aynı saatte gölgelik bir yerde ise -4° C olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁶

Pamir bölgesinde sıcaklık değişimlerinin fazla olmasının sebebinin bölgenin geniş bir alanı kapsaması ve yükseltiler arasındaki farklardan kaynaklandığını belirten Hedin,

²⁰³ Hedin, a.g.e., s. 186.

²⁰⁴ Littledale, a.g.e., s. 35.

²⁰⁵ Bonvalot, a.g.e., s. 117.

²⁰⁶ Bonvalot, a.g.e., s. 135.

yüzey şekillerine göre bölgeyi kuzey, doğu ve orta olmak üzere üçe ayırarak her üç bölge için de değerlendirmelerde bulunmuştur. Buna göre; Pamir bölgesinin kuzey kesimlerinde her kış yoğun kar kütleleriyle sarılı Alay Vadisi, doğu kesimlerinde Alay Vadisi'ne nispeten daha az kar yağan Sarıkol bölgesi ve Alay Vadisi ile Sarıkol bölgesi arasında kalan Karakul ve Rangkul göllerinin çevresinde önemsiz miktarda kar yağışı gerçekleşmekte olduğunu aktarmaktadır.²⁰⁷ Pamirlerde farklı yükseltilerde farklı iklim özellikleri olduğunu belirten Hedin, bölgenin orta kesimlerinde kar yağışının az olduğunu ancak yaz aylarında kısa bir sürenin dışında tüm yıl boyunca gece sıcaklıklarının donma noktasının altında olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁸ Hedin, Pamir bölgesinin kuzey kesiminde Bordaba adı verilen mevkide öğleden sonra yaptığı ölçümlerde hava sıcaklığının -13.6° C olduğunu aktarmaktadır. Günlük sıcaklık farklılıklarının güneş ışınlarının geliş açısından kaynaklandığını ayrıca belirtmektedir.²⁰⁹

Pamir bölgesinde yalnızca yaz sonu ve sonbahar başında bulunduğunu aktaran seyyah Younghusband, ağustos ayı içerisinde çadırında bulunan leğendeki suyun buz tuttuğunu, eylül sonunda yaklaşık -18° C ve ekim sonunda yaklaşık -28° C hava sıcaklık değerleri ölçtüğünü belirtmektedir. Murray hakkında da bilgi veren Younghusband, Murray'nin kasım ayında çadırında bulunduğu sırada sıcaklığı yaklaşık -21° C ölçtüğünü aktarmaktadır. Bölgede kuvvetli rüzgârların çok sık estiğini ve iklimin soğukluğundan kaynaklanan rahatsızlıkların önemli ölçüde arttığını belirten seyyah, bu durumun insanlar üzerinde bitkinlik ve halsizliğe sebep olduğunu ifade etmektedir.²¹⁰

George Littledale, Seeböhm'dan aktardığı bilgilerde temmuz ayının ikinci yarısında hava sıcaklığının termometrenin donma noktasında olmadığı yılın tek zamanı olduğunu ifade etmektedir. Ekim ayında bölgedeki su kütlelerinin donduğunu aktaran seyyah, nisan sonuna kadar nehirlerin, mayıs sonuna kadar da göllerin çözülmediğini ve havanın çok rüzgârlı olduğunu aktarmaktadır.²¹¹

Pamir bölgesinin sert iklimi, bölgede yaşayan insanlar için oldukça büyük bir sorun teşkil etmektedir. Yaz ayları gündüz saatlerinde aşırı sıcak olan bölge, geceleri aşırı

²⁰⁷ Hedin, a.g.e., s. 130.

²⁰⁸ Hedin, a.g.e., s. 186.

²⁰⁹ Hedin, a.g.e., s. 151.

²¹⁰ Younghusband, a.g.e., ss. 296-297.

²¹¹ Littledale, a.g.e., ss. 32-33.

soğuk olarak yaşamı zorlaştırmaktadır. Soğukla beraber sürekli esen rüzgârlar da yaşam şartlarını olumsuz etkilemektedir.²¹²

Yüksek rakımı ve buz dağlarıyla kaplı Pamir bölgesi, yaz mevsiminin ortasında dahi kar fırtınaları görülen bir bölgedir. Hedin'in verdiği bilgilere göre bölge sıcaklığı 1892-1893 kışında -43° C'ye kadar düşmüş ve ocak ayı sonunda kar fırtınaları her gün yaşanan bir olay haline gelmiş bulunmaktaydı.²¹³ XIX. yüzyılda Kauffman Zirvesi olarak bilinen ancak günümüzdeki adıyla İbn Sînâ Zirvesi'nde Sven Hedin'in yaptığı ölçüm, 5 Mart günü öğle saatlerinde hava sıcaklığını -10° C olarak gösteriyordu.²¹⁴ Hedin, 5 Mart'ta gece ölçtüğü -20.5° C hava sıcaklığının ve sabah sekizde ölçtüğü -10° C hava sıcaklığının neticesinde çadırında bulunan konserve, süt özü ve mürekkebin donduğunu belirtmektedir.²¹⁵

Alay Vadisi'nde kış ayları boyunca sürekli bir istikrarla şiddetli batı rüzgârları ve daha nadir olarak doğu rüzgârları meydana gelmektedir. Yaz aylarında bölgede hava durgunlaşır ve rüzgâr nadiren eser. Bölgede esen batı rüzgârına Karategin kamal, doğu rüzgârına ise İrkeştam kamal adı verilirken, güneydoğu rüzgârına Murgab kamal adı verilmektedir.²¹⁶

Curzon, ocak ayındaki sıcaklığın en düşük haliyle -43° C, temmuz ayında ise en fazla 27° C olduğunu, yılın her ayı için sabahları dondurucu soğuklar olduğunu aktarmaktadır. Kuzeydoğu yönünden esen rüzgârların, güneybatı yönünden esen rüzgârlardan çok daha şiddetli olduğunu aktaran Curzon, ağustos ayında esen rüzgârın kuzey ve güney yönlerinden eşit derecede estiğini ve bu zaman zarfının gökyüzünün en açık dönemi olduğunu belirtmektedir. Kasım ayı ortasından nisan ayının sonuna kadar karla kaplı olan bölgede göllerin donması ve geçitlerin karla kapanması sebebiyle geçilmez hale gelmesi yaygın olarak bilinen bir durumdur. Yaşam şartları açısından da zorlayıcı olan iklim koşulları hayvanların ölmesine ve yeni doğan çocukların ölü doğmalarına sebep olmaktadır.²¹⁷

Rakımın düştüğü noktalarda sıcaklık biraz daha artarken daha yüksek noktalarda hava daha fazla soğumaktadır. Karakul Gölü'nün mart ayındaki sıcaklığını gece

²¹² Michell, *a.g.m.*, ss. 36.37.

²¹³ Hedin, *a.g.e.*, ss. 98-99.

²¹⁴ Hedin, *a.g.e.*, s. 147.

²¹⁵ Hedin, *a.g.e.*, s. 139.

²¹⁶ Hedin, *a.g.e.*, s. 133.

²¹⁷ Curzon, *a.g.e.*, ss. 22-23.

saatlerinde -15.5°C olarak ölçen Hedin, rüzgârın çok sert olmadığını ifade etmektedir.²¹⁸ 15 Mart günü Ak Baytal'da bulunan Hedin, burada yaptığı incelemelerde kar kalınlığını 30-40 cm arasında ve geçidin olduğu konumda hava sıcaklığını -11°C olarak ölçmekteydi.²¹⁹ Murgab'daki Pamir kalesine giden Hedin, 11 Ocak 1894 tarihinde yaptığı ölçümlerde sabah saat 07:00'da hava sıcaklığını -37.8°C olarak ölçtü. Öğleden sonra saat 13:00'da yaptığı ölçüm sonucunda 12°C olduğunu gördü. Gün içerisinde altı saat arayla yaptığı iki ölçüm sonucunda 50°C 'lık bir sıcaklık değişimi gözlemliyordu.²²⁰

Pamir bölgesinin güney kesiminde bulunan bölgelerde sıcaklık değerleri kuzey kesimlerine göre farklılık gösterir. Yukarı Panj Vadisi'nde iklim, Pamir bölgesinin diğer kesimlerinde olduğu gibi dağlık bölgelerde farklılık göstermektedir. Vadilerin farklı bölgelerinde sıcaklık önemli ölçüde değişebilmektedir. Panj Vadisi'nin üst kesimlerinde hava kuru ve yağmursuz, yaz ve kış mevsimleri arasında sıcaklık farklılıkları çok fazla olmaktadır. Gündüzden geceye geçerken ani sıcaklık değişimleri görülür. Güneşin en yüksek konumuna ulaşmasından sonra iki-üç saat içerisinde bölgede fırtına ve kasırgalar görülebilmektedir. Yan vadilerde hava sıcaklığı oldukça düşük olmakla birlikte yaz aylarında dahi buz sarkıtları oluşur. Bu bölgede güneş günde sadece bir saat kadar vadilerde görülebilmektedir. Vahan Vadisi'nde nehirlerin suladığı bazı bölgelerde güzel iklim ve zengin bitki örtüsü görülürken vadinin diğer bölgelerinde yaz boyunca esen batı rüzgârı etkili olmaktadır. Dağların bu rüzgâra karşı perde görevi gördüğü aralıklarda tarımsal faaliyetler yürütülebilmektedir. Vahan mevkisinin ana vadisi yıl boyunca her zaman bu güçlü batı rüzgârının etkisi altındayken, Garan mevkisinde durum tam tersi olarak görülmektedir ve hava sakin bir görünüme sahiptir.²²¹

Vahan ve Garan mevkilerinde mayıs ayında karların erimesiyle birlikte bölgedeki nehirlerin hacmi artmaktadır.²²² Vahan bölgesinde genellikle şubat ve mart aylarında yağan karlar, nisan ve mayıs aylarına kadar erimemektedir. Gordon seyahati sırasında Vahan mevkisine geldiğinde nehirlerin neredeyse tamamen donduğunu ve her yerde kar yağdığını ifade etmektedir.²²³ Ayrıca Küçük Pamir Gölü'nden Aktaş Vadisi'ne giderken yol üzerinde -5°C soğuğa yakalandığını ifade etmektedir.²²⁴

²¹⁸ Hedin, a.g.e., s. 166.

²¹⁹ Hedin, a.g.e., ss. 170-171.

²²⁰ Hedin, a.g.e., s. 182.

²²¹ Olufsen, a.g.e., ss. 50-51.

²²² Olufsen, a.g.e., s. 32.

²²³ Gordon, a.g.e., s. 105.

²²⁴ Gordon, a.g.e., ss. 125-126.

Vahan mevkisinde geceleri hava sakin ve berrak bir görünüme sahiptir. Şiddetli radyasyon sebebiyle hava nispeten soğuk ancak nehirlerin ve su kanallarının yanı sıra bitki örtüsü radyasyon seviyesini azaltmaktadır. Böylece gündüz ve gece arasındaki sıcaklık geçişi Pamir bölgesinin yüksek kesimleri kadar hızlı gerçekleşmez. Gündüzleri güneş tarafından ısıtılan kayalardan yayılan sıcaklık, havanın ısınmasına katkı sağlamaktadır. Kayaların sıcaklığı sebebiyle çıplak elle dokunulamaz hale gelmektedir. Olufsen ağustos ayında Vahan mevkisinde sıcaklık değerlerinin 35° ile 45° C arasında değişkenlik gösterdiğini ifade etmektedir. Gündüz ve gece arasındaki ani sıcaklık değişiklikleri sebebiyle bölgede yer alan taş ve kayaların patlayarak toz haline geldiğini belirtmektedir.²²⁵

Panj Vadisi'nin üst kısımlarında nisan ve mayıs aylarında karların eridiği görülmektedir. Mayıs sonu ve haziran ayında vadinin her yerinde otlak alanlar oluşmaktadır. Olufsen, temmuz ve ağustos aylarında 30° ile 40° C arasında sıcaklıklar görüldüğünü ifade etmektedir. Eylül ayının ilk günlerine kadar Panj Vadisi'nin üst kısımlarında hava sıcaklıkları bu seyrinde devam eder. Bölgede nem ve bulut miktarı yüksek Pamir'den çok daha fazla seviyededir. Olufsen'in ifadesine göre bölgede görülen nem genellikle %20-%30 seviyeleri arasında görülmektedir. Eylül ayının ortasında sonbahar başlar ve ağaçların yaprakları dökülür. Bu süreçte dağların üst kesimlerinde kar fırtınaları gerçekleşir ve genellikle az miktarda yağmur yağmaktadır. Sıcaklar sonbahara kadar bunaltıcı bir seviyede görülmeye devam eder. Ekim sonu ve kasım başında kar yağışı artar ve mayıs ayına kadar sürer. Olufsen kış aylarında bölgenin sıcaklığının gece saatlerinde -25° ile -30°C'ler arasında, gündüz saatlerinde ise -15° ile -20°C arasında görüldüğünü ifade etmektedir. Panj Vadisi'nin bu kısmına çok nadir yağın yağmur, karın habercisi olarak nitelendirilmektedir.²²⁶

Vahan mevkisinde Pamir halkı tarafından “Vahan Rüzgârı” adı verilen sürekli olarak esen bir rüzgâr bulunmaktadır. Esen bu rüzgâr yaz aylarında vadide bulunan tozu ve kumu süpürür, kış aylarında ise karları temizler.²²⁷

Gordon, Panj Kalesi adı verilen mevkide on üç gün bulunduğunu ve bu süreçte havanın çok sert olduğunu, altı gün boyunca kar yağdığını ifade etmektedir. Üç gün boyunca düzenli olarak yoğun soğuk bir rüzgârın estiğini belirten Gordon, bu rüzgârın

²²⁵ Olufsen, a.g.e., s. 53.

²²⁶ Olufsen, a.g.e., ss. 53-55.

²²⁷ Olufsen, a.g.e., s. 42.

Vahan Rüzgârı olduğunu ifade etmektedir. Panj'da bulunduğu süre boyunca bölgenin büyük bir bölümünde hâkim olduğunu ifade ettiği rüzgârın yalnızca ara sıra durduğunu, ardından da ters yön olan Badahşan'dan eşit derecede soğuk olan bir başka rüzgârın estiğini ifade etmektedir.²²⁸

Garan mevkisinde aşırı miktarda kar yağışı gerçekleşir. Kış aylarında Garan'da yağan karlar sebebiyle Panj Nehri'nden geçişler zorlaşır ve çoğu zaman imkânsız hale gelir. Vahan'da ise batı rüzgârı Panj Vadisi boyunca Sebak ve İşkaşım'de yer alan geçitlerden serbestçe eser. Olufsen, 1898 yılı mart ayında Vahan'dan geçtiği sırada sık sık kar fırtınaları ile karşılaştığını, bu sırada tipi sebebiyle atlarının başlarını dahi zar zor görebildiklerini ifade etmektedir. Nisan ayında Garan mevkisinde özellikle de dar yan vadilerde çığ ve kar yağışı tehlikeli boyutlara ulaşmaktadır. Vahan'da ise böyle bir tehlike durumu bulunmamaktadır. Ancak kayaların dağlardan yuvarlanarak düşme tehlikesi büyük bir tehdit oluşturmaktadır.²²⁹

Garan mevkisi kasım ayının ortasından nisan ayına kadar geçen süreçte büyük kar kütleleriyle kaplanmaktadır. Vahan'da sürü hayvanlarından olan sığırlar neredeyse tüm kış dönemi boyunca hava çok soğuk olmadığı sürece dışarıda bulunurken, Garan mevkisinde hayvanlar karda ve soğukta telef olmamaları için koruma tedbirleri alınmaktadır.²³⁰

Garan ve Vahan mevkilerinde akşam saat dokuz veya on civarında düzenli olarak esen tipik bir vadi rüzgârı görülür. Bölgenin bir başka tipik özelliği ise özellikle Garan Vadisi'nde gerçekleşen şiddetli fırtına ve kasırgaların dağ zirvelerinden aşağı doğru esmesi ile oluşan Dağ Rüzgârı adı verilen rüzgârdır. Bu rüzgârların gelişi önceden tahmin edilebilmektedir. Güneşin dağların arkasından batmasından birkaç dakika sonra esen akşam rüzgârı ve vadinin dip kesimlerinin güneş tarafından ısınmasını sağlayan sabah rüzgârı esmektedir. Bu rüzgârlar yaklaşık olarak bir saat boyunca etkisini sürdürür. Dağ Rüzgârı dışında Garan'da esen rüzgârların şiddeti oldukça hafiftir. Hafif şiddetli rüzgârlar estiği sırada Garan Vadisi'nin ve komşu vadilerin sıcaklığı en yüksek seviyelerine ulaşır. Garan'da özellikle kış aylarında rüzgârın şiddetinin hafifliği sebebiyle bir mum yakılarak alevin izlenmesi ile rüzgârın yönü tespit edilebilmektedir.²³¹

²²⁸ Gordon, a.g.e., ss. 150-151.

²²⁹ Olufsen, a.g.e., ss. 42-43.

²³⁰ Olufsen, a.g.e., ss. 41-42.

²³¹ Olufsen, a.g.e., ss. 51-52.

Garan mevkisinde rüzgârın sakinliği, sıcaklık değerlerinin Vahan mevkisinden daha bunaltıcı bir şekilde hissedilmesine sebep olmakla birlikte kışın soğukta daha şiddetli olmasına neden olur. Kış aylarında dar vadide soğuk hava hissedilir. Vahan mevkisinde hava değişimi sıcaklıkların yükselmesine neden olur. Bununla birlikte Vahan'da havanın daha soğuk olmasına rağmen Garan'da sıcaklığın sabit olması sebebiyle kış aylarında soğukluk daha şiddetli hissedilmektedir. Garan Vadisi kışın tümüyle karla kaplıyken daha yüksek yerler olan Vahan ve İşkaşim'de rüzgâr daha şiddetlidir. Garan Vadisi'nde genellikle gece boyunca ve öğle saatlerine kadar don görülür ve kırağı olurken Vahan'da hava her zaman açık olmaktadır.²³²

1.7. BİTKİ ÖRTÜSÜ

Pamir bölgesinin yüksek irtifaları ve düşük sıcaklık değerleri nedeniyle bölgede neredeyse hiçbir türde ağaç yetişmemektedir.²³³ Pamir bölgesinde her tür hayvan için bolca bulunan otlaklar olmasına karşın ağaç veya ekim alanı neredeyse hiç yoktur. Genel olarak bakıldığı zaman bölgede birkaç ağacın büyüdüğü ve az miktarda toprak işlendiği yerler bulunmakla birlikte yaygın olmaması sebebiyle bölgenin ağaçtan yoksun olduğu söylenebilir.²³⁴

Pamir bölgesinde genellikle yakıt olarak kullanılan ve yeşilken bile yanabilen, bir miktar yağ içeren odunsu köklü yabancı bir lavanta veya pelin bitkisi ile çobançantası adı verilen bir bitki türü bulunmaktadır.²³⁵ Yakacak odun ihtiyacı bu yabancı bitkilerden olan pelin otu kökleri ile karşılanmaktadır.²³⁶

Alay Vadisi'nde ağaçlık alan bulunmamakla birlikte otlak alanlar ve kır çiçekleri görülmekteydi. Bordaba'dan kuzeyde Gulca'ya kadar yönelen yol üzerinde ardıç, söğüt, çam ağaçları ve dikenler bulunmaktaydı.²³⁷ Kızıl Su Nehri'nin güzergâhı üzerinde yer alan Djenike dar boğazı boyunca Kırgız yerleşimi vardı. Bu mevkide buğday, arpa ve yonca tarlaları ile söğüt ve kavak ağaçları bulunuyordu.²³⁸

Pamir bölgesinde nehir kenarları dışındaki yüksek dağ yamaçlarında ormanlık ve ağaçlık alan bulunmuyordu. Bu kısımlar çoğunlukla çorak topraklardan oluşuyordu. Garm Çasma Vadisi'nde olduğu gibi bazı yerlerde ardıç ağaçları bulunurdu. Yine Garm

²³² Olufsen, a.g.e., ss. 52-53.

²³³ Gordon, a.g.e., ss. 126-127.

²³⁴ Curzon, a.g.e., s. 18.

²³⁵ Cumberland, a.g.e., ss. 35-36.

²³⁶ Younghusband, a.g.e., s. 296.

²³⁷ Gerard, a.g.e., ss. 4-5.

²³⁸ Michell, a.g.m., ss. 43-44.

Çaşma Vadisi'nde bulunan nehirdeki bir adada uzun boylu söğüt ve kavak ormanı vardı. Panj Nehri üzerindeki adalarda, Vahan ve İşkaşim'de, Panj kıyılarında bulunan Nut ve Somcen arasında Kuh-i Lal ve Andarab nehirlerinin üst kısımlarında geniş söğüt koruları bulunmaktaydı. Ayrıca yine bu mevkiilerde alıç bitkisi, yabanasmaı, hanımeli ve yabancı gül ile birlikte kavak, huş ve yalancı iğde adı verilen ağaclar bulunuyordu. Panj Nehri kıyısındaki bataklıkta ise ilgin bitkisi görölürdü. Bu yerlerin haricinde sulama yapılmayan yerlerde yalnızca cılız korular bulunurdu.²³⁹ Garm Çaşma Nehri'nin orta kısımlarının çevresinde yer alan vadideki bitki örtüsü söğüt ve kavak ağaclarından oluşurdu.²⁴⁰

Andarab'ın yaklaşık olarak üç kilometre kuzeyinde Panj Nehri'ne akan bir yan nehrin kenarları boyunca söğüt, kavak, yengeç ağacları, yabancı armut ağacları, yabanasmaı ve hanımeli bitkileri bulunmaktaydı. Olufsen'in verdiği bilgilere göre nehir boyunca bazı yerlerde şemsiye biçiminde çiçekleri olan insan boyunda bitkilerden oluşan bir orman vardı. Bölgede tepe noktalara çıkıldıkça ağacların uzunlukları azalmakta ve yine bazı yerlerde ardıç ağacları görölmekteydi. Yine bu bölgede zayıf bir bitki örtüsü ve söğütlerle kaplı fundalıklar bulunurdu. Bu bölgede yaşayan Tacikler evlerinin çevresinde mısır ve meyve yetiştirdikleri verimli topraklara sahiplerdi.²⁴¹

Sarıkol mevkisine giden yolun üzerinde ovalardan yaklaşıp 48 km uzakta vadilerden yükselen tepeler dik ve sarp yapıdadır. Bu tepelerde dere kenarlarında kavak ve söğüt ağacları bulunurdu ancak tepelerin yamaclarında neredeyse hiç bitki yoktu. Buranın ötesinde yer alan tepeler eğimli ve yuvarlak bir hale gelirdi. Bu bölge Kırgızların sürüleri için geniş ve bol otlatma imkânı sağlıyordu.²⁴² Ayrıca bölgede çok fazla mera alanı olmakla birlikte nehir kıyılarında yetişen söğütler dışında ağaç bulunmuyordu. İnsanlar tarafından toprak ekimi fazlaca yapılan bölgede bol miktarda arpa ve buğday yetiştiriliyor ve daha az olarak yulaf, bezelye ve fasulye yetiştirildiği de oluyordu.²⁴³

Mazar Tepe'nin altında Pamir Nehri'nin kıyı kesimlerinde küçük söğüt ağacları ve demirhindiler bulunmaktaydı. Nehir boyunca güney yönünde ilerlemeye devam edildikçe bu ağaclarından daha fazla görölürdü. Kızıl Kreşim'in güneyinde çok miktarda yabancı gül ve vadi boyunca ince kavak ağacları yer almaktaydı.²⁴⁴

²³⁹ Olufsen, a.g.e., ss. 110-113.

²⁴⁰ Olufsen, a.g.e., s. 27.

²⁴¹ Olufsen, a.g.e., ss. 35-36.

²⁴² Gordon, a.g.e., ss. 106-107.

²⁴³ Murray, a.g.e., V.II, s. 38.

²⁴⁴ Olufsen, a.g.e., s. 2.

Vahan Vadisi'nin kuzey yamaçlarında ardıç, huş ve söğüt ağaçları ile birlikte yabani güller ve Langar mevkisinde cüce söğüt kümeleri ile otlak alanlar bulunmaktaydı.²⁴⁵ Panj Nehri boyunca Şambedeh'den Mişhus'a kadar giden yol üzerinde söğüt, kavak ve kayısı ağaçları görülürdü.²⁴⁶ Horog'a yakın bir mevkide bulunan Mişhus kasabasında söğüt, kavak ve kayısı ağaçlarının yanı sıra mısır tarlaları, elma, kayısı, dut, şeftali ve ceviz ağaçları vardı.²⁴⁷

Vahan'da iklim tarım yapmak için uygundu. Bu bölgede buğday, arpa, fasulye ve bezelye gibi ürünler yetiştirilebiliyordu. Sarhad bölgesinde ise iklim buğday yetiştiriciliği için oldukça soğuktu. Sarhad'da yetiştirilen tek ağaç beyaz kavak ağacıydı ve nehir kenarındaki arazilerde kırmızı söğüt bol miktarda görülüyordu.²⁴⁸

Büyük Pamir'de yer alan Zorkul Gölü'nün altında huş ağacı, söğüt ve ardıç ağaçları bulunurdu. Sarhad mevkisi ve çevresinde dikenlik alanlar ve söğüt ormanları yer almaktaydı.²⁴⁹ Zorkul Gölü'nün çevresinde huş ağacı ve söğüt ağaçlarının dışında yabani lavanta bitkisi de bulunmaktaydı. Bunlar bölgedeki yakıt ihtiyacını yeterince karşılayabiliyordu. Ayrıca Küçük Pamir, Sarıkol ve Aktaş vadilerinde olduğu gibi her yerde otlak alanlar yoğun miktarda görülürdü.²⁵⁰

1.8. HAYVAN POPÜLASYONU

Orta Asya coğrafyasında Ovis Poli adı verilen yabani koyunların en çok bulunduğu yer Pamir bölgesiydi. Pamir bölgesinin kendisine has bir yaban koyunu olan ve Pamirlerin çoğu yerinde bulunan bu türün temel özelliği normalde bilinenden çok daha büyük boynuzlara sahip olmalarıydı.²⁵¹ Orta Asya'da bulunan Ovis Karelini, Ovis Heinsii, Ovis Nigrimontanei ve Ovis Argali adı verilen diğer türlerden farkları, yapı olarak daha büyük olmaları ve daha büyük boynuzlara sahip olmalarıydı.²⁵² Younghusband, Ovis Poli türünün boy uzunluğunun on iki elin üzerinde ve ağırlığının derisi yüzüldüğü zaman bile 18 kilogramın üzerinde olduğunu ifade etmektedir.²⁵³

Ovis Poli adı ilk kez 1838 yılında Yüzbaşı Wood tarafından Zorkul Gölü'nden gönderilmesi suretiyle Blyth tarafından Marco Polo'ya bir iltifat mahiyetinde Ovis Poli

²⁴⁵ Gerard, a.g.e., s. 16.

²⁴⁶ Olufsen, a.g.e., s. 34.

²⁴⁷ Olufsen, a.g.e., s. 41.

²⁴⁸ Gordon, a.g.e., s. 136.

²⁴⁹ Gordon, a.g.e., s. 129.

²⁵⁰ Gordon, a.g.e., s. 154.

²⁵¹ Cobbold, a.g.e., s. 34.

²⁵² Curzon, a.g.e., s. 24.

²⁵³ Younghusband, a.g.e., s. 298.

olarak adlandırıldı. Ancak Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar bu yaban koyunu cinsinin erkeği için gulca veya gulja, dişisi için ise arkar adını veriyordu. Dişi olan arkarlar daha küçük ve daha kısa boynuzlara sahiplerdi. Boynuzları geriye doğru uzanırdı. Erkek türü olan gulcaların oldukça kalın ve olağanüstü uzunlukta, geniş açıklıkta ve yaşlandıkça kıvrılarak çift kıvrımlı bir hale gelen boynuzları vardı. Curzon'un aktardığı bilgilere göre var olduğu bilinen en büyük boynuzun uzunluğu 190 cm, kalınlığı ise 40 cm'di. İki boynuzun arasında uçtan uca 137 cm mesafe bulunuyordu. Boynuzları hayvan yaşlandıkça girinti ve halkalarla çevriliyordu ve yaşlandıkça uca doğru yıpranmaktaydı. Pamir bölgesinin her tarafında bu yabani hayvan türünün kafatasları ve boynuzları saçılmış duruyordu. Kırgızlar bu boynuzları ve kemikleri yığınlar halinde topluyorlardı. Ovis Poli adı verilen bu yabani koyun türünün üreme mevsimi ekim ayında başlıyordu.²⁵⁴ Pamir bölgesinin bazı yerlerinde Kırgızlar tarafından köpeklerle avlanan Ovis Poli kafaları bulunurdu.²⁵⁵

Ovis Poli olarak adlandırılan yaban koyunları Büyük Karakul Gölü ile Tagdumbaş'ın güney sınırı arasındaki alanda büyük sürüler halinde yaşıyorlardı. Curzon seyahati sırasında bir sürüde 15-20'den fazla gördüğünü ancak Pamir Sınır Komisyonu tarafından bir sürüde 300 kadar görüldüğünü aktarmaktadır. Ovis Poli türünün temel olarak iki farklı yaşam alanı Tanrı Dağları ve Pamir bölgesiydi. Ancak yaşam alanları buralarla sınırlı değildi. Aksay'ın yüksek ovaları ve Tanrı Dağları'nda, Issık Kul'un doğusunda ve güneydoğusunda, Karkara, Tekes ve Sarıcazin Nehirlerinin civarında da yaşamaktaydılar.²⁵⁶

Cobbold, Pamir bölgesinde Ovis Poli'nin haricinde dağ keçisi, tilki, kurt, boz ayı, altın dağ sıçanı, Tibet tavşanı, aynak kuşu, baykuş, çaylak kuşu, cılıbit kuşu ve toygar kuşu türleri olduğunu ifade ederek bölgenin avcılar için cennet olduğunu belirtmektedir.²⁵⁷ Gordon ise Pamir bölgesinde bulunan hayvanların Ovis Poli, dağ keçisi, boz ayı, leopar, vaşak, kurt, tilki, dağ sıçanı ve tavşan olduğunu ve bunların tüm yıl boyunca bölgede bulunduklarını belirtmektedir. Yaz aylarında ise göllerde yabani kümes hayvanları sürüsünün bulunduğunu aktarmaktadır.²⁵⁸

²⁵⁴ Curzon, a.g.e., ss. 24-25.

²⁵⁵ Gerard, a.g.e., s. 17.

²⁵⁶ Curzon, a.g.e., ss. 25-26.

²⁵⁷ Cobbold, a.g.e., ss. 34-35.

²⁵⁸ Gordon, a.g.e., s. 159.

Robert Michell, Karakul Gölü ve civarında yaban keçisi, at, kurt ve geyik izleri görüldüğünü ve bu bölgede eskiden çok miktarda arkar cinsinden Ovis Poli adı verilen yaban koyunu türü bulunduğunu ifade etmektedir. Pamir bölgesinin bu kısmından ayı, kaplan ve vahşi yak görülmediğini aktaran Michell, görülen kuş türlerinin kartal, çaylak ve kırmızı gagalı karga olduğunu belirtmektedir.²⁵⁹

Bölgedeki kuş popülasyonu hakkında bilgiler veren Curzon, göl civarlarında yaban kazları ve yaban kuşları olduğunu ifade etmektedir. Çakmaktın Gölü civarında bıldırcın ve su çulluğu kuşları olduğunu aktaran Curzon, Lord Dunmore'un da Zorkul Gölü civarında martı gördüğünü belirtmektedir. Amuderya Vadisi'nde çok sayıda kınalı keklik, kar horozu ve kar sülünü, yüksek bölgelerde kartal ve sakallı akbabalar olduğunu belirtmektedir. Ayrıca taş ve kayaların arasında tavşanlar, çok sayıda gri veya gümüş rengine tilki ve dağ sıçanı türü bulunmaktadır. Gordon'dan aktarma yapan Curzon, Gordon'un bölgede vaşak gördüğünü belirtmektedir. Göllerde ve nehirlerde çok sayıda balık ve sazan bulunduğunu ifade etmektedir. Dağlarda kahverengi, kırmızı ve gri ayılar, kar leopardları ve dağ keçisi olduğunu belirtirken, Potagos'dan yaptığı bir aktarma ile Sarhad mevki civarında ilkel bir maymun türü olduğunu, kurt ve vahşi köpeklerin karlı tepelerde Ovis Poli kovaladıklarını ifade etmektedir.²⁶⁰

Littledale, seyahat notlarında Seeböhm'un yazdığı makaleye değinerek bölgede 120 farklı kuş türünün bulunduğunu, bu türlerin yarısının Paleartik bölgede yaygın olan türlerden olduğunu ve Britanya Adaları ile Japonya arasında bir göç güzergâhları bulunduğunu aktarırken bazılarının Pamir bölgesinde ürediklerini ifade etmektedir. Bununla birlikte bu kuşların çoğunun bölgeyi yalnızca geçiş rotası olarak kullandığını ve Pamir bölgesine özgü kuş türünün yok denecek kadar az olduğunu belirtmektedir. Bunun sebebi olarak da sert kış iklimi sebebiyle kuşların yaşayamadıklarını gerekçe göstermektedir. Ancak bölgede kum kekliği ve orman tavuğu adı verilen iki çeşit kuş türünün bulunduğunu da ayrıca belirtmektedir.²⁶¹

Pamir bölgesinde bulunan Latince lagopede adı verilen bir kuş türü vardır. Kar kekliği veya kar tavuğu da olarak bilinir. Bonvalot, bu kuşun etinin çok lezzetli olduğunu ve koyun eti ile birlikte kavrularak yenildiğini aktarmaktadır.²⁶²

²⁵⁹ Michell, *a.g.m.*, s. 36.

²⁶⁰ Curzon, *a.g.e.*, ss. 23-24.

²⁶¹ Littledale, *a.g.e.*, ss. 32-33.

²⁶² Bonvalot, *a.g.e.*, s. 117.

Pamir bölgesinde kurtlar çok yaygın yaşayan hayvanlardı ve koyun sürülerine saldırıyorlardı. Kırgızlar koyun sürülerini koruyabilmek için çoban köpekleri yetiştiriyorlardı. Ancak bu köpekler de zaman zaman yetersiz kaldığında kurtlar sürülere zarar veriyorlardı. Sürüye saldırmak için gelen bir kurt Kırgızlar tarafından yakalanırsa büyük bir işkence ile öldürülüyordu. Önce ağzını zorla açtıkları kurdun çenesine kısa, kalın bir tahta parçası sokarlar ve sıkıca bağlarlardı. Kaçmasını engellemek için başka bir tahta parçasına hayvan sabitlendikten sonra öldüresiye işkenceye maruz kalırdı.²⁶³

Bonvalot, seyahati sırasında Karakul Gölü havzası ve çevresinde bulunduğu sıralarda Kargoş Pamir (Tavşanların Pamiri) olarak adlandırılan yerde birkaç tavşanı kaçıırken gördüğünü ifade etmektedir.²⁶⁴

Panj Vadisi ve Pamir bölgesinin güney kesimlerinde kış aylarında kurtlar ve panterler kışlaklara inerek evcil hayvanlara saldırıyorlardı. Yine bu bölgelerde kurt sürüleri ve çakallar bulunuyordu. Yabani kuş türleri az olmakla birlikte gri renkli serçeler ve kanatlarında desenleri olan kahverengi kuşlar bölgede görülebiliyordu. Yerli halk bu kuşların büyük türlerini süs hayvanı olarak kafeste besliyorlardı. Kayalarda güvercin yuvaları olurdu ve kanatlarında mavi işaretli küçük gri bir ördek türü ile çeşitli şahin türleri bu bölgede yaşıyordu. Ayrıca Pamir bölgesinin her yerinde bulunan saksığan, karakarga ve küçük kuşlar da bulunmaktaydı.²⁶⁵

İşkaşım mevkisinde Panj Nehri kıyılarında yaban domuzları bulunmaktaydı.²⁶⁶ Panj Nehri'nde bol miktarda sazan balığı bulunur ancak yerliler balığı kötü bir yemek olarak görmeleri sebebiyle beslenme amaçlı av yapılmıyordu.²⁶⁷

Garan mevkisinde evlerde çok sayıda fare ve sıçanlar olmakla birlikte kayaların arasında çok sayıda kırmızı ve sarı benekli kertenkeleler görülürdü. Ayrıca Garan ve Vahan mevkilerinde zehirli akrepler yaşamaktaydı. Olufsen'in verdiği bilgilere göre bu akreplerin boyutları 12-14 cm uzunluğa kadar ulaşabiliyordu. Bölgede zehirli bir başka hayvan da örümceklerdi. Panj Nehri kıyılarında ise sivrisinekler bulunuyordu.²⁶⁸

Andamin geçidinin bulunduğu yerden akan bir nehirde alabalık benzeri olan bir barbel türü bulunuyordu. Gerard'ın aktardığı bilgilere göre Andamin civarında geniş bir

²⁶³ Hedin, a.g.e., s. 149.

²⁶⁴ Bonvalot, a.g.e., ss. 107-108.

²⁶⁵ Olufsen, a.g.e., s. 125.

²⁶⁶ Olufsen, a.g.e., s. 13.

²⁶⁷ Olufsen, a.g.e., s. 124.

²⁶⁸ Olufsen, a.g.e., ss. 125-126.

ovada bulunan bir Kırgız yerleşim yerinde koyun, keçi, yak ve birkaç deveden oluşan sürü vardı. Burada gördüğü develerin çift hörgüçlü Baktriya cinsinden olduğunu belirten Gerard, yakların sütleri ve binicilik amacıyla yetiştirildiğini ifade etmektedir.²⁶⁹

Genel olarak bakıldığı zaman Pamir bölgesinin dağlık arazisinde geniş bir hayvan popülasyonu olduğu görülmektedir. Seyyahların aktardığı bilgilere göre Ovis Poli başta olmak üzere boz ayı, leopar, kaplan, vaşak, kurt, tilki, dağ sıçanı, tavşan, at, geyik, kar leoparı, ilkel bir maymun türü, kertenkele ve zehirli akrepler bölgede yaşayan hayvan türlerini oluşturuyordu. Bölgede yaşayan kuş türleri ise aynak kuşu, baykuş, çaylak kuşu, cılıbıt kuşu, toygat kuşu, kartal, çaylak, kırmızı gagalı karga bıldırcın, su çulluğu, kum kekliği, orman tavuğu ve kar kekliğinden oluşmaktaydı. Seyyahlardan aktarılan bilgilere göre nehir ve göllerde sazan balıkları bulunmaktaydı.

2. BÖLGENİN TARİHİ

Arkeolojik çalışmalar neticesinde elde edilen bulgulara göre Mezolitik dönemde Pamir bölgesinin 3500 metre yüksekliğindeki kesimlerde ileri yaşam alanları bulunmuştur.²⁷⁰

Tarihi süreçte Pamir bölgesi Büyük İskender'in, Part ve Sasani hâkimiyetinin, Zerdüşter ve Budistler arasındaki din savaşlarının, İslam'ın Zerdüşter ve Budistler üzerindeki zaferinin, Amu ve Sir Derya Vadileri'ne yapılan Nigurya, Tatar ve Moğol istilalarının yaşandığı bir bölgeydi.

Arkeolojik kaynaklara göre MÖ IX. yüzyılda İskitlerin Tuna Nehri'nden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan ve Pamir bölgesini de içine alan büyük bir coğrafyada hâkimiyet sürdükleri görülmektedir.²⁷¹

Pamir bölgesinin kuzey kesimlerinde yer alan Çon Alay bölgesinin tarihi, İskit Devleti'ne kadar uzanmaktadır. Bölgede yapılan incelemelerde İskit medeniyetinden kalma su kanalları ve kurganlar tespit edilmiştir. Pers Kralı II. Dara'nın İskitlere karşı hareketi ile birlikte İskitler yenilerek Orta Asya coğrafyasından çıkartıldı. Sonraki süreçte Alay bölgesi MS VI-VII. yüzyıllarda Göktürk Devleti, X-XIII. yüzyıllarda Karahanlı Devleti, XIII- XIV. yüzyıllarda Cengiz İmparatorluğu ve sonrasında Cungan Hanlığı'nın

²⁶⁹ Gerard, a.g.e., s. 17.

²⁷⁰ Çağlayan Hergül, *Tacikistan'da X-XVIII. Yüzyıl Mimari Yapıları*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 13.

²⁷¹ Bahtiyar Aydın, *Bir Turan Devleti: İskitler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 1.

hâkimiyeti altında bulundu. XVIII ve XIX. yüzyıllar arasında Hokand Hanlığı'nın hâkimiyeti altında kaldı.²⁷² Rusların Orta Asya hâkimiyeti politikası gereğince Hokand Hanlığı Ruslar tarafından işgal edilerek bölgede Rus hâkimiyeti kuruldu. Rus Çarlığının yıkılması ve Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti altında kalan bölge, Sovyetlerin yıkılmasıyla birlikte bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde kaldı.

MÖ 176 yılında Yüecilerin Hunlar tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra Yüeci'ler iki gruba ayrıldı. Küçük Yüeci adı verilen topluluk güneydoğuya, Tibet'in kuzeydoğu sınırlarına göç etti. Yüeciler bu sırada Doğu Türkistan'da bazı İskit gruplarını göçe zorladılar. Bu İskit grupları Pamir bölgesi üzerinden Hindistan'ın kuzeyine göç etti. İskitler bu göçleri sırasında Grek Baktriya Krallığı'nı yıktı. Sonraki süreçte Yüeciler İskitleri takip ederek Fergana üzerinden Baktriya'ya girdiler. MÖ 130'lu yılların ikinci yarısında Büyük Yüeci topluluğu Amuderya'nın kuzey bölgelerini işgal ederken Baktriya Krallığı'nın Amuderya'nın güney kısmı, Yüeci hâkimiyetini kabul eden şehir devletlerine bölündü.²⁷³

Yüeciler Amuderya'nın kuzeyinde yer alan Baktriya topraklarında yerleşmelerinden bir süre sonra Amuderya'yı geçerek Grek Baktriya Krallığı'nın geri kalan kısmını işgal ettiler. Yüeciler tarafından ele geçirilen topraklar yabgu unvanına sahip bir hükümdar altında beş bağımsız krallık veya prensliğe bölündü. MÖ I. yüzyılın sonu veya MS I. yüzyılın başlarında bu prensliklerden birisi olduğu düşünülen Kuşanlar, diğer dördünü hâkimiyet altına alarak Yüeci hükümdarlarıyla birlikte yeni bir güç haline geldiler. MS 74 yılında Kuşanlar, Ban Chao ile ittifak kurarak Yarkent'in hâkimiyet altına alınmasına katkıda bulundular. Ancak MS 90 yılında Kuşanlar Pamir bölgesi üzerinden Ban Chao'ya saldırdı ve geri püskürtüldüler. MS 107-123 arasında Tarım havzasının kuzey kısmı Kuzey Hunlarının egemenliği altındaydı ancak Hotan muhtemelen Kuşanlar tarafından ele geçirilmişti.²⁷⁴ Kuşanların batıdan Sasaniler ve kuzeyden gelen yeni göçebe akınları altında yıkılması neticesinde önce Kidaritler daha sonra Ak Hunlar yükselişe geçti.²⁷⁵ Kuşanlar bölgede kurdukları hâkimiyeti uzun süre ellerinde tutmalarına rağmen MS 270 yılında güçlerini kaybettiler. Sonraki süreçte Kidaritler bölgede etkin güç haline

²⁷² Muhammed Doğan, *Kırgız Türklerinin Ulupamir'e Göçü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2019, s. 25.

²⁷³ Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden Boston 2003, s. 8.

²⁷⁴ Bregel, a.g.e., s. 10.

²⁷⁵ Bregel, a.g.e., s. 12.

geldiler ve nihayetinde V-VI. yüzyıllarda Ak Hunlar, Göktürkler tarafından yıkılıncaya dek bölgeye hâkim oldular.²⁷⁶

Ak Hunlar, V. yüzyılın ortalarında Sasani Devleti'nin doğu sınırlarında hareketlenmeye başladılar. Ak Hunların III. yüzyılda Han Çinlilerinin Siyenpilere karşı giriştikleri mücadelelerde, yerlerinden edilen Hun topluluklarından türediği tahmin edilmektedir.²⁷⁷ Ayrıca Pers kökenli göçebe ve yerleşik toplulukları da kendi bünyesi içine kattığı düşünülen Ak Hunlar, V. yüzyılın ortalarında göçer ve yarı göçer halklardan oluşan bir konfederasyon haline geldi. VI. yüzyılın başlarına gelindiğinde Badahşan Bölgesi'nden Sogdiana ve Orta Asya'nın çoğunu hâkimiyet altına aldılar. 520'li yıllarda Keşmir önlerine kadar gelen Ak Hunlar, hâkimiyet sahalarını Toharistan olarak adlandırılan kuzeybatı Hindistan ve Doğu Türkistan coğrafyasına kadar genişletti. Ancak Sasaniler ile Batı Göktürkler arasında kurulan ittifak sonucunda Badahşan Bölgesi'ndeki hâkimiyetlerini kaybederek gerilemeye başladılar ve VII. yüzyılın başlarında tamamen yıkıldılar.²⁷⁸

MS VI. yüzyıla gelindiğinde Moğolistan'daki boyların hâkimiyeti, kutsal Aşina soyundan gelen Göktürlere geçti. Göktürklerin hâkimiyetiyle birlikte Ak Hunlardan kalan beylikler, Kunduz'daki Türk yabgusunun hâkimiyeti altına girdiler.²⁷⁹

Pamir bölgesinin bir kısmını kapsayan Badahşan, İslam kaynaklarında Kafiristan adıyla anılmaktaydı. Bölgenin dini yapısının değişmesiyle birlikte Kafiristan adı yerini Badahşan adına bıraktı. Badahşan, tarihte Asya Hunları ve Göktürk Devleti zamanında Yüeci olarak da bilinen Toharların yaşadığı bölgeydi. Göktürk Devleti ile Sasanilerin arasında kalan bir bölge olan Badahşan, Ak Hunlardan sonra Türgiş ve Karlukların hâkimiyeti altında bulundu. X. yüzyıl İslam kaynaklarında Badahşan'ın Karluk yabgusunun idaresi altında bir yer olduğu görülmektedir.²⁸⁰

Hsuan-tsang 628-645 yılları arasında Badahşan Bölgesi'nde seyahat ederken Şugnan mevkisine geldiğini ve burada yaşayan halkın yazılarının Toharistan'daki halkın yazılarına benzediğini ancak konuştukları dilin biraz farklı olduğunu belirtmiştir. Huei-Ch'ao adındaki Çinli seyyah 723-729 yılları arasında Badahşan'dan geçerken bölgede yer

²⁷⁶ Hergül, a.g.t., s. 14.

²⁷⁷ Zahide Ay, "İslam Öncesi Orta Asya Tarihi Coğrafyasında Badahşan Bölgesi ve Türk Tarihindeki Yeri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı, 2019, s. 156.

²⁷⁸ Ay, a.g.m., ss. 156-157.

²⁷⁹ Ay, a.g.m., s. 157.

²⁸⁰ Ay, a.g.m., s. 154.

alan iki nehrin arasındaki yerel hükümdarların hepsinin Araplara tabi olduğunu, bu hükümdarlıklardan Gandara, Kapisa ve Zabulistan'ın askeri gücünün Türklerden oluştuğunu aktarmaktadır. Yakubi'nin aktardığı bilgilere göre ise bugünkü Afgan Badahşan'ında yer alan Cerm mevkisi, Arapların hâkimiyeti altında olan bölgenin sınır noktasını oluşturuyordu. Makdisi de Vahan ve Badahşan mevkileri hakkında bilgi verirken, bu bölgelerin Türk yurtlarıyla sınır olduğunu ifade etmektedir. Bu dönemde Toharistan'ın en üst düzey yöneticileri Karluklardan oluşuyordu. Badahşan ve Şugnan mevkilerinin hükümdarları da Türk unvanları taşıyorlardı.²⁸¹

V-VI. yüzyıllar arasında Badahşan'da hâkimiyet sahibi olan Ak Hunlardan sonra bölgede hâkim güç Karluklar oldu. Ancak bu iki devlet de varlıklarını uzun süre sürdüremediler. Yine de Badahşan'da Türklerin etkin olduğu en önemli dönem Karlukların bölgede varlık gösterdiği dönemdi.²⁸²

VIII. yüzyıla gelindiğinde yarım asır boyunca Amuderya ve Toharistan Arap akınlarına maruz kaldı ve Araplar bu bölgeleri fethetmeye başladılar. Arap ordusunun başında bulunan Kuteybe, Toharistan'ın bazı bölgelerini fethetti. Kuteybe komutasında gerçekleşen büyük Arap fethinin sonucunda Arapların uyguladıkları ağır vergilendirme politikası sebebiyle yerel halk isyan etti. 728-730'da Soğd ve 736-737 yıllarında Türkişler tarafından desteklenen ayaklanmalar sonucunda yalnızca Semerkant ve Dabusiya Arap hâkimiyeti altında kaldı. Türkişler bu süreçte Toharistanlı yabguya destek olmak için geldi ve Tibet ile ittifak kurdular. 736-737 yıllarında Tibet ordusu Küçük Bolor'da sefere çıkarak Pamir bölgesini ele geçirdi. Ancak sonraki süreçte Türkiş Kağanlığı yıkıldı. Türkişlerin Maveraünnehir ve Toharistan'daki faaliyetlerinden faydalanan Çin, bu süreçte batıya doğru ilerledi. Aynı dönemde Fergana, Arap saldırılarına karşı Çin Tang Hanedanı ile yakın ilişkiler içerisindeydi. 747 yılında Tang Hanedanı'nın ordusu Kaşgar'dan ilerleyerek Pamir bölgesi üzerinden geçti ve Küçük Bolor'u Tibetlilerden aldı. 749 yılında Vahan bölgesi de Çinlilerin hâkimiyeti altına girdi.²⁸³

749 yılında Emevi Hanedanı'nın yerine Abbasiler İslam ordusunu yönetir vaziyete geldi. Abbasi lideri Ebu Müslim, Horasan'ın genel valisi konumuna yükseldi. Bu dönemde Buhara ve Semerkant'daki isyanları bastırdı ve Çinlilerin üzerine harekete

²⁸¹ Ay, *a.g.m.*, s. 158.

²⁸² Ay, *a.g.m.*, s. 160.

²⁸³ Bregel, *a.g.e.*, s. 18.

geçti. 751 yılında Çin Tang ordusu ile Karlukların da bulunduğu Talas civarında karşı karşıya geldi. Savaş sırasında Karluklar taraf değiştirince Çinliler bozguna uğradı.²⁸⁴

Ebu Müslim, Sogdiana ve Toharistan'ı hâkimiyeti altına aldı ve bu eyaletler üzerinde mutlak güce sahip oldu. 754 yılında Bağdat'a geldiğinde halife tarafından kendisine tehdit olarak görülmesi sebebiyle idam edildi. IX. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde ise Abbasi halifesi El Memun'un orduları Kabil hükümdarına boyun eğdirerek Vahan bölgesini işgal etti. Kuzeyde ise Otrar ve Fergana'yı fethetti ancak kuzeydeki ilerlemesi durduruldu.²⁸⁵

Gaznelilerin yıkılışı ve 1153 yılında Selçuklu Sultanı Sencer'in Oğuzlara yenilmesi ile Horasan Bölgesi'nde anarşi baş gösterdi. Anarşi döneminde Gurlular hareket özgürlüğüne sahip oldu. Bu dönemde hanedan üç kola ayrıldı. Bunlardan birisi olan Bamiyan kolu Amuderya'nın kıyısına kadar Toharistan, Badahşan ve Şugnan mevkilerini hâkimiyet altına aldı.²⁸⁶

MS XIII. yüzyılda Cengiz Han önderliğinde hareket eden Moğollar, Harezmşah seferinden önce 1218 yılında Cebe Noyan komutasında Küçlük üzerine asker gönderdi. Cebe Noyan, Almalık'tan Balasagun'a gitti. Balasagun direnmeden teslim oldu. Ardından Kaşgar'a giren Cebe Noyan, Küçlük'ün ordusunu Sarıkol mevkisine kadar takip etti ve burada yakalayıp infaz etti. Küçlük'ün kesilmiş başı Doğu Türkistan'daki her yerde teşhir edildi.²⁸⁷

Olufsen, Vahan bölgesinin tarihi hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Cengiz Han'ın hâkimiyeti döneminde Marco Polo'nun Pamir bölgesinin güneyinde 1272-1273 yılları arasında yaptığı seyahatler sırasında bölgenin Siyapoş akınlarına uğradığını ve muhtemelen Vahan'ın tamamının sonraki süreçte işgale uğradığını aktarmaktadır. Vahanlıların Siyapoş komutanı Kahkaha ve Vahan'daki kaleleri inşa eden Zengi-bar ve Rondh'dan bahsettiğini aktaran seyyah, Şugnan ve Roşan'da yaşayan Şii Müslümanların Vahan'daki Siyapoşlara karşı savaşmak için bölgeye geldiklerini aktarmaktadır.²⁸⁸

Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın ölümünden sonra geriye kalan topraklarının oğulları arasında paylaşılmasından sonra kurulan Çağatay Hanlığı'nın ardılı olan Doğu Çağatay Hanlığı'nın hâkimiyet sahibi olduğu dönemde, 1487 yılında Yunus Han'ın

²⁸⁴ Bregel, a.g.e., s. 19.

²⁸⁵ Bregel, a.g.e., s. 20.

²⁸⁶ Bregel, a.g.e., s. 32.

²⁸⁷ Bregel, a.g.e., s. 36.

²⁸⁸ Olufsen, a.g.e., s. 211.

ölümü ile hanlık üç bağımsız bölüme ayrıldı. Coğrafi olarak üç bölümden birine hâkim olan Duglat Emîri Ebu Bekir, 1480 yılında Yunus Han'ı mağlup ettikten sonra Kaşgar'ı ele geçirdi ve sonrasında Badahşan'a kadar Pamir bölgesini hâkimiyet altına alarak sınırlarını genişletti.²⁸⁹

Şeybanilerin Timur hâkimiyetine son vermesinin ardından XV. yüzyılın ilk yarısında Ebu'l Hayr Han döneminde (1428-1468) Özbeklerden oluşan bir ordu kuruldu. Ebu'l Hayr Han'ın torunu Muhammed Şeybani Han önderliğinde bu ordu bir dizi fetih ile birlikte Badahşan bölgesini ele geçirdi. Şeybanilerin giriştikleri fetih hareketi sonucunda Fergana, Maverâünnehir ve Horasan'ın büyük bir kısmı ele geçirildi. Ubeydullah Han'ın ölümü ile birlikte Şeybani Devleti'nde karışıklıklar baş gösterdi. Buhara'da Abdülaziz Han, Semerkant'da Abdüllatif Han tahta çıktı. Abdüllatif Han'ın 1551 yılında ölümüyle birlikte Şeybanilerde yeniden bir taht mücadelesi başladı ve nihayetinde II. Abdullah Han tahta geçince Hisar ve Badahşan yeniden Şeybanilerin hâkimiyeti altına girdi.²⁹⁰

Pamir bölgesinin batısında kalan Şugnan, Roşan ve Badahşan mevkilerine Abdullah Han tarafından XVI. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilen akınlar Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızları etkilemedi. Daha ileri bir dönemde Kalmuk hanı Galdan'ın, Doğu Türkistan ve Tanrı Dağları civarındaki hâkimiyeti süresinde XVII. yüzyılın ikinci yarısında Murgab ve Ak Baytal mevkilerine kadar ilerledi ancak daha sonra kısa sürede geri çekildi. Kaşgarlıların Doğu Türkistan'ı ele geçirmesi ile birlikte Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlara karşı giriştikleri sefer, Kırgızların boylar halinde dağınık yaşaması sebebiyle sonuçsuz kaldı.²⁹¹

Pamir bölgesinin en eski yerleşimcilerinin Kırgızlar olduğuna yönelik bilgi veren tarihi kaynaklardan 1575 tarihli Hafız ve Tanişa'nın yazdığı Abdullahname adlı eserde, Kırgızların XII. yüzyılda Pamir bölgesinin doğusunda konargöçer yaşam sürdükleri bilgisi bulunmaktadır.²⁹²

Kırgızların Badahşan bölgesine göç etmeleri XVII. yüzyılın sonunda gerçekleşti. Orhun Kitabeleri'ndeki bilgilere göre VIII. yüzyılda Yukarı Yenisey'de Sayan

²⁸⁹ Bregel, a.g.e., s. 48.

²⁹⁰ Hergül, a.g.t., ss. 22-23.

²⁹¹ Janyl-Myrza Bapaeva, *Göç Nedeniyle Van Kırgızlarının Sosyo-Kültürel Yapısında Oluşan Değişimler: Halkbilimi Verilerine Göre Bir İnceleme*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, ss. 43-44.

²⁹² Bapaeva, a.g.t., s. 43.

sıradağlarının kuzey bölgelerinde yaşayan Kırgızlar X. yüzyıldan itibaren Tanrı Dağları'na sürgün edildi. Moğol istilasları döneminde Çağatay hâkimiyeti altına giren bölgelerde yaşayan Kırgızlar XVI. yüzyılda Kalmuklarla savaş halindeydi. Kalmuklarla giriştikleri bu savaşlar neticesinde XVII. yüzyıldan itibaren Fergana ve Pamir bölgesine göç etmek zorunda kalan Kırgızların bazıları Badahşan bölgesine dağıldı.²⁹³

Kırgızların Tanrı Dağları'ndaki yerleşimleri Çağatay Hanlığı'nın XV-XVI. yüzyıllarda gerilemesi ile başladı. Kırgız topluluğu XVI. yüzyılda Çağatay Hanlığı'ndan kopan diğer topluluklardan ayrı bir varlık oluşturdular. Önceleri Tanrı Dağları civarında, sonrasında ise Pamir bölgesinde yoğunlaştılar. Kırgız Boyları üç ana gruba ayrılıyordu. Bu üç koldan biri olan İçkilik Kırgızları Pamir yaylaları ve Vahan bölgesine kadar uzanan topraklara yerleştiler. 1820-1830'lu yıllarda Hokand Hanlığı'nın hâkimiyeti altına giren Kırgız kabileleri Hokand'a bağımlı olarak ancak kendi içlerinden bir bey tarafından yönetildi. Hokand hâkimiyeti altında oldukları dönemde hanlık içerisinde üstlendikleri önemli idari görevlerin yanı sıra Hokand ordusunun da önemli bir bölümünü Kırgızlar oluşturuyordu. Ancak yine bu dönemde Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar Hokand hâkimiyetini tanımıyorlardı. 1876 yılından sonra Rusların Pamir bölgesi üzerinde hâkimiyet kurma çabalarının sonucunda Kırgızlara ait bölgeler Rusların hâkimiyeti altına girdi. Rus hâkimiyeti altına girmeyen Kırgızlar, İçkilik kabilesine mensup bir azınlığı oluşturuyorlardı. Bu grup Doğu Türkistan'da ve Afgan Pamirleri olarak kabul gören Vahan bölgesinde hayatlarını sürdürüyorlardı. 1978 yılına gelindiğinde bölgedeki siyasi kargaşa sebebiyle önce Pakistan'a daha sonrasında ise 1982 yılında Türkiye'nin doğusuna yerleştiler.²⁹⁴

XIX. yüzyıla kadar Pamir bölgesi kendi başına yüksek rakımı, soğuk iklimi ve üzerinde yaşayan insan sayısının azlığı bakımından önemsiz olsa da XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Asya'da yaşanan stratejik güç mücadelesi bakımından bitişik arazilerinin önemi bulunmaktaydı.

XIX. yüzyılda Hokand Hanlığı idaresi altında bulunan Pamir bölgesi, Hokand Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından Rusların Pamir bölgesine ilk zamanlarda ilgi göstermemesi sebebiyle komşu devletler tarafından işgale açık bırakılmış oldu. Bunun neticesinde Afganlar, Badahşan ve Şugnan bölgelerini işgal ettiler ve Roşan ile Vahan bölgelerini ele geçirdiler. Pamir bölgesinin doğu sınırlarının Çinliler tarafından

²⁹³ Ay, *a.g.m.*, ss. 159-160.

²⁹⁴ Bregel, *a.g.e.*, s. 78.

işgal edilmesi ve İngilizlerin de Çitral ve Kunjut'a girmeleri üzerine Ruslar, 1891 yılında Pamir bölgesini hâkimiyet altına almak amacıyla harekete geçerek Murgab'da bulunan Şah Jan Kalesi'ni (Bkz. Ek-15) yeniden inşa etti ve Pamir Kalesi adıyla kullanmaya başladı.²⁹⁵ XIX. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan bu hadiseler neticesinde Pamir bölgesinin sınırları kuzeyde Fergana, kuzeybatıda Rus baskısı altında kalan Buhara Emîrlîği, doğusunda Çin ve Rus bölgeleri, güneyinde ise Afganistan bulunmaktaydı.²⁹⁶

XIX. yüzyılın ortalarında Vahan'da Mir Rahim adında yerel bir yönetici bulunuyordu. Mir Rahim bu dönemde Kündüz'e her yıl köle göndermek suretiyle vergi veriyordu. Mir Rahim'den vergi alan Kündüz de Kabil Emîri'ne bağlı olması sebebiyle Kabil Emîri'ne vergi veriyordu. Bu sırada Şugnan'da Şah Yusuf Ali, Garan'da ise Feyzabad Hanı yerel yöneticiler olarak hüküm sürmekteydiler. Vamar Kalesi'nden Horog'a kadar Panj Vadisi ve Gund ile Şah Dara Nehirleri arasında kalan bölge Şugnan Krallığı hâkimiyeti altındaydı. Şugnan Şahı'nın merkezi Bar Panj Kalesi'ydi ve burada ikamet ediyordu. Badahşan'ın 1867 yılında Afganlar tarafından işgal edilmesi ile birlikte Şugnan Şahı Yusuf Ali Han, Darvaz'a kaçtı. Kabil Emîri Abdurrahman tarafından kendisine zarar verilmeyeceğine dair güvence verilmesi üzerine geri dönmesi çağrısına olumlu karşılık veren Yusuf Ali, Şugnan'a dönmesiyle birlikte yakalanarak Kabil'e götürüldü ve Kabil Emîri Abdurrahman tarafından öldürüldü. Sonraki süreçte Afganlar, Vahan bölgesine doğru harekete geçtiler. İşgal hareketine devam eden Afganlar, 1893 yılına gelinceye kadar Vahan'dan girerek Yaşilkul'a kadar Vahan ve Güney Pamir bölgesini işgal ettiler ve Rusların bölgeyi işgal etmesine kadar geçen süreçte burada hüküm sürdüler.²⁹⁷ Vahan bölgesinde hâkim olan mirler ve şahlar kısmi olarak bağımsız olmakla birlikte daha büyük devletlerin hâkimiyeti altındalardı.²⁹⁸

Pamir coğrafyası XIX. yüzyılın son çeyreğinde tek bir devlet tarafından kontrol edilmiyordu. Pamirlerin doğu tarafında bulunan Sarıkol adı verilen ve Rus-Çin sınırında bulunan bölgede Çin karakolları bulunuyordu. Yaz aylarında yerleşim olmayan bu dağlara kış mevsimi geldiğinde Kırgızlar su almak için geliyordu.²⁹⁹ Uç-tepe bölgesi, Oş idari bölgesine bağlıydı ve başında Hoca Min Başı adında yerel bir bey bulunuyordu.³⁰⁰ Çin sınırında Ruslara ait İrkeştam karakolu,³⁰¹ Rangkul civarında Çin karakolu ve

²⁹⁵ Hedin, a.g.e., ss. 97-98.

²⁹⁶ Cobbold, a.g.e., s. 257.

²⁹⁷ Olufsen, a.g.e., ss. 212-213.

²⁹⁸ Olufsen, a.g.e., s. 212.

²⁹⁹ Hedin, a.g.e., ss. 389-390.

³⁰⁰ Hedin, a.g.e., s. 143.

³⁰¹ Bonvalot, a.g.e., s. 38.

Murgab civarında da Vahan'a giden yolu koruyan Afgan karakolu bulunuyordu.³⁰² Pamir bölgesinin diğer yakasında da Hindistan yolunu koruyan Kunjut Han'ı bulunuyordu.³⁰³ Kunjut halkı yazları Pamir bölgesine gelerek otlayan sürüleri çalıyor ve insanları kaçıırıyorlardı.³⁰⁴ Kunjutlar bağımsızlardı ancak zaman zaman İngilizlerle ve Çinlilerle yakınlaşıyorlardı.³⁰⁵

Rusların Pamir bölgesinde hareketleri 1884 yılında Merv'in işgal edilmesinden sonra başladı. Aynı yıl Murgab'ın yukarısında yer alan Yolotan ve Pencde vahaları Ruslar tarafından ilhak edildi. 1895 yılında ise Pamir yaylaları Ruslar tarafından ilhak edildi.³⁰⁶

XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde İngilizler ile Rusların Orta Asya'daki pazar arayışı birbirlerine sınır olmalarına sebep oldu. İngilizler, Pamir bölgesinin güneyinde Hindistan toprakları üzerinde hâkimiyet kurarken, Ruslar aynı dönemde Batı Türkistan hanlıkları üzerinde hâkimiyet kurdu ve nihayetinde 1876 yılında Hokand Hanlığı'na son verilerek Pamir bölgesi ve güneyinde yer alan Vahan, İngiliz-Çin ve Rus-Afgan sınırı haline geldi. İngiliz, Çin ve Ruslar için hedef haline gelen ve siyasi önemi olan Pamir bölgesinin kuzeyinde yer alan Alay ve burada yaşayan Alay Kırgızları bu dönemde Kurbanca Datka tarafından yönetiliyordu.

Pamir bölgesinde yer alan ilk kale olarak bilinen Pamir Kalesi, Ruslar tarafından yeniden adlandırılarak Murgab ve Pamir Kalesi isimleriyle anıldı. Cobbold'un aktardığı bilgilere göre deniz seviyesinden yaklaşık 3600 m yükseklikte olan kale, Murgab'ın sağ kıyısında, Sarez Pamir'in doğu sınırındaki Rangkul'un yaklaşık 112 km güneyinde yer alıyordu. Kale, 1892-1893 yıllarında Rusların Türkistan ordusunun dördüncü taburunun askerleri tarafından toprak ve kum torbaları kullanılarak inşa edildi. Ruslar, Pamir bölgesinde kurdukları bu kaleyle Pamir bölgesinin batı kesimlerinde yer alan Roşan ve Şugnan'dan Panj ya da Yukarı Amuderya havzasına nüfuz ederek buraları sömürmeye başladılar.³⁰⁷

XIX. yüzyılın son çeyreğinin sonlarına doğru gelirken Pamir bölgesinde Rus hâkimiyeti yayıldı. Horog'da taş, toprak ve odun kullanılarak iyi bir şekilde inşa edilmiş bir Rus kalesi bulunuyordu. Bu kale Pamir bölgesindeki yüksek askeri ve siyasi komuta

³⁰² Bonvalot, a.g.e., s.41.

³⁰³ Bonvalot, a.g.e., s.45.

³⁰⁴ Bonvalot, a.g.e., s.53.

³⁰⁵ Bonvalot, a.g.e., ss.153-154.

³⁰⁶ Bregel, a.g.e., s. 64.

³⁰⁷ Cobbold, a.g.e., s. 260.

subaylarının merkeziydi. Horog'dan Murgab'a, Gunt Nehri'ne ve Aliçur'a giden ve yük hayvanlarıyla sekiz günde geçilebilen bir yol bulunuyordu. Murgab'da yer alan kale eskiden Pamir bölgesindeki en önemli Rus mevziiyken Horog'daki kalenin kullanıma geçmesiyle birlikte değeri azaldı ve ikinci sıraya düştü.³⁰⁸ Ruslar tarafından kullanılan bir diğer kale Yukarı Amuderya havzasında yer alan Panj Kalesi'nin karşısında bulunan küçük bir kaleydi. Aktaş Kalesi ise eskiden Ruslar için önemli olmakla birlikte sonraki süreçte Çin sınırında istihbarat bilgileri toplamakla görevli olarak kullanıldı. Bu kalelerin yanı sıra Bar Panj Kalesi, İşkaşım ve Panj Kalesi'nde Afganlara ait kaleler de bulunuyordu. Bu kalelerde bulunan Afgan birlikleri çevre bölgelerin güvenliğini sağlamakla birlikte geceleri keşif gezilerine çıkarlardı. Bu kalelerdeki Afganlar, komşu Rus birliklerine karşı olumsuz bir tavır takınıyorlardı.³⁰⁹

1878-1881 yılları arasında İngiliz-Afgan savaşının neticesinde Afganlar batılı seyyahlara topraklarını kapatınca seyyahların güzergâhı Rus topraklarına yöneldi. 1891 yılında Rusya, Pamir bölgesini hâkimiyet altına aldı ve nihayetinde 1891-1892 yıllarında bölgedeki kontrolü tamamen eline geçirdi. 1893-1894 yılları arasında ise Ruslar ile İngilizler arasında bölgede sınır tartışmalarının görüşülmesi açısından Sınır Komisyonu kuruldu ve 1895 yılı haziran ayında Zorkul Gölü'nde Rus, Afgan, Britanya Hindistan İmparatorluğu ve Çin arasında sınır görüşmeleri neticelendi. Bunun sonucunda Vahan koridoru olarak adlandırılan kesim Afgan Pamirlerinde kalan tampon bölge olarak belirlendi.³¹⁰

Pamir bölgesinde yer alan coğrafi noktalar olan Vahan, Şugnan ve Roşan üzerinde Afgan hükümdarının hak iddiası bulunuyordu.³¹¹ Pamir bölgesinde yer alan Taşkurgan'dan, Amuderya'ya kadar inen karlı dağların bulunduğu coğrafi parça, Rus haritalarında Buhara'ya bağlı olarak gösterilmekteydi. Ancak Çinliler, 1883 yılında Sarıkol mevkisine bayrak dikerek hak iddiasında bulundu. Littledale, Çin-Afgan sınırının Burzula Jai olduğunu belirtmektedir ancak fiili olarak Murgab'ın güneyinde yer alan Pamir bölgesinin Afgan hâkimiyetinde olmayan kısmının, Çinlilerin hâkimiyeti altında olduğunu belirtmektedir.³¹²

³⁰⁸ Cobbold, a.g.e., s. 261.

³⁰⁹ Cobbold, a.g.e., s. 262.

³¹⁰ Doğan, a.g.t., s. 26.

³¹¹ Littledale, a.g.e., s. 30.

³¹² Littledale, a.g.e., s. 31.

Pamir bölgesinin aşırı soğuk ve dağlık olan bazı yerlerinde ne Ruslar ne de İngilizler hâkimiyet kuramadılar. Bu bölgelerde hâkimiyet kabul etmeyen ve vergi vermeyen Kırgızlar yaşıyorlardı. Hâkimiyet altına alınamayan Kırgız bölgelerinde İngiliz ve Ruslar arasında belirlenmiş coğrafi sınırlar olsa da güçlü sınır garnizonu kuramaları sebebiyle bölge hâkimiyet altına alınamadı. Öte yandan bölgeye herhangi bir asker sevkياتının, muhatap diğer devletler tarafından hoş karşılanmayacağı endişesiyle böyle bir eyleme de girişemediler.³¹³

Bölgenin Rus hâkimiyeti altına girmesinden sonra Rusya'da gerçekleşen devrim ve Sovyet Rusya'nın kurulmasından sonra Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar baskıcı Sovyet idaresi altında kalmaları neticesinde isyan hareketi başlattılar. 1917-1920 yılları arasında zirveye ulaşan isyan hareketi 1930 yılına kadar sürdü. Sovyetlerin kanlı baskınları neticesinde bölgede yaşayan Kırgızlar öncelikle Çin hâkimiyeti altında bulunan Kaşgar ve Kulca'ya kaçtılar. Kaşgar ve Kulca'ya kaçmayan Kırgızlar ise Afgan Pamirlerine sığındılar.³¹⁴

3. DEMOGRAFİK YAPISI

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Pamir bölgesinde temel olarak yaşayan üç halk bulunuyordu. Bunlar; bölgenin daha çok kuzey kesimleri ile doğu kesimlerinde yaşayanlar Kırgızlar, daha iç ve batı kesimlerde yaşayanlar Tacikler ve güney kesiminde yaşayan aslen Aryan kökenli olan ve Taciklere çok benzer olan Vahanlıları.

Bölgenin daha iç kesiminde ve yüksek yerlerinde yaşayan ve kış aylarında buraya gelen Kırgızlar göçebe hayat tarzını benimsemişlerdi. Pamir bölgesinde çeşitli coğrafi noktalara dağılmış şekilde yaşayan bu Kırgızlar esas olarak bölgenin doğusunda yer alan Sarıkol, Taşkurgan ve Tagdumbaş mevkilerinde yaşıyorlardı. Ayrıca daha batıda yer alan Rangkul ve Karakul göllerinin çevrelerinde ve Aliçur mevkisinde de yaşayan Kırgızlar vardı.

XIX. yüzyılda Pamir bölgesinde yaşayan insanlar çoğunlukla Kırgızlardan oluşmaktaydı. Kırgızların dışında yer yer Tacik kabileleriyle birlikte Sarıkol Dağları çevresinde Sarıkollu olarak adlandırılan Aryan kökenli bir topluluk ve Vahan koridoru

³¹³ Hedin, a.g.e., s. 98.

³¹⁴ Doğan, a.g.t., ss. 26-27.

olarak adlandırılan bölgede de Vahanlılar yaşamaktaydı. Kırgızlar göçebe olarak yaşarlar ve mevsime göre sürüleriyle birlikte hareket halinde olurlardı.³¹⁵

Hedin'in verdiği bilgilere göre bölgenin kuzey kesiminde XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rus hâkimiyeti altına alınan coğrafyada yaşayan göçebe Kırgız nüfusu, Alay Vadisi'ne yayılmış bir şekilde yaşayan 15 kışlaktan oluşuyordu. Bunların bir kısmı tüm yıl boyunca burada yaşarken bir kısmı yaz aylarında daha yüksek kesimlere göç ediyorlardı. Konar göçer biçimde Alay Vadisi'nde yaşayan Kırgızlar toplam 270 çadırdan oluşuyordu. Göç edenlerin mevkilere göre dağılımı şu şekildeydi; Daroot-Kurgan'dan 20, Kök-Su'dan 120, Kızıl-Unkur'dan 50, Altın-Dara'dan 5, Tuz-Dara'dan 45, Kaşka-Su'dan 20 ve Jiptik'ten 10 çadırın göç ettiği tahmin edilmekteydi. Kırgızların çeşitli boylarına mensup olan bu göçebeler, yaz aylarında karlar eridikten sonra Rangkul Gölü ve çevresine göç ederek buralarda hayvanlarını otlatıyorlardı. Yaz aylarını geçirdikleri Pamir bölgesinde yazlık kamplarını kurdukları bu yerdeki yaşamları çeşitli oyunlar, eğlenceler, düğünler ve ziyafetler yaptıkları yaz tatili halini alıyordu.³¹⁶

Pamir bölgesinin Rus hâkimiyetinde olan kısmı yedi komünü kapsayan iki bölgeye ayrılıyordu. Sven Hedin'in aktardığı bilgilere göre Pamir bölgesinin 1893 yılı ekim ayında Karakul mevkisi 131, Murgab mevkisi 253, Rangkul mevkisi 103, Aktaş mevkisi 239 ve Aliçur mevkisi 256 kişilik bir nüfusa sahipti. Diğer iki komün Kuh-Dara adı altında Sarez ve Kuh-Dara mevkilerini kapsıyordu. Sarez mevkisinin nüfusu 95, Kuh-Dara mevkisinin nüfusu ise 155 kişiden oluşuyordu. Karakul, Murgab, Rangkul, Aktaş ve Aliçur mevkilerinde yaşayan insanların neredeyse tamamı Teyit Kırgızlarıydı. Kuh-Dara ve Sarez mevkisinde yaşayan insanların ise neredeyse tamamı Taciklerden oluşuyordu. Bu bölgelerin toplam nüfusu 320 erkek, 369 kadın, 342 erkek çocuk ve 201 kız çocuk olmak üzere toplam 1232 kişiydi. Hedin, bu istatistiki bilgileri verirken bunların Rus Yüzbaşı Saitseff tarafından kendisine verildiğini ifade etmektedir. 1892 yılı ekim ayında Yüzbaşı Kuznetsoff'un yetkisi altındaki bölgede yaptığı nüfus sayımı sonuçlarını da aktaran Hedin, toplam nüfusun 1055 kişiden oluştuğunu belirtmektedir. Bu insanların 255'inin erkek, 307'sinin kadın, 299'unun erkek çocuk ve 194'ünün kız çocuk olduğunu aktarmaktadır. 1 yıl içerisinde gerçekleşen 177 kişilik nüfus artışının bölgede gerçekleşen göç hareketlerinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Rusların yerli halklara

³¹⁵ Cobbold, a.g.e., ss. 33-34.

³¹⁶ Hedin, a.g.e., ss. 174-175.

uyguladığı akıllı ve insancıl muamele sebebiyle bölgede yaşayan insanların Rus hâkimiyeti altındaki bölgelere göç ettiğini belirtmektedir.³¹⁷

Pamir bölgesinin merkez platosunun nüfusunun neredeyse tamamını Kırgızlar oluştururken sayıca fazla değillerdi. Batı kesimlerinde yer alan Darvaz, Roşan, Şugnan ve çevre ilçelerinde ise neredeyse sadece Tacikler yaşıyordu ve nüfusları kısmen daha fazlaydı. Kırgızların nüfusunun az olmasının temel sebebi göçebe bir hayat yaşamalarıydı. Mal varlıkları koyun, yak ve develerden oluşan sürüleriydi. Mevsimler değiştikçe otlak alanlar için göç ediyorlardı. Tacikler ise yerleşik yaşayan bir halktı ve yaşam koşulları göçebe Kırgızların yaşamlarından tamamen farklıydı.³¹⁸ Roşan mevkinde yaşayan Tacikler, Rusların bölgeyi işgaliyle birlikte Rusların hâkimiyetine dahil oldular.³¹⁹

İklimin sertliğine ve şiddetli soğuğa rağmen yaz aylarında bölgeye Kaşgar, Şugnan, Karategin ve diğer çevre noktalardan Pamir bölgesine göç yaşıyordu. Bölgeye gelen göçebeler sürü hayvanları yetiştiriciliği işini yapıyorlardı.³²⁰ Cumberland'ın verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinin doğu kesiminde Sarıkol civarında yaşayan insanlar yazın sürülerini otlatmak için Tagdumbaş Pamir'e geliyorlardı. Kışın ise vadilerin daha aşağı kesimlerinde yer alan daha küçük köylere göç ederek yaşamlarını sürdürüyorlardı.³²¹

Ney Elias'tan Kırgız kabileleri ile ilgili bilgileri aktaran Gerard, Kırgızların dört kabileye ayrıldığını, bunların Nayman, Teyit, Kara Teyit ve Kesek Kırgızları olduğunu ifade etmektedir. Adı geçen Kırgız kabilelerinin tümüne mensup insanların Karakul mevkinde birlikte yaşadıklarını ve birbirleriyle evlendiklerini aktarmaktadır.³²²

Pamir bölgesinde göçebe olarak yaşayan Kırgızlar, Teyit ve Kesek boylarından gelmekteydi. Bu boylar da kendi aralarında ayrılmaktaydı. Teyit boyu Kara Teyit ve Sart Teyit olarak ikiye ayrılıyordu. Kara Teyitler Pamir bölgesinde Karakul mevkinde yaşıyorlardı. Sart Teyitler ise Pamir bölgesinin kuzeyinde yer alan Alay mevkinde, Murgab'da ve Rangkul'da yaşıyorlardı. Kesek boyu, kendi içerisinde üçe ayrılıyordu ve bunlardan ilki olan Bostan Kesekleri, Pamir bölgesinin kuzey kesiminde yer alan Alay mevkinde, Sarıkol, Tagarma ve Tagdumbaş Pamirlerinde yaşıyorlardı. Kesek boyunun

³¹⁷ Hedin, a.g.e., s. 176.

³¹⁸ Hedin, a.g.e., ss. 186-187.

³¹⁹ Cobbold, a.g.e., s. 209.

³²⁰ Michell, a.g.m., s. 36.

³²¹ Cumberland, a.g.e., ss. 102-103.

³²² Gerard, a.g.e., ss. 39-40.

ikinci temsilcileri olan Kiddarşah Kesekleri ise Pamir bölgesinde yine öncelikli olarak kuzey kesimde yer alan Alay mevkisinde, Rangkul ve Murgab'da yaşıyorlardı. Son olarak Kandeh Kesekleri ise Alay mevkisinde tamamen Rus tebaası olarak yaşıyorlardı.³²³

Ney Elias'tan doğrudan alıntı yaptığını ifade eden Teğmen Robertson, Karakul Bölgesi'nde yaşayan Kırgızların Nayman, Teyit, Kara Teyit ve Kesek boylarından oluştuklarını ve karışık yaşadıklarını ifade ediyordu. Bu boyların kendi aralarında evlilikler gerçekleştirdiklerini belirtmekteydi. Bu boyların en kalabalık olanının yüksek bir tahminle 600 çadır olduğunu ve Teyitlerden oluştuğunu aktarmaktaydı. İçlerinden Nayman Kırgızlarının diğerleri arasında nüfus olarak daha az olmasına rağmen Kıpçaklarla akrabalıkları olması sebebiyle diğerlerinden daha üstün olduğu düşünülüyordu.³²⁴

Gerard, Ney Elias'ın Nayman Kırgızları ile ilgili raporundan aktarma yaparak sayılarının Teyit Kırgızlarından daha az olmasına rağmen Kıpçaklarla akrabalıkları olmaları sebebiyle Nayman Kırgızlarının tüm Kırgızlar arasında en üst seviyede kabul edildiklerini ifade etmektedir. Ancak Kıpçaklarla akrabalıkları olan Nayman Kırgızlarının yerleşim yerlerinin Buhara ve Semerkant arasındaki bölge olduğunu ve Pamir bölgesinde yaşadıklarına dair herhangi bir kayıt olmadığını ifade etmektedir.³²⁵

Curzon, Kırgızların göçebe olarak yaşadıklarını ve bölgenin neredeyse tek sakinleri olduğunu belirtmekle birlikte bazı yerlerde Vahanlıların ve Taciklerin de yaşadıklarını ifade etmektedir. Bölgede nüfusun düşük olmasını Pamir bölgesinin soğuk ikliminde kadınların ölü doğum yapmalarına bağlamakta ve bu sebeple geniş ailelere sahip olamadıklarını ifade etmektedir.³²⁶

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgız toplulukları, aksakallar tarafından desteklenen beyler tarafından yönetilmekteydi. Kendi içlerinden seçilerek idareye hâkim olan yerel yönetici, Çin hâkimiyeti altında bir bölgede bulunuyorsa Çin hükümeti tarafından onaylanması gerekirdi.³²⁷ Yarkent ve Yengisar'a giden yolların korunmasından sorumlu olan Kırgız Yüzbaşısı Hyat Muhammed, aynı zamanda Kırgızların Sarıkol bölgesindeki askeri komutanı olarak tanınmaktaydı.³²⁸

³²³ Murray, a.g.e., V.II, ss. 114-115.

³²⁴ Robertson, a.g.e., s. 40.

³²⁵ Gerard, a.g.e., s. 40.

³²⁶ Curzon, a.g.e., s. 22.

³²⁷ Murray, a.g.e., V.II, ss. 117-118.

³²⁸ Gordon, a.g.e., s. 106.

Gordon'un aktardığı bilgilere göre Şugnan'ın başkenti olan Bar Panja 1500 haneden oluşan bir nüfusa sahipti. Vahan ve Şugnan'da yaşayan insanlar toplumsal ve yönetim yapısı bakımından oldukça dostane ilişkilere sahipti. Bu bölgelerin halklarının ve yöneticilerinin dostane ilişki içerisinde olmasının sebebi akrabalık bağlarına sahip olmalarıydı. Şugnan ve Roşan'da yönetici olarak bulunan Yusuf Ali adında bir yerel yöneticinin kız kardeşlerinden birisi Kaşgar'ın yerel yöneticisiyle, diğer bir kız kardeşi ise Balh ve Badahşan'da Afgan valisi olarak görev yapan Muhammed Alim Han'la ve diğer bir kız kardeşi ise Hokand Han'ı Hüdayar Han ile evliydi.³²⁹

Dr. Lerryzs'den alıntı yapan Littledale, onun ifadelerine yer verdiği notta Pamir bölgesinin vahşi olmaktan çok uzak bir yer olduğunu hem yaz hem de kış aylarında sürekli olarak ikamet eden insanların var olduğunu ve bölgenin nüfusunun belirgin bir şekilde arttığını söylediğini aktarmaktadır. Devamında ise bölgeye dair verdiği bilgilerde Pamirlerde köleliğin geliştiğini ve Çatrar, Yasin ve Kunjut'taki hanlıklardan temin edildiğini aktarmaktadır. Bölgenin nüfusu ile ilgili rakamsal verileri de aktaran Littledale, Şugnan'da 2000 ailenin yaşadığını ifade etmektedir.³³⁰

Vahan mevkinde yaşayan insanların sayısında XIX. yüzyılda büyük bir azalış görüldü. Önceki dönemlerde 1000 haneden oluşan bir nüfusa sahipken zaman içerisinde 500 haneye kadar düştü.³³¹ Afgan işgalinden önceki nüfusu ise 300 haneden oluşuyordu ve bu sayı yaklaşık olarak 6000 kişiye karşılık geliyordu.³³²

³²⁹ Gordon, a.g.e., ss. 139-140.

³³⁰ Littledale, a.g.e., s. 34.

³³¹ Gordon, a.g.e., s. 134.

³³² Robertson, a.g.e., s. 24.

İKİNCİ BÖLÜM

PAMİR BÖLGESİNDE NÜFUSU TEŞKİL EDEN TOPLULUKLARIN KISA TARİHİ

1. KIRGIZLAR

1.1. KIRGIZ ADI

Orta Asya'daki en eski milletlerden biri olan Kırgızlar, günümüz Türkleri arasında tarihî kaynaklarda ismi ilk kez anılan ve bu ismi günümüze kadar yaşatabilen bir topluluktur. En eski Türklerden olan Kırgızların Orta Asya coğrafyasında yaşayan kavimlerin çoğundan daha köklü geçmişleri bulunmaktadır. Tarihî geçmişi en eski Türklerden olan Kırgızların Saka boyları ile aynı dönemde siyasi birlik tesis ettiği görülmektedir.³³³

Kırgız isminin kökenleri ve Kırgızların ilk yaşam alanları hakkında çeşitli kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Kırgız ismi farklı kaynaklarda farklı şekillerde görülmektedir. Çin kaynaklarında Kırgız adı, Kien-kun, K'iku, Kie-kou, Hsia-chia-ssu şekillerinde transkripte edilmektedir. Bizans kaynaklarında Kherkhis ve Göktürkçe yazılı Türk kaynaklarında ise Kırkız olarak görülmektedir.³³⁴ Fars kaynaklarında "Hırhız" ve "Kırkız", Arap kaynaklarında "Hırkız", Türk kaynaklarında ise "Qırğız", "Kırğız" ve "Qırqız" olarak görülmektedir. Batı kaynaklarında yalnızca Yunanlıların "Kırğız" adını verdikleri görülmektedir. Bizans kaynaklarından birisi olan Bizans elçisi Zemarh'ın seyahat notlarında "Herhiz" olarak görülmektedir. VIII. yüzyıldan kalma bir Tibet metninde "Khe-rged", "Gir-tis", "Hir-tis" şeklinde yazımları görülmektedir. Rubruk'un seyahat notlarında ise "Kergis" olarak karşımıza çıkmaktadır. XIII- XVIII. yüzyıl aralığındaki Moğol kaynaklarında "Kirut", "Kırut" ve "Kergut" şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Kalmuk ve Çinliler tarafından ise XVII- XIX. yüzyıl aralığında "Burut" olarak adlandırıldıkları bilinmektedir.³³⁵

Kırgız adının neden verildiği hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Kırgız ifadesinin "Kır-gez"den geldiği söylenirken bu adın verilmesini bir efsaneye bağlamışlardır. Efsaneye göre bir Türk hakanı olan Kalaçhan oğlunu kıskandığı için yanına kırk kız vererek ıssız bir yere göndermiş ve burada bu nesil çoğaldığı için Kırgız

³³³ Selçuk Çevik, *Ortaçağda Kırgızların Sosyal Ve Ekonomik Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015, s. 10.

³³⁴ Saadettin Yağmur Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2011, s. 13.

³³⁵ Mehmet Kıldırloğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, ss. 34-35.

adıyla anılmıştır.³³⁶ Kırgız isminin Kır ile gez ifadelerinin yan yana gelerek kır gezer anlamında bir kelime olması ile birlikte kırk ve yüz sayı ifadesinin birleşiminden kaynaklandığı görüşü de mevcuttur. Kırgız adının “kırku” ifadesinden geldiği ve bu ifadenin de kırmızı yüz anlamına geldiği söylenir. Bir Hakas-Kırgız destanına göre de Kırgız adının kır saçlı kız anlamına geldiği görüşü bulunmaktadır. Bu görüşlerin yanı sıra Kırgız adının Kırk Oğuz’dan geldiği ve Oğuz Han’ın yirmi dört komutanından türediği ve kırk Çinli kızın onlarla evlenip çoğalarak çocuklarının Kırk Oğuz adıyla anıldığına dair de efsaneler bulunmaktadır.³³⁷

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar kendilerini Kırgız olarak adlandırmaktaydı. Buna karşın Çinli ve Moğol-Kalmuk komşuları tarafından Buruts, Ruslar tarafından Diko-Kamenny ve Asya’nın diğer halkları tarafından Kara-Kırgız olarak adlandırılmışlardı.³³⁸

1.2. KIRGIZLARIN TARİHİ SÜREÇTE YERİ

Kırgızların var oluşuyla ilgili çeşitli efsaneler bulunmaktadır. Bu efsanelerden birisine göre Kırgızlar Nuh Peygamberin soyundan gelen bir soy ağacına sahiplerdir. Sırasıyla Yafes, Türk Han, Tutuk Han, Dibakuy Han, Güyük Han, Alan Han, Moğol Han, Kara Han, Oğuz Han, Dağ Han ve Kırgız Han olarak bir gen haritası çizilmektedir.³³⁹

Kırgız Türkleri için Yenisey nehri, Altay, Sayan, Tanrı, Pamir, Hotan Dağları arasında bulunan bölge en eski yerleşim yerleri olarak bilinmektedir.³⁴⁰ XVII. yüzyıla ait Rus kaynaklarında Hakas-Minusin topraklarına “Kırgız Yurdu” adı verilmektedir.³⁴¹ Bu bölgede yaklaşık olarak 300 yıl yaşayan Kırgızlar farklı toplumların idaresi ve yönetimi altında kalmışlardır.³⁴²

Tarihî kaynaklara göre Türk tarihinin bilinen en eski kavimlerinden biri olan Kırgızların, MÖ III. yüzyılda ilk devletlerini kurdukları ve sonradan Hunların idaresi altına girdikleri düşünülmektedir.³⁴³ Kırgızlar Göktürkçe yazıtlarda anılan Türk boylarından olup çok eski tarihe dayanan ve Çin kaynaklarında da bahsi geçen bir

³³⁶ Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri Dini Ve Sosyal Hayat*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 72.

³³⁷ Gömeç, a.g.e., ss. 13-14.

³³⁸ Robertson, a.g.e., s. 37.

³³⁹ Ömürkul Karayev, “Kırgızların Ortaya Çıkışı “Kırgız” Terimi Hakkında”, çev: Mehmet Kıldırhoğlu, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2001, s. 208.

³⁴⁰ Çevik, a.g.t., s. 12.

³⁴¹ Viktor Butanayev, “Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 717.

³⁴² Erdem, a.g.e., s. 77.

³⁴³ Erdem, a.g.e., s. 76.

topluluktur. Çin yıllıklarında MÖ II-I. yüzyıllarda Mo-tun tarafından Hun idaresi altına alınan halklardan birisi olarak sayılmakta ve nüfuslarının 100-150 bin arasında olduğu düşünülmektedir.³⁴⁴

Kırgızlar, Hun idaresi altına girmelerinden sonra MÖ 99 yılında Hunlar tarafından esir edilip Kırgız topraklarının idaresine verilen Çinli bir komutan olan Li Ling tarafından yönetiliyorlardı.³⁴⁵

MS 65 yılında Güney Hunlarının, Kuzey Hunlarıyla savaşmasını fırsat bilen Kırgızlar ile Hun hâkimiyeti altındaki diğer topluluklar ayaklandılar.³⁴⁶ Kırgızlar başarısız olsalar da MS 90'lı yılların başında Çinlilerle birleşerek isyan etmeye devam ettiler. Hunlara karşı yapılan isyanlarla üst üste ağır darbeler vuran Kırgızlar, Talas bölgesine gelerek Pamir bölgesinde yaşayan Wusunları buradan gönderip topraklarını ele geçirdiler.³⁴⁷

Hun İmparatorluğu'nun IV. yüzyılda yıkılmasının ardından Hakas adında bir Kırgız devleti kuruldu. Çin kaynaklarındaki ismi Hia-kia-sseu olan devletin sınırları, doğuda Kurikan, batıda Karluklar, güneyde Tibet ile komşu bir konumdaydı. 560 yılında ise Göktürklerin hâkimiyeti altına girdiler.³⁴⁸

Kırgızların milattan sonraki süreçte ilk beş yüzyıl boyunca haklarında neredeyse hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ancak sonrasındaki süreçte özellikle Çin Tang hanedanı döneminde (618-907) Kırgızlar hakkında oldukça fazla ve detaylı bilgiler bulunmaktadır. Kırgızların yaşadıkları yerler, komşu devletlere bağlanan yollar, Kırgızların dış görünüşleri ve dilleri hakkında detaylı bilgiler bu kaynaklarda ayrıntılı olarak verilmektedir.³⁴⁹

VI. yüzyıla gelindiğinde Kırgızlar 560 yılında Börü Kan (Mo-kan) idaresindeki Göktürk Devleti'nin hâkimiyeti altına girdiler ancak vergi ödemek ve ihanette bulunmamak şartıyla serbest bırakıldılar. Kara Kağan'ın oğlu Işbara'nın tahta geçmesinden sonra Börü Kan'ın (Mo-kan) oğlu Apa'nın (Ta-lo-pien) idaresi altına geçen Kırgızlar, Işbara'nın Apa'ya saldırmasıyla çok ağır zayıat verdiler.³⁵⁰ Zaman zaman

³⁴⁴ Gömeç, a.g.e., ss. 18-19.

³⁴⁵ Gömeç, a.g.e., s. 19.

³⁴⁶ Gömeç, a.g.e., ss. 20-21.

³⁴⁷ Erhan Yoska, *Yenisey Kırgızları: Başlangıçtan Orta Zamanlara Kadar*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011, s. 53.

³⁴⁸ Bapaeva, a.g.t., ss. 18-19.

³⁴⁹ V.V. Barthold, *Orta Asya Tarih Ve Uygarlık*, Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, ss. 188-189.

³⁵⁰ Gömeç, a.g.e., ss. 78-79.

Göktürk Devleti'ne karşı ayaklanmalar gerçekleştirdiler de bu ayaklanmalar bastırıldı ve Köl Tigin Yazıtı'nda bu hususa da yer verildiği görülmektedir.³⁵¹ Kapgan Kağan döneminde Kırgızlara yapılan Çinlilere karşı birlikte mücadele etme teklifinin ret edilmesi üzerine kağan bu durumu cezalandırmaya karar verdi. Bunun üzerine Kırgızlar, Çikler ve Çinlilerle birleşerek Göktürk Devleti'ne karşı başkaldırdı.³⁵² Göktürk Kağanının gönderdiği ordu, Kırgızları ani bir baskınla büyük bir kıyıma uğrattı, Kırgızlar tekrardan Göktürk Devleti hâkimiyetine girdi ve devletin yıkılışına kadar geçen süreçte bir daha böyle bir isyana girişemediler.³⁵³

Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra Orta Asya'da hâkimiyet 744 yılında Uygurların eline geçti. Hâkimiyetin Uygurların eline geçmesiyle birlikte Kırgızların durumu kötüye gitmeye başladı. 750 yılında Uygur Kağan'ı, Tuva civarında ikamet eden Kırgız ve Çikleri sefer düzenleyerek hâkimiyet altına aldı. Karluklar, 751 yılında Kırgızlarla ittifak kurdu. Uygur Kağanlığına isyan etmeye hazırlanan Çiklere yardım eden Kırgızların askerleri, Moyun Çor tarafından tutsak edilerek karşı saldırıya geçildi ve Çikler hâkimiyet altına alınarak başlarına yöneticiler atandı.³⁵⁴

İç savaşların getirdiği güçsüzlük ve siyasi kargaşaların üzerine Uygur ve Ediz boyu arasında yaşanan taht mücadeleleri sonucunda Uygur Kağanlığı iyice zayıfladı. Böğü Kağan'ın bütün Uygurları Maniheizm'e geçilmesi hususunda yaptığı girişimler de başarısızlıkla sonuçlandı.³⁵⁵ Uygur Kağanı Böğü'nün yanlış siyaseti nedeniyle Tonga Baga Tarkan'ın 779 yılında Böğü Kağan'ı Kırgızlardan aldığı yardımla tahttan indirmesi sonucunda Uygur Kağanlığında Kırgızlar söz sahibi olmaya başladı.³⁵⁶ Nihayetinde Uygur Kağanlığının yıkılışından kısa bir süre öncesinde kağanlıkta çeşitli hastalıklar ve doğal afetler baş gösterdi. Bu hadiseler taht çekişmelerine sebep oldu ve Kasar Kağan'ın kendisine karşı yürütülen bir komploya karışanları öldürmesi sonucunda Külüg Baga Sangun 100.000 Kırgız süvarisiyle Uygur başkentine gelerek kağanı ve adamlarını öldürdü. Bu hadiselerle birlikte Uygur Kağanlığı da yıkılmış oldu.³⁵⁷ Uygur Kağanlığı

³⁵¹ Gömeç, a.g.e., s. 81.

³⁵² Gömeç, a.g.e., s. 82.

³⁵³ Gömeç, a.g.e., ss. 84-85.

³⁵⁴ Dinar İmanova, *IX-XIII. Yüzyıllarda Kırgızların Siyasi, İktisadi Ve Sosyal Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015, ss. 33-34.

³⁵⁵ İmanova, a.g.t., s. 34.

³⁵⁶ Gömeç, a.g.e., s. 87.

³⁵⁷ Gömeç, a.g.e., s. 88.

yıkıldıktan sonra Doğu Türkistan’a kaçan Uygurlar, Doğu Türkistan Uygur Devleti’nin temellerini attılar.³⁵⁸

Uygur Kağanlığının yıkılmasının ardından bölgede hâkim güç olan Kırgızlar, “Büyük Kırgız Hâkimiyeti” olarak adlandırılan 840-924 yıllarını kapsayan süreci başlatmış oldular. Kırgız Kağanı iktidara sahip olmasının ardından toprakları genişletmek maksadıyla harekete geçerek Altay-Sayan Dağları’yla Baykal ve Doğu Türkistan Bölgesi’ne kadar yayıldı.³⁵⁹

Kırgız ordusu 842-843 yıllarında Tabu-hestzu (Tepek Alp Sol) komutasında Kuça ve Beşbalık şehirlerini ele geçirdiler. Kuça, Beşbalık, Tatar ve Beş oymak boylarını hâkimiyet altına alarak Yedisu Bölgesi’ne seferler düzenlendi. Bu dönemde Orta Asya’yı hükmü altına alan Kırgızlar, göçebe topluluklar adına Tang İmparatorluğu ile rekabet edecek güce ulaştılar.³⁶⁰

Orta Asya’ya hükmeden Kırgızlar zaman içerisinde Uygurlarla olan mücadeleleri sebebiyle güç kaybettiler ve X. yüzyılın başında Güney Sibiryâ bölgesi Moğollar tarafından ele geçirilmeye başlandı. Moğol boylarının bu saldırıları neticesinde Kırgızlar, hâkimiyet altında tuttukları toprakların bir kısmını kaybettiler ve geriye sadece Minusin Havzası, Tuva, Altay ve Kuzey-Batı Moğolistan kaldı.³⁶¹ Kırgızlar sonraki süreçte daha da küçülerek XII. yüzyılın sonlarından itibaren kalan son toprakları Orta Yenisey Bölgesi ile sınırlandırıldı.³⁶²

XIX. yüzyıla gelindiğinde Orta Asya’da Moğol İmparatorluğu devri başladı. Cengiz Han, tahta çıkmasının ardından Kırgızlara iki elçi göndererek Kırgızların kendisine tabi olmalarını istedi. Kırgızlar Cengiz’in bu isteğini kabul ederek Cuci’nin ordugahına dört tane Kırgız beyini hediyelerle birlikte gönderdi.³⁶³ Böylece Moğollara itaat eden ilk Türk kavmi Kırgızlar oldu. Cengiz Han’ın oğlu Tulu’nun idaresi altında olan bölgede iki kısma ayrılarak birer bey altında yaşadılar.³⁶⁴ Cengiz, ölmenden önce Moğol topraklarını dört oğlu arasında paylaştırdı. Bu paylaşıma göre Yenisey Kırgızlarının bölgesi Tulu’nun, Tanrı Dağı çevresinde yaşayan Kırgızlar Çağatay’ın

³⁵⁸ Şevket Koçsoy, “Türk Tarihi Kronolojisi”, *Türkler*, C. I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 76.

³⁵⁹ İmanova, a.g.t., s. 39.

³⁶⁰ İmanova, a.g.t., s. 40.

³⁶¹ İmanova, a.g.t., s. 50.

³⁶² İmanova, a.g.t., s. 52.

³⁶³ Gömeç, a.g.e., s. 94.

³⁶⁴ Koçsoy, a.g.m., s. 87.

idaresi altına girdiler.³⁶⁵ Cengiz'in torunları arasındaki mücadelelerde çok zulme uğrayan hatta zorla çiftçilik ve hayvancılığa mecbur bırakılan Kırgızlar en son Hakas-Minusinsk ovasına çekildiler. Tamamen kontrol altına alınan Kırgızlar, Cengizli ve ardından gelen Timur çağında neredeyse hiçbir varlık gösteremediler.³⁶⁶

Timur Devleti'nin ardından Türkistan coğrafyasında güçlü bir devlet ortaya çıkmamakla beraber küçük hanlıklar bulunmaktaydı. Kırgız Türkleri, Hokand Hanlığı'nın hâkimiyetini gönüllü olarak kabul ettiler ve bir süre sonra hanlıkta çoğunluk durumuna gelerek Hokand Hanlığı'nın idaresini ele geçirdiler.³⁶⁷ İlerleyen süreçte Hokand Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgal edilerek göstermelik bir han üzerinden bölgeyi yönetmesinin neticesinde kötü muamele ve vergilerden bunalan Kırgızlar isyan ettilerse de başarılı olamadılar.³⁶⁸

Rus çarlığının Fergana Bölgesi adı altında Hokand Hanlığı'nı ilhak etmesinin ardından bölgeye General Skobelev askeri vali olarak tayin edildi.³⁶⁹ Hokand Hanlığı ilhak edilmesine rağmen Pamir-Alay Dağları'nda yaşayan Kırgızlar, Ruslara henüz boyun eğmiş durumda değildi. Bu bölgede yaşayan Kırgızlar, Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi yürüttüler. Zor iklim şartları ve dağlık bölgelerde yaşayan Kırgızlar, yaşadıkları coğrafyayı avantajlarına kullanarak Rus birliklerinin Alay Dağları'nın içlerine ilerlemelerine engel olmak amacıyla Rus ilerlemesine karşı direniş hareketinde bulundular. Kırgızların kötü silahlanmış olmalarına rağmen mücadeleleri 1876 yılının ağustos ayına dek sürdü. Kırgızların bu mücadelesini yürüten liderleri Alimbek Datha'nın ölümünden sonra Kırgızlar arasında liderliği üstlenen karısı Kurbancan Datha'ydı. Kurbancan Datha'nın göstermiş olduğu direniş hareketi, Rusların 1876 yılı yaz mevsiminde düzenledikleri cezalandırma hareketinin sonucunda bastırıldı.³⁷⁰ Ancak yine de Kırgızlar uzun bir süre Ruslara boyun eğmediler. Ruslar, Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızları ancak 1894 yılı nisan ayında tam olarak hâkimiyet altına alabildiler.³⁷¹

Hokand Hanlığı'nın 1876 yılında Ruslar tarafından ilhak edilmesinden sonra Ruslar, Çin sınırlarını Pamir-Alay bölgesi üzerinde çizdiler. Alay Bölgesi, 1894 yılında Fergana Valiliği idaresi altına alındı. İngilizlerle Afganlar arasındaki 1878-1881 yılları

³⁶⁵ Gömeç, a.g.e., s. 99.

³⁶⁶ Gömeç, a.g.e., ss. 105-106.

³⁶⁷ Gömeç, a.g.e., s. 130.

³⁶⁸ Gömeç, a.g.e., s. 141.

³⁶⁹ Gülnisa Aynakulova, "Alay Dağlarının Melikesi Kurbancan Datha (1811-1907)", *Gazi Türkiyat Dergisi*, S. 8, 2011, ss. 217-218.

³⁷⁰ Aynakulova, a.g.m., s. 218.

³⁷¹ Aynakulova, a.g.m., s. 225.

arasında yapılan savaş sonucunda Afganların kendi topraklarından seyyahların geçmesini yasaklamaları üzerine Pamir bölgesinin Rus hâkimiyeti altında kalan yerleri kullanıldı. 1891 yılında Rusya bu toprakları ilhak ettiğini ilan ederek 1891-1892 yılları arasında bölge üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştı. 1893-1894 yılları arasında İngilizlerle Ruslar arasında sınır komisyonu kurularak müzakereler yapıldı. Müzakerelerin sonucunda 1895 yılı haziran ayında sınırlar üzerinde anlaşmaya varıldı. Anlaşma neticesinde Vahan koridoru ve Afgan Pamir'i olarak bilinen alan tampon bölge olarak kabul edildi.³⁷²

Kırgızlar, Pamir bölgesinde yüzyıllarca özgür bir hayat yaşarlarken Çarlık Rusya hâkimiyeti altına girdiler ve 1917 yılında Ekim Devrimi ile Bolşevik Ruslarının idareye gelmesiyle Pamir Kırgızları için sıkıntılı bir süreç başlamış oldu. 1930'lu yılların başında Sovyet Rusya Hükümeti, Afganistan'ın Kırgız sınırını kapattı ve çeşitli saldırılar gerçekleştirdi. Bu bölgedeki Kırgızların ayrıcalıkları ellerinden alındı.³⁷³ Bu dönemde Pamir, Buhara ve Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgızların nüfusu 210 bin kişiden oluşmaktaydı.³⁷⁴ Rusların Pamir bölgesini işgal etmesinin ardından yapılan sayımda Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların nüfusu 28 bin kişiden oluşmaktaydı.³⁷⁵

Pamir Kırgızları her şekilde Ruslar tarafından baskı altına alınmalarının ardından Hacı Cabbarkul Han önderliğinde Çin sınırını geçerek Pamir bölgesinin Çin hâkimiyeti altında kalan mevkilere göç ettiler.³⁷⁶ Sonraki süreçte Afgan Pamirlerine göç eden Pamir Kırgızları, burada da uzun süre kalamayarak önce Pakistan'a daha sonrasında ise Türkiye'ye göç ettiler.

2. TACİKLER

2.1. TACİK ADI

Siriderya bölgesinde yaşayan ve Türk olmayan unsurlar içerisinde Soğdlulardan sonra bir diğer halk Taciklerdi.³⁷⁷ İslamiyet'ten önce Sasani Hanedanlığı zamanında (III-VII. yüzyıl) bugünkü İran coğrafyasının en yakınında bedevi bir topluluk olan Tay kabilesi bulunmaktaydı. III. yüzyılda bir Süryani yazar, tüm bedevileri tanımlamak için kullanılan “sarakin” sözcüğüne eş anlamlı olarak “tay” ifadesini kullandı. Bu bedevi

³⁷² Doğan, a.g.t., s. 26.

³⁷³ Doğan, a.g.t., s. 37.

³⁷⁴ Khalida Devrisheva, “Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihinin Bazı Meseleleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, 2016, s. 190.

³⁷⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, “Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi Ve İstatistiki Malumat”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XI, S. 22, 2009, s. 14.

³⁷⁶ Doğan, a.g.t., s. 38.

³⁷⁷ Dana Moldabayeva, *XI-XIV. Yüzyıllarda Sır Derya Yöresinin Siyasi Ve Sosyo-Kültürel Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 58.

kabilelerin isimlerinin türemesinden ve Farsça veya Pehlevi ve Ermenice olan, “Arap” anlamına gelen “taçık” kelimesi ortaya çıktı. Bu ifade İslami dönemden uzun bir zaman sonra “tazik” veya “tazi” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Tazik ifadesinden de Türkçe olarak “tecik” kelimesi ortaya çıktı. Kaşgarlı Mahmud ve Balasagunlu Yusuf’un da bu ifadeyi “Fars” anlamında kullandığı görülmektedir.³⁷⁸

Kökeni tam olarak bilinmemesi ile birlikte Tayy adındaki Arap kabilesinden türediği düşünülen, Orta Persçe devrinde Taçık biçimiyle Arap anlamında kullanılan sözcük İslami dönemde Tazik ve Tazi şekline dönüştüğüne yönelik görüşler bulunmaktadır.³⁷⁹

X. yüzyılın sonlarında Türkistan coğrafyası Türklerin eline geçtiği dönemde İran kökenli topluluklar için Tacik isminden başka olarak “tat” ifadesi de kullanılmaya başlandı. Ancak bu ifade yalnızca İranlılar için değil, yerleşik kültürde yaşayan insanlar için de kullanılıyordu. Buna rağmen Türkistan’da yaşayan yerli İranlılar kendilerini tat olarak isimlendirmiyorlardı. XI. yüzyılda İranlılar, Türk hâkimiyetinin etkisi ile Türk yöneticilerle konuşurken “biz tacikler” şeklinde kendilerini tanıtıyorlardı.³⁸⁰ Türkler, “tacik” kelimesi ile ilk zamanlar Arapları, sonraki dönemde genellikle İslamiyet’i kabul eden toplulukları ve en son olarak da İranlıları tanımlamak için kullanıyorlardı.³⁸¹

Orhun abidelerinde Araplar için “tezik” ifadesinin kullanıldığı bilinmektedir. Çinlilerin de Türklerden alarak Araplar için “daşık” ismini kullandıkları görülmektedir. Arapların Türkistan’a gelişinden bir-iki asır sonrasında “tacik” kelimesi Müslüman anlamında kullanılmaya başlamıştır. MS XI. yüzyıla gelindiğinde ise “tacik” ifadesinin yalnızca Farsça konuşan İranlılar için kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Farsça konuşan İranlılar anlamında isimlendirilen Tacikler, Eftalit ve Sasaniler döneminde ticaret amacıyla veya bölgelerinde yaşanan mücadeleler sebebiyle zorla yapılan sürgünler sonucunda Türkistan bölgesine gelerek buraya yerleşen insanlardı. İstahar’dan gelerek Buhara’ya yerleşen Tacikler, bahsi geçen unsurlardandı. İsfahan’dan gelen on bin kadar Tacik, Taşkent’in doğusunda yer alan Şelci şehrine göçen insanlardı. Fergana Bölgesi’nde yaşayan Tacikler ise Sasaniler döneminde gönderilen insanlardı.³⁸²

³⁷⁸ Barthold, a.g.e., 2010, ss. 169-170.

³⁷⁹ Süer Eker, “Orta Asya’nın İranlı Halkı Tacikler ve Bağımsızlığının 20. Yılında Tacikistan”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 15, 2011, s. 357.

³⁸⁰ Barthold, a.g.e., 2010, s. 172.

³⁸¹ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s. 40.

³⁸² Ahmet Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan Ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 80.

2.2. TACİKLERİN TARİHİ SÜREÇTE YERİ

Günümüzde Tacik olarak bilinen millet, farklı dönemlerde İran coğrafyasından gelen İranlılarla, Türkistan Türklerinin karışımından oluşan bir millettir. MÖ I. yüzyılda Doğu Buhara taraflarından Siriderya tarafına gelerek bu bölgeyi ele geçiren Tokhar adında bir topluluk bulunuyordu. Bu kavmin ele geçirdiği bölgeye Tokharistan denilmekteydi. Bahsi geçen bu Tokhar kavmi Farsça'ya yakın bir İran dili ile konuşmaktaydı. Bu kavmin Balkh, Badahşan, Doğu Buhara, Pamir, Hoten ve Yarkent taraflarında yaşayan Taciklerin ataları oldukları düşünülmektedir.³⁸³

Soğd kavmi, Türkistan coğrafyasına çok eski dönemlerde bir bölümü Avrupa'dan Kafkasya-İran yolu üzerinden diğer bir bölümü ise Kırım taraflarından ve Hazar Gölü'nün doğu taraflarından gelerek yerleşmiş bir topluluktur. Türkistan'ın ve Moğolistan'ın çeşitli yerlerine dağılarak yaşamlarını sürdüren Soğdlar, ticaretle başarılı bir halktı. Hiçbir dönem için siyasi bir güce sahip olamayan Soğdlar, kendi dillerini bırakarak Türkçe ve Farsça konuşmaya başladılar ve zaman içerisinde Türk ve Taciklerle karışarak asimile oldular.³⁸⁴

Samanilerin kökenleri hakkında İranlı veya Türk oldukları hususunda iki ayrı görüş bulunmaktadır. Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde yer alan makaleye göre Samani Devleti, Tacik kökenli bir devlettir ve 1005 yılında yıkılmasından sonra Tacikler bir daha kendi devletlerini kuramadılar.³⁸⁵

Batı Türkistan'da hanlıklar dönemine gelindiğindeyse Tacikler, Buhara Emîrlîği nüfusunun ana temsilcilerinden birisiydi. İlk geldiklerinde Zerefşan kıyılarına yerleşen Tacikler, aynı zamanda Roşan, Şugnan, Garan ve Vahan eyaletlerinde de yaşıyorlardı. Tacik nüfusunun yoğun olarak ikamet ettikleri yerler ise Şirabad vahaları, Buhara, Semerkant, Kıyar gibi şehirler ve Hisar, Darvaz, Karategin, Kulap, Balcıvan ve Yekkebağ şehirleriydi. Buhara Emîrlîği'nde yaşayan Taciklerin nüfusu, Orta Asya'da bulunan diğer hanlıklardakinden daha fazlaydı. Buhara Emîrlîği'nde yaşayan Taciklerin nüfusu 650 bin civarındaydı. Hive'de yaşayan Tacikler Sart adıyla anılmaktaydı. Tacikler, Tatarları Siriderya ve Çu Nehirlerinin ötesine Altay Dağları'na doğru sürerek bunların yaşadıkları yerlere yerleştiler.³⁸⁶

³⁸³ Togan, a.g.e., ss. 76-77.

³⁸⁴ Togan, a.g.e., ss. 77-78.

³⁸⁵ İsmail Türkoğlu, "Tacikler", *İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, s. 352.

³⁸⁶ Seda Yılmaz Vurgun, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emîrlîği (Hanlığı)*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2013, s. 34.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Roşan ve Şugnan mevkilerinde yaşayan Tacikler, Afgan işgaline kadar kendi işlerinden çıkan yerel hanlar tarafından yönetiliyorlardı. Bu hanlar kimseye haraç ödemeyen bağımsız ancak yerel bir devlet idare ediyorlardı.

Gordon, Şugnan'da yaşayan insanların, Şugnan Şahı'nın soyunun aslen İran'dan geldiklerini ve bu bölgeye 500-700 yıl önce göç ettikleri söyleminde bulunduklarını aktarmaktadır. Şugnan'a ilk gelen kişinin Şah-i Kamoş olduğunu düşünüyorlardı. Şah-i Kamoş, Şugnan mevkisine geldiği zaman bu bölgedeki insanların esas dini Zerdüştlüktü. Şah-i Kamoş bölgeye gelmesiyle birlikte burada yaşayan insanlara Kur'an-ı Kerim öğretmeye başladı. O dönemlerde Darvaz Bölgesi'nde Müslümanlar vardı ve bu insanlar Şah-i Kamoş'un takipçileri olarak Şugnan'a göç ettiler. Yaklaşık olarak on yıl içinde bölge insanından çok sayıda din değiştirerek İslamiyet'i kabul edenler oldu. İnsanların dinlerini değiştirmesiyle birlikte Şugnan ve Roşan'da hükümdarlık yapan Kahkaha adındaki Zerdüşť yönetici ile Müslümanlar arasında bir din savaşı başladı ve takip eden on yıl içinde bölge insanının hepsi Şii Müslüman oldu.³⁸⁷

Robertson, Şugnan ve Roşan'ın Kunduz Mir'i Murat Bey'e bağlı olduğunu ve bu kişiye vergi verdiğini ifade etmektedir. Murat Bey'in ölümünden sonra Şugnan hükümdarı olan Muhammed Han, Badahşan'a vergi vermeye başladı. Robertson'ın aktardığı bilgilere göre Şugnan, Vahan ve Darvaz'ı hâkimiyet altında tuttuğu sırada 1871 yılında Badahşan'a karşı savaşa girdi. Roberson'ın Elias'tan aktardığı bilgilerde Şah Vanci'den sonra yerine "Kuliad Khan'ın" hâkimiyet sahibi olduğu ifade edilmektedir. Sonrasında ise Şah Vanci'nin torunu Abdurrahim hâkimiyet sahibi oldu. Abdurrahim, hükümdarlığı zamanında 1858-1859 yıllarında Roşan, Darvazlılar tarafından saldırıya maruz kaldı ve Abdurrahim işgal girişimine karşı başarıyla savunma yaptı. Darvaz'ın işgaline karşı yaptığı başarılı savunmadan birkaç yıl sonra ise Abdürrahim'in ölmesiyle birlikte yerine Yusuf Ali hükümdar oldu. Yusuf Ali'nin hükümdarlığı Kabil Emîri tarafından 1883 yılında esir alınana dek sürdü. 1859 yılında Badahşan hükümdarının Afgan hâkimiyetine boyun eğmesiyle birlikte Şugnan da Afgan baskısı altına girdi. Nihayetinde 1883 yılında Afgan işgaline maruz kaldı.³⁸⁸

Cobbold, eski Taciklerin üç kuşak handan bahsettiklerini aktarmaktadır. Cobbold'un aktarımına göre sırasıyla Şah Vanci Han, Abdurrahim Han ve "Usphala"³⁸⁹

³⁸⁷ Gordon, a.g.e., s. 141.

³⁸⁸ Robertson, a.g.e., s. 30.

³⁸⁹ Cobbold'un seyahatnamesinde Usphala Han olarak geçen kişinin esas adı Yusuf Ali Han'dır.

Han olarak ifade edilmektedir. Yusuf Ali Han, Afganlar tarafından yenilinceye kadar Pamir bölgesinde yer alan Murgab, Aliçur ve Karakul Gölü'ne kadar olan büyük bir kısmı hâkimiyet altında tutuyordu. Roşan ve Şugnan'ı kendisine bağlayarak Roşan ve Şugnan'dan vergi aldı. Yusuf Ali Han, Karakul Gölü'nde ve Pamir bölgesinin kuzey kesimine giren tüccarlardan vergi alabilmek için bu bölgelere Tacik birlikleri yerleştirmekteydi. Taciklerin bu hanının yerleşim yeri Bar Panj Kalesi mevkiydi. Ancak Abdurrahman Han Afganların hükümdarı olduğu zaman Badahşan bölgesine bir sefer gerçekleştirdi ve Badahşan'ı fethetti. Bar Panj Kalesi'ni ele geçiren Afgan hükümdarı, Yusuf Ali Han'a karşı birlikler gönderdi ancak Yusuf Ali Han Hokand'a kaçtı. Bu hadiselerden sonra Afgan hükümdarı Yusuf Ali Han'ın geri dönmesi için ona ülkesinin tekrar sahibi olmasını, dostluk ve koruma altına alması hususunda güvence vererek davette bulunmak için elçiler gönderdi. Yusuf Ali Han, Afgan hükümdarının sözlerine inanarak geri döndü ve daveti üzerine beraberindekilerle birlikte Kabil'i ziyarete gitti. Ancak Yusuf Ali Han, ailesi ve beraberinde gelen 500 Tacik ile birlikte Afgan hükümdarı tarafından tutuklandı ve diri diri gömülerek öldürüldü. Bu katliamdan yalnızca Yusuf Ali Han'ın oğlu Abdul Gazi Han kurtulabildi. Yusuf Ali Han ve ailesinin yok edilmesinden sonra Afganlar tekrardan bölgeyi işgal ettiler. Tacikler ve Kırgızlar tarafından kendilerinden nefret edilene kadar da bölge halkına zulüm uyguladılar.³⁹⁰

Badahşan Bölgesi'nde Afgan hâkimiyeti sürerken Roşan, Şugnan ve Vahan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Buhara Emîrliği hâkimiyeti altına verilmesi planlanıyordu. Buhara Emîrliği'nin Ruslar tarafından baskı altında tutulması sebebiyle de bölgedeki hâkimiyet yine Ruslarda kalacaktı. Roşan, Şugnan ve Vahan'ın Buhara Emîrliği'ne verilmesi durumunda bölgeden üç yıl boyunca vergi alınmayacağı hususunda anlaşma sağlandı. Afgan hâkimiyeti zamanında bölge halkının vergilerle fakirleşmesi sebebiyle refahın artırılması ve tam hâkimiyet kurulması amacıyla yapılan bu anlaşma neticesinde üçüncü yılın sonundaki şartlar belirgin değildi.³⁹¹

Cobbold seyahati sırasında Buhara Emîrliği adına Roşan, Şugnan ve Vahan'ın idaresini üstlenen İşhan Kul Bey'den aktardığı bilgilerde, son on yılda Badahşan'dan 25000 Tacik hanesinin Afgan topraklarından Buhara Emîrliği topraklarına kaçtığını aktarmaktadır. Ayrıca önceki yıl 4000 Tacik hanesinin Darvaz'ın Afgan hâkimiyeti altında olan bölümünden Buhara Emîrliği hâkimiyeti altında olan bölümüne kaçtığını

³⁹⁰ Cobbold, a.g.e., ss. 264-265.

³⁹¹ Cobbold, a.g.e., s. 267.

belirtmektedir. Buhara Emîrlîği topraklarına sığınan bu insanların, Buhara Emîri tarafından dört yıl boyunca vergiden muaf tutulduğunu belirten seyyah, mültecilerin çoğunun Darvaz'a, yerleştiğini, 400 hanenin Roşan'a, 1100 hanenin Şugnan'a ve 500 hanenin ise Vahan'a sığındığını ifade etmektedir. Hanelerden her birinde ise 8-10 kişinin yaşadığı tahmininde bulunmaktadır.³⁹²

Şeybanilerin 1599 yılında yıkılmalarından sonra XIX. yüzyılın ortalarına kadar Batı Türkistan hanlıklarının hâkimiyetleri altında yaşayan Tacikler, Rusların Türkistan'ı işgal etmesinin ardından Rusya İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girdiler. Rusya'da 1897 yılında yapılan nüfus sayımı neticesinde Türkistan'da yaşayan Taciklerin sayısı 519.200 olarak ifade edilmekteydi. 217 bin kadarı Semerkant'ta, 172 bin kadarı Fergana'da, 130 bin kadarı da Siriderya havzasında yaşıyordu.³⁹³

3. VAHANLILAR

Vahanlıların tarihleri ile ilgili detaylı bir anlatıma sahip olabilmemiz için yeterli kaynak bulunmamaktadır. Ancak XIX. yüzyılın sonlarında Vahan bölgesinin Afganlar tarafından işgal edildiğini bilmekteyiz. Vahanlıların siyasi tarihi hakkında yeterli bilgiye sahip olamamamızın bir nedeni, Vahanlıların esasta Tacik kökenli bir topluluk olmalarından ve yakın geçmişe kadar herhangi bir siyasi tarihe sahip olamamalarından kaynaklanmaktadır.

Yakın tarihte yapılan bir çalışmada Vahanlıların ortak bir soya sahip olmadıklarına dair bir görüş aktarılmaktadır. Çalışmada verilen bilgilere göre Vahanlıların altı farklı soydan gelerek bir topluluk oluşturdukları görüşünün kabul edildiği aktarılmaktadır. Adı geçen altı farklı soydan birisi olan seyyidlerin kendilerini doğrudan Muhammed Peygamberin soyuna dayandırdıkları ifade edilmektedir. Bir diğer grup olan hocalar, kendilerini ilk İslam halifesi Ebu Bekir'in soyuna bağladıkları aktarılmaktadır. Vahan halkını oluşturan bir diğer grup mir³⁹⁴ soyundan gelenlerdi. Eski tarihlerde bölgede yönetici olan Mirlerin soyundan gelenler bu grubu oluşturuyordu. Vahan mirlerinin soylarını Büyük İskender'e dayandırdıklarına dair bir görüş

³⁹² Cobbold, a.g.e., ss. 267-268.

³⁹³ Türkoğlu, a.g.m., s. 352.

³⁹⁴ Mir ifadesi İranlılarda Seyyid kökenli kişilere verilen bir unvanken, Pamir bölgesinde yaşayan Tacik ve Vahanlılarda yerel yöneticilere verilen beylik unvanıdır. Şah unvanı ise İran'da hükümdara verilen bir unvanken bölgenin idari yapısına göre şehir devletlerinde yönetici kişiye verilen bir unvan olarak gözükmektedir. Buna göre Şah unvanı daha geniş bir kitleyi idare altına alan kişiyi simgelerken, Mir unvanı daha küçük ve yerel bir yöneticiyi simgelemektedir. Daha çok Kırgızlarda görülen kadı ve aksakallar da Mir unvanı ile benzer bir hiyerarşiye sahip olarak yerel bir bey ve yöneticiyi simgelemektedir.

bulunmaktadır. Sha-ana adı verilen bir diğer grup, Mir'in akrabalarının soyundan geldiklerine inanılan kişilerden oluşmaktadır. Bu grubun akraba evliliği dışına çıkarak soyu karıştırdığı ve bu sebeple Mir soyundan çıkarıldıkları düşüncesi bulunmaktadır. Hayberi adı verilen bir diğer grubun Mir'in saray görevlilerinden oluştuğu iddia edilmektedir. Hayberilerin soyunun Hayberli bir adamdan geldiğine ve bu adamın Mir'in kızıyla evlenerek ayrı bir soy ağacı oluşturduğuna inanılmaktadır. Son olarak Vahanlı yerel halkın oluşturduğu "kheek" adı verilen sınıf bulunmaktadır. Vahanlı yerel halkı oluşturan bu sınıfın atalarının bilinmediğine fakat ortak bir atadan geldiklerine inandıkları aktarılmaktadır.³⁹⁵

Yakın tarihte yapılan bir başka çalışmada Badahşan bölgesinde yaşayan halkın karışık bir soya sahip oldukları öne sürülmektedir. Avrupalılara benzer fiziksel özelliklere sahip oldukları ifade edilerek Büyük İskender'in askerlerinin soyundan geldikleri iddia edilmektedir. Buna göre Büyük İskender'in ordusundaki etnik anlamda karışık asker topluluğu bölgedeki yerli kadınlarla evlenerek burada homojen yapıda bir soy oluşmasına sebep olduğu görüşü bulunmaktadır.³⁹⁶

Vahan bölgesinde Orta Çağ'ın sonlarına kadar siyapoş olarak adlandırılan bir halkın yönetici zümre olarak yaşadıkları aktarılmaktadır. Siyapoş olarak adlandırılan bu toplumun siyah giyinen ve ateşe tapan bir toplum olduğu ifade edilmektedir. Yakın tarihte yapılan bir çalışmada Çitral'de bulunan Rumbur ve Bumberet kasabalarında siyah giyinen ve Kalaşi adı verilen bir topluluk olduğu ve bu topluluğun Badahşan İsmaililerinin görünümüyle aynı olduğu ifade edilmektedir. Aynı toplumun kendi soylarını Büyük İskender'e dayandırdıklarına dikkat çeken yazar, Vahanlıların daha geniş bir coğrafyaya yayıldıklarını ifade etmektedir.³⁹⁷

Olufsen, Pamir bölgesinin batı kesimlerinde yer alan ovalarda yaşayan Taciklerin, Türklerle birbirine karıştıklarını, Şugnan ve Vahan'da yaşayan insanların da Tacikler olduklarını belirtmektedir. Ovalarda yaşayan Taciklerin aksine, dağlarda yaşayan Taciklerin saf bir genoma sahip olduklarını ifade eden Olufsen, bu insanları dağ Tacikleri olarak ifade etmektedir. Olufsen kafatası yapısına göre Keltlere benzer olarak gördüğü tüm halkları Kelt kökenlerine dayandırdığını ifade ederek Tacikleri de Keltlere

³⁹⁵ M. Nazif Shahrani, *The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers and War*, University of Washington Press, Seattle 2002, ss. 55-57.

³⁹⁶ Zahide Ay, "The Wakhis of Gojal (Upper Hunza): An Historical Analysis Within the Context of Ismailism in Badakhshan", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, S. 19, 2019, s. 89.

³⁹⁷ Ay, *a.g.m.*, 2019, ss. 89-90.

dayandırmaktadır. Wu-sunların da dağ Taciklerinin ataları olabileceğini belirtmektedir.³⁹⁸ Vahanlılar ise kendilerinin Büyük İskender'in soyundan geldiklerini ileri sürmektedirler.³⁹⁹

Cobbold'un aktardığı bilgilere göre XIX. yüzyılın son çeyreğinde Vahanlıların nüfusu büyük ölçüde azaldı. Eski zamanlarda bölgede bin hane bulunurken, Cobbold'un seyahati sırasında Vahan'da yalnızca beş yüz hane bulunmaktaydı. Yarkent'in Sanju mevkisinde yaşayan Vahanlılar bulunuyordu. Burada Vahanlıların bir kolonisi vardı ve Fateh Ali Şah döneminde elli aile buradan Sarıkol Vadisi'ne göç etti. Vahanlıların kökenlerinin bölgeye toplaşıp yerleşen gezginlerin soyundan geldiklerine dair bir görüş bulunmaktaydı. Kendi içlerinde yerel beyler tarafından yönetilen Vahanlılar, Bombay'da ikamet eden Ağa Han adında bir kişiyi de dini liderleri olarak kabul ediyorlardı. Komşu bölgeleri olan Şugnan, Roşan, Çitral, Munjan ve Sanglig gibi yerlerde yaşayan halklar gibi onlar da Bombay'daki dini liderlerine vergi veriyorlardı.⁴⁰⁰

Ağa Han unvanı daha eski zamanda İran sarayında asalet sahibi kişilere verilen bir unvandı. 1817 yılında Nizârî İsmailîlerinden Hasan Ali Şah'ın imam olmasının ardından İran Şahı Feth Ali Şah'ın kızı ile evlenmesinden sonra Ağa Han unvanı ile tesmiye olundu. Hasan Ali Şah'tan sonra da kendi soyundan gelen imamlara aktararak devam etti. Hasan Ali Şah, Feth Ali Şah'ın ölümünden bir süre sonra İran Devleti ile arasında çıkan problemlerin sonucunda isyan ederek bağımsızlık hareketine başladı ancak İran Devletine karşı başarı sağlayamayınca kaçarak Hindistan'ın Sind kentine gitti. 1845 yılına gelindiğinde Bombay'a giderek burada teşkilatlandı ve Nizârî İsmâilî inancının yeni merkezi haline getirdi.⁴⁰¹

1883 yılına gelene kadar Vahan bölgesi, soydan gelen bir yönetim erkiyle bölgede hüküm süren bir Mir tarafından yönetiliyordu. Bölgede hâkim güç olan Vahan Mir'i Ali Mardan Şah, Afgan hükümdarı Abdurrahman'ın Vahan bölgesine yaptığı işgal hareketinden kaçınmak amacıyla Çitral'e göç etmişti. Afganların bölgede hâkim güç olmasından sonra bölge kuzey ve güney olarak ikiye bölündü. Kuzey kısmı Rus hâkimiyeti altında kalırken, güney kısmı Afgan hâkimiyeti altındaydı.⁴⁰²

³⁹⁸ Olufsen, a.g.e., ss. 217-218.

³⁹⁹ Ay, a.g.m., s. 156.

⁴⁰⁰ Gordon, a.g.e., s. 134.

⁴⁰¹ Mustafa Öz, "Ağa Han", *İslam Ansiklopedisi*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1988, ss. 453-455.

⁴⁰² Nadeem Shafiq Malik, "Wakhan: A Historical and Socio-Economic Profile", *Pakistan Institute of International Affairs*, Vol. 64, 2011, s. 55.

Vahan hükümdarı Mir Ali Mardan Şah, Afgan ilerlemesinden sonra 1883 yılında bölgeyi terk ederek önce Çitral'e, ardından İngiliz ve Keşmir hâkimiyeti altında bulunan Gilgit'in bir parçası olan İşkoman'a sığındı. Mir Ali Mardan Şah'ın yanında kendisini takip eden Vahanlılar da bulunuyordu. Vahan'ın dörtte bir nüfusu Mir'in peşinden gitti.⁴⁰³ Afganlar tarafından işgal edilmesinin ardından Vahan bölgesi, Afgan hükümdarı Mir Muhammed Şah tarafından en büyük oğlu olan Sultan Şah'ın idaresi altına verildi.⁴⁰⁴

Hunza ve Vahan hükümdarları arasında evlilik ile oluşturulan akrabalık ilişkileri bulunmaktaydı. Bu ittifaklar sayesinde Vahan'dan Hunza Bölgesi'ne giden insanlar burada güvenli bir şekilde karşılanıyorlardı. Bununla birlikte Vahanlılar için Hunza'dan ihtiyaç duyulan gıda maddeleri ve hayvansal ürünler temin ediliyordu.⁴⁰⁵ Yukarı Hunza mevkisinde yaşayan “Gocal/Gojal” Kırgızları İsmâîlî inancını benimseyerek asimile oldular ve Vahanlılaştılar.⁴⁰⁶

⁴⁰³ Kreutzmann, *a.g.m.*, s. 6.

⁴⁰⁴ Uğurcan Kaymaz, *XIX. Yüzyılda Badahşan*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2021, s. 20.

⁴⁰⁵ Kreutzmann, *a.g.m.*, s. 12.

⁴⁰⁶ Ay, *a.g.m.*, s. 160.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PAMİR BÖLGESİNDE KÜLTÜREL HAYAT

1. KIRGIZLARIN KÜLTÜREL HAYATI

1.1. PAMİR KIRGIZLARININ YURTLARI

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar bölgenin kuzey ve doğu kesimlerinde göçebe bir hayat sürüyorlardı. Bölgenin kuzey kesimlerinde ve Alay Vadisi'nde yaşayan Kırgızlar kış aylarında daha alçak bölgelere göç ederek göçebe bir yaşam sürdürüyorlardı. Bölgenin doğu kesimlerinde yer alan Tagdumbaş, Taşkurgan, Tagarma ve Sarıkol mevkilerinde yaşayan Kırgızlar ise kış aylarını bölgenin alçak kesimlerinde geçirirken yaz aylarında Pamir bölgesinin daha iç kesimlerine göç ediyorlardı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde bölgenin kuzey kesiminde yer alan Alay Dağları ve Alay Vadisi civarında yaşayan Kırgızlar bölgeye yayılmış bir vaziyette yaşıyorlardı. Hedin'in verdiği bilgilere göre Daroot-Kurgan, Kök-Su, Kızıl-Unkur, Altın-Dara, Tuz-Dara, Kaşka-Su ve Ciptik mevkilerinde yaşayan Kırgız toplulukları bulunmaktaydı.⁴⁰⁷

Pamir bölgesinin doğu kesimi genel olarak Tagdumbaş Pamir olarak adlandırılan bir yerdi. Hedin'in verdiği bilgilere göre bu bölgede ağırlıklı olarak Kırgızların yaşam alanları görülürken Sarıkol mevkisinde Taciklerin yaşadıkları yerler de vardı. Vahandan kaçak olarak gelen kişiler de bu bölgeye yerleşiyorlardı.⁴⁰⁸ Hedin'in verdiği bilgilere göre Sarıkol mevkisinde yaşayan Tacikler, Kırgızlara yakın komşu köylerde yaşıyorlardı.⁴⁰⁹ Yine Hedin'in verdiği bilgilerde bölgenin doğu kesimlerinde yer alan Tagarma ovasında da Kırgızlarla komşu olarak yaşayan Taciklerin bulunduğu görülmektedir.⁴¹⁰

Hedin'in aktardığı bilgilere göre yaşadıkları coğrafyayı çok iyi bilen Kırgızlar, dış dünya hakkında çok bilgisizlerdi. Bölgelerine gelip giden seyyahlar ve tüccarlarla yaptıkları sohbetler vasıtasıyla Rusya, İngiltere ve Çin gibi büyük devletler ile komşuları hakkında bilgi sahibiydiler. Ancak ilgilerini çekmediği için önemsemiyorlardı. Dünyanın düz olduğuna ve çevresinin denizle kaplı olduğuna inanıyorlardı.⁴¹¹

Göçebe bir kültürün temsilcisi olan Kırgızların yaşadıkları coğrafyada yerleşik olmamaları sebebiyle eğitim almaları ve dünya hakkında bilgi sahibi olmalarının dönemin

⁴⁰⁷ Hedin, a.g.e., s. 174.

⁴⁰⁸ Curzon, a.g.e., s. 19.

⁴⁰⁹ Hedin, a.g.e., ss. 349-350.

⁴¹⁰ Hedin, a.g.e., s. 277.

⁴¹¹ Hedin, a.g.e., s. 427.

şartlarına göre mümkün olmadığı bilinmektedir. Hayatları genel olarak yaşamlarını sürdürme odaklı olan Kırgızların yaşadıkları yerler her yıl belirli göç noktaları arasında yer değiştirmekten ibarettir. Yaz aylarında daha yüksek yerlere, kış aylarında ise daha alçak vadilere göç ederek yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

1.2. FİZİKİ VE KARAKTER ÖZELLİKLERİ

1.2.1. Fiziksel Özellikleri

Seyahatnamelerden elde edilen bilgilerde Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar hakkında ayrıntılı bir fiziksel değerlendirme yapılmadığı görülmektedir. Ancak seyyahlar karşılaştıkları bazı Kırgızları bireysel olarak değerlendirmişlerdir.

Robertson, Pamir bölgesinde yaşayan göçebe nüfusun Kırgız ve Kıpçaklardan oluştuğunu ve bu insanların görünüşlerinin Moğollara çok benzediğini ifade etmektedir. Bölgede yaşayan Kırgızları Türk kökenli ancak karışık bir ırk olarak değerlendirmiştir.⁴¹²

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Orta Asya’da seyahatlerde bulunan Carpenter, Pamir bölgesi dışında gördüğü Kırgızların fizyonomisiyle ilgili verdiği bilgilerde yüksek elmacık kemikli, küçük ve eğik gözlü ve bakır rengine yakın bir ten rengine sahip bir halk olarak tanımlamıştır.⁴¹³ (Bkz. Ek- 24).

Bonvalot Pamir bölgesindeki seyahati sırasında karşılaştığı bir Kırgız’ın İçkilik⁴¹⁴ Kırgızlarından Teyitlere mensup olduğunu ifade etmektedir. Kısa boylu, ufak tefek ve şişman bir adam olduğunu, geniş yüz hatlarına sahip olduğunu belirtmektedir.⁴¹⁵

Bonvalot Özbeklerle ilgili bilgi verirken Tanrı Dağları civarında yaşayan Kırgızlara benzemediklerini ifade etmektedir. Ancak yine de Kırgızlar gibi iri kemiklere, geniş yüzlere ve çıkık elmacık kemiklerine sahip olduklarını belirtmektedir. Ayrıca Özbeklerin uzuvlarının daha büyük olduğunu ve büyük gözlere sahip olduklarını ilave etmektedir.⁴¹⁶ Bonvalot’un bu ifadelerinden Tanrı Dağları civarında yaşayan Kırgızların çıkık elmacık kemiklere, geniş bir yüze ve küçük gözlere sahip oldukları anlaşılmaktadır.

⁴¹² Robertson, a.g.e., s. 10.

⁴¹³ Frank G. Carpenter, *Travels Through Asia With The Children*, American Book Company, New York 1898, s. 300.

⁴¹⁴ Kırgız boylarının bir araya gelerek oluşturduğu İçkilik Kırgızları birliği, Türk boyları veya Moğol-Tatar boylarına mensup boylardan kabul edilmektedir. İçkilik ifadesi “içeriye dahil olan” anlamına gelir. İçkilik Kırgızları Kandılar, Töles, Teyit, Cöökese, Bostan, Noykot, Kıpçak, Avat ve Nayman boylarından oluşmaktadır. Timurlan Omorov, *Kırgız Şecerelerine Göre Türk Boyları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, ss. 62-63.

⁴¹⁵ Bonvalot, a.g.e., s. 64.

⁴¹⁶ Gabriel Bonvalot, *Through The Heart Of Asia Over The Pamir To India*, Chapman And Hall, London 1889, s. 224.

Hedin, Pamir bölgesinde karşılaştığı Tugul Bey adında Kara Teyitlere mensup bir Kırgız beyi hakkında bilgi verirken iklimin sertliğinden ve yaşam koşullarından dolayı vücutlarının dirençli olduğunu ve ileri yaşlara kadar yaşadıklarını belirtmektedir.⁴¹⁷ Younghusband, Pamir Kırgızlarının yaşadıkları iklim ve coğrafi koşullar sebebiyle kaba ve dayanıklı insanlar olduklarını ama savaşma yeteneklerinin olmadığını belirtmektedir.⁴¹⁸

Murray'nin seyahati sırasında bir düğünde gördüğü gelin hakkında vadide gördüğü tek güzel kadın olduğunu söylediği görülmektedir.⁴¹⁹ Murray'nin bu ifadesine göre Kırgız kadınlarının görünüşleri hakkında olumlu düşünmediği ve güzel bulmadığı anlaşılmaktadır.

Güncel bir çalışmada verilen bilgilere göre Pamir bölgesinin dışında Fergana Vadisi'nde yaşayan kadınlar genel olarak kısa boylu ve kahverengi gözlükten burada yaşayan Kırgız kadınlarının nispeten daha uzun boya ve renkli gözlere sahip oldukları ifade edilmektedir.⁴²⁰

Hedin'in verdiği bilgilere göre Kırgızlar, yaşadıkları coğrafyanın fiziki koşulları sebebiyle görme kabiliyetleri gelişmiş bir toplumdur. Yabancı bir kimsenin göremeyeceği uzaklıkları görebilen gözlere sahiplerdi. Aynı zamanda yaşadıkları coğrafyayı çok iyi bilirlerdi ve geceleri bile yanılmadan gidecekleri yeri kusursuz bir şekilde bulurlardı. Hedin, Kırgızların görme yeteneklerini anlatırken ufuktaki bir atın rengini seçebilen bir Kırgız'ın karşısındaki kişinin daha varlığından bile haberdar olmayabileceğini belirtmektedir.⁴²¹

Eski Çin kaynaklarına göre Kırgızlar kırmızı saçlı ve yeşil gözlü bir halktı. İslam tarihçilerinin eserlerinde de bu tanımlamaya rastlanmaktadır. Güncel bir çalışmada İbn Mukaffa'dan aktarma yapan Gerdizi'nin verdiği bilgiler aktarılırken Kırgızların kırmızı saçlı, kırmızı yüzlü ve gök gözlü bir halk oldukları ifade edilmektedir.⁴²²

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Pamir bölgesinde seyahat eden seyyahlar, burada gördükleri Kırgızları bütün olarak incelemek yerine karşılaştıkları Kırgızlar hakkında

⁴¹⁷ Hedin, a.g.e., s. 318.

⁴¹⁸ Younghusband, a.g.e., s. 297.

⁴¹⁹ Murray, a.g.e., V. II, s. 119.

⁴²⁰ İlker Türkmen, *XIX. Yüzyılda Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2019, ss. 249-250.

⁴²¹ Hedin, a.g.e., ss. 42-43.

⁴²² Seyfettin Erşahin, "Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXIX, 1999, s. 396.

bilgi vermişlerdir. Robertson'ın verdiği bilgiler ile Carpenter'ın verdiği bilgiler mukayese edildiğinde Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlarla, bölgenin dışında yaşayan Kırgızların fizyonomisinin birbirlerine benzediği görülmektedir. Ancak diğer seyyahların verdikleri bilgiler bireyler üzerine olması sebebiyle daha geniş bir mukayese yapmak mümkün değildir.

1.2.2. Karakter Özellikleri

Kırgızların karakter özellikleri ile ilgili seyyahlar farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Pamir bölgesini ziyaret eden seyyahlardan bazıları Kırgızlar için güzel şeyler söylerken bazıları bu halkın kötü özelliklerini ön plana çıkarmıştır. Bunun altında yatan sebepler seyyahların Türklere karşı bakış açısı sebebiyle siyasi olabileceği gibi seyahatleri sırasında yaşadıkları bazı olumsuzluklar da menfi yorumlara sebep olmuş olabilir.

Younghusband, Pamir Kırgızlarının tembel insanlar olduklarını ve yabancı bir insanın kendileri üzerinde ilgi duymasını sağlayacak herhangi bir özelliklerinin olmadığını ifade etmektedir.⁴²³

Hedin, Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızları değerlendirirken karakter olarak sıcakkanlı ve misafirperver bir topluluk olduklarını belirtmektedir. Yaşadıkları bölgelerde seyahat eden seyyahların yabancılık çekmesine izin vermediklerini belirten seyyah, her türlü yardımı yapmalarının yanı sıra yemeklerini paylaşarak seyyahlar için büyük ziyafetler verdiklerini ifade etmektedir.⁴²⁴

Murray, karşılaştığı yaşlı bir Kırgız'ın eğitimsiz ve cahil olmasına rağmen nezaketi ve misafirperverliğinin çok geniş olduğunu ve daha iyi eğitimli insanları utandıracak bir saray zarafetine sahip olduğunu ifade etmektedir.⁴²⁵

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlarda da misafirperverlik önemli bir husustu. Kırgızları başka milletlerden ayıran temel özelliklerden biri misafirperver bir millet olmalarıydı. Misafirin Allah tarafından gönderildiğine ve misafir ağırlamanın kutsal olduğuna inanılırdı. Bu gelenek özel olarak davet edilen misafirlerle sınırlı değildi. Rastgele gelen insanları da Tanrı misafiri olarak kabul ederek bu kişilere de hürmet gösterilirdi.⁴²⁶

⁴²³ Younghusband, a.g.e., s. 297.

⁴²⁴ Hedin, a.g.e., s. 282.

⁴²⁵ Murray, a.g.e., V.II, ss. 9-10.

⁴²⁶ Kemal Polat, Salihe Esen, "Kırgız Türkleri'nin Hayatında Gelenek ve İnanışların Rolü", *Universal Journal of Theology*, S.1, 2016, ss. 25-26.

Hedin, Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızları ilkel bir ortamda yaşamaları sebebiyle yarı vahşi olarak değerlendirirken, yetenekli ve iyi huylu bir halk oldukları görüşünde bulunmuştur. Kendilerine “Kaisak”⁴²⁷ dediklerini aktaran Hedin, bu ifadenin cesur savaşçı anlamına geldiğini belirtmiştir. Kırgızların bozkırlardaki yalnız yaşamlarından memnun olduklarını, özgürlüğü sevdiklerini ve hiçbir otoriteyi kabul etmediklerini, kasabalarda yaşayanları ve tarımla uğraşanların hor görüldüklerini belirtmiştir. Konuşma dillerinin kelime zenginliğine sahip olmadığını ve konuşurlarken beden dillerini de kullanarak hareketlerle anlaşma sağladıklarını ifade etmiştir.⁴²⁸ Hedin, Tugul Bey adında Kara Teyitlere mensup bir Kırgız beyi hakkında bilgi verirken akli ve bedeni sağlam bir kişi olarak tanımlamaktadır.⁴²⁹

Robertson, Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların nüfuslarının çok az olmasına rağmen bölgede yaşayan diğer halklardan daha cesur ve savaşçı olduklarını belirtmektedir.⁴³⁰ Robertson’ın Kırgızlar hakkındaki cesur ve savaşçı kişiliğe sahip oldukları görüşü, Hedin’in verdiği bilgilerle uyumaktadır.

Robertson’a göre Kırgızlar karakter olarak çok dürüst insanlardı. Tüccarlar malları için ödeme alacakları zaman sonraki yıla bırakmaktan çekinmezlerdi zira sonraki yıl yine aynı bölgede kamp kuracak olmaları sebebiyle kendilerine borcu olan kişiyi tekrar gördüklerinde alacaklarını tahsil edebileceklerini bilirlerdi. Özgürlüğe önem veren bu halkın içinde köle alıp satma gibi bir uygulama yok denecek kadar azdı. Alkol alarak sarhoş olmaktan çekinmezlerdi. Günlük yaşamlarında aşırı derecede pis insanlardı. Refahı ve zenginliği kaçıracığına inandıkları için temizlik yapmanın yanlış olduğunu düşünüyorlardı. Yas tuttıkları zaman bir yıl boyunca kıyafetlerini yıkamıyorlar ve değiştirmiyorlardı. Kadınlar, günlük hayatlarında ağır işlerin çoğunu üstlenirlerdi. Ayrıca Çinlilerin Kırgızlar hakkındaki görüşleri zalim, vahşi ve yağma bağımlısı oldukları yönündeydi.⁴³¹ Ancak bu bilgilerin doğrulukları şüphelidir. Özellikle Çinlilerin Kırgızlar hakkındaki görüşleri, Kırgızlar üzerinde egemenlik kurma arayışı içerisinde olmalarından kaynaklanıyor olması muhtemeldir.

⁴²⁷ Kaisak ifadesi günümüzde kullanılan haliyle Kazak ifadesine karşılık gelmektedir. Rus seyyahlar XIX. yüzyıla kadar Kırgızlar için Kırgız-Kaisak (Kazak) olarak adlandırma yaparken XIX. yüzyıldan sonra yalnızca Kırgız kelimesi tercih edilmiştir.

⁴²⁸ Hedin, a.g.e., ss. 41-42.

⁴²⁹ Hedin, a.g.e., s. 318.

⁴³⁰ Robertson, a.g.e., s. 10.

⁴³¹ Robertson, a.g.e., ss. 39-40.

Robertson'ın Kırgızların dürüst ve güvenilir insanlar olduklarına dair görüşünün aksine Ralph Patteson Cobbold, Kırgızlarla ilgili olarak katıksız yalancı olduklarını ve mümkün olduğunca gerçekleri saptırdıklarını ifade etmektedir. Cobbold bu görüşü sunarken aynı zamanda Kırgızların Rus işgali sırasında gördüklerini iddia ettikleri zararın yalan olduğuna değinmiştir.⁴³² Cobbold gibi Littledale'de Kırgızlarla ilgili olumsuz ifadelerde bulunmuştur. Kırgızların açgözlü ve çileden çıkarıcı derecede katlanılmaz olduklarını ve kendi beyleri tarafından dolandırılıp aldatıldıkları için doğal olarak herkesin bir haydut olduğunu düşündüklerini ifade etmektedir.⁴³³

Bölgeye seyahat eden yabancı seyyahlardan tespit edilen, bölge halkının karakter özellikleri ile ilgili verdikleri bilgiler şüphelidir. Zira siyasi ve ideolojik önceliklerinden sıyrılmadan yorum yaptıkları gözlemlenmektedir. Bununla birlikte bölge halkıyla ilgili verilen bilgilerin, seyyahların siyasi amaçlarına yönelik şekillendirilmesi de mümkündür.

Güncel bir çalışmada Pamir bölgesinin dışında Buhara'nın kuzeyinde yaşayan Kırgızların genel olarak iyi huylu ve misafirperver olarak kabul edildiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte kurnaz ve meraklı insanlar oldukları söylenmektedir.⁴³⁴

Kırgızların geneli muhafazakâr karakter yapısına sahip insanlar olarak gelenek ve göreneklerine bağlıydılar. Birbirlerine kötü söz söylememek ve kalp kırmamak Kırgızlar için önemli bir husustu. Kalp kırdıkları taktirde nasiplerinin kapanacağına inanırlardı. Küçüklerin büyüklerine saygılı davranması güzel ahlak sahibi kişiler olarak yetişmelerini sağlardı.⁴³⁵ Murray'nin karşılaştığı yaşlı bir Kırgız'ı nezaket sahibi bir insan olarak ifade etmesi, Kırgızlarda görülen bu inancın eseri olması mümkündür.

1.3. GİYİM KUŞAM

Hedin'in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar, vücutlarının üst kısımlarını örtmek için halat adı verilen uzun bir ceket giyiyorlardı ve başlarına da sarık takıyorlardı. Hedin, Tagdumbaş mevkinde yaşadığını söylediği bir Kırgız komutanı olan Osman Bey'in, sınır muhafızlarının şefi olduğunu söylediği Yar Muhammed Bey'in ve bir mollanın giyimlerinden bahsederken üçünün de beyaz sarık taktıklarını ve yarı renkli uzun Kırgız paltosu olan halat giydiklerini aktarmaktadır.⁴³⁶

⁴³² Cobbold, a.g.e., s. 39.

⁴³³ Littledale, a.g.e., ss. 8-9.

⁴³⁴ Aysel Erdoğan, *İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2013, s. 38.

⁴³⁵ Polat, Esen, a.g.m., ss. 21-22.

⁴³⁶ Hedin, a.g.e., s. 208.

Pamir bölgesinde yaşayan diğer Kırgızlarda sarık takıldığı hakkında verilen bir bilgi bulunmaması sebebiyle sarığın yalnızca toplum içerisinde önemli bey ve komutanlar tarafından takılan bir nesne olduğu düşünülmektedir.

Gerard'ın verdiği bilgilere göre Kırgız erkekleri kenarları kürklü küçük şapkalar veya Kaşgar şapkası takıyorlardı.⁴³⁷ Gerard'ın verdiği bu bilgilerde ifade edilen kürklü küçük şapkalar veya Kaşgar şapkası bölgede yaşayan Kırgız halkı tarafından tercih edilen başlıklar olması muhtemeldir.

Güncel bir çalışmada Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlarda yaşlı insanların sarık adı verilen geleneksel bir başlık taktıkları ifade edilmektedir. Örtünmenin ise dini gereklilikten ziyade geleneksel karakter özelliklerinden kaynaklandığı belirtilmektedir.⁴³⁸

Bonvalot'un verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların vücutlarının üst kısımlarını soğuktan korumak için "becmet" adı verilen ve koyun derisinden yapılan bir tür kıyafetleri bulunuyordu. Kollarını soğuktan korumak için "touloup" adı verilen ve vücudun üst kısmından topuklara kadar uzanan pelerin benzeri oldukça bol bir kumaş kullanıyorlardı. Vücutlarının alt kısımları için ise astarlı ve deri pantolonlar giyiyorlardı. Başlarının üzerinde kulaklarından aşağı sarkan koyun derisinden yapılan bir başlık ve onun da üzerinde öne sabitlenen "malakai" adında yün bir başlık takıyorlardı.⁴³⁹ (Bkz. Ek-22).

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar ayaklarına keten veya yünden yapılmış şeritler sararlardı ve bir tür uzun keçe çorap giyerlerdi.⁴⁴⁰ Gerard'ın verdiği bilgilere göre ise ayakları için sadece keçe çorap ve uzun deri bir çizme giyiyorlardı. Ayrıca ayakları için bu giyimi tercih eden yalnızca Kırgızlar değildi. Bölgede bulunan Ruslar, Kazaklar ve Kalmuklar da bu şekilde giyiniyorlardı.⁴⁴¹

Murray'nin verdiği bilgilere göre Kırgız kadınları erkekler kadar özgür yaşayan insanlardı. Erkekler gibi giyinen Kırgız kadınları uzun çizmeler ve koyun derilerinden yapılan kıyafetler giyiniyorlar ve peçe takmıyorlardı. Pamir bölgesinin güney

⁴³⁷ Gerard, a.g.e., s. 45.

⁴³⁸ Erdem, a.g.e., s. 259.

⁴³⁹ Bonvalot, a.g.e., s. 42.

⁴⁴⁰ Olufsen, a.g.e., ss. 63-64.

⁴⁴¹ Gerard, a.g.e., s. 13.

kesimlerinde ve Sarıkol mevkisinde yaşayan Kırgız kadınları kürkten yapılan küçük şapkalar takıyorlardı.⁴⁴² (Bkz. Ek-25).

Gerard'ın verdiği bilgilere göre Kırgız kadınları ayak bileklerine kadar uzanan uzun dar bir elbise giyiyorlardı. Ayrıca bütün Kırgız erkek, kadın ve çocukları uzun Rus çizimleri giyiyorlardı. Kırgız kadınları başlarını bir örtüyle örtüyorlardı.⁴⁴³

Gordon'un verdiği bilgilere göre kadınlar başlarını kapatmak için bir bezi ikiye katlayarak başlarının üzerine örterler ve başka renkli bir başlığın üzerine katlarlardı. Son olarak da çenelerinin altından düğümü geçirerek tamamlarlardı. Elbiseleri beyaz ve renkli pamuklu kumaşlardan olurdu ve kışlık giyim usulüne uygun tercih edilirdi. Üzerlerine giydikleri cübbeyi göğüsleri üzerinde sabitlemek amacıyla kullandıkları şal iğnesi Kırgız kadınlarının kullandıkları tek takıydı.⁴⁴⁴

Pamir bölgesi dışında yaşayan Kırgız kadınlarıyla ilgili bilgiler veren Carpenter, diğer Müslüman topluluklarda olduğu gibi yüzlerini tamamen kapatmadıklarını ifade etmektedir. Ayrıca takılara meraklı olduklarını, yüzlerini pudralayıp boyadıklarını ve saçlarını daha uzun göstermek amacıyla buklelerine at kılı ve kurdele ördüklerini ifade etmektedir.⁴⁴⁵ Pamir bölgesinin dışında şehir hayatında yaşayan Kırgız kadınlarının bölgede yaşayan hemcinslerine göre takıya meraklı olmaları ve süslenmeye önem vermeleri dikkat çekicidir. Bu durum Pamir bölgesinde yaşayan Kırgız kadınlarının, bölgenin dışında yaşayan Kırgız kadınlarından daha zorlu bir hayata sahip olmaları ve daha fakir olmalarıyla açıklanabilir.

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlardan genel olarak bahseden Soltonoyev, Kırgızların deriyi işleyerek kaftan, pantolon, başlık ve çizme diktiklerini ve bunları giydiklerini ifade etmektedir. Kaftan dışındaki tüm giysileri şalvarın içine sokarak giydiklerini belirten Soltonoyev, Kırgız kadınlarının pamuk kullanılarak imal edilen eleçek adı verilen bir başlık taktıklarını ayrıca belirtmektedir. Zengin Kırgız kadınlarının başlıklarına turna kuşu tüyünden, fakir Kırgız kadınlarının ise baykuş tüyünden süsleme taktıklarını ifade etmektedir.⁴⁴⁶

⁴⁴² Murray, a.g.e., V.II, ss. 244-245.

⁴⁴³ Gerard, a.g.e., ss. 44-45.

⁴⁴⁴ Gordon, a.g.e., ss. 33-34.

⁴⁴⁵ Carpenter, a.g.e., s. 300.

⁴⁴⁶ Belek Soltonoyev, *Kırgız Tarihi 1-2. Kitap*, (Ed: Hakan Coşgunarslan), çev: Mayramgül Dıykanbayeva, Kömen Yayınları, Ankara 2018, s. 16.

Carpenter Pamir bölgesi dışında yaşayan Kırgızların kıyafetleriyle ilgili bilgi verirken hem kadınların hem de erkeklerin sarı veya kırmızı renkli deri pantolonlar giydiklerini ve bellerine kuşak bağladıklarını ifade etmektedir. Bu kıyafetin üzerine ise belden kemerle bağlanan uzun bir elbise giydiklerini belirtmektedir. Ayrıca kadınların pantolon ve uzun elbiseleri ile birlikte dar bir gömlek giydiklerini ifade etmektedir.⁴⁴⁷

Güncel bir çalışmada Buhara'da yaşayan Kırgız kadınlarının beyaz pamuktan giysiler giydikleri ifade edilmektedir.⁴⁴⁸ Başlarına ise konik biçimli, bele doğru inen ve örtünün düşmemesini sağlayan bir çeşit başlık taktıkları belirtilmektedir.⁴⁴⁹

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların, yaşadıkları coğrafi ortam ve iklim özelliklerine uygun olarak kışlık tarzda bir giyim tercih ettikleri görülmektedir. Ayrıca bölgenin dağlık yapısı ve dünyaya kapalı bir coğrafya olması sebebiyle şehirlerde yaşayan soydaşlarından farklı giyim tercih etmek zorunda kaldığı görülmektedir. Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların giyimleri genel olarak hayvan kürk ve derilerinden oluşurken, bölge dışında şehirlerde yaşayan Kırgızların kıyafetlerinde pamuk kullanılması dikkat çekicidir. Ancak Soltonoyev'in verdiği bilgilerde Pamir bölgesinin dışında yaşayan bazı Kırgızların göçebe kültür etkisini sürdürerek besledikleri sürü hayvanlarının kürk ve derilerinden imal ettikleri kıyafetleri ve çizmeleri tercih ettikleri de görülmektedir.

1.4. DİL

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların dilleri ile ilgili seyyahlar tarafından verilen bilgiler çelişkilidir. Teğmen Robertson, Kırgızlarla ilgili verdiği bilgilerde bu halkın Türkçe'nin Uygur lehçesini kullandığını ve Kaşgar'da konuşulan dile benzediğini belirtmektedir. Farsça ve Arapçadan az sayıda kelime alan bu dilin temel olarak ilkel Türkçeden oluştuğunu ve Moğolcadan çok miktarda kelime aldığını ifade etmektedir.⁴⁵⁰

Murray, Kırgızların Türkçe konuştuklarını ancak İstanbullu bir Türkün Türkçesi ile çok az benzemesi sebebiyle halk arasında iletişim kuramayacağını ifade etmektedir.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ Carpenter, a.g.e., s. 300.

⁴⁴⁸ Dilara Bayrak, "XIX. Yüzyıl'da Bazı Batılı Seyyahların Gözüyle Batı Türkistan'da Türk Kadını", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXIX, S. 67, 2020, s. 298.

⁴⁴⁹ Bayrak, a.g.m., s. 299.

⁴⁵⁰ Robertson, a.g.e., s. 37.

⁴⁵¹ Murray, a.g.e., V.II, s. 306.

Ancak Olufsen, Pamir Kırgızlarının kullandıkları konuşma dilinin Osmanlı Türkçesi'ne çok benzeyen bir Türk lehçesi olduğunu belirtmektedir.⁴⁵²

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar Teyit, Kesek, Kıpçak ve Nayman boylarına mensuplardı. Bu boyların tümü Kırgız boy sisteminde İçkilik Kırgızları birliğine dahildi. Yakın tarihlerde yapılan çalışmalara göre Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların İçkilik ağzı ile konuşan çeşitli boylardan oluşmaları sebebiyle İçkilik ağzının bir alt ağızlar birliğini kullandıkları ifade edilmektedir. Bu sebeple bölgede yaşayan Kırgızların dillerinde aynı kelimenin farklı şekillerde kullanıldığı görülmekteydi. Ancak bu durum konuşurken dillerinde belirgin bir lehçe farkı oluşturmuyordu. İçkilik ağzına göre yuvarlak ünlüler olan “ow”, “öw”, “uw,” “üw” gibi kayan sesli harfler ve “æ” ünlüleri bulunuyordu. Diğer ağızlardan bir diğer farklılığı ise “o” ünlüsünün İçkilik ağzında bulunmasıydı. Bu da “a” ünlüsünün dudak ünsüzlerine dönüşmüş bir çeşididir. Örnek olarak “bor” ifadesi “var”, “non” ifadesi “ekmek”, “qırır” ifadesi “kara”, “böş” ifadesi “baş” anlamlarına gelmektedir.⁴⁵³

Kırgızistan'ın güneybatısında yer alan Batken vilayetinde Batken, Kadamcay ve Leylek rayonları, Oş vilayetine bağlı Nookat rayonu, Hocent, Cergetal, Murgab bölgelerinde İçkilik Kırgızları olarak tanımlanan grup halen yaşamaktadırlar. Ayrıca Kırgızistan'ın Calalabat şehrine bağlı Suzak rayonunda yer alan birkaç köy halkı da kendilerinin İçkiliklerden olduklarını ifade etmektedir. Doğu Türkistan'da bulunan Kaşgar şehri civarında da İçkilik Kırgızlarına dahil olan bazı kabilelerin bulunduğu bilinmektedir. İlaveten Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlardan Türkiye'ye göç ederek Van Ulupamir'e yerleşen Kırgızlar da İçkilik Kırgızlarına mensupturlar.⁴⁵⁴ Pamir bölgesinden Türkiye'ye göç eden Ulupamir Kırgızlarının İçkilik Kırgızlarına mensup olmaları, XIX. yüzyılın son çeyreğinde bölgede yaşayan Kırgızların İçkilik ağzı konuştukları görüşünü dikkate değer kılmaktadır.

Pamir bölgesinde yaşayan halklar, yaşadıkları bölgelere kendi dillerine özgü isimlendirmelerde bulunuyorlardı. Kırgızlar kendi yaşadıkları mevkilerde bulunan dağ, nehir, dağ geçidi gibi coğrafi noktalara Türkçe isimler veriyorlardı. Aynı şekilde Tacikler de yaşadıkları mevkilerde bulunan coğrafi noktalara kendi konuşma dilleri olan Farsça isimler vermelerinden dolayı Kırgızların yaşadığı bir mevki ile Taciklerin yaşadıkları

⁴⁵² Olufsen, a.g.e., s. 63.

⁴⁵³ Ülkü Çelik Şavk, “Alt Ağızlar Grubu Olarak Pamir Kırgızcası”, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, C. I, S. 1, 2012, s. 58.

⁴⁵⁴ Rysbek Alimov, “Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubu Üzerine”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2011, ss. 25-26.

mevki arasında akan nehirler veya bulunan dağlar ve dağ geçitleri farklı isimlerle anılıyordu. Aksu olarak bilinen nehrin Tacikler tarafından Murgab olarak adlandırılması gibi çeşitli örnekler bulunuyordu.⁴⁵⁵

1.5. DİN VE İNANÇ

XIX. yüzyılın son çeyreğinde bölgeye giden seyyahların verdikleri bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar Müslüman insanlardı. Murray, Pamir Kırgızlarının inançlı, Sünni mezhebinden Müslümanlar olduklarını ve pagan olmadıklarını ifade etmektedir.⁴⁵⁶ Gerard, Nayman Kırgızlarının Türkçe'nin bir lehçesini konuşan Sünni Müslümanlar olduklarını ancak evlilik âdetlerinde Hristiyan ritüellerinin uygulandığını ifade etmektedir.⁴⁵⁷

Seyahati sırasında Kırgızlarla oldukça fazla vakit geçirerek Kırgızları inceleme fırsatı bulan Sven Hedin, Kırgızların zor bir durumda kaldıklarında “Bismillah” dediklerini ve işe o şekilde giriştiklerini ifade etmektedir. Bununla birlikte İslamiyet'te köpeğin pis bir hayvan⁴⁵⁸ olarak kabul edildiğini bilen Hedin, seyahati sırasında yanına aldığı bir köpeğin Kırgızlar arasında yaşadığı için çadıra girme alışkanlığının olmamasını, Kırgızların Müslüman olmaları ve köpeğe kirli bir hayvan olarak bakmalarını gerekçe göstermektedir.⁴⁵⁹ Ayrıca karşılaştığı Kırgızların dua edecekleri zaman dizleri üzerine çöktüklerini belirtmektedir.⁴⁶⁰

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların dini inançları hakkında edinilen bilgilerden bu insanların Sünni İslamiyet inancına sahip oldukları ancak dinin kurallarını yerine getirme konusunda yetersiz kaldıkları ve eski inançlarına dair uygulama ve ritüelleri günlük hayatlarında sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

Güncel bir çalışmada Bonvalot'tan yapılan bir aktarıma göre Pamir bölgesi dışında yaşayan Kırgızların İslamiyet'e candan bağlı olmayan ve din konusunda ilgisiz insanlar oldukları ifade edilmektedir. Bu durum bölgeden geçen seyyahların ortak bir görüşü olmakla birlikte makalede de değinildiği gibi Çokan Velihanov'un da bu söylemlerde olduğu görülmektedir.⁴⁶¹

⁴⁵⁵ Hedin, a.g.e., s. 187.

⁴⁵⁶ Murray, a.g.e., V.II, s. 117.

⁴⁵⁷ Gerard, a.g.e., s. 40.

⁴⁵⁸ Ali Bardakoğlu, “Köpek”, *İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002, ss. 251-252.

⁴⁵⁹ Hedin, a.g.e., s. 147.

⁴⁶⁰ Hedin, a.g.e., s. 152.

⁴⁶¹ Cihad Cihan, “XIX. ve XX. Yüzyılda Bazı Seyyahların Kırgızların Dinî Hayatlarına Dair Gözlem ve Değerlendirmeleri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.VIII, S.2, 2015, ss. 224-225.

Soltonoyev'in Pamir bölgesi dışında yaşayan Kırgızların inançları hakkında verdiği bilgilere göre Kırgızlar Müslüman olduklarını söylemelerine rağmen İslamiyet'in şartlarını öğrenememişlerdi. Eski inançlarından kalan uygulamaları devam ettirerek baksı, bübü ve falcıya inanmaya devam etmişlerdi.⁴⁶² Seyyahların verdikleri bilgilerde Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların da farklı bir durumda olmadıkları görülmektedir. Bu durum Kırgızların yaşadıkları coğrafyada dini öğretilerin yetersiz kaldığını göstermektedir. Özellikle Pamir bölgesinin dağlık ve soğuk iklime sahip yapısında bu durumun şaşırtıcı olmadığı söylenebilir.

Kırgızların İslamiyet'i benimsemeleri süreci farklı zamanlarda farklı boylar üzerinde gelişmiştir. Fergana Vadisi civarında ve bugünkü Güney Kırgızistan'da yaşayan Kırgızlar, dağlık olan Kuzey Kırgızistan'da yaşayan Kırgızlara göre daha erken bir dönemde İslamiyet'le tanışmışlardır. Bu sebeple Kırgızların inanç yapısı, Türkistan coğrafyasında yaşayan diğer Müslüman halklara kıyasla daha fazla eski inanç unsurlarını barındırmaktadır. Günümüzde de Güney Kırgızistan'da yaşayan Kırgızlar ile kuzey ve doğu bölgelerde yaşayan Kırgızların inanç yapısında farklılıklar görülmektedir.⁴⁶³

Pamir bölgesinin coğrafi olarak daha küçük ve az nüfuslu bir yer olması böyle bir ayrıma engel olmaktadır. Bölgede yaşayan Kırgızların tümünün göçebe bir kültüre sahip olmaları sebebiyle tüm göçebe topluluklar gibi dini öğretilerini tam anlamıyla öğrenemedikleri ve yaşayamadıkları görülmektedir.

1.5.1. Hurafeler

Teğmen Robertson, aktardığı bilgilerde Kırgızların Müslüman olduğunu söylemekle birlikte eski inançlarına ait unsurların da Kırgızlar arasında yaşatıldığını ifade etmektedir. Kötü ruhları kovmak için çeşitli ayinler yapan şamanlardan bahseden Robertson, ayrıca bir alıntıyla Bardasheff'in Kırgızların ateşe taptıklarını söylediğini aktarmaktadır.⁴⁶⁴

Kırgızların ateşe taptıkları hakkında aktarılan bilginin doğru olduğuna dair herhangi farklı bir görüş bulunmamaktadır. Ayrıca ateşperestliğin Türklerde yaygın olarak görülen bir inanç olmaması sebebiyle Kırgızların ateşe taptıkları yönünde yeterli bir kaynak değildir. İlaveten Kırgızların ateşe taptıkları görüşünde bulunan Bardasheff'in

⁴⁶² Soltonoyev, a.g.e., s. 19.

⁴⁶³ Cihan, a.g.m. 2015, s. 222.

⁴⁶⁴ Robertson, a.g.e., s. 39.

Zerdüştlük uygulamalarının devam ettiği Vahanlılarda görülmüş olabileceği ve bu kişilerin Kırgız sanılmış olması da mümkündür.

Murray, Yarkent Misyonu Raporu'ndan alıntı yaparak Kırgızların Sünni Müslüman olduklarını ancak dinin kuralları konusunda cahil olduklarını ve kuralların yerine getirilmesi konusuna çok önem vermediklerini aktarmaktadır.⁴⁶⁵

Kırgızların Muzdağ Ata Dağı'na karşı saygı duyduklarını aktaran Hedin, Kırgızların bu dağın çevresinden geçtiklerinde veya ilk gördükleri zaman dizleri üzerine çökerek dua ettiklerini ifade etmektedir.⁴⁶⁶ Eski Türk inanç yapısında dağ kültü adı verilen bir anlayışa göre dağların yüksekliği bakımından Tanrı'ya en yakın yerler olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca atalarının ruhlarının bu dağların çevresinde toplandığına inanılırdı. Bu sebeplerle dağlara karşı çok saygı duyarlardı.⁴⁶⁷ Hedin'in verdiği bilgilerde görülen Kırgızların Muzdağ Ata Dağı'na karşı duydukları bu saygının temeli eski Türklerde görülen dağ kültüyle ilişkilendirilebilir.

Hedin'in seyahati sırasında karşılaştığı Kırgızlara ait bir diğer inanç uygulaması da adak adamaya benzer bir ritüeldir. Koyun ve keçilerin kafatasları ile boynuzlarının, at ve yakların kuyruklarının ve beyaz bez parçalarının huş ağacının dallarına asıldığını ve bu yerin bir mezarlık olduğunu aktarmaktadır.⁴⁶⁸

1.5.2. Cenaze Adetleri ve Mezarlar

Hedin'in verdiği bilgilere göre bir Kırgız'ın ölmesi halinde öncelikle ölen kişinin vücudu yıkanılıyordu. Vücudun temizlenmesinden sonra temiz ve beyaz bir kıyafet giydiriliyordu. Son olarak keten ve keçelere sarılıyordu. Zeminin yaklaşık bir metre kazılmasıyla oluşturulan mezar yapısına gömülen cesedin bekletilmemesine ve mümkün olduğu kadar erken defnedilmesine özen gösteriliyordu. Ceset mezara yatırıldıktan sonra üzeri toprakla doldurulur ve etrafı taşla kaplanırdı. Ölen kişi eğer önemli bir kişiye mezarı dikdörtgen bir şekilde ve küçük bir kubbe ile belirginleştiriliyordu. Defin işleminin gerçekleşmesinden kırk gün sonra ölen kişinin yakınlarının mezarı ziyaret etmeye gelmeleri âdeti bulunmaktaydı.⁴⁶⁹ Hedin'in verdiği bu bilgilerde Kırgızların cenaze işlemlerinin İslami usullere göre gerçekleştirildiği görülmektedir. Ölen kişinin

⁴⁶⁵ Murray, a.g.e., V.II, s. 116.

⁴⁶⁶ Hedin, a.g.e., s. 218.

⁴⁶⁷ Sacide Çobanoğlu, "Abakan Türklerinin (Sagay) Destanlarında Halk İnançları Bağlamında "Dağ Kültü"", C.I, S.1, *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2020, s. 44.

⁴⁶⁸ Hedin, a.g.e., s. 278.

⁴⁶⁹ Hedin, a.g.e., ss. 420-423.

önemli bir kimse olması durumunda dikdörtgen biçimde yapılan ve bir kubbe ile belirginleştirilen mezarlar türbe geleneğini yansıtmaktadır.

Hedin'in verdiği bilgilere göre Kırgızlarda kutsal kabul edilen kişilerin mezarlarının etrafına hayvan boynuzları ve bez paçavralar asılması âdeti bulunmaktaydı.⁴⁷⁰ Bu uygulama ise Kırgızların Müslüman olmalarının yanı sıra eski inançlarına ait uygulamalarının toplum içerisinde yaşatılmaya devam ettiğini göstermektedir.

Gerard'ın verdiği bilgilere göre Çakmaktın Gölü'nün batı ucunda kerpiç kulübe kalıntıları ve dağınık mezar yerleri bulunmaktaydı. Kırgız beylerinin ölümünden sonra defnedildikleri bu mezarlar kubbe biçiminde ve kare yapıda inşa ediliyordu. Bey mezarlarının çevresinde daha mütevazı mezarlar da bulunmaktaydı. Önemli kişilerin mezarlarının çevresinde sıradan insanlara ait daha mütevazı yapılan mezar yerleri de bulunmaktaydı.⁴⁷¹ Bonvalot'un verdiği bilgilere göre sıradan halkın defnedildiği ve mütevazı olarak inşa edilen mezarların sonunda toprağa gömülmüş bazı taşlar bulunurdu ve bazılarının çevresi yün iplerle bağlanarak kazıklardan oluşan bir tür çit ile çevrilirdi.⁴⁷²

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızların mezarları ile ilgili olarak Henry Lansdel'den yapılan bir aktarımda yoksul Kırgızların mezarlarının basit bir tümsekten ibaret olduğu ifade edilmektedir. Ancak zengin Kırgızların mezarları kubbe biçiminde örtülerek yapıldığı, duvarlarının süslendiği aktarılmaktadır. Lansdel'den yapılan bir başka aktarımda ise Kırgızların mezarlarının yüksek yerlere yapıldığı ifadesi bulunmaktadır.⁴⁷³ Murray, Kırgızların önemli kişiler için yaptıkları kubbe yapılı mezarları Mısır ve Suriye'de görülen Arap şeyhlerinin mezarlarına benzetmektedir.⁴⁷⁴

Bonvalot, Aktaş'a giderken yolda gördüğü bir yapıyı yanında yardımcılığını ve rehberliğini yapan Satti Kul adındaki Kırgız'a sorduğunu ve bunların Teyit Kırgızlarının ünlü ve güçlü ailelere mensup üyelerinin anısına inşa edilmiş mezarlar olduğunu söylediğini aktarmaktadır. Teyitlerin mezarlığındaki anıtların Kırgız tarzında dört köşeli ve kubbe biçiminde olduğunu aktarmaktadır. Tümülüslerin inşa yönünün, ölen kişinin yüzünün kutsal şehre diğer bir ifadeyle kibleye dönük bir şekilde gömülmesi uygulaması vardı. Mezarın yüksekliğinin yaklaşık iki katı ve yaklaşık 10 metrelik bir cepheye sahip

⁴⁷⁰ Hedin, a.g.e., s. 167.

⁴⁷¹ Gerard, a.g.e., s. 22.

⁴⁷² Bonvalot, a.g.e., s. 158.

⁴⁷³ Cihan, a.g.m., 2015, ss. 229-230.

⁴⁷⁴ Murray, a.g.e., V.II, s. 108.

keçe ile örtülen türbeler inşa edilirdi. Kubbelerin tepesi sivri olarak inşa edilirken mimarisi basit bir biçime sahipti.⁴⁷⁵ Anıt mezarların en büyüğünün dört köşesinde güvercinler için bir oyuk bulunmaktaydı ve mezarın üzerinde arkar boynuzları bulunuyordu.⁴⁷⁶

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlarda mezar iç ve dış mezar olarak 1.5-2 m ölçüsünde kazılıyordu. Derinlik istenilen seviyeye ulaşıldıktan sonra mezarın ortasından kible yönünde bir dehliz açılarak buradan da yine kazılan yer büyüklüğünde ayrıca bir yer kazılarak lahit haline getiriliyordu. Kazma işleminin bitmesinin ardından kazı malzemeleri mezarın üzerine bırakılıyordu. Cenaze namazının kılınmasından sonra cansız beden iç mezarda yer alan lahdin içine yerleştiriliyordu. Yerleştirmenin ardından kefenin iki kenarındaki bağlar çözülür ve yüzü kibleye dönecek şekilde yatırılırdı.⁴⁷⁷

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlarda mezarlıklar çevresinden geçen insanların dua etmesi amacıyla yol kenarına yapılırdı. Kırgızlarda mezarlıklar kutsal yer olarak kabul edilir, temiz tutulur ve saygı gösterilmesi gerekirdi.⁴⁷⁸ Bonvalot'un verdiği bilgilerde Aktaş'a giden yol üzerinde gördüğü bir mezar yeri anlatılmaktadır. Kırgızların yol üzerine mezar yapma adetinin Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlarda da görülen bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır.

Pamir bölgesinin dışında yaşayan diğer Kırgızlarda da cenazeye saygı göstermek önemliydi. Ölen kişinin defnedileceği yere götürüldüğü sırada cenazenin önünden yürünmezdi. Bir evde ölen kişi olduğu bilinmesi amacıyla evin önüne mavi bir bez asılırdı ve cenaze olduğunu bilmeyen insanların bu bezi görerek saygı göstermesi beklenirdi.⁴⁷⁹ Kırgızlarda cenazeye baş sağlığı dilemek için gelen insanlara et ve pilav ikram edilmesi âdeti bulunmaktaydı. Kökü çok eskilere dayanan bu âdete ölü aşısı adı veriliyordu ve yapılması zorunluluk olarak kabul edilen benimsenmiş bir âdetti.⁴⁸⁰

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızların yaşadıkları coğrafi bölgenin kuzey ve güney kesimlerinde uygulanan cenaze törenlerinde birtakım farklılıklar bulunmaktaydı. Güney Kırgızistan'da cenaze uygulamalarında Kırgız kültürüne ait uygulamalar etkin olmakla birlikte İslami cenaze törenleri daha belirgin görülmektedir.

⁴⁷⁵ Bonvalot, a.g.e., s. 157.

⁴⁷⁶ Bonvalot, a.g.e., ss. 157-158.

⁴⁷⁷ Erdem, a.g.e., s. 292.

⁴⁷⁸ Erdem, a.g.e., s. 294.

⁴⁷⁹ Erdem, a.g.e., s. 291.

⁴⁸⁰ Erdem, a.g.e., s. 296.

Talas, Çüy, Narın, Issık köl civarını kapsayan kuzey bölgelerinde ise Kırgız geleneğine ait uygulamalar daha ağır basıyordu. Kırgızlarda ölmek üzere olan ağır hastalar ve yaşlılar için güzel bir oda hazırlanırdı. Odanın içerisi temizlendikten sonra ardıç kokusu ile tütsülenirdi. Ardından hastaya temiz elbiseler giydirilir ve yatağı düzgün tutulurdu. Kişinin ölümü gerçekleştikten sonra cenaze yıkanınca kadar yakınlarının yüzünü görmesi için yüzü açık tutulurdu. Cenazenin yıkanmasından sonra beyaz bir kumaş ile kefenlenirdi. Cenaze kefenlendikten sonra yakınları artık ağlamazdı.⁴⁸¹

Çokan Velihanov'dan yapılan bir aktarıma göre Tanrı Dağı civarında yaşayan Kırgızların cenaze ve düğün törenlerinin Şamanist uygulamalarla gerçekleştirildiği ifade edilmektedir. Ancak bir Tatar veya Orta Asyalı bir molladan yardım alınabilirse dualar okunduğu aktarılmaktadır. Yas törenlerinin ise çok basit olduğu, bir yıl boyunca kıyafetlerinin değiştirilmemesi ve yıkanmamasından ibaret olduğu aktarılmaktadır.⁴⁸²

Pamir bölgesinde ise nüfusun azlığı ve daha küçük bir coğrafya olması sebebiyle cenaze adetlerinde farklılık görülmemektedir. Genel olarak İslami usuller ağır basmakla birlikte eski inançlarından kalma bazı uygulamaların gelenekselleşerek sürdürüldüğü görülmektedir.

1.6. AİLE YAPISI

1.6.1. Evlilik Müessesesi

Kırgızlarda evlilik kurumu, Anadolu'nun eski geleneklerine çok benzemektedir. Hedin'in verdiği bilgilere göre genç bir Kırgız erkeği evlenmek istediği zaman öncelikle ebeveynleri onun için uygun bir gelin adayı bulurlardı. Gelin eğer evlenmek istemezse zorunlu tutulmaz ancak genel olarak ailesine karşı gelmeyerek kabul ederdi. Evlenmek isteyen genç erkeğin anne ve babası olmaması durumunda gelin adayını kendisi seçerdi. Hedin'in verdiği bilgilere göre zengin bir Kırgız evleneceği zaman 10-12 yambu⁴⁸³ ödüyordu ve bunun sterlin para biriminde karşılığı o dönem için 9£-10£ eşitti. Fakir bir Kırgız'ın evleneceği zaman ödediği çeyiz miktarı birkaç at veya yaktan oluşmaktaydı. Bu sebeple kızın ailesi zengin bir damadı tercih ederdi. Kız eğer genç ve güzelse daha büyük

⁴⁸¹ Erdem, a.g.e., ss. 288-290.

⁴⁸² Cihan, a.g.m., 2015, ss. 229-230.

⁴⁸³ XIX. yüzyılda Pamir bölgesinde yaşayan halkların kullandıkları gümüşten yapılan ilkel bir para birimidir.

miktarlarda çeyizler istenebiliyordu.⁴⁸⁴ Murray'nin ifadesine göre çeyiz paralarının yüksek olması sebebiyle yoksul Kırgızlar evlenmekte zorluk çekiyorlardı.⁴⁸⁵

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlarda ise bir erkeğin bir kızı sevmesi veya tanışmak istemesi durumunda anne ve babasına söyleyemezdi. Öncelikle yeğen ve arkadaşlarına söylerdi. Ancak anne ve babası isterlerse oğullarına bir kız tavsiyesinde bulunabilirdi. Kızın evine dünürücü gitmesi işinde ise örf ve âdetleri bilen yaşlılar devreye girerdi. Kız istemeye ise damat adayının annesiyle birlikte abla ve yengeleri birlikte giderlerdi. Kız istemeye giderken çeşitli yiyecek maddeleri ve özellikle ekmek götürme âdeti bulunmaktaydı.⁴⁸⁶

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızların evlilik âdetlerine göre damat ile kız 14-15 yaşlarına geldikleri zaman damat ilk kez kızı görmeye kızın köyüne giderdi. Kızın köyüne girmeden dışarıda beklerken yengeleri onu bir eve götürürdü ve buraya “ev yeni” adı verilirdi. Burada yeni çadır kurarak koyun kesilmesi âdeti vardı. Bu âdete de çadır dikme adı verilirdi. Ardından kız ile damat yengeleri tarafından onlar için hazırlanmış çadıra gelirler ve eğlence başlardı. Bu âdete ise kız eğlendirme adı verilmekteydi. Evlilik tamamlandıktan sonra kızın bakire olmaması durumunda kız ailesine ceza olarak üç çeşit büyükbaş hayvandan dokuzar adet ceza ödemesi töresi mevcuttu. Kızın babası kızın uğurlanmasından önce başlık parasını teslim alırdı. Kız kocası ile gideceği sırada kızın yüzü örtülür, yenge, anne ve ablaları ağıt yakarlardı. Bu âdete kız uğurlama adı verilmekteydi. Kızın ailesinden ayrılmadan bir gün öncesinde komşu ve akrabaları ile vedalaşırdı.⁴⁸⁷

Kırgızların ekonomik durumuna göre evlilik uygulamaları da değişmekteydi. Ekonomik durumu güçlü olmayan Kırgızlar tek bir evlilik yapmakta dahi zorluk çekerken, zengin Kırgızların birden fazla evlilik yaptıklarına dair bilgiler mevcuttur.

Hedin, bir Kırgız beyi ile yaptığı konuşmayı anlatırken beyin yedi oğlu ve beş kızı olduğunu ve bunların neredeyse hepsinin yazın Karakul civarında, kışın Bassıkkul civarında yaşadıklarını ifade etmektedir. Beyin, ikisinin hayatta olduğu ve yaşamı boyunca toplam dört karısının olduğunu belirtmektedir.⁴⁸⁸

⁴⁸⁴ Hedin, a.g.e., ss. 419-420.

⁴⁸⁵ Murray, a.g.e., V.II, s. 118.

⁴⁸⁶ Erdem, a.g.e., ss. 248-249.

⁴⁸⁷ Soltonoyev, a.g.e., s. 293.

⁴⁸⁸ Hedin, a.g.e., s. 287.

Cobbold'un aktardığı bilgilere göre bir Kırgız, evleneceği zaman karısı için üç deve, yedi at ve yirmi üç koyun çeyiz ödediğini ifade etmektedir. Yine aynı çiftin ilerleyen yıllarda kızlarının olduğunu ve nişanladıklarını ifade eden seyyah, çeyiz olarak yedi deve, otuz at, yüz koyun ve 150 sterlin alacaklarını aktarmaktadır.⁴⁸⁹

Kırgızlarda başlık parasının miktarı çok yüksek olduğu için yoksul Kırgızlar çok zor evleniyorlardı. Murray, seyahati sırasında eylül ayında bir düğüne denk geldiğini ve nişanlanan damadın, gelinin anne ve babasına başlık parası olarak 160 rupee eşit bir miktara denk gelen 1 yambu ile birlikte iki at, iki deve, sekiz yak, yirmi koyun ve bir silah verdiğini belirtmektedir. Evlilik durumunda damada da hediyeler verildiğini söyleyen Murray, iki deve, iki koyun ve bir atın damada hediye olarak sunulduğunu ifade etmektedir.⁴⁹⁰

Pamir bölgesi dışında yaşayan Kırgızların evlilik adetleri ile ilgili bilgi veren Carpenter, kızların 15 yaşına geldiklerinde evlendirildiğini, 23 yaşında hala evlenmemiş olanlara ise yaşlı gözüyle bakıldığını ifade etmektedir. Ayrıca başlık parası uygulamasının geçerli olduğunu ve koyun, at veya deve ile ödendiğini belirtmektedir. Fakir ve çirkin bir kızın bir veya iki deve değerinde olduğunu belirtirken zengin bir adamın güzel bir kızının yüz koyun veya elli deve değerinde olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹¹

Pamir bölgesi soğuk iklimi ve dağlık yapısı sebebiyle nüfusun az olduğu bir yeri. Bu sebeple bölgede yaşayan insanların aile kurmaları da güçleşiyordu. Bölgede nüfusun az olması sebebiyle evlilik çağına gelmiş Kırgız kızlarının değeri artıyordu. Kırgızlarda kalın⁴⁹² adı verilen başlık parası miktarı da bu sebeple oldukça yüksek meblağlara ulaşabiliyordu. Aileleri tarafından istenen çeyiz parasının yüksek olması sebebiyle Kırgız erkekleri evlilik yapmakta zorlanırken bu durum bölgenin nüfus artışını önleyen bir faktör haline geliyordu.

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlar arasında belkuda adı verilen beşik kertmesi uygulaması ve kalın ödeyerek yapılan evlilikler olmak üzere iki şekilde evlilik âdetleri bulunuyordu. Evlilik durumunda ilk yapılması gereken şey kız isteme âdetini yerine getirmektir. Kız ile oğlanın tanışması ile başlayan bu süreç, aile büyüklerinin

⁴⁸⁹ Cobbold, a.g.e., ss. 93-94.

⁴⁹⁰ Murray, a.g.e., V.II, ss. 118-119.

⁴⁹¹ Carpenter, a.g.e., s. 300.

⁴⁹² Kırgızlarda başlık parasına kalın adı verilmekteydi.

telkinleri şeklinde gerçekleşiyordu. İlk tanışmadan sonra damat adayı bir kızı beğendiğini ve evlenmek istediğini ailesine bildirirdi. Ardından damat adayının ailesi kızın ailesini, soyunu, kültürünü ve yetiştiği çevreyi araştırdıktan sonra kız isteme için uygun zaman ve ortam yaratılırdı.⁴⁹³

Hedin'in verdiği bilgilere göre evlenilecek olan kızın ailesi ile çeyiz konusunda anlaşıldığı zaman nişan yapılırdı. Çeyizin tamamı ödendiği zaman evlilik akdi gerçekleştirilirdi. Çeyiz ödenmezse evlilik iptal edilirdi. Çeyiz ödendikten sonra yeni bir çadır kurulur ve bu çadırdaki misafirlerle birlikte düğün gerçekleştirilirdi. Bu düğünlerde çeşitli içecekler, koyun eti, pirinç ve çay servis edilirdi. Sonrasında bir molla tarafından evlenen çiftin birbirlerine karşı görev ve sorumlulukları yüksek sesle okunurdu. Düğünün sonunda yeni evli çift misafirler tarafından yaşayacakları çadıra kadar eşlik edilirdi.⁴⁹⁴

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgız düğünlerinde mutlak suretle dini nikah kıyılırdı. Gelin kızın namusuna ve bekaretine dikkat edilirdi. Evliliklerin aynı toplumsal çevrede yapılması tercih edilirdi. Dini inançları gereği yükümlülük olarak kabul edilen başörtüsü, örf ve âdetlere dayalı olarak gerçekleştirilirdi. Sovyet dönemi etkisiyle evlilikten sonra uygulanan bir gelenek haline geldiği görülmektedir.⁴⁹⁵

Murray'nin verdiği bilgilere göre Kırgızlarda düğün yapılacağı zaman ön hazırlıklar için damat tarafının ailesinden veya yaşadığı yerden olan üç kişi gönderilirdi. Gönderilen bu kişiler ön hazırlıkları tamamladıklarında gelinin babası bu üç elçiye birer halat⁴⁹⁶ verirdi. Ön hazırlıkların tamamlanmasından sonra damat on koyun keserdi ve onları gelinin akrabalarının ve ailesinin bulunduğu çadıra taşırdı. Gelinin ailesinin bulunduğu çadıra gidilmesinden sonra damadın arkadaşları ulak adı verilen yöresel bir oyun oynarlardı. Oyunun bitiminden sonra çeyiz parası damat tarafından ödenirdi.⁴⁹⁷ Âdet olarak gelinin babası tarafından damadın arkadaşlarına hediye olarak halatlar sunulurdu. Daha fazla at yarışları, yeme-içme, müzik ve şarkı söylenmesinden sonra gecenin ilerleyen saatlerine gelindiğinde evlilik töreni yapılırdı.⁴⁹⁸ Misafirlere elbise giydirme âdeti Pamir bölgesi dışında yaşayan Kırgızlarda da bulunmaktaydı. Gelinin babası dünürüne ve erkek tarafından diğer misafirlere elbiseler hediye ederdi.⁴⁹⁹

⁴⁹³ Erdem, a.g.e., s. 247.

⁴⁹⁴ Hedin, a.g.e., s. 420.

⁴⁹⁵ Erdem, a.g.e., s. 259.

⁴⁹⁶ Osmanlı Döneminde Anadolu Türklerinde de kullanılan hilat ve kaftan olarak bilinen elbise türüdür.

⁴⁹⁷ Murray, a.g.e., V.II, ss. 119-120.

⁴⁹⁸ Murray, a.g.e., V.II, s. 120.

⁴⁹⁹ Erdem, a.g.e., s. 250.

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlarla, bölgenin dışında yaşayan Kırgızların evlilik adetlerinin benzer olduğu görülmektedir. Bölgede yaşayan Kırgızlarda olduğu gibi bölge dışında yaşayan Kırgızlarda da bir evliliği gerçekleştirmek için ön şart kalın adı verilen başlık parasıdır. Her iki zümrede de evlilik aile büyükleri vasıtasıyla gerçekleşirken evlilik töreni ve eğlenceler gerçekleştirildiği görülmektedir. Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlarda olduğu gibi bölge dışında yaşayan Kırgızlarda da evliliklerin dini nikahla gerçekleştirildiği görülmektedir.

Hedin'in verdiği bilgilere göre Kırgızlarda bir çocuk dünyaya geldiği zaman akrabaları doğumdan sonraki gün tebrik ziyareti için gelirlerdi. Misafirlerin gelmesiyle koyun kesilir, eğlence tertip edilir ve dualar okunurdu. Çocuğun doğumunu takip eden üçüncü gün isim konulur ve babasının adıyla birlikte anılırdı.⁵⁰⁰ Pamir bölgesi dışında yaşayan Kırgızların aile yaşantısında da çocuğa çok önem verilir ve sevilirdi. Özellikle erkek çocuklara ayrı bir önem veriliyordu.⁵⁰¹ Çocuğun doğumundan sonra yakınların davet edildiği bir tören yapılır ve misafirlere ikramda bulunulurdu. Törene katılan yakınları “beşik boogor bekbolsun” ve “tukurnugur gövoysun” diyerek bebeğin ailesini tebrik eder ve iyi dileklerini iletirlerdi.⁵⁰²

1.6.2. Ailede Görev Dağılımı

Hedin'in verdiği bilgilere göre Pamir Kırgızlarının günlük yaşamında iş yükü kadınların üzerindeydi. Hayvanların sağılması, çocuklarla ilgilenme, çadırların kurulması, temizlenmesi, halı dokumacılığı gibi işler kadınlar tarafından yapılırdı. Erkekler ise hayvanları otlatmak için yüksek otlaklara giderlerdi veya komşu bölgelere ticaret maksadıyla gidip gelirlerdi. Kış aylarındaysa bütün günlerini çadır içerisinde ateş etrafında muhabbet ederek geçirirlerdi. Hayatlarını bu şekilde yaşayan Kırgızların bir yılı diğerininki ile aynı olarak monoton bir şekilde geçerdi.⁵⁰³

Murray'nin ifadesine göre Kırgızlar, eşlerine karşı diğer Müslüman topluluklara nazaran çok daha saygılıydı. Kadınlar eşlerinden hiçbir zaman kötü muamele görmüyordu ve kocaları tarafından özgürlükleri kısıtlanmıyordu.⁵⁰⁴

Pamir Kırgızlarının geleneklerine göre aullerindeki en yaşlı kişi gelen misafiri öne çıkararak karşılardı ve çadırında ağırlardı. Kadınlar erkeklerle aynı yerde oturup

⁵⁰⁰ Hedin, a.g.e., s. 419.

⁵⁰¹ Erdem, a.g.e., s. 272.

⁵⁰² Erdem, a.g.e., s. 274.

⁵⁰³ Hedin, a.g.e., s. 424.

⁵⁰⁴ Murray, a.g.e., V.II, s. 118.

kalkabiliyorlardı. Aynı zamanda bulunulan alanda hizmet işini de kadınlar gerçekleştiriyordu.⁵⁰⁵ Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlarda da kadınlar toplumsal yaşamdan kopuk değillerdi. Kırgız düğünleri hakkında verilen bilgilerde erkeklerle iç içe bir yaşam halinde oldukları açıkça görülmektedir.⁵⁰⁶

Pamir bölgesi dışında yaşayan Kırgızların aile yaşamında aile reisi tüm malın sahibi olarak kabul edilmekteydi. Malların bölünmesi hususundaki tek yetkili kişi de ailenin reisiydi. Aile reisi, torunlarından birini evlat edinerek yetiştirme yetkisi de dahil olmak üzere aile bireyleri üzerinde sınırsız yetkiye sahipti. Kırgız ailelerinde yeni kurulan aileler erkek tarafını benimsiyorlardı. Evlilik öncesinde başlık parası ile gelin olacak kızın anne babasından alınması ile yeni gelin kocasına hizmet eder ve onun malı sayılırdı. Kadının gelin gittiği evin malı sayılması sebebiyle kocası öldükten sonra da aile içerisinde kalıyordu ve aileden bir erkek onunla evlenebiliyordu. Ancak bu uygulama halk içerisinde fazla rağbet görmeyerek daha üst kesime aitti.⁵⁰⁷

Pamir bölgesi dışında yaşayan Kırgızların aile içi görevlendirmelerinde her bireyin kendisine göre görevleri bulunmaktaydı. Kırgızlarda kadının toplumsal yaşamdaki önemi ve değeri, bazı sorumlulukları ve görevleri de beraberinde getiriyordu. Kırgız kadınları aile yaşamında başlıca görevleri olarak çadırın kurulması, sökülmesi, taşıyıcıya yüklenmesi, sürü hayvanlarından süt sağma ve bu sütlerden süt ürünleri üretme, giyim eşyaları üretme, deri işçiliği, ayakkabı, keçe çorap gibi giyim eşyalarının imalatı gibi görevleri yerine getiriyorlardı. Kımız yapımı ise erkeklerin görevleri arasındaydı.⁵⁰⁸ Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlarda da ev işlerinden sorumlu olan kişi evin kadınıydı.⁵⁰⁹

Pamir bölgesi dışında yaşayan Kırgızlarda ev işlerinin çoğunun kadınlar tarafından yapıldığını ifade eden Carpenter, kadınların çadırları kurup topladıklarını ve develere yüklediklerini ifade etmektedir. Hayvanlarla ilgili işlerin sorumluluğunun da kadınlarda olduğunu ifade etmektedir.⁵¹⁰

Seyyah Vambéry ve Marquis de Croizier'den yapılan bir aktarmaya göre Buhara'da yaşayan kadınlar çarşı ve pazar işleri için evin dışına çıkmıyorlardı ve bu

⁵⁰⁵ Hedin, a.g.e., s. 307.

⁵⁰⁶ Erdem, a.g.e., s. 251.

⁵⁰⁷ Erdem, a.g.e., s. 236.

⁵⁰⁸ Erdem, a.g.e., ss. 237-238.

⁵⁰⁹ Soltonoyev, a.g.e., ss. 14-15.

⁵¹⁰ Carpenter, a.g.e., s. 300.

işlerle erkekler ilgileniyordu. Buhara’da yaşayan kadınların toplumdan uzak ve kapalı yaşadığını ifade eden seyyahların Kırgız kadınlarında durumun farklı olduğu ifade edilmektedir. Buhara’da yaşayan Kırgız kadınlarının görünmemek adına herhangi bir çaba göstermedikleri belirtilmektedir.⁵¹¹

Pamir bölgesinin dışında Taşkent civarında yaşayan Kırgızlarda keçe imali ve satışı Kırgız kadınları tarafından yapılırdı. Ürettikleri keçeleri Taşkent pazarında satıyorlardı. Vambery’den yapılan bir aktarıma göre Kırgız kadınlarının esnaflıkla ilgilendikleri ifade edilmektedir. Saruhan pazarında at üzerinde kımız sattıkları aktarılmaktadır.⁵¹²

Pamir bölgesi dışında yaşayan Kırgızlarla bölgede yaşayan Kırgızların aile içi görev dağılımı hemen hemen aynı gözükmektedir. Aile yaşantısında iş yükünün neredeyse tamamı kadınlar üzerindedir. Bu durum Pamir bölgesinde yaşayan göçebe Kırgızlarda böyle olduğu gibi bölge dışında yaşayan göçebe Kırgızlarda aynıdır. Ayrıca Buhara ve Taşkent gibi şehirlerde yaşayan Kırgızlarda da aile yaşantısında kadınların iş yükünü üstlenmesi dikkat çekmektedir. Çadırların kurulup toplanması da dahil olmak üzere ağır ev işlerinin kadınların sorumluluğu altında olduğu gözükmektedir. Kırgız evlilik adetleri gereği kadının başlık parası ile verilmesi ve gelin gittiği evin malı sayılması anlayışının bu duruma açıklık getirdiğini söylemek mümkündür. Özellikle gelinin kocasının ölmesi durumunda aile fertlerinden bir başkasıyla evlenmeye zorlanması uygulamasının yalnızca üst kesim Kırgızlarda rağbet görmesi de üst kesim olarak ifade edilen Kırgızların yatırımlarını koruma düşüncesinden yola çıkarak bu adeti benimsedikleri söylenebilir.

1.7. GÜNDELİK HAYAT

Hedin’in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların gündelik hayatlarında hayvancılık yaparak sürüleriyle ilgilenmek dışında yaptıkları bir iş yoktu. Haftada birkaç gün köylerinde yaşayan insanlar çadırda toplanır ve ateş etrafında yemek yiyip sohbet ederlerdi. Gündelik hayatlarında iş yükü ağırlıklı olarak kadınların üzerindeydi. Sürü hayvanlarının sütlerinin sağılması, çocukları, temizlik, göç zamanı çadırların kurulup kaldırılması, halı dokumacılığı gibi işlerle kadınlar ilgilenirdi. Erkekler ise sürü hayvanlarını otlatırlardı. Komşu bölgelere ticaret maksadıyla gidip gelme işlerini

⁵¹¹ Bayrak, *a.g.m.*, s. 300.

⁵¹² Bayrak, *a.g.m.*, s. 301.

de erkekler gerçekleştiriyorlardı. Bunların dışında erkeklerin günlük hayatlarında yaptıkları pek bir iş bulunmuyordu. Kış aylarında bütün günlerini çadırdaki ateş etrafında sohbet ederek geçiriyorlardı. Hayatları sürekli olarak bu şekilde olan Pamir Kırgızlarının bir günü diğer günüyle aynı şekilde geçirdi.⁵¹³

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların hayatları temel olarak besledikleri sürüler ve bu sürülere bağlı olarak gerçekleştirdikleri dönemsel göç hareketlerinden ibaretti. Yaz aylarında yüksek bölgelerde otlatılan alanlara göç eden Kırgızlar, kış aylarında daha alçak bölgelerde yine sürüleriyle ilgilenerek yaşamlarını sürdürüyorlardı. Aynı aul⁵¹⁴ sakinleri çoğunlukla akrabaydı ve göç ettikleri yerler de genellikle her yıl için aynı yerlerdi. Kırgızlar genel olarak aralarında anlaşma sağlamadıkları takdirde aulleri değiştirmezlerdi.⁵¹⁵

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızların yaşam tarzı göçebe kültürün unsurlarını barındırmaktaydı. Yaşamsal faaliyetleri tümüyle bölgesel göç hareketlerine bağlı olarak gerçekleşiyordu.⁵¹⁶ Kırgızların göç faaliyetleri 15 Eylül ile 15 Ekim arasında gerçekleşiyordu ve kasım başında sona eriyordu. Kışlakta 15 Nisan'a kadar konaklayan Kırgızlar 15 Nisan'da yeniden göç ediyorlardı.⁵¹⁷

XIX. yüzyılda Taşkent'te yaşayan Kırgızlar törelerini ve göçebe uğraşlarını koruyarak çadırlarda yaşayıp hayvancılık yapmaya devam etmişlerdir. Hayvancılıktan elde ettikleri ürünleri kullanan Kırgızlar at sütünden yaptıkları kımız adı verilen içeceği tüketmişlerdir. Bonvalot'tan aktarılan bilgiye göre Taşkent'te yaşayan Kırgızlar geleneksel Kırgız törelerini ve göçebe yaşam tarzını muhafaza ediyorlardı. Çadırdaki yaşayan bu insanlar at ve diğer sürü hayvanlarını besleyerek bunlardan elde ettikleri ürünlerden faydalanıyorlardı.⁵¹⁸

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlarla, bölgenin dışında yaşayan Kırgızların yaşamlarını belirleyen temel unsur göç hareketleridir. Hayatta kalmak için sürüleriyle sürekli olarak hareket halinde olmak zorunda olan Kırgızların günlük yaşamlarında yaptıkları faaliyetlerin sürü hayvanlarını otlatmaktan ve günlük ev işleriyle ilgilenmekten

⁵¹³ Hedin, a.g.e., ss. 423-424.

⁵¹⁴ Aul, çadır köyü anlamına gelmektedir.

⁵¹⁵ Hedin, a.g.e., s. 419.

⁵¹⁶ Erdem, a.g.e., s. 231.

⁵¹⁷ Erdem, a.g.e., s. 236.

⁵¹⁸ Cihan, a.g.m., ss. 224-225.

ibaret olduğu gör÷lmektedir. Taşkent gibi şehirlerde yaşayan Kırgızların da şehirde yaşamalarına rağmen göçebe kültür özelliklerini bırakmadıkları gör÷lmektedir.

Bonvalot'un verdiği bilgilere göre soğuk bir iklim ve dağlık bir coğrafi konumda yaşayan Pamir bölgesinin Kırgızları, kendilerini soğuktan korumak için çeşitli yöntemler geliştirmişlerdi. Alay Bölgesi'nde bulunan bir kaktüsün yapraklarını bir torba içerisinde sürekli yanlarında taşıyorlardı. Soğuk sebebiyle yanakları ve dudakları rahatsız olduğu zaman bu kaktüs yapraklarını ciltlerine sürerek kendilerini soğuğun olumsuz şartlarından koruyorlardı. Ayrıca at kılı ile yaptıkları bir çeşit gözlük ile gözlerini yüksek tepelerde direkt olarak gelen güneş ışınlarından koruyorlardı. Koyun derisinden yaptıkları başlıklarının altına bir tutam at kılını sabitleyerek gözlerinin önüne düşmesini sağlayarak gözlerini güneş ışığının yansımalarına karşı muhafaza ediyorlardı. Yanaklarını soğuktan korumak için çamur veya at gübresi sürüyorlardı.⁵¹⁹ Soğuk iklimde hasta olan erkekler yanaklarını don yağı ile ovuşturur ve gözlerini ılık suyla yıkarlardı.⁵²⁰

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlarda hastalıklara şifa olarak su içirme âdeti bulunmaktaydı. Hastalığın ilerlemesi halinde hastalığın iyesi olduğuna inanılarak hasta kişi baksıya⁵²¹ götür÷lürdü. Bazı hastalıkların şifasının soğuk suyla yıkanma olduğuna inanılırdı. Yılan, akrep, böcek ısırması gibi durumlarda da yine baksıya götür÷len kişiye ayrıca faydalı yemekler yedirme, organla boynunu bağlama ve mümkünse ısırın yılanı canlı olarak ateşte yakma gibi uygulamaları bulunmaktaydı.⁵²²

Kırgızlarda, Anadolu Türklerinde de olduğu gibi saygı duyulan bir kişiye karşı iki el önde kavuşturularak yere doğru hafif eğilerek saygı duyulan kişinin elini uzatmasıyla birlikte el yüze götür÷lerek saygı anlamında yüze sür÷lürdü. Bu âdet Kırgızlarda bir kişiye saygı duyulduğunda yapılan en saygılı selamdı.⁵²³

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların da benzer yaşam koşulları olduğu gör÷lmektedir. Burada yaşayan Kırgızlar da çadırdaki yaşayarak besledikleri sürü hayvanlarından elde ettikleri ürünleri tüketiyor ve yaşamlarını bu şekilde idame ettiriyorlardı. Bu durumda Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların, bölgenin dışında yaşayan esas Kırgız kitlesine benzer bir yaşam tarzları olduğu ve geleneksel Kırgız kültürüne bağlı bir yaşam sürdürdükleri gör÷lmektedir.

⁵¹⁹ Bonvalot, a.g.e., s. 81.

⁵²⁰ Bonvalot, a.g.e., s. 94.

⁵²¹ Kırgızlarda büyücü veya dua okuyucu kişilere baksı adı verilmektedir.

⁵²² Soltonoyev, a.g.e., s. 19.

⁵²³ Murray, a.g.e., V.II, ss. 271-272.

1.8. İDARİ YAPI

Hedin'in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar, bu bölgede hiçbir milletin egemenliğini kabul etmiyorlar ve vergi vermiyorlardı. Pamir bölgesinin çevresindeki komşuları Pamirlerde egemenlik iddiasında bulunmalarına ve güçlü sınır garnizonlarına sahip olmalarına rağmen bölgede yaşayan Kırgızlar üzerinde bir tahakküm kuramıyorlardı. Kırgızları egemenlikleri altına almak amacıyla ordu gönderilmesinin diğer sınır devletlerini rahatsız edecek olması bunun temel sebebiydi.⁵²⁴

Robertson'ın verdiği bilgilere göre Kırgızlar kendi topluluklarına karşı yapılan bir saldırı veya baskı altında kalma durumunda şeflerine bağlı bir şekilde birleşirler ve güçlerini bu şekilde gösterirlerdi.⁵²⁵ Hedin'in ifadesine göre kendi içlerinde bağımsız bir yönetim altında yaşayan Pamir bölgesinin göçebe Kırgızlarında, her ailenin veya topluluğun kendisine ait kış ve yaz dönemleri için göç yerleri bulunuyordu. Kırgızlar arasında bir toplantı yapılmadığı sürece bu yerler değiştirilemiyordu.⁵²⁶

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlarda da bölgede yaşayan Kırgızlarda olduğu gibi yönetim yerel yöneticiler tarafından sağlanıyordu. Boyları yöneten kişiye "biy" adı verilmekteydi. Biy unvanı babadan oğula miras olarak geçiyordu ve bu kişiler dini ve hukuki davalarda önemli bir rol üstleniyordu. XVII- XIX. yüzyıllarda biy unvanına sahip olan kişiler uruğ⁵²⁷ başkanı, siyasi lider ve kadılık konumlarına yükselerek toplumsal yaşamda üst düzey bir seviye ulaşmışlardı.⁵²⁸

Pamir bölgesi dışında yaşayan Kırgızlarda en küçük yerleşim birimine ayıl adı verilmekteydi. Ayıl adı verilen yerleşim biriminde 6-10 aileden oluşan bir Kırgız nüfusu tüm yıl boyunca birlikte yaşıyordu. Bölgede yaşayan soydaşları gibi yerel yöneticiler olan aksakallar tarafından yönetiliyorlardı. Aksakallar yerel yöneticilik yaparken aynı zamanda uruğlarda yaşanan ortak sorunları çözmek amacıyla uruğ keneşi veya aksakallar keneşi toplanıyordu. Bu keneşte alınan kararlar aksakalların onayına sunulurdu.⁵²⁹ Kendi içlerinde bağımsız bir idareye sahip olsalar da yaşadıkları coğrafi bölgeler zaman zaman büyük devletlerin egemenliği altına girmesi sebebiyle bu devletlere tabi oluyorlardı.

⁵²⁴ Hedin, a.g.e., s. 98.

⁵²⁵ Robertson, a.g.e., s. 38.

⁵²⁶ Hedin, a.g.e., s. 318.

⁵²⁷ Türk kültürüne göre ailelerin birleşerek kurdukları idari yapıya uruğ adı verilmektedir.

⁵²⁸ Erdem, a.g.e., ss. 232-233.

⁵²⁹ Erdem, a.g.e., ss. 233-234.

Hedin'in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinin Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Rus hâkimiyeti altında olan Murgab mevkisinde bulunan kale komutanı Yüzbaşı V.N. Saitseff, kale komutanı olmasının yanı sıra Pamir bölgesinde yaşayan Kırgız nüfusunun valiliğini de yapıyordu.⁵³⁰

Robertson'ın verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinin kuzeybatı kesiminde yer alan Karategin mevkisinde yaşayan Kırgızlar, Kara Teyit, Kıpçak ve Kiddarşah Kırgızlarından oluşmaktaydı. Bu bölgede yaşayan Kırgızlar dağlık bir arazide tarım yapıyorlardı. Aynı zamanda Hokand ve Oş'un güneyinde yer alan tepelerde hayvancılık ile meşgul oluyorlardı. Karategin mevkisinde yaşayan Kırgız kabileleri arasında sınıf ayrımı bulunmamaktaydı.⁵³¹

Robertson'ın ifadesine göre Çin idaresi altında bulunan ve Aliçur çevresinde yaşayan Kırgızların, Afganlar tarafından yönetilen şugnan ile iletişim kurmalarına izin verilmiyordu. Afganların Badahşan bölgesine karşı gerçekleştirdikleri işgal hareketi sebebiyle tedirgin olan Çinliler, Kırgızların Afgan etkisi altına girmesinden ve yer değiştirmesinden endişe ediyorlardı. Afgan hâkimiyeti altında olan şugnan ile iletişimin kesilmesinin bir diğer sebebi de Kırgızların pazar ihtiyaçlarını bir diğer ifadeyle ticaret hacimlerini, Çin nüfuzu altında bulunan Kaşgar'a yönlendirilmek istenmesiydi. şugnan ve diğer Afgan yönetimindeki topraklarla Kırgızların iletişimini kesmeleri, Kırgızların ticaret ihtiyacının şugnan'dan, Kaşgar'a kayması anlamına geliyordu. Ancak bu durum Kırgızlar için çeşitli sorunlara sebep olmaktaydı. Kendilerine daha yakın bir coğrafi noktada bulunan şugnan'a değil de ticaret için Kaşgar'a gitmek zorunda kalmaları, Kırgızları rahatsız etti ve bunun sonucunda bağlılıklarını Afganlar lehine değiştirmeyi düşünerek Badahşan Valisi Abdullah Han'a bir heyet gönderdiler ve olumlu yanıt aldılar.⁵³²

Robertson'ın verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde göçebe olarak yaşayan Kırgızlar, Çinliler ve Afganlar tarafından kendi tebaaları yapılmak isteniyordu. Kırgızların sayıca az olmaları ve kayda değer bir vergi getirisi sağlamayacağını düşünen Robertson, aynı zamanda burada yaşayan Kırgızların şugnan'dan gelen baskınların kurbanı olduklarını ve savaşçı olmamaları sebebiyle Çinlilerin ve Afganların bu insanları neden tebaaları haline getirmek istediklerine anlam veremediğini ifade etmektedir.

⁵³⁰ Hedin, a.g.e., ss. 191-192.

⁵³¹ Robertson, a.g.e., ss. 38-39.

⁵³² Robertson, a.g.e., s. 41.

Robertson'ın ifadesine göre Pamir bölgesinde göçebe olarak yaşayan Kırgızlar, bulundukları bölgede siyasi açıdan hâkim güç kimse onun tebaası olarak yaşadıklarını ifade etmektedir. Schuyler'dan bilgi aktaran Robertson, Kırgızların önceki süreçte Çinlilere bağlı olduklarını ancak Madali Han'ın ölümüyle birlikte bağımsız kaldıklarını aktarmaktadır.⁵³³ Robertson'ın Younghusband'dan aktardığı bilgilerde Grombchevsky ile görüşmesinde Aliçur Pamirlerinde yaşayan Kırgızların Çin hâkimiyeti altında oldukları görülmektedir. Yine aynı aktarıma göre Grombchevsky, Rangkul ve çevresinin Çin hâkimiyeti altında olduğu görüşüne sahipken, Younghusband'ın bu görüşe katılmayarak Rangkul ve Karakul'un Rus hâkimiyeti altında olduğunu ifade ettiğini aktarmaktadır.⁵³⁴

Gerard'ın verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinin doğu kesiminde yer alan Tagdumbaş'da kendi içlerinden bir bey tarafından idare edilen bir Kırgız topluluğu yaşamaktaydı. Burada yaşayan Kırgızlar doğrudan bir vergilendirme usulü olmaması sebebiyle Çin hâkimiyeti altında olmaktan memnundular. Nüfusu birkaç yüz kişi civarında olan bu Kırgızlar, vergilerini av hayvanlarından elde ettikleri deriler ile ödüyorlardı.⁵³⁵

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgız toplumunda XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında sosyal katman birkaç parçaya bölünmüş bir vaziyetteydi. Toplum içerisinde bireyleri sosyal katmana ayıran unsurlar ekonomik durumları, toplum içerisindeki konumları, soyları, üretim güçleri ve sürülerinde sahip oldukları hayvan sayılarıydı. Kırgız halkı soylular ve sıradan halk olarak iki temel katmana ayrılmaktaydı.⁵³⁶

Hedin, Üç turfân civarında bulunduğu sırada burada yaşayan Kırgızlarla ilgili bilgiler verirken bunların hepsinin bir beye itaat ettiklerini belirtmektedir. Ancak yerleşim yerinde esas yönetici zümrenin yedi aileden oluştuğunu ve toplumu bu ailelerin temsil ettiğini ifade etmektedir.⁵³⁷

Pamir bölgesi dışında yaşayan Kırgızlarda geleneksel kültür olarak manap ve biy adı verilen yönetici kişiler bulunuyordu. Siyasi ve dini konularda önderlerine manap denilirdi. Manaplar ulu, orta ve küçük manap olarak üçe ayrılmaktaydı. Daha eski

⁵³³ Robertson, a.g.e., s. 42.

⁵³⁴ Robertson, a.g.e., s. 44.

⁵³⁵ Gerard, a.g.e., s. 39.

⁵³⁶ Ceenbek Alimbayev, "19. Yüzyılda Kırgızlar", *Asya Araştırmaları Dergisi*, C.II, S. 2, 2018, s. 121.

⁵³⁷ Hedin, a.g.e., ss. 657-658.

devirlerde seçim yoluyla kazanılan manaplık unvanı XIX. yüzyıldan sonra miras yoluyla devredilmeye başlandı. Rus işgali sırasında Ruslarla iş birliği yapan manaplar, Sovyet döneminde düşman ilan edilerek ortadan kaldırıldılar.⁵³⁸

Böyle bir ayırım Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar için geçerli değildir. Zira bölgede yaşayan nüfusun azlığı sebebiyle toplumsal yaşamda bu denli statü farkı gözetmek pek mümkün olmamaktadır. Ancak beyler ve sıradan halk olarak iki ayrı katman olduğu bilinmektedir. Kadı ve aksakal olarak adlandırılan yerel yöneticilerin Kırgız yerleşimlerinde muhtar ve kadılık görevlerini yerine getirdikleri görülmektedir.

1.9. HAYVANCILIK VE ZİRAAT

İnsanların kültürlerinin gelişmesinde iklim özellikleri ve coğrafya etkili olmaktadır. Younghusband'ın verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar göçebe yaşam tarzını benimsemeleri sebebiyle tarımla ilgilenmeyen ve neredeyse hiç tarımsal faaliyet gerçekleştirmeyen bir topluluktur. Büyük sürülere sahip olan Kırgızların ekonomileri hayvancılık üzerineydi ve günlük yaşamlarında hayvancılıkla meşgul oluyorlardı.⁵³⁹

Murray, Rangkul Pamir civarındayken burada üç farklı sürünün yanından geçtiğini, ilk sürünün en az bin koyun, birkaç yak ve bir dizi deveden oluştuğunu ifade ederken diğer iki sürünün sayısının çok fazla olmamakla birlikte yine de çok büyük olduğunu belirtmektedir. Bu sürülerin hepsinin Kırgızlara ait olduğunu ve Pamir bölgesinin bu kesiminde yaşayan Kırgızların, bölgede yaşayan diğer Kırgızlara göre daha zengin olduklarını, Tagdumbaş Pamir'deki Kırgızların ise bölgede yaşayan diğer Kırgızlara göre daha fakir durumda olduklarını ifade etmektedir. Aktaş'da yaşayan Kırgızların ise çoğunlukla iyi durumda olduklarını belirtmektedir.⁵⁴⁰ Littledale, seyahati sırasında kendisine eşlik eden bir Kırgız'ın alacağı ücret için değil zevk için ava çıktığını, esasında 1000 koyuna sahip bir Kırgız olduğunu aktarmaktadır.⁵⁴¹

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde iki ayrı öküz cinsi bulunuyordu ve bunların ikisi de küçük boyutluydu. Sivri, kısa, hafif kavisli ve öne eğik boynuzları olan bu cins sıradan inekten daha küçük ve daha narin yapıdaydı. Diğer tür ise daha güçlü kavisli boynuzları olan sakat bir cüce sığır cinsiydi. Az süt üreten bu hayvanlara Kırgızca

⁵³⁸ Erşahin, *a.g.m.*, s. 397.

⁵³⁹ Younghusband, *a.g.e.*, s. 275.

⁵⁴⁰ Murray, *a.g.e.*, V.II, s. 186.

⁵⁴¹ Littledale, *a.g.e.*, ss. 11-12.

yak adı veriliyordu. Ayrıca hareket ederken sürekli homurdanmaları sebebiyle homurdanan öküz de deniliyordu. Pamir bölgesinde Kırgızlar tarafından evcilleştirilen bu hayvanlar Yukarı Panj Vadisi'nde bulunmamaktaydı ve Vahanlılar tarafından benimsenmiyordu.⁵⁴²

Frank Carpenter, Asya'da yaptığı seyahatlerde gördüğü Kırgızlar hakkında bilgiler vermiştir. Kırgızların çok sayıda deve, koyun, at ve ineğe sahip olduklarını ifade etmektedir.⁵⁴³

Hedin'in verdiği bilgilere göre Kırgızların yetiştirdiği atlar küçük ama taşıyıcılık için etkili atlardı. Engabeli arazilerde ve dağ yamaçlarında uzun mesafelere dayanabilen Kırgız atları, dik yokuşları tırmanabilen güçlü ve atletik hayvanlardı. Buz donmuş göllerde veya buzlaşmış yollarda kaymadan ilerleyebiliyorlardı. Taşıyıcılık kapasitesi bakımından da yaklaşık olarak 81 kilo ağırlık kaldırabiliyorlardı.⁵⁴⁴

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlar ağırlıklı olarak Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar gibi geçimlerini hayvancılık yaparak sağlıyorlardı. Koyun, deve, sığır ve keçi gibi hayvan sürüleri besleyen Kırgızlar, bu hayvanlardan elde ettikleri ürünlerle hayatlarını idame ettiriyorlardı. Yazın ayran, süt ve kımız içen Kırgızlar, kış aylarında bu hayvanların etlerini tüketiyorlardı. Hayvancılığın haricinde altın, gümüş ve demir gibi madenleri işleyerek zanaatkarlık yapan Kırgızlar da vardı. Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlar bölgede yaşayan soydaşları gibi göçebe bir yaşam sürmeleri sebebiyle tarımsal faaliyetleri yok denecek kadar azdı. Ekim yaptıklarında ise çoğunlukla darı, daha az olarak ise buğday, arpa ve fasulye ekimi yapıyorlardı.⁵⁴⁵

Pamir bölgesinde iklim şartlarından ve coğrafi nedenlerden dolayı kümes hayvanları yaşayamıyordu. Bölgede yaşayabilen iki veya üç çeşit kuş türü vardı. Bu sebeple kümes hayvancılığı Pamir bölgesinin yüksek kesimlerinde yaşayan Kırgızlar tarafından fazla bilinen bir iş değildi.⁵⁴⁶

Kırgızların esas meşguliyeti hayvancılık olsa da Younghusband'ın verdiği bilgilere göre Tagdumbaş Pamir'de yaşayan Kırgızlar, yaşadıkları mevkilerde zaman zaman tarım ürünleri yetiştiriyorlardı.⁵⁴⁷ Gerard, Taşkurgan'a giden yol üzerinde Dubdar

⁵⁴² Olufsen, a.g.e., ss. 117-118.

⁵⁴³ Carpenter, a.g.e., ss. 299-300.

⁵⁴⁴ Hedin, a.g.e., s. 121.

⁵⁴⁵ Soltonoyev, a.g.e., s. 14.

⁵⁴⁶ Gerard, a.g.e., s. 45.

⁵⁴⁷ Younghusband, a.g.e., s. 267.

ovası adı verilen bir noktada ekim işlemlerinin sürekli devam ettiğini ve ekilen ürünlerin çoğunlukla buğday olduğunu ifade etmektedir. Gördüğü ürünlerin bazılarının oldukça gelişmiş olduğunu ancak henüz hiçbirinin hasat için yeterince olgunlaşmadığını belirtmektedir.⁵⁴⁸

Robertson'ın verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinin yüksek kesimlerinde ekim yetiştirilemezdi ancak Kırgızlar bu bölgelerde büyük koyun, keçi ve yak sürülerini besliyorlardı.⁵⁴⁹ Murray, Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların çoğunlukla hayvancılık yaptıklarını ancak az miktarda arpa ektiklerini ifade etmektedir. Murray'nin ifadesine göre sürülerini otlakların tükenmesi sebebiyle meradan meraya her iki veya üç ayda bir taşıyarak yer değiştiriyorlardı.⁵⁵⁰ Younghusband'ın verdiği bilgilere göre Tagdumbaş mevkisinde yaşayan Kırgızlar zaman zaman yan vadilerde toprağın bir kısmında tarım ürünleri yetiştirmekteydi.⁵⁵¹ Taşkurgan mevkisinde yaşayan Kırgızlar da hayvancılık yapıyorlardı ancak Taşkurgan'ın ötesinde Kaşgar'a yakın bölgelerde tarım yapılıyor.⁵⁵²

Hedin, günümüzde Sincan Uygur Özerk Yönetimi sınırları içerisinde kalan Üç turfan civarında seyahat ettiği sırada burada gördüğü bir Kırgız topluluğunun buğday, arpa ve afyon yetiştirdiklerini ifade etmektedir.⁵⁵³

Gerard'ın verdiği bilgilere göre Alay Vadisi'nde yaşayan Kırgızlar, kış aylarında Sirderya havzasının kuzeyine göç ederek burada önemli bir miktarda buğday yetiştiriciliği yapmaktaydılar. Bölgede mahsuller ekilir ve yaz boyunca yetişmesi için bırakılırdı. Alay Vadisi'nden döndüğünde eylül ayında hasat yapılırdı.⁵⁵⁴

Pamir bölgesinin dışında Hokand Hanlığı'nda yaşayan Kırgızlar göçebe bir hayat sürmelerine rağmen nüfuslarının artması ve Taciklerin etkisinde kalmaları sebebiyle özellikle fakir olan Kırgızlar hayvancılığın yanı sıra çiftçilik yapmaya da başlamışlardı. Özellikle pamuk ve üzüm üreticiliği yapan Kırgızlar, dağlık bölgelerde hayvancılıkla meşgul olmaya da devam etmişlerdi.⁵⁵⁵

Pamir bölgesinde ve Türkistan'ın diğer bölgelerinde yaşayan Kırgızların göçebe kültürleri gereği sabit bir iskanı olmaması sebebiyle tarımsal faaliyetlerinin oldukça az

⁵⁴⁸ Gerard, a.g.e., s. 43.

⁵⁴⁹ Robertson, a.g.e., s. 4.

⁵⁵⁰ Murray, a.g.e., V.II, ss. 115-116.

⁵⁵¹ Younghusband, a.g.e., s. 267.

⁵⁵² Younghusband, a.g.e., ss. 274-275.

⁵⁵³ Hedin, a.g.e., ss. 657-658.

⁵⁵⁴ Gerard, a.g.e., s. 5.

⁵⁵⁵ Fatih Yavuz, *Türkiye'deki Çalışmalar Işığında ve Kırgız Tarihçilere Göre Hokand Hanlığı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trakya 2015, s. 20.

olduğu görülmektedir. Az miktarda tarımla uğraşan Kırgızların ise dönemsel göç hareketleri gereğince yaşam alanlarına döndükleri zaman hasat edebilecekleri düzeyde tarımsal faaliyete giriştikleri anlaşılmaktadır. Ancak Pamir bölgesinin doğu kesimlerinde yaşayan Kırgızlar için durum biraz daha farklı görülmektedir. Bölgenin doğu kesimlerinde Tagdumbaş ve Taşkurgan mevkilerinde Taciklerle yakın ilişki içerisinde yaşayan Kırgızların tarımsal faaliyetlerinin, bölgenin diğer mevkilerinde yaşayan soydaşlarından daha fazla olduğu görülmektedir. Bölgenin doğu kesiminde yaşayan Kırgızların komşuları Taciklerden kültürel anlamda etkilenerek günlük yaşamlarında tarımsal faaliyete yer verdikleri anlaşılmaktadır.

1.10. TİCARET

Cumberland'ın verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar meslek olarak ticaret yapmayan insanlardı ancak bölge dışından gelen insanlara bölgede bolca bulunan Ovis Poli boynuzlarını satıyorlardı.⁵⁵⁶

Robertson'ın verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılın ikinci yarısında Pamir bölgesinde büyük devletlerin hâkimiyet mücadelesi başladığı sırada Aliçur ve çevresinde yaşayan Kırgızlar Çin tebaası kabul ediliyordu. Çin hâkimiyeti altında yaşayan Kırgızlar Çinliler tarafından Afgan hâkimiyeti altında bulunan Şugnan ile iletişimin ve ticaretin kesilmesi için baskıya uğruyorlardı. Çinlilerin isteği Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların Afgan hâkimiyeti ile yakınlaşmamaları ve Çin'e bağlı kalmaya devam etmeleriydi. Ayrıca burada yaşayan Kırgızların ticaret hacimlerini de Şugnan'dan kopararak Kaşgar'a yöneltmek isteniyordu. Kırgızların yakın komşusu olan Şugnan ile değil de Kaşgar ile ticaret yapmaya mecbur bırakılması bölgede yaşayan Kırgızların tabiiyetlerini değiştirmelerine sebep oldu. Aliçur'da yaşayan Kırgızlar Badahşan Valisi Abdullah Han ile temasa geçerek Afganlara tabii olarak yaşamak ve ticaretlerini de Şugnan ile yapmak istediler ve olumlu sonuç aldılar.⁵⁵⁷

Bonvalot'un verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar dış dünyaya kapalı olmalarından dolayı paraya pek aldırış eden insanlar değillerdi. Ticaretlerini çoğunlukla takas olarak yapıyorlardı ve değerini bilmedikleri nesneleri tercih etmiyorlardı. Takas usulü ticaret yaparlarken kabul ettikleri başlıca nesneler içmeyi sevdikleri çay, barut, kurşun veya giydikleri halatlardı. Bu nesnelerin dışında "iamba" adı

⁵⁵⁶ Cumberland, a.g.e., s. 23.

⁵⁵⁷ Robertson, a.g.e., s. 41.

verilen gümüş çubuklarla da ticaret yapıyorlardı. Konik bir biçimi olan bu çubuklar bir veya iki kilo ağırlığındaydı ve kesilerek ödeme yapılırdı. Bir şey alınacağı zaman bu çubuklardan biraz kesip tartarak ticareti gerçekleştirirlerdi. Bölge halkı bu çubukları daha sonra çarşı ve pazarlarda mallarla değiş tokuş yapıyorlardı veya süs eşyası haline getiriyorlardı.⁵⁵⁸

Bonvalot'un ifadesine göre Kırgızlarda alacak verecek konusunda bir anlaşmazlık meydana geldiği zaman tanıkların önünde hesap yapılarak neticeye varılırdı. Böyle bir durumda her iki tarafın da alacağı miktar üzerinden önüne bir taş konularak karşılıklı olarak hesaplanırdı. Bu taşlar bir koyun veya deveyi simgelemekteydi. Taşların yerleştirilmesinden sonra her iki taraf da sırayla alacaklarını söyleyerek önlerinde bulunan taş yığınının eksilterek en son hangi tarafın ne kadar borcu kaldığına karar verilirdi. Böylece borcu olan kişi borcunu öderdi. Bazı zamanlarda bir kimsenin alacağı miktarın fazla olduğu durumlar da olurdu. Böyle durumlarda yığılan taşın çokluğu kimin borcu olduğunu bir bakışta anlaşılır hale getirirdi.⁵⁵⁹

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlar ticaret faaliyetleri yürütmeyen, ticaretten anlamayan ve sevmeyen insanlardı. Tüccarları sevmeyen Kırgızlar, tüccarlara "satıcı kızıl kulak" adı veriyorlardı. Ancak ticaretle meşgul olan Kırgızlar da vardı. Hokand Hanlığı'nda yaşayan Kırgızlar içerisinde ticaretle meşgul olanları da bulunmaktaydı.⁵⁶⁰ Hedin, Troitsk ve Oral'da yaşayan Kırgızların ticaretle ilgilendiklerini ve en zengin göçebe köylerin bu bölgelerin çevresinde olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶¹

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Orta Asya'da ticaret yalnızca üretilen nesneler üzerinden gerçekleşmiyordu. Köleleştirme ve köle ticareti de oldukça yaygındı. Meyendorff'tan yapılan bir aktarıma göre XIX. yüzyılda Türkistan Hanlıklarının Türkmenlerden ve Kırgızlardan köle satın aldığı ifade edilmektedir. Meyendorff'un bölgede olduğu sırada Buhara'da bulunan esir sayısı hakkında verdiği bilgide 40,000 civarında İranlı, 400-500 civarında ise Rus esirin bulunduğu aktarılmaktadır.⁵⁶²

Seyyahlardan edinilen bilgilerde Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların ticaret faaliyetlerinin yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bölge

⁵⁵⁸ Bonvalot, a.g.e., s. 46.

⁵⁵⁹ Bonvalot, a.g.e., s. 162.

⁵⁶⁰ Soltonoyev, a.g.e., ss. 15-16.

⁵⁶¹ Hedin, a.g.e., s. 47.

⁵⁶² Orhan Doğan, Aysel Erdoğan, "XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Türk Topluluklarında Kölelik ve Köle Ticareti", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, C. XV, S. 3, 2016, s. 977.

dışında yaşayan Kırgızların ticaretle meşgul oldukları ve bunu meslek olarak yaptıkları da söylenemez. Münferit olarak ticaretle meşgul olan Kırgızlar olsa da XIX. yüzyılda gerek Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlarda gerek bölge dışında yaşayan Kırgızlarda ticaretin bir meslek olarak benimsendiğini ve icra edildiğini söylemek mümkün değildir.

1.11. MESKEN

Younghusband'ın verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde göçebe bir hayat yaşayan Kırgızlar, keçeden yapılmış çadırlarda kalıyorlardı.⁵⁶³ Curzon'un Kırgız çadırlarının isimleri hakkında verdiği bilgilere göre bu çadırlara Kırgızlar tarafından akoi (beyaz saray) ve yourt (yurt), Ruslar tarafından kibitka, Türkmenler tarafından alaçık, Moğollar tarafından gor ve Afganlar tarafından kirgah (sıcak yer) adı verilmekteydi.⁵⁶⁴ (Bkz. Ek-19).

Younghusband seyahati sırasında kaldığı Kırgız çadırının çevresinin keçeyle sarılı olduğunu ve içinde ateş yakılabildiğini ifade etmektedir. İçinde ateş yakılması halinde oldukça sıcak olduğunu belirten seyyah, içinde ateş yakılamayan bez çadırların da bulunduğunu da belirtmektedir.⁵⁶⁵

Cobbold'un verdiği bilgilere göre Kırgız çadırı ahşap bir iskelet yapısına sahipti. Kırgızların yaşamlarını sürdürdükleri bu çadırlar dairesel bir biçimde kuruluyor ve üzerine keçe tabakası geriliyordu. Çadırın içinde tüm zemini kapatacak şekilde kilim serilerek zemin kaplanırdı. Çadırın üst kısmında dairesel bir açıklık bırakılarak havalandırma sistemi vazifesi görmesi sağlanıyordu. Bu sayede çadırın içinde ateş yakılabiliyordu. Çadırların dairesel bir yapıyla şekillendirilmesi ve çatısının kubbe biçiminde yapılmasının sebebi Pamir bölgesinin şiddetli soğuk ve rüzgârlı ikliminde yıkılmadan durabilmesini sağlamaktı. Bu sayede şiddetli rüzgârlara dahi dayanabiliyordu. Aynı zamanda iskeletin ahşaptan oluşturulması ve çadıra verilen şekil sayesinde göç zamanı geldiğinde yalnızca yarım saat kadar kısa bir süre içerisinde tüm çadır parçaları sökülerek taşınmaya hazır hale getirilebiliyordu.⁵⁶⁶ (Bkz. Ek-21).

Hedin'in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar göçebe bir hayat sürmeleri sebebiyle az sayıda ev eşyasına sahip insanlardı. Göç zamanlarında tüm eşyalarını toplamak için iki veya üç yak yeterli oluyordu. Göç zamanları geldiğinde

⁵⁶³ Younghusband, a.g.e., s. 272.

⁵⁶⁴ Curzon, a.g.e., s. 27.

⁵⁶⁵ Younghusband, a.g.e., ss. 302-303.

⁵⁶⁶ Cobbold, a.g.e., ss. 35-36.

taşıyacakları eşyaların en büyük hacme ve ağırlığa sahip olanları yaşadıkları çadırın parçalarıydı. Yemek yapmak için kullandıkları demirden yapılmış büyük bir pişirme kapları bulunurdu. Bunun dışında tabak, bardak, demir ve bakır saklama kutuları, tezgâh, pişirme kabı, yoğurma oluğu, mısır eleği, kapaklar, çuvallar, beşik, müzik aletleri gibi bir takım eşyaları bulunmaktaydı. Çadırlarında kiler olarak kullanılan ayrı bir yere sahip olan Kırgızlar, çeşitli yiyecek maddelerini burada muhafaza ediyorlardı.⁵⁶⁷

Gerard'ın verdiği bilgilere göre Kırgızlarda çadırların içine halı ve keçe yayılırdı. Kırgızlarda ev eşyaları çoğunlukla ahşaptan yapılırdı. Süt kovanı, elek, kâse, kaşık gibi nesneler özellikle ahşaptan yapılırken tencere ve kazanlar demirden olurdu.⁵⁶⁸

Carpenter, Orta Asya'da gerçekleştirdiği seyahat sırasında karşılaştığı Kırgızların kasabada evlerde yaşamaktansa çadırlarda yaşamayı daha gurur verici bulduklarını ve göçebe yaşam kültürünü benimsediklerini ifade etmektedir.⁵⁶⁹ Pamir bölgesinin dışında göçebe bir yaşam tarzını benimseyen Kırgızlar ev yaşamını kişinin canlı olarak mezara girmesi kabul ettiği için ev hayatına sahip değillerdi. Pamir bölgesinde yaşayan soydaşları gibi çadırlarda ikamet ediyorlardı.⁵⁷⁰ Ancak tüm Kırgızların çadırlarda kaldığını söylemek mümkün değildir zira Altın Dara Bölgesi'nde yaşayan Kırgızlar kerpiçten yapılma kulübelere sahiplerdi.⁵⁷¹

Hedin, seyahati sırasında Pamir bölgesinin dışında yaşayan bazı Kırgız topluluklarının yaşadıkları evler hakkında bilgiler vermiştir. Hedin'in verdiği bilgilere göre günümüzde Kazakistan sınırları içerisinde bulunan Kazalı adlı bir kasabada kilden yapılan Kırgız evleri bulunmaktaydı.⁵⁷² Ayrıca günümüzde Kazakistan sınırları içerisinde bulunan Turgay'da bulunduğu sırada burada yaşayan Kırgızlar çadırlarda ve kamıştan yaptıkları barakalarda yaşıyorlardı. Yazlık olarak kullandıkları bu yerleşimleri dere kenarlarına kuruyorlardı. Kış aylarında ise yaşadıkları yerlerde kil veya topraktan yaptıkları kulübelere yaşıyorlardı.⁵⁷³ Ev yaşamını benimsemeyen Kırgızların kaldıkları çadırlar Hedin'in ifadesine göre geleneksel Kırgız çadırlarıydı.⁵⁷⁴

⁵⁶⁷ Hedin, a.g.e., s. 423.

⁵⁶⁸ Gerard, a.g.e., s. 45.

⁵⁶⁹ Carpenter, a.g.e., ss. 299-300.

⁵⁷⁰ Erdem, a.g.e., s. 238.

⁵⁷¹ Michell, a.g.m., s. 39.

⁵⁷² Hedin, a.g.e., s. 53.

⁵⁷³ Hedin, a.g.e., s. 41.

⁵⁷⁴ Hedin, a.g.e., s. 34.

Hedin, Üç Turfan mevkisinde rastladığı Kırgız kışlağında yaşayan insanların yaz aylarını da genellikle orada geçirdiklerini ve çadırlarda yaşadıklarını ifade etmektedir. Ayrıca burada yaşayan bazı Kırgızların kilden yapılan kulübelere yaşadıklarını da belirtmektedir. Yine burada yaşayan Kırgızlarla ilgili bilgi verirken hayvancılık yapmaya devam ettiklerini de belirtmektedir.⁵⁷⁵

Seyyahların verdiği bilgilerde Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların geleneksel Kırgız çadırlarında ikamet ettikleri görülmektedir. Ancak Pamir bölgesinin dışına çıkıldığında Kırgızların yaşadıkları yerlerde kilden yapılan evlerde kaldıkları hakkında bilgiler mevcuttur. Özellikle kasaba ve şehir hayatının görüldüğü merkezi konumlarda yaşayan Kırgızların yerleşik halkların kültüründen etkilenerek bu kültürü benimsedikleri anlaşılmaktadır.

1.12. BESLENME KÜLTÜRÜ

1.12.1. Yiyecek ve İçecekler

Kırgızlar temel olarak yaşamlarını yak sütü ve koyun eti yiyerek geçiriyorlardı. Haftada bir veya iki kez koyun kesilir ve köylerinde yaşayan insanlar çadıra toplanırlardı. Çadırın içinde yanan ateşin etrafında oturan Kırgızlar burada ateşte pişen yemeğin hazır hale gelmesini beklerlerdi. Yemek hazır olduktan sonra orada bulunanlara dağıtılır ve tüketilirdi. Kırgızlarda yemekten önce ve sonra eller yıkanır ve yemek bittiği zaman orada bulunanlar tarafından “Allahu Ekber” denilerek şükredilirdi.⁵⁷⁶

Yüksek irtifalarda yaşayan ve geçimlerini hayvancılık yaparak sağlayan Kırgızların beslenme alışkanlıklarının temeli de yine bu hayvanlardan oluşmaktaydı. Bu hayvanlardan elde ettikleri sütler temel besin maddelerini oluşturuyordu. Sütlerden çeşitli içecekler ve peynir yapıyorlardı. Hayvanlardan elde ettikleri bu sütleri aynı kap içerisinde karıştırarak da kullanabiliyorlardı. Yak, koyun, keçi, kısırak ve deve sütlerini karıştırarak ürün elde ediyorlardı. Yemek olarak da tercih ettikleri et türü yaban koyunu veya dağ keçisiydi ancak bazen kendi sürülerinden olan hayvanları da yemek veya satış için kullanabiliyorlardı. Bitkisel besin maddesi olarak tahıl ihtiyaçlarını ise Yarkent veya Kaşgar’dan ithal ederek karşılıyorlardı.⁵⁷⁷ Kayıyı çok seven Kırgızlar kuruttuktan sonra yerlerdi.⁵⁷⁸

⁵⁷⁵ Hedin, a.g.e., ss. 657-658.

⁵⁷⁶ Hedin, a.g.e., ss. 423-424.

⁵⁷⁷ Cobbold, a.g.e., s. 48.

⁵⁷⁸ Bonvalot, a.g.e., s. 55.

Koyun, keklik, yak sütü, kaymak ve ekmek Kırgızların çeşitli besin maddelerini oluşturuyordu.⁵⁷⁹ Cumberland, seyahati sırasında Kırgızların konuğu olduğu sırada kendisine ayran ve kaymak ikram edildiğini ifade etmektedir.⁵⁸⁰ Un, krema ve tereyağı gibi gıda maddelerini kullanan Kırgızlar bu ürünlerle kek vb. yiyecekler yapıyorlardı.⁵⁸¹

Türkler tarafından yaygın olarak tüketilen kısırak sütünden yapılan ve kımız adı verilen bir içecek, Kırgızlar Türkleri tarafından da tercih edilen bir içecekti. Kısıraktan elde edilen süt bir süre ateş üzerinde kaynatıldıktan sonra bir keçi derisine konularak fermente edilirdi. Keçi derisinde üç-dört gün bekletildikten sonra çalkalanarak içime hazır hale getirilirdi.⁵⁸²

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar çayı severek tüketen bir topluluktan ve çay yapmak için ihtiyaçları olan suyu Pamir bölgesinin karlarından elde ediyorlardı. Bir tencerenin içerisine kar doldurduktan sonra ısıtıp eriterek su haline getiriyorlardı ve bu suyla çay yapıyorlardı.⁵⁸³ Gün içerisinde çok miktarda çay ve ekmek tüketen Kırgızlar, ekmeği çaya batırarak yemeyi seviyorlardı.⁵⁸⁴

Kırgızlar, koyunların ciğer, böbrek ve yağlarını kullanarak bir çeşit sucuk yapıyorlardı.⁵⁸⁵ Ayrıca koyun etinden yapılan “chisslik” adı verilen bir çeşit yemekleri vardı. Koyun etinin biftek veya pırzola tarzında hazırlanarak kızartılması ile yapılan bir yemek çeşidiydi. Bunun yanında yak sütü ve çay içilirdi ve pirinç yenilirdi.⁵⁸⁶ Seyahati sırasında aynı yemeği yiyen Hedin, şişte kızartılmış koyun eti olduğunu ifade etmektedir. Koyun etinin bir şişe geçirilerek ateşte kızartılması şeklinde yapılan bu yemeğin herhangi bir özelliği bulunmamaktaydı.⁵⁸⁷

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlarda değirmene çok az rastlanmaktaydı. Un yapmak için daha çok el değirmeni kullanıyorlardı. Domuz eti yemeyen Kırgızlar, yaz aylarında besledikleri sürü hayvanlarının sütünden ve etinden başka bir yiyecek aramıyorlardı. Kısırak sütünden yaptıkları kımız adı verilen içeceği içiyorlardı.⁵⁸⁸ Sığır, keçi ve genelde koyun sütü kullanarak yoğurt ve ayran yapıyorlardı. Sürü hayvanlarından

⁵⁷⁹ Hedin, a.g.e., ss. 300-301.

⁵⁸⁰ Cumberland, a.g.e., ss. 75-76.

⁵⁸¹ Cumberland, a.g.e., s. 102.

⁵⁸² Murray, a.g.e., V.II, s. 116.

⁵⁸³ Bonvalot, a.g.e., ss. 98-99.

⁵⁸⁴ Cobbold, a.g.e., s. 93.

⁵⁸⁵ Bonvalot, a.g.e., s. 94.

⁵⁸⁶ Hedin, a.g.e., s. 296.

⁵⁸⁷ Hedin, a.g.e., s. 362.

⁵⁸⁸ Soltonoyev, a.g.e., s. 15.

elde ettikleri ürünlerden yağ ve tereyağı üretiyorlardı. Ayrıca bal ve kaymak bu yiyeceklerin arasında özel bir yer tutuyordu.⁵⁸⁹

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlarda misafir geldiği zaman yemekten önce sohbet edilirken fıstık, badem, çekirdeksiz kara üzüm, kayısı kurusu ve ceviz gibi kuruyemiş ve meyve ikramı yapılırdı. Ayrıca bal, kaymak ve tereyağı gibi yiyeceklerin bolluğu sofrada belirgin olarak görülebilirdi.⁵⁹⁰

Orta Asya'da yaygın olarak tüketilen kımız adı verilen bir içecek Kırgızlar tarafından da sevilen ve tercih edilen bir içecekti. Kısırak sütünün deri bir torbaya konularak iki hafta boyunca bekletilmesi ile yapılıyordu. İki hafta boyunca bekletilen kısırak sütü ara ara karıştırılarak çalkalanır ve mayalanırdı.⁵⁹¹

1.12.2. Pişirme Yöntemleri

Pamir Kırgızlarının yaşadıkları coğrafi şartlara ve iklim özelliklerine göre çeşitli pişirme yöntemleri bulunmaktaydı. Ancak bu yöntemler bölgenin özellikleri sebebiyle ilkel yöntemlerdi. Sıradan bir ateş yakılarak pişirilecek yemeğin bir kap ile birlikte ateşin üzerine bırakılması ocak ihtiyacını karşılıyordu.

Bonvalot, Kırgızların toprakta bir çukur kazarak bunu fırın olarak kullandıklarını ve bu fırınlarda koyunların başını, ayaklarını ve bağırsaklarını pişirerek kahvaltıda yediklerini aktarmaktadır.⁵⁹²

Bonvalot, seyahati esnasında Kırgızların kendisine ikram ettiği bir yemekle ilgili olarak kumgane adı verilen bir kabın içerisinde koyun etinin pişirildiğini aktarmaktadır. Bonvalot'un ifadesine göre kar suyunun kabın içerisinde ateşle eritilerek koyun etinin bu suda pişmesi sağlanıyordu. Ateş ihtiyacı ise bölgede yeterli yanacak odun olmaması durumunda tezek yakılarak sağlanıyordu. Yemekten gübre tadı aldığını aktaran seyyah, bunun sebebi olarak pişirme ateşinde gübre yakılmasını veya yemeğin kar suyunda pişirilmesini göstermektedir. Yemeğin tuzsuz yapıldığını ve herkesin doğrudan pişirme kabından yediğini aktarmaktadır.⁵⁹³

⁵⁸⁹ Soltonoyev, a.g.e., s. 16.

⁵⁹⁰ Erdem, a.g.e., s. 300.

⁵⁹¹ Carpenter, a.g.e., s. 302.

⁵⁹² Bonvalot, a.g.e., s. 98.

⁵⁹³ Bonvalot, a.g.e., s. 90.

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar, bölgenin iklim ve coğrafi özelliklerinin getirdiği ağaçsız yapısı sebebiyle yakıt yetersizliği sorunuyla mücadele ediyorlardı. Az miktarda çalının dışında genel olarak kullandıkları yakıt hayvan gübresi idi.⁵⁹⁴

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlar, bölgede yaşayan soydaşları gibi göçebe olmaları sebebiyle göçebe kültürüne bağlı olarak et, süt ve unlu mamullerden oluşan bir beslenme kültürüne sahiplerdi. Süt kaynatılmış ve ekşitilmiş olarak kullanılıyordu. Yoğurt çoğunlukla kurutulmuş, süzme ve yağ olarak tercih ediliyordu. Kısrak sütünden yaptıkları kımız adı verilen içecekleri milli içecek olarak benimsenmekteydi. Et yemeklerini haşlama ve ızgara olarak tüketiyorlardı. Tüketileceği zamana kadar muhafaza edilmesi gereken yiyeceklerini kurutuyorlardı. Et tüketimi çoğunlukla koyundan oluşurken en değerli kabul edilen etleri tay etiydi.⁵⁹⁵

1.13. EĞLENCE VE SPOR

Kırgızlarda eğlence amacıyla yapılan gelenekselleşmiş bazı spor ve oyunlar vardı. Kırgızlarda atlarla oynanan bir oyundan bahseden Murray, içi doldurulmuş bir koyun derisiyle at üzerinde dört nala koşturması ve diğer yarışmacıların onu yakalamaya çalışmasından ibaret olduğunu söylediği oyundan bahsetmektedir. Yine bölgede bulunduğu sırada bir at yarışı seyreden Murray, yaşları 8-12 arasında değişen 10 erkek çocuğun at üzerinde yaklaşık bir kilometrelik bir mesafede yarıştırdıklarını belirtmektedir.⁵⁹⁶

Murray'nin verdiği bilgilere ek olarak Hedin aynı oyunun ayrıntılı tasvirini vermiştir. Hedin'in verdiği bilgilere göre Kırgızlar tarafından oynanan geleneksel bir oyunda öncelikle bir keçinin kafasını keserek kanını akıtılmasından sonra bu keçiyi yakalayarak sahip olmaya çalışıyorlardı. Hayvan öldükten sonra bir kişi öncelikle atına alarak uzaklaşır birkaç dakika beklenildikten sonra oyuna dahil olan diğer kişiler bu atının peşinden koşarlardı. Keçiyle birlikte uzaklaşan kişi hayvanı kimseye kaptırmadan izleyiciler arasında bulunan bir kimsenin önüne bırakarak ona sunmuş olurdu ve bunun karşılığında para veya maddi değeri olan bir şey alırdı. Bu hadiseden sonra atının peşinden koşan diğer oyuncular yerdeki keçinin üzerine atılarak kapmaya çalışırlardı. Bu kapışma içerisinde içlerinden birisi keçiyi alarak yine kaçardı. Kaçan atının peşinden koşanlar onu atından düşürmek için çeşitli şeyler yaparlardı ve oyun bu şekilde devam

⁵⁹⁴ Robertson, a.g.e., s. 22.

⁵⁹⁵ Erdem, a.g.e., ss. 299-300.

⁵⁹⁶ Murray, a.g.e., V.II, s. 103.

ederdi.⁵⁹⁷ Yarışma bittiği zaman oyuna katılanların çoğunda çeşitli yara izleri oluşuyordu ancak sert bir oyun olmasına rağmen Kırgızların at üzerinde usta olmaları ve oyunu iyi bilmeleri sebebiyle ölümcül yaralanmalar oluşmuyordu.⁵⁹⁸

General Gerard ve Albay Holdich tarafından yazılan Pamir Sınır Komisyonu görüşmelerinin aktarıldığı eserde bu oyuna yer verilmiş ve isminin ulak oyunu olduğu belirtilmiştir.⁵⁹⁹

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların oynadığı ulak oyununun aynısı Pamir bölgesi dışında yaşayan Kırgızlar tarafından da oynanan milli bir oyundu. Kökbörü adı verilen oyunda öncelikle bir oğlak başı kesilerek içine saman doldurularak karnı dikilir ve suda bekletilerek ağırlaşması sağlanırdı. Oyunun başlamasından önce oyun alanına adalet çemberi veya halhal adı verilen bir çember çiziliyordu. Oyuna katılacak olan kişilerin çemberin etrafına toplanmasının ardından hakemler tarafından oğlak meydana yüksek bir yere götürülürdü. Hakemin oyunu başlatmasıyla birlikte atlı oyuncular süratle hakemin yanına giderek hakemin üzerlerine attığı oğlağı yakalayarak çemberin etrafında tur atmaya çalışırdı. Çemberin etrafında attıkları her tur bir puana karşılık geliyordu. Oğlağı elinde bulunduran yarışmacı çember etrafında tur atmaya çalışırken diğer yarışmacılar ise oğlağı kapmak için mücadele ediyorlardı.⁶⁰⁰

1895 yılında İngilizler ve Ruslar arasında yapılan Pamir Sınır Komisyonu'na katılan Hedin, anlaşmanın tamamlanmasından sonra gerçekleştirilen ve yöreye özgü olan bazı oyunları aktarmaktadır. Bu oyunlardan ilki 250 adım mesafeden gerçekleştirilen atıcılık yarışmasıydı. Atıcılık yarışmasının kazananlarına çeşitli eşyalar ve para ödül olarak verilirdi.⁶⁰¹ Pamir sınır komisyonu görüşmelerinin ardından gerçekleştirilen oyunlardan bir diğeri atıcılık yarışmasıydı. Atıcılık yarışmasının dışında halat çekme ve çuvala koşma gibi yarışmalar yapıldı ve kılıç dansları gibi gösteriler gerçekleştirildi.⁶⁰² Eğlencelerin son oyunu en tehlikelileriydi. Yirmişer kişiden oluşan iki Kırgız atlı grubu 250 adım mesafeden birbirleri üzerine koşup gelerek kafa kafaya çarpışarak oynanıyordu.

⁵⁹⁷ Hedin, a.g.e., ss. 288-289.

⁵⁹⁸ Hedin, a.g.e., s. 290.

⁵⁹⁹ Gerard, a.g.e., s. 20.

⁶⁰⁰ Zehra Bayır, Gülten Küçükbasmacı, "Kırgız Destanlarındaki "Kökbörü" Oyununun Halkbilimsel Açıdan İncelenmesi", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.9, 2022, s. 656.

⁶⁰¹ Sven Hedin, *Through Asia*, V.II, Methuen & Co, London 1898, ss. 690-691.

⁶⁰² Hedin, a.g.e., V.II, ss. 691-692.

Hedin bu oyun sırasında atların birbirlerinin üzerinden yuvarlandıklarını ancak bütün bu karmaşa içerisinde yalnızca bir atın yaralandığını ifade etmektedir.⁶⁰³

Oyunların dışında müziğe de ilgi duyan Kırgızlarda parmaklarla çalınan ve üç telli olan “kaumuss” adı verilen ilkel bir müzik aleti vardı.⁶⁰⁴ Kaumussun dışında Orta Asya’da yaygın olarak bilinen dombra adında bir başka çalgı da eğlence amaçlı kullanılmaktaydı.⁶⁰⁵

Kırgızların eğlence kültüründe dikkat çeken temel unsur atın yaygın bir şekilde kullanımıdır. Geleneksel bayramlarda ve düğünlerde atla yapılan gösterilerin ve oyunların Kırgız toplumunun eğlence kültüründe önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Pamir bölgesinin dışında yaşayan Kırgızlarla, bölgede yaşayan Kırgızların eğlence kültür unsurlarının birbirine benzer öğeler bulundurduğu anlaşılmaktadır.

2. TACİKLERİN KÜLTÜREL HAYATI

2.1. PAMİR TACİKLERİNİN YURTLARI

Hedin’in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinin batısında yer alan Darvaz, Roşan ve Şugnan’ın çevresinde yaşayan insanların neredeyse tamamı Taciklerden oluşmaktaydı ve bu bölgelerde nüfus Pamir bölgesinin diğer alanlarına kıyasla daha kalabalıktı. Darvaz, Roşan ve Şugnan’ın çevresinde yaşayan Tacikler yerleşik yaşam süren insanlardı ve yaşam koşulları göçebe Kırgızlardan tamamen farklıydı.⁶⁰⁶ Murray’nin ifadesine göre bölgenin doğu kesimlerinde çoğunlukla Kırgız olmakla birlikte Sarıkol, Tagarma ve Taşkurgan mevkielelerinde Taciklerin yaşadıkları görülmektedir.⁶⁰⁷ Hedin’in seyahati sırasında Pamir bölgesinin batı kesiminde yaşayan Taciklerin toplam nüfusunun 35.000 kişi olduğunu belirtmektedir.⁶⁰⁸

Cobbold, seyahati sırasında Amuderya Vadisi’nde karşılaştığı Taciklerin kendisi için yeni bir insan ırkı olduğunu ifade etmektedir. Burada konuştuğu yaşlı bir adamın aslen Belh’in yerlisi olduğunu ancak Roşanlı bir kadınla evlendiği için vadide kaldığını ve Taşkurgan’dan ekinlere bakmak için bölgeye geldiklerini, kendilerinin kalacak yeri olmadığını ve kayaların arasında uyuduklarını aktarmaktadır.⁶⁰⁹

⁶⁰³ Hedin, a.g.e., V.II, ss. 692-693.

⁶⁰⁴ Hedin, a.g.e., s. 136.

⁶⁰⁵ Bonvalot, a.g.e., ss. 57-58.

⁶⁰⁶ Hedin, a.g.e., s. 186.

⁶⁰⁷ Murray, a.g.e., V.II, s. 37.

⁶⁰⁸ Hedin, a.g.e., s. 177.

⁶⁰⁹ Cobbold, a.g.e., s. 157.

Gerard'ın verdiği bilgilere göre Sarıkol mevkinde yaşayan Tacikler saf Aryan kökenli ve Tacik bir halktı. Şugnan'da yaşayan Taciklerle aynı dili konuşuyorlardı. Kültürel olarak da aynı geleneklere sahipti. Göçebe karakteri benimseyemeyen Sarıkol Tacikleri, çoğunlukla yerleşik ve küçük gruplar halinde yaşıyorlardı.⁶¹⁰

Hedin'in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Tacikler hem hayvancılıkla hem de tarımla meşgul olan insanlardı. Yaz aylarını bölgenin yüksek yerlerinde geçiren Tacikler kış aylarında daha alçak mevkilere iniyorlardı. Tagdumbaş çevresinde yaşayan Tacikler, yüksek rakım ve sert iklim sebebiyle bazı açılardan Kırgızların yaşam tarzını benimsemek zorunda kalmaktaydılar. Burada yaşayan Taciklerin çoğunluğunda hayvan sürüleri vardı. Bazıları çadırlarda yaşıyordu ve özellikle tarımla uğraşanlar güneşte kurutulmuş kilden ve taştan yapılmış, düz ahşap çatılı evlerde oturuyorlardı. Bazılarının evleri birden fazla katlı yapıları ve merdivenle çıkılan İran tipi üst evleri bulunmaktaydı.⁶¹¹

Olufsen, Taciklerin yaşadıkları dar ve erişilmesi çok zor olan yollardan geçerek birkaç bin yıl önce geldiklerini ve ırksal özelliklerini kaybetmeden, savaşlardan etkilenmeden ve diğer halkların kültürlerinden etkilenmeden hayatlarını sürdürdüklerini belirtmiştir.⁶¹²

Pamir bölgesinin dışında Hocend, Ura-Tepe, Bedaşan ve Taşkent'te yaşayan Tacikler yerleşik hayatı benimseyen ve ticaretle uğraşan insanlardı.⁶¹³ XIX. yüzyılda Hokand Hanlığı'nın nüfusu Tacik, Özbek, Kırgız ve Kazaklardan oluşmaktaydı. Hanlıkta yaşayan Tacikler Farsça konuşuyorlardı. Hanlıkta şehir içerisinde kasaba ve mahalleler bulunuyordu ve bu şehirler surlarla çevrili olarak korunaklı bir alan sergiliyordu. Burada yaşayan Tacikler yerleşik yaşam tarzı benimseyen insanlardı.⁶¹⁴

Seyahatnamelerden elde edilen verilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Tacikler bölgenin doğu-batı ekseninde yayılmış vaziyette yaşıyorlardı. Taciklerin çoğunluk olarak yaşadıkları yer bölgenin batı kesimlerini oluştururken daha az sayıda Tacik bölgenin doğu kesimlerinde ikamet ediyorlardı. Pamir bölgesinde yaşayan Tacikler, bölgede yerleşik yaşam kültürünün temsilcisi olarak görülmektedir. Bölge dışında yaşayan soydaşlarıyla

⁶¹⁰ Gerard, a.g.e., s. 40.

⁶¹¹ Hedin, a.g.e., V.II, s. 706.

⁶¹² Olufsen, a.g.e., s. 222.

⁶¹³ Mairambeg Tagaev, Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 132.

⁶¹⁴ Mehmet Alpargu vd., Orta Asya Türk Tarihi, 4. Baskı, Ed. Ahmet Kanlıdere, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2013, s. 158.

aynı kültürü paylaştıkları görülen Taciklerin kil ve taştan yaptıkları evlerde yaşamaları ve geçim kaynaklarının tarımsal faaliyetler olması, geleneksel Tacik kültüründen kopmadıklarını göstermektedir.

2.2. FİZİKİ VE KARAKTER ÖZELLİKLERİ

2.2.1. Fiziksel Özellikleri

Pamir bölgesinde yaşayan Taciklerin görünüşleri ile ilgili seyyahlar çeşitli değerlendirmelerde bulunarak bilgiler vermişlerdir. Littledale'in Albay Grombchevsky'den aktardığı bilgilere göre Darvaz mevkinde yaşayan Tacikler saf Aryan kökenli insanlardı ve olağanüstü güzelliğe sahiptiler. Kadınların yüzleri ve gözleri çok güzel görünüyordu.⁶¹⁵

Gordon'un verdiği bilgilere göre Sarıkol Vadisi'nde yaşayan Tacikler ile Vahanlılar birbirlerine oldukça fazla benzeyen halklardı. Gordon'un ifadesine göre sarı saç ve mavi göz Vahanlılarda yaygın olarak görülmekteydi. Giyim olarak da Sarıkol'da yaşayan Taciklerin kıyafetleri Vahanlıların kıyafetlerine benzemektedir.⁶¹⁶ Robertson, Vahanlıların görünüşleri hakkında bilgi verirken belirgin bir Tacik tipine sahip olduklarını ifade etmektedir.⁶¹⁷ Olufsen'in de verdiği bilgilerde Vahanlılar hakkında dağ Tacikleri dediği görülmektedir.⁶¹⁸ Bu durumda bölgede yaşayan Tacik ve Vahanlılar hakkında verilen bilgilerin birbirleriyle tutarlılık gösterdiği ve seyyahların ortak görüş belirttikleri söylenebilir.

Cobbold, Tacikler hakkında bilgi verirken kafalarının uzun ve geniş olduğunu, koyu renkte kaşlara sahip olduklarını ifade etmektedir. Saç ve sakallarının kahverengi olduğunu ve narin yüz hatlarına sahip olduklarını belirtmektedir.⁶¹⁹ Vamar Kalesi civarında seyahat ettiği sırada Tacik evlerini ziyaret ettiğini belirten Cobbold, burada gördüğü çocukların mavi ve gri gözlere sahip olduklarını ifade etmektedir. Bölgede kızıl saçlı insanlar da gördüğünü belirten Cobbold, sarı saçın ise bu insanlar arasında yaygın olduğunu belirtmektedir.⁶²⁰

Cobbold, kısa boylu bir halk olarak tanımladığı Taciklerin 165-175 cm uzunluklara sahip olduğunu ve kaslı olmadıklarını ifade etmektedir. Kadınların oldukça

⁶¹⁵ Littledale, a.g.e., ss. 34-35.

⁶¹⁶ Gordon, a.g.e., ss. 134-135.

⁶¹⁷ Robertson, a.g.e., s. 24.

⁶¹⁸ Olufsen, a.g.e., s. 229.

⁶¹⁹ Cobbold, a.g.e., s. 162.

⁶²⁰ Cobbold, a.g.e., s. 192.

güzel olduklarını ancak genç yaşta güzelliklerini kaybettiklerini belirtmektedir.⁶²¹ Cobbold, seyahati sırasında karşılaştığı bazı Taciklerin görünüşleri hakkında bilgi verirken kadınların oldukça güzel göründüklerini, pembe yanaklara sahip olduklarını ifade etmektedir.⁶²² Hedin ise Pamir bölgesinde seyahati sırasında karşılaştığı bir yerel yönetici olan Togda Bey'in yakışıklı ve zarif görünümlü bir Tacik olduğunu ifade etmektedir.⁶²³

Olufsen farklı araştırmacıların ölçümlerine seyahatnamesinde yer vererek Vahanlılarla Taciklerin birbirlerine olan benzerlikleri hakkında bilgiler vermektedir. Olufsen, Vahanlıların fiziki görünüşleri ile ilgili yaptığı incelemelerde Şugnan mevkisinde yaşayan Tacikler ile Vahanlıların kafalarının genişlik ölçümleri sonuçlarının tamamen aynı olduğunu, her iki halkın kafa ölçümleri karşılaştırıldığında aralarındaki genişlik farkının üç milimetreden daha az olduğunu ifade etmektedir. Karşılaştırmaya göre farkın en fazla olduğu ölçümün yatay ve enine yapılan ölçümde çıktığını belirtmektedir. Yapılan ölçümleri karşılaştıran Olufsen, Pamir bölgesinin batı kesiminde yaşayan Taciklerin ovalarda yaşayan Taciklerle yakından bağlantılı olduğunu belirtmektedir.⁶²⁴

Ujvalfy'nin incelemelerine değinen Olufsen, kafa yapısı üzerinde yapılan inceleme sonucunda 53 cm'lik bir genişlik sonucunun elde edildiğini ve bu sonucun Paulsen'in ölçümlerinden biraz daha fazla olduğunu belirtmektedir. Şugnan'da yaşayan Tacikler ile Vahanlılarda kafanın en büyük genişlik ve en büyük uzunluk arasındaki oranın aynı olduğunu ifade etmektedir. Vahanlılar üzerinde yapılan incelemenin 53,2 cm olduğunu, Şugnan Taciklerinde ise bu sonucun 54,3 cm olarak görüldüğünü belirtmektedir. Bununla birlikte Vahanlılarda ve Taciklerde yapılan incelemenin kafa yapısının enine ölçülmesi ile tam olarak hesaplanamayacağını, insanların kafa yapılarının doğrusal boyutlarda olmamasına bağlamaktadır.⁶²⁵

Hokand ve Buhara hanlıklarında yaşayan Taciklerin dış görünüşleri ile ilgili aktarılan bilgilerde düzgün görünümlü ve yakışıklı oldukları görülmektedir. Beyaz tenli, siyah saçlı ve siyah gözlü olarak tasvir edilmişlerdir.⁶²⁶ Fergana havzasında yaşayan

⁶²¹ Cobbold, a.g.e., ss. 162-163.

⁶²² Cobbold, a.g.e., ss. 157-158.

⁶²³ Hedin, a.g.e., s. 349.

⁶²⁴ Olufsen, a.g.e., ss. 225-226.

⁶²⁵ Olufsen, a.g.e., ss. 226-227.

⁶²⁶ Erdoğan, a.g.t., s. 34.

Tacikler arasında mavi gözlü ve sarışın insanlar bulunmakla birlikte ağırlıklı olarak insanların saç renginin kestane rengi olduğu görülmektedir.⁶²⁷

Buhara'da yaşayan halklar içerisinde Tacik kadınlarının görüşlerinin diğer kadınlardan daha güzel olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır. Olufsen'den aktarılan bir bilgiye göre Buhara'da yaşayan Tacik kadınları Buhara'nın en güzel kadınları arasındaydı. Minyon yapılı, siyah renkte büyük gözlere sahip olan bu kadınlar hakkında Olufsen hayranlıkla bahsetmektedir.⁶²⁸

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Taciklerin dış görünümü ile ilgili yapılan açıklamalarda bölgede yaşayan Tacik azınlığıyla görünüm açısından farklı oldukları belirtilmektedir. Buna göre nispeten koyu tenli ve siyah saçlı bir Tacik görünümü çizilmektedir.⁶²⁹

Pamir bölgesinde yaşayan Taciklerin fiziksel özellikleri hakkında kaynaklardan elde edilen bilgiler oldukça kısıtlı görünmektedir. Ancak seyyahların ortak görüşlerinden anlaşıldığı üzere Pamir bölgesinde yaşayan Tacikler ile Vahanlıların görüşleri birbirleri ile neredeyse aynıdır. Özellikle Gordon ve Olufsen'in verdiği bilgilere göre bu iki halkın aynı etnik kökene sahip oldukları ancak Taciklerin ovalarda yaşamaları, Vahanlıların ise dağlarda yaşamaları sebebiyle iki halk arasında ayrım gözetildiği görülmektedir. Bu ayrım en belirgin şekilde Olufsen'in Vahanlılar hakkında değerlendirmelerde bulunduğu sırada dağ Tacikleri olarak adlandırmasından anlaşılmaktadır.

Pamir bölgesinde yaşayan Tacikler ile bölge dışında yaşayan Taciklerin fiziksel görünümünde ise farklılıklar görülmektedir. Hokand ve Buhara hanlıklarında yaşayan Tacikler ile ilgili verilen bilgilerde beyaz tenli, siyah saçlı ve siyah gözlü oldukları vurgulanırken, Fergana havzasında yaşayan Taciklerin ağırlıklı olarak kestane rengi saçlara sahip olmakla birlikte sarı saç ve mavi gözlü insanların varlığı da görülmektedir. Ancak çoğunluk ifadesine göre bölge dışında yaşayan Taciklerin siyah göz ve siyah saçlara sahip olmaları dışında bir ayrım görülmemektedir. Burada dikkat çeken husus Fergana havzasında yaşayan Tacikler arasında sarı saçlı ve mavi gözlü insanların bulunmasıdır. Bu durumda Pamir bölgesinde yaşayan Tacikler arasından Fergana havzasına yerleşmiş insanlar olabilecekleri ihtimali üzerinde durulmaktadır.

⁶²⁷ Yunus Akyürek, *Fergana Bölgesinin İslâm Tarihindeki yeri ve Önemi (VII.-XIII. Yüzyıllar Arası)*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2008, s. 10.

⁶²⁸ Erdoğan, a.g.t., s. 34.

⁶²⁹ Eker, a.g.m., s. 361.

2.2.2. Karakter Özellikleri

Pamir bölgesinde seyahat eden seyyahlar gittikleri yerlerde karşılaştıkları Taciklerin karakterleri ile ilgili açıklamalarda bulunmuşlardır. Littledale'in ifadesine göre Pamir bölgesinde yaşayan Tacikler karakter olarak iyi huylu ve neşeli insanlardı.⁶³⁰ Hedin'in verdiği bilgilere göre ise Pamir bölgesinde yaşayan Tacikler misafirperver insanlar olarak tanınıyorlardı. Yaşadıkları yere gelen misafirlere iyi davranırlar, yardım ederler ve yiyeceklerini paylaşırlardı.⁶³¹ Younghusband'ın verdiği bilgilere göre Sarıkol'da yaşayan Tacikler arkadaş canlısı ve iyi huylu insanlardı.⁶³²

Robertson'ın verdiği bilgilere göre Şugnan mevkinde yaşayan Tacikler, savaşmasını bilen insanlar olarak tanınıyorlardı. Aralarında bir problem olduğu zaman Darvaz ahalisine karşı her zaman üstün geliyorlardı. Ancak esasen zararsız insanlardı ve barış yanlıydılar. Şugnan Taciklerinin örf ve âdetleri Vahanlılara ve Badahşan'ın diğer sakinlerine benziyordu.⁶³³

Cobbold'un ifadesine göre kültürel olarak Türkistan'ın entelektüel aristokrasisini oluşturdukları söylenen bu insanlar çevredeki diğer toplumlarla etkileşim halinde olmalarından dolayı özellikle hırs, aç gözlülük, kumar sevgisi ve şehvet düşkünlüğü gibi kötü huylar geliştirmişlerdi.⁶³⁴

Cobbold, Vamar Kalesi civarına geldiği zaman burada bulunan yerel yönetici tarafından çantalarının toplatıldığını öğrendiğinde sebebini sorduğunu ve cevap olarak Afgan Taciklerinin hırsızlıklarıyla ünlü olduğunu söylendiğini aktarmaktadır. Daha önce böyle bir hadiseyle karşılaşıldığını ve bir Buharalının boğazı kesilerek Tacikler tarafından eşyalarının çalındığını, bu sebeple yerel yönetici tarafından koruma altına alındıkları bilgisinin kendisine verildiğini aktarmaktadır.⁶³⁵

Cobbold'un verdiği bilgilere göre Darvaz, Roşan, Şugnan, Vahan ve Pamir bölgesinin Badahşan sınırları içerisinde kalan kesimlerinde yaşayan Gulca adında tarımla uğraşan ve İran kökenli bir halk bulunmaktaydı. Bu halk çeşitli özellikleriyle Taciklere benziyordu. Bu insanlar için de misafirperverlik önemliydi ve köylerinde misafirler için ayrı bir ev bulunuyordu. Köleliğe karşı olan bu halkta çok eşliliğe izin veriliyor ancak

⁶³⁰ Littledale, a.g.e., s. 24.

⁶³¹ Hedin, a.g.e., V.II, s. 708.

⁶³² Younghusband, a.g.e., s. 274.

⁶³³ Robertson, a.g.e., s. 31.

⁶³⁴ Cobbold, a.g.e., s. 162.

⁶³⁵ Cobbold, a.g.e., ss. 189-190.

nadir görülüyordu. İnanç özelliklerinde ateşperestlik benzeri bir adetler bulunmaktaydı. Evleri kerpiç ve taştan inşa edilirdi, çatının ortasında baca olarak işlev görmesi maksadıyla bir delik bulunurdu. Kısa boylu ve kas bakımından zayıf olan bu halk karakter olarak uysal ve iyi huyluydu ve eğlenmeyi seviyordu. Kız çocukları genellikle 10-14 yaşları arasında evlendirilirdi. Kadının kocasının ölmesi durumunda kocanın mirasçıları dul kalan kadın üzerinde hak talep edebiliyordu ve kadın kocasının varislerinin rızası olmadığı sürece başkasıyla evlenemiyordu. Erkek kadını boşama hakkına sahipti ve eşler arası sadakatsizlik bu insanlarda oldukça fazlaydı. Erkeklerde kıskançlık diğer Müslüman erkeklere göre çok daha az görülüyordu.⁶³⁶

Pamir bölgesinin dışında Hokand ve Buhara hanlıklarında yaşayan Taciklerin karakter özellikleri hakkında verilen bilgilere göre kibirli ve düzenbaz oldukları ancak barışsever kişiler oldukları görülmektedir. Ayrıca bu insanların para hırsıyla dolu olduğu, yalancı ve hırsız kimseler oldukları aktarılmaktadır.⁶³⁷

Buhara Hanlığında yaşayan Tacikler, hanlığın diğer sakinlerinden olan Özbeklere göre daha hoşgörülü bir topluluktur. Çocuklarına çok değer veren Tacikler, çocuklarını yetiştirirken oldukça hoşgörülü davranıyorlardı.⁶³⁸

Buhara Hanlığında yaşayan Tacikler ve Özbeklerin bencillik ve açgözlülük konusunda birbirlerine çok benzedikleri aktarılmaktadır.⁶³⁹ Seyyah Vambery, Pamir bölgesinin dışında özellikle Buhara'da yaşayan Taciklerle ilgili verdiği bilgilerde ahlaklarının bozuk olduğunu ifade etmektedir. Orta Asya halkları içerisinde en dedikoducu ve hileci insanların Tacikler olduklarını belirtmektedir.⁶⁴⁰

Pamir bölgesinde ve bölge dışında yaşayan Tacikler ile ilgili verilen bilgilerin genel olarak birbirini doğrular nitelikte olduğu görülmektedir. Tacik halkı hakkında verilen bilgilerde görülen ortak görüş barışçıl ancak yalancı ve hırsız bir halk olduklarıdır. Ancak bazı seyyahlar tarafından Taciklerle ilgili verilen bilgilerde misafirperver ve iyi huylu bir halk oldukları yönünde görüşler de bulunmaktadır.

⁶³⁶ Cobbold, a.g.e., ss. 162-163.

⁶³⁷ Erdoğan, a.g.t., s. 34.

⁶³⁸ Erdoğan, a.g.t., s. 134.

⁶³⁹ Erdoğan, a.g.t., s. 33.

⁶⁴⁰ Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Haz: N. Ahmet Özalp, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s. 152.

2.3. GİYİM KUŞAM

Pamir bölgesinde yaşayan Taciklerin yaşadıkları mevkiye göre giyimlerinde farklılıklar görülebiliyordu. Bölgenin batı ve iç kesimlerinde yaşayan Tacikler ile doğu kesimlerinde yaşayan Taciklerin giyimi bölgelerin iklim şartları gereğince değişiklik gösterebiliyordu.

Pamir bölgesinde yaşayan Tacik erkekleri üst kıyafetleri olarak pamuklu kumaştan yapılan palto giyerlerdi. Başlarına yine pamuklu kumaştan yapılmış sarık takıyorlardı. Bel kısımları için uzun bir kuşak saran bu insanlar, bacakları için de yine bol pamuklu pantolonlar giyiyorlardı. Ayaklarına yumuşak deriden yapılmış çizmeler giyerlerdi ve köylerinin reisleri olan aksakallar başları için ipek bir eşarp takıyorlardı.⁶⁴¹ (Bkz. Ek-26). Kış aylarında karda yürürken veya avlanırken kara batmamak için Kırgızlarda olduğu gibi ayaklarına bağlanan bir tür kar ayakkabısı giyiyorlardı.⁶⁴²

Sarıkol mevkisinde yaşayan Taciklerin giysileri çoğunlukla koyun postundan yapılırdı. Koyun postları işlemiden geçirilerek pelerinler ve pantolonlar haline getirilirdi ve kaba yünlü bir kumaşla birlikte kullanılırdı. Koyun postundan sağlam deri tabanlı çoraplar, bel çevresi için pamuklu veya yünlü bir kuşak ve koyun postundan şapka giyilirdi. Pamuklu elbiseler zenginler tarafından tercih edilebilirdi.⁶⁴³

Pamir bölgesinin dışında Hokand ve Buhara hanlıklarında yaşayan Taciklerin kıyafetleri dini hususlara göre şekilleniyordu. Ancak gösterişe düşkün olduklarına dair bilgiler de bulunmaktadır.⁶⁴⁴

Pamir bölgesinde yaşayan Taciklerin giyimlerini etkileyen unsurun yaşam tarzları olduğu anlaşılmaktadır. Bölgenin batı kesiminde yaşayan Tacikler yerleşik yaşam kültürlerinden kaynaklı pamuktan yapılan kıyafetleri tercih ederken bölgenin doğu kesiminde göçebe Kırgız kültürüyle iç içe yaşayan Taciklerin Kırgızlar gibi koyun postundan kıyafetler ve deri tabanlı çoraplar tercih ettikleri görülmektedir. Bölge dışında yaşayan Taciklerin ise yerleşik şehir kültürü etkisinde kalan bir halk olarak gösterişe düşkün olmaları anlaşılabilir. Aynı zamanda yaşam şartlarının bölgede yaşayan soydaşlarından farklı olması sebebiyle yaşadıkları coğrafyanın etkisiyle değil dinî hususlara göre giyim kültürü geliştirmeleri doğaldır.

⁶⁴¹ Cobbold, a.g.e., ss. 178-179.

⁶⁴² Olufsen, a.g.e., s. 127.

⁶⁴³ Gordon, a.g.e., ss. 113-114.

⁶⁴⁴ Erdoğan, a.g.t., s. 34.

2.4. DİL

Cobbold'un ifadesine göre Pamir bölgesinde yer alan Roşan, Darvaz, Şugnan, Vahan ve Sarikol mevkileri ile bölge dışında bulunan Çitral, Yasin ve Hunza mevkilerinde yaşayan ancak Kırgız olmayan tüm insanlar Tacik olarak adlandırılıyorlardı. Bu bölgelerde yaşayan ancak Kırgız olmayan insanlar Vahan dilinin çeşitlerini konuşmaktaydılar. Aynı zamanda hepsi Farsça anlayabiliyorlardı.⁶⁴⁵

Cobbold'un verdiği bilgilere göre Roşan mevkisinde yaşayan Tacikler birden fazla dil bilen insanlardı. Kendi aralarında kendilerine özgü bir lehçe konuşan bu insanlar Vahanca da konuşabiliyordu. Ancak büyük bir çoğunluğu Farsça bilmesede dahi anlayabiliyorlardı.⁶⁴⁶

Robertson, Sünni Müslüman olduğunu söylediği Darvaz'da yaşayan insanların Farsça konuştuklarını ifade etmektedir.⁶⁴⁷ Olufsen ise tüm Panj Vadisi'nin ana dilinin eski bir Farsça lehçesi olan Şugne olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Şugnan, Garan, İşkaşim ve Vahan'da yaşayan toplumların her birinin ayrı özel lehçeleri bulunduklarını ancak lehçeler arasındaki farkın çok az olması sebebiyle birbirlerini anlama hususunda herhangi bir sorun yaşamadıklarını ifade etmektedir.⁶⁴⁸

Hedin, seyahati sırasında karşılaştığı bir köyde yaşayan dört aileden birinin Tacik olduğunu ve buradaki Taciklerin Aryan kökenli Farsça konuşan insanlar olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴⁹

Pamir bölgesinin dışında Türkistan coğrafyasının farklı yerlerinde yaşayan Tacikler, Türklerle münasebetleri dolayısıyla Türklerden etkilenmekteydi. Bu etkilenme vasıtasıyla dillerinde de büyük oranda değişim görülüyordu. Farsça konuşan Taciklerin dillerinde çok sayıda Türkçe kelimeler yer almaktaydı.⁶⁵⁰ Hokand hanlığı zamanında Fergana vadisinde yaşayan Tacik nüfusunun dili de Farsçaydı.⁶⁵¹

Taciklerin Sovyet dönemini geride bırakıp ulus devlet kimliğiyle bir dil inşa sürecinde öze dönüş olduğu görülmektedir. Öze dönüş sürecinde Taciklerin yaşadıkları coğrafi bölgede yapılan çalışmalar neticesinde Farsçanın bir lehçesi olan Tacikçe üzerine

⁶⁴⁵ Cobbold, a.g.e., s. 264.

⁶⁴⁶ Cobbold, a.g.e., s. 161.

⁶⁴⁷ Robertson, a.g.e., s. 35.

⁶⁴⁸ Olufsen, a.g.e., s. 60.

⁶⁴⁹ Hedin, a.g.e., s. 349.

⁶⁵⁰ Tagaev, a.g.t., ss. 132-133.

⁶⁵¹ Alpargu, a.g.e., s. 158.

yoğunlaşarak ulusal bir tarih ve dil bağlantısı kurularak ulus devlet modeli ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.⁶⁵²

Seyyahların verdikleri bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Taciklerin ortak dili Farsça olmakla beraber yaşadıkları coğrafyalarda lehçe farklılıkları olduğu görülmektedir. Bölgede yaşayan Tacikler, bölgenin farklı konumlarına yayılmış bir vaziyette yaşamaları sebebiyle coğrafi olarak yakın bulundukları halkların dillerini de bilen insanlardır. Özellikle bölgenin doğu kesiminde Kırgızlarla iç içe yaşayan Taciklerin Kırgız Türkçesi bilmesi muhtemeldir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Pamir bölgesi dışında yaşayan Taciklerin dillerinin Farsça olduğu anlaşılmaktadır. Sovyet döneminin sonu itibariyle ise Taciklerin ulus devlet kimliği altında Tacikçeyi geliştirerek kendi dillerini benimsemişlerdir.

2.5. DİN VE İNANÇ

Gordon'un ifadesine göre Sarıkol Bölgesi'nde yaşayan Tacikler, Şii Müslüman inancında olan insanlardı.⁶⁵³ Murray'nin verdiği bilgilere göre Sarıkol mevkisinde yaşayan Şii Tacikler, Halife Hazreti Ali'nin, Peygamberin doğrudan ve meşru varisi olduğuna ve doğrudan halefi olması gerektiğine inanan insanlardı.⁶⁵⁴ Murray, bu insanların esasen geçmişte Sünni olduklarını ancak yaklaşık olarak 200 yıl önce Şii mezhebine geçiş yaptıklarını ifade etmektedir. Ayrıca Sarıkol mevkisinde yaşayan Taciklerin liberal görüşlü olduklarını ifade eden Murray, bu insanların dışındaki Şiiilerin Hazreti Ali'den önceki üç halifenin isimlerini halifelik makamıyla anmadıklarını ancak Sarıkol mevkisinde yaşayan Şii Taciklerin bahsi geçen üç halifenin isimlerini anmasalar dahi onlara karşı büyük saygı duyduklarını belirtmektedir.⁶⁵⁵

Pamir bölgesinde yaşayan halkların farklı mezheplere mensup olmaları bu halklar arasında herhangi bir soruna yol açmıyordu. Hedin'in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Şii Tacikler ile Sünni Kırgızlar arasında herhangi bir düşmanlık veya çatışma bulunmamaktaydı. Bu insanlar birbirleriyle evlenirlerdi ve sürekli iletişim halinde olurlardı.⁶⁵⁶

Murray'nin verdiği bilgilere göre Sarıkol Tacikleri, diğer Şii toplumlardan farklı olarak namaz kılarken kollarını iki yana sarkıtmadan, Sünni mezhebinde olduğu gibi

⁶⁵² Mohammad Rigiderakhshan, "Tacikistan'da Ulusal Kimlik İnşa Süreci", *Asya Studies*, S. 22, 2022, s. 258.

⁶⁵³ Gordon, a.g.e., s. 112.

⁶⁵⁴ Murray, a.g.e., V.II, s. 26.

⁶⁵⁵ Murray, a.g.e., V.II, s. 31.

⁶⁵⁶ Hedin, a.g.e., V.II, s. 710.

ellerini göğüslerinde birleştirerek namaz kılıyorlardı. Ayrıca Sünnilerle birlikte namaz kılmalarında bir sakınca görmüyorlardı. Ayrıca Sarıkol Taciklerini diğer Şii topluluklardan ayıran en büyük fark muta nikahının bu toplulukta olmamasıydı. Belirli süreli olarak bir hafta, bir ay ya da bir yıl olarak evlenme uygulaması Sarıkol Taciklerinde bulunmamaktaydı. Ancak İranlı ve diğer Şii toplumlarında bu uygulama yasal olarak kabul ediliyordu ve kapsamlı bir şekilde uygulanmaktaydı. İnançları hususunda çok hassas olan Sarıkol Tacikleri, inançlarıyla ilgili tüm konularda sessiz kalmayı, özellikle Müslüman olmayan bir insanla konuşmamayı tercih ediyorlardı. Sarıkol Taciklerinin dinleri Vahanlılar, Şugnan Tacikleri ve Kunjutiler ile aynıydı. Bu toplulukların hepsi Bombay hükümdarını Peygamberin soyundan gelen manevi liderleri olarak görmekteydi. Sarıkol Taciklerinin içlerinde cahil olarak kabul edilen bazıları Hazreti Ali'nin, Bombay hükümdarı olarak birbiri ardına gelen hükümdarların bedenleri içerisinde yeniden dünyaya geldiğine inanıyordu.⁶⁵⁷ Budizm öğretisine benzeyen bu inanışın çevre toplumlarda Budizm'in benimsendiği ve uygulandığı düşünüldüğünde yansıması doğal karşılanabilir ancak halk tarafından geniş çaplı olarak kabul edilen bir uygulama değildi.

Murray'nin ifadesine göre Sarıkol Tacikleri, Bombay'da ikamet eden ve Hazreti Ali'nin soyundan geldiğine inandıkları kişiye çok fazla saygı duyarlardı çünkü Hazreti Ali'nin oğlu Hasan ile başlayan imamlar zincirinin o zamana kadar hiç bozulmadığına inanırlardı. Ancak Sarıkol Tacikleri dışındaki Şiiler, Bombay'daki bu Şii lideri görmezden gelerek önemsememekteydiler.⁶⁵⁸

Pamir bölgesinin dışında Türkistan coğrafyasına dağılmış bir vaziyette yaşayan Taciklerin dini inancı ağırlıklı olarak Sünni mezhebine bağlı İslamiyet olmakla birlikte aralarında Şii mezhebine bağlı Müslümanlar da bulunuyordu.⁶⁵⁹ Buhara Hanlığında yaşayan Tacik nüfusunun büyük çoğunluğu İslamiyet'in Sünni mezhebine bağlı insanlardı. Ancak hanlığın Buhara merkezinde yaşayan Tacikler daha çok Şii mezhebinin İsmailiye koluna bağlıydılar. Doğudaki nüfus ise tamamen İsmaili mezhebine bağlı Şiilerden oluşmaktaydı.⁶⁶⁰

Günümüz Tacikistan'ında Taciklerin %85'i İslamiyet'in Sünni mezhebine bağlıyken geriye kalan %5'lik kısım Şii ve diğer %5'lik kısım ise Şiiliğin bir dalı olan

⁶⁵⁷ Murray, a.g.e., V.II, ss. 31-33.

⁶⁵⁸ Murray, a.g.e., V.II, ss. 36-37.

⁶⁵⁹ Tagaev, a.g.t., s. 133.

⁶⁶⁰ Erdoğan, a.g.t., s. 27.

İsmailiye koluna mensuptur.⁶⁶¹ Pamir bölgesinin dışında yaşayan Tacikler İslamiyet'in Sünni mezhebine bağlıyken bölgede yaşayan Tacikler İslamiyet'in Şii mezhebine bağlı bir kol olan İsmaili inancına bağlıdır. Bölgenin çevresinde yaşayan Müslüman halkın çoğunluğunun Sünni İslamiyet inancına mensup olması sebebiyle Pamir bölgesinde yaşayan Taciklerin Sünni Müslüman denizinin ortasında kaldığı söylenebilir.⁶⁶²

Seyyahların verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Taciklerin İslamiyet'in Şii mezhebine bağlı İsmailiye koluna mensup oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bölgenin doğu kesiminde yaşayan Sarıkol Taciklerinin Şii Müslümanlar olsalar da kendilerine özgü birtakım özellikleri oldukları görülmektedir. Özellikle namaz kılarken Sünni mezhebine göre kollarını göğüslerinde birleştirmeleri ve muta nikahını uygulamamaları Kırgız kültüründen etkilendiklerini göstermektedir. Pamir bölgesinin dışında yaşayan Taciklerde ise bölgede yaşayan soydaşlarının aksine Sünni Müslüman inancının ağır bastığı görülmektedir. Yakın tarihlerde yapılan çalışmalarda günümüz Tacikistan'ında yaşayan Tacik nüfusunun %85'inin Sünni Müslüman, geriye kalan %15'lik dilimin %10'unun Şii Müslüman olması bölgede yaşayan soydaşlarından farklılıklarını göstermektedir.

2.6. AİLE YAPISI

2.6.1. Evlilik Müessesesi

Murray'nin verdiği bilgilere göre Sarıkol Taciklerinde genç bir kızın evlenilmesine izin verilmeden önce damat tarafından gelinin babasına deve, sığır ve at olarak belirli bir miktarda ödeme yapılması gerekiyordu. Damadın maddi durumuna göre yapılan bu ödemeden sonra ön hazırlıklar her iki tarafın da memnun olacağı şekilde gerçekleştirilirdi. Ön hazırlıklar tamamlandıktan sonra bir molla çağrılır ve çiftin ailesi ve tanıdıklarının huzurunda evlilik töreni yapılırdı. Gelin ve damat bir halı üzerinde yan yana otururdu. Önlerinde duran molla evlenmek isteyip istemedikleri yönünde soru sorardı. Gelin Arapça olarak sorulan bu soruyu Farsça olarak onayladıktan sonra molla odanın diğer tarafında bulunan koyun etini kesip tuza batırdıktan sonra gelin ve damadın ağzına birer parça verirdi. Bu ritüelin sonucunda evlenme törenleri yapılan çifti karı koca ilan ederdi. Akabinde müzikler çalar, danslar edilir ve eğlence gerçekleştirilirdi. Damadın ekonomik gücü yerindeyse gelen misafirleri üç gün ve gece ağırlar ve onlara

⁶⁶¹ Türkoğlu, *a.g.m.*, s. 352.

⁶⁶² Eker, *a.g.m.*, s. 390.

ziyafetler verip eğlendirirdi. Üçüncü günün sonunda misafirler dağılır ve çift evlerine giderdi.⁶⁶³ Murray'nin verdiği bu bilgilerde Sarıkol Taciklerinin evlilik adetlerinin Kırgızlara benzediği görülmektedir. Kırgızlarda olduğu gibi başlık parası ödenmesi adeti uygulanmaktadır. Ayrıca nikahlarının dini nikah usulünde ve kültürel unsurlar da barındırdığı anlaşılmaktadır.

Murray'nin ifadesine göre Sarıkol Taciklerinde evlilik oldukça ciddi bir kurum olarak kabul edilmekteydi. Bu insanların hayatlarında boşanma diye bir kavram yoktu. Evli bir çiftte kadın ölmediği sürece erkeğin ikinci bir evlilik yapmasına izin verilmiyordu. Kadın için de kocası öldükten sonra bir yıl süreyle yas tutması gerekmektedir ve bu süre içerisinde yeni bir evlilik yapamıyordu. Yas süresinin sonunda dul kalan kadın isterse tekrar evlenebiliyordu. Ancak tekrar evlenmek istememesi durumunda ölen eşinin akrabalarıyla yaşamaya devam etmeyerek baba evine dönüyordu.⁶⁶⁴ Murray'nin verdiği bu bilgilerde ise Sarıkol Taciklerinde kadının aile yapısındaki yeri Kırgızlardan farklı görülmektedir. Kırgızlarda gelin damat tarafının malı kabul edilirken Sarıkol Taciklerinde koca öldüğü takdirde dul kalan gelinin yeniden evlenebildiği, istemediği takdirde ise baba evine geri döndüğü anlaşılmaktadır.

Hokand hanlığında yer alan bir Tacik mahallesinde doğumdan sonra bebeğin temizlenip giydirilmesi uzun bir süreye tekabül ediyordu. Yeni doğan bebek erkek değilse yirmi gün kadar yıkanmadan bekletilirdi. Ancak bebek erkek ise on sekizinci gün yıkanır. Dünyaya gelen çocukların yıkanmalarındaki bu süre farklılığının sebebi evlilik çağına gelecekleri zamanla ilgilidir. Âdete göre erkeğin iki gün erken yıkanması durumunda evleneceği zaman daha az başlık parası ödeyeceğine inanılırdı. Kız doğan bebeğin geç yıkanması durumunda ise evleneceği zaman daha çok başlık parası alınacağına inanılmasıydı. Bu sebeple kız doğan bebeklerin yıkanması doğumdan sonraki yirmi ikinci gün gerçekleştirilirdi.⁶⁶⁵

Taciklerde de Kırgızlarda olduğu gibi evlilik öncesinde başlık parası benzeri bir uygulama görülmektedir. Evlenecek olan damat adayının gelinin ailesine ödeme yapması gerekiyordu. Taciklerin yerleşik yaşam sürmeleri sebebiyle Kırgızlara kıyasla ekonomik durumları daha iyiydi. Bu sebeple Kırgızlardan daha kolay şartlarda evlenebiliyorlardı.

⁶⁶³ Murray, a.g.e., V.II, ss. 41-42.

⁶⁶⁴ Murray, a.g.e., V.II, ss. 40-41.

⁶⁶⁵ Tagaev, a.g.t., s. 160.

2.6.2. Kadının Yeri

Murray'nin verdiği bilgilere göre Sarıkol Taciklerinde kadınlar sadece ev işlerini yapan hizmetçi olarak görülmeyip kocaları ve çocukları tarafından saygı görülen bireylerdi. Sosyal yaşamlarında herhangi bir kısıtlama olmayan Sarıkol Tacik kadınları, istedikleri yere gelip gitme özgürlüğüne sahipti. Peçe günlük hayatlarında kullandıkları bir nesne değildi.⁶⁶⁶ Cobbold'un verdiği bilgilere göre ise Murray'den farklı olarak Tagdumbaş çevresinde yaşayan Sarıkol Tacik kadınları gözlerden uzakta, tecrit altındaymış gibi tutuluyorlardı.⁶⁶⁷

Cobbold'un verdiği bilgilere göre Vamar Kalesi mevkinde yaşayan Tacik kadınları yabancılardan uzak dururlardı ve yabancı birisinin yanında bulunmazlardı. Ancak çocuklar yabancılardan çekinmezlerdi. Bu insanlar dini sorumluluklarını yerine getiren dindar insanlardı.⁶⁶⁸

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Tacikler, eski İran kültürü geleneğinin hâkim olduğu bir toplum olarak kadının toplumsal yaşam içerisindeki yeri erkeğe bağımlı olarak kapalı bir yaşam tarzıydı. Sovyet döneminde kadınların eğitim alması ve özgürleştirilmesi hususunda yapılan çalışmalar da yine bu İran kültürü etkisi sebebiyle büyük bir direnişe sahne oldu. Taciklerde kadının toplumsal yaşama dahil olması Tacik halkı tarafından karşı çıkılan ve kesinlikle istenmeyen bir şeyken aynı dönemde Kırgız kadınlarının yeni gelişmelere daha kolay uyum sağladığı ve toplum tarafından daha hızlı uyum sağlandığı belirgin bir şekilde görülmüyordu.⁶⁶⁹

Tacik aile yapısında kadının yeri hakkında seyyahlar tarafından aktarılan bilgilerde farklı görüşler bulunmaktadır. Bölgenin daha batı ve güney kesimlerinde yaşayan Tacikler kendi kültürlerine göre yaşarken Sarıkol civarında Kırgızlarla etkileşim halinde ve birlikte yaşayan Taciklerin Kırgız kültüründen etkilendikleri görülmektedir. Bölgenin güney ve batı kesimlerinde yaşayan Taciklerde kadınlar gözlerden uzak ve tecrit altındaymış gibi yaşarken, Kırgızlarla iç içe yaşayan Sarıkol Tacikleri Kırgız kültüründen etkilenererek Kırgız kadınları gibi daha serbest bir yaşama sahipti. Pamir bölgesinin dışında yaşayan Tacik kadınlarında ise geleneksel İran kültürü ile yaşayan insanlar olmaları sebebiyle Sarıkol Tacik kadınlarından daha kapalı bir yaşamları mevcuttu.

⁶⁶⁶ Murray, a.g.e., V.II, s. 41.

⁶⁶⁷ Cobbold, a.g.e., s. 49.

⁶⁶⁸ Cobbold, a.g.e., s. 192.

⁶⁶⁹ Alpargu, a.g.e., s. 203.

2.7. İDARİ YAPI

Hedin'in verdiği bilgilere göre Sarıkol, Taşkurgan ve Tagarma mevkisinde yaşayan Tacikler, bu bölgelerin Çin hâkimiyeti altında olması sebebiyle Çinlilere bağılıydı ancak bu bölgenin alt birimleri Kırgız beyleri tarafından idare edilmekteydi.⁶⁷⁰ Şugnan ise Robertson'ın aktardığı bilgilere göre Sünni Müslümanlar tarafından yönetilmekteydi. Bilinen ilk yöneticileri Şah Mir olarak tanınıyordu. Şah Mir'den sonra bölgeyi yöneten ikinci kişi Şah Vanci'ydi. Bu kişi annesinin Darvaz bölgesinde bulunan Vanc adlı mevkisinin yerlisi olmasından dolayı bu ismi almaktaydı. Şugnan Bölgesi'nin Afganlar tarafından ele geçirilmesinden sonra burası Bar Panja'da bulunan bir Afgan yönetici tarafından idare edilmeye başlandı.⁶⁷¹

Gordon'un verdiği bilgilere göre Doğu Türkistan Çinliler tarafından işgal edildiği sırada Sarıkol bölgesi kendi içlerinden bir bey tarafından yönetiliyordu. Ancak Çin'in işgalinden sonra Çin'e bağılıklarını ilan ettiler. Çin hâkimiyeti altında olduğu sırada her iki veya üç yılda bir altın ve gümüş de dahil olmak üzere değerli hediyelerden oluşan bir vergi veriyorlardı. Yıllık olarak verilen bu ödemenin maddi karşılığı 200 sterlinin biraz üzerine denk gelen 14 yambuydu.⁶⁷²

Gordon'un ifadesine göre Pamir bölgesinde yaşayan Tacikler Çin, Rus ve Afgan hâkimiyetinin yayıldığı dönemden daha önceki bir zamanda kendi içlerinden yöneticiler vasıtasıyla yönetilmekteydi. Gordon, Sarıkol'un eski hükümdarı olarak Alif Bey adında bir kişiden ve Vahan bölgesinde hâkim güç olan Vahanlı bir mirden bahsetmektedir. Ayrıca Alif Bey'in kız kardeşinin Şugnan ve Roşan'ın son hükümdarının dul eşi olduğunu ve Vahan'ın hükümdarı olan Ali Murdan Şah ile evli olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷³

Pamir bölgesinin dışında yaşayan Tacikler idari olarak yaşadıkları coğrafi noktada yer alan devletlere bağılıydılar. Orta Asya'da bulunan hanlıklarda yaşayan Tacikler, hanlara ve hanlıkların idari yapısına bağılı bir şekilde yaşıyorlardı. Ancak hanlıkların taşra bölgelerinde kendi içlerinden muhtar vazifesi gören yerel yöneticiler çıkartıyorlardı. Buhara hanlığında merkezi yönetim haricinde bey unvanıyla taşra yöneticileri

⁶⁷⁰ Hedin, a.g.e., s. 285.

⁶⁷¹ Robertson, a.g.e., ss. 29-31.

⁶⁷² Gordon, a.g.e., s. 110.

⁶⁷³ Gordon, a.g.e., ss. 146-147.

bulunmaktaydı. Buhara Emîri tarafından yerli halktan veya kendisine yakın çevreden seçilen bu kişilere Tacik ağırlıklı nüfusun bulunduğu yerlerde Mir unvanı veriliyordu.⁶⁷⁴

Pamir bölgesinin batı kesiminde yaşayan Taciklerin kendi içlerinden çıkan Şah ve Mir unvanlarına sahip kimseler tarafından yönetildikleri görülmektedir. Ancak Afgan işgali sonrasında bu kişilerin bölgeden kaçtıkları ve yönetimin Afganlar tarafından sağlandığı anlaşılmaktadır. Bölgenin doğu kesiminde yaşayan Sarıkol Taciklerinin ise Çinlilere bağlı olarak Kırgız beyleri tarafından yönetildikleri anlaşılmaktadır. Ancak XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Pamir bölgesinin dağlık yapısı ve soğuk iklim özellikleri sebebiyle bölge halkı üzerinde tam anlamıyla bir otorite kurulamadığı bilinmektedir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde bölgede yaşayan fetih hareketleri ile kısmi bir yönetim kurulabilse de daha ileri bir tarihe kadar bölge üzerinde tam anlamıyla bir hâkimiyet kurulduğunu söylemek mümkün değildir.

2.8. HAYVANCILIK VE ZİRAAT

Hedin'in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde Taciklerin çoğunluğa sahip nüfusu oluşturdıkları yerler Darvaz, Roşan ve Şugnan mevkileriydi. Bu bölgede yaşayan Tacikler yerleşik nüfustu ve yaşam şartları göçebe Kırgızların şartlarından tamamen farklıydı.⁶⁷⁵

Robertson'ın verdiği bilgilere göre Şugnan Bölgesi'nde tarım faaliyetleri oldukça yaygındı. Burada yaşayan Tacik köylerinde çok sayıda meyve bahçeleri ve yeşillik alanlar bulunuyordu. Yetiştirilen tarım ürünleri başlıca; elma, armut, kayısı, ceviz, üzüm, kavun ve erik gibi meyvelerden oluşuyordu.⁶⁷⁶ Robertson, Panj Vadisi'nde pirinç hariç her türlü tahılın yetiştiğini ve Avrupa'da görülen neredeyse tüm meyvelerin bu bölgede yetiştirildiğini ifade etmektedir.⁶⁷⁷

Cobbold'un ifadesine göre Roşan ve Şugnan tarafında yaşayan Tacikler fakir insanlardı.⁶⁷⁸ Ancak Hedin'in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinin Tagarma civarında yaşayan Tacikleri zengin insanlar olarak tanınıyorlardı. Kilden yapılan evlerde yaşayan ve göçebe olmayan Tacikler, yaşadıkları yerde kalıcı olarak iskân ediyorlardı. Hayvancılık yapan Tacikler koyun sürüleri besliyorlardı ancak esas işleri tarımdı. Kalıcı

⁶⁷⁴ Nurettin Hatunoğlu, *Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Alim Han ve Dönemi (1911-1920)*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 117.

⁶⁷⁵ Hedin, a.g.e., ss. 186-187.

⁶⁷⁶ Robertson, a.g.e., s. 28.

⁶⁷⁷ Robertson, a.g.e., s. 31.

⁶⁷⁸ Cobbold, a.g.e., s. 198.

yerleşimi tercih etmelerinden dolayı tarım ile ilgilenebiliyorlardı. Temel olarak yaptıkları iş tarım olan bu insanların ettikleri ürün çoğunlukla buğday ve arpaydı. Bu ürünlerin dışında daha çeşitli üretim yaptıkları tarım mahsulleri de bulunuyordu.⁶⁷⁹ Buğday ve arpanın yanı sıra bazı bölgelerde yonca tarlaları da bulunmaktaydı.⁶⁸⁰ Gordon'un verdiği bilgilere göre temel olarak yetiştirdikleri tarım ürünleri arpa, fasulye, bezelye, havuç ve şalgamdı. Hayvancılıkta da deve, yak, midilli, öküz, koyun ve keçi besliyorlardı.⁶⁸¹

Gordon'un ifadesine göre Sarıkol mevkisinde yaşayan Tacikler, zengin ve bol otlatma alanları olan bir mevkide bulunuyorlardı. Burada yaşayan insanların evleri taş ve çamurdandı ve hepsi köy ve mezralarda toplu halde yaşıyorlardı.⁶⁸² Murray, seyahati sırasında Sarıkol bölgesinden geçtiği sırada burada küçük kerpiç evlerde yaşayan Sarıkol Taciklerinin bulunduğunu ve bunların tarım yaptıkları küçük ekim alanlarına sahip olduklarını ifade etmektedir. Cahlung Nehri'nin Kiyaz ile birleştiği noktada Kiyaz Agzay adı verilen bir çiftliğin kendisini etkilediğini özellikle ifade eden Murray, muntazam olarak düzenlenen bir yer olduğunu belirtmektedir.⁶⁸³

Sarıkol Nehri'ne giden yol üzerinde Şindi Vadisi'nden geçtiğini ifade eden Gordon, burada Sarıkol Taciklerinin yaşadığı bir köye rastladığını ve bu insanların tarım yaptıklarını ifade etmektedir.⁶⁸⁴ Sarıkol Vadisi'nde yaşayan Taciklerin tarım faaliyetlerini batı yamaçlarında yaptıklarını ve nehrin içinden geçtiği düz kısmı mera alanı olarak kullandıklarını ifade eden Gordon, burada yaşayan insanların taş ve çamurdan yapılan evlerde kaldıklarını ve hepsinin köy ve mezralarda toplandıklarını ifade etmektedir.⁶⁸⁵

Pamir bölgesinin dışında Buhara Hanlığı'nda yaşayan Tacikler, buraya gelmelerinden sonra göçebe âdetlerini bırakarak yerleşik hayata geçmişlerdi. Sulama sistemi ile tarım alanlarını kullanılır hale getirdiler. Burada yaşayan Tacikler çiftçilikle meşgul olan insanlardı. Buhara'ya gelerek yerleşik hayata geçmiş olsalar da çadıra kalmaya devam ediyorlardı.⁶⁸⁶ Ticaret ve çiftçiliğin yanı sıra zanaat işleri ile de uğraşan Tacikler bulunmaktaydı. 1876 yılında Hokand Hanlığı'nda yaşayan Tacikler zanaat işleri

⁶⁷⁹ Hedin, a.g.e., s. 277.

⁶⁸⁰ Hedin, a.g.e., V.II, s. 710.

⁶⁸¹ Gordon, a.g.e., ss. 113-114.

⁶⁸² Gordon, a.g.e., ss. 109-110.

⁶⁸³ Murray, a.g.e., V.II, ss. 2-3.

⁶⁸⁴ Gordon, a.g.e., s. 108.

⁶⁸⁵ Gordon, a.g.e., ss. 109-110.

⁶⁸⁶ Erdoğan, a.g.t., ss. 33-34.

ile meşgul olan insanlardı.⁶⁸⁷ Sovyet döneminde ise özellikle Garm ve Feyzabad taraflarında yaşayan Tacikler, ovalara yerleştirilerek pamuk ekimi yapmaya zorlandı.⁶⁸⁸

Pamir bölgesinin batı kesimlerinde yaşayan Tacikler geleneksel olarak yerleşik yaşam kültürlerinden dolayı tarımla meşgul oldukları görülmektedir. Bölgenin doğu kesimlerinde yaşayan Tacikler ise yerleşik kültür özelliklerini bu noktada korumayı başararak tarım faaliyetleri ile geçimlerini sağladıkları anlaşılmaktadır. Ancak Kırgızlar gibi az miktarda da olsa hayvancılıkla meşgul oldukları da görülmektedir. Genel olarak bakıldığında Pamir bölgesinde yaşayan Taciklerin hayatta kalmak için temel uğraşları tarım faaliyetlerinden oluştuğu görülür. Bölgenin dışında Buhara Hanlığı'nda yaşayan soydaşları da kendileri gibi tarımla geçimlerini sağlayan insanlar olarak görülmektedir.

2.9. TİCARET

Cobbold'un verdiği bilgilere göre Şugnan ve civarında yaşayan Tacikler yoksul insanlardı ve zaman zaman kıtlıkla mücadele ediyorlardı. Roşan Bölgesi'nde yaşayan Tacikler için tedavülde olan para birimleri Rus ve Buhara paralarıydı. Çin parası bu bölgelerde bilinmiyordu.⁶⁸⁹ Tagdumbaş çevresinde yaşayan Sarıkol Taciklerinin bazıları çok zengindi ve büyük sürülere sahiplerdi.⁶⁹⁰ Gordon'un verdiği bilgilere göre Sarıkol bölgesinde yaşayan Tacikler, ticaretlerini çoğunlukla Yarkent ile yapıyordu. Yarkent'le ticari faaliyette bulunan Tacikler, buradan lüks giysiler satın alıyorlardı.⁶⁹¹ Cobbold'un verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde koyun ticareti yapan Tacikler, buradan aldıkları koyunları Hokand'a götürüp orada yüksek bir kar elde ederek satıyorlardı.⁶⁹²

Cobbold'un ifadesine göre Roşan ve Şugnan mevkilerinde yaşayan Tacikler ekonomik anlamda fakir insanlardan oluşmaktaydı.⁶⁹³ Hedin'in verdiği bilgilere göre ise Tagarma mevkisinde yaşayan Tacikler zengin kimseler olarak tanınıyorlardı. Tagarma'da yaşayan Tacikler koyun sürülerine sahip olsalar da esas işleri tarımdı. Göçebe yaşamamaları sebebiyle tarım yapabilen bu insanların temel tarım maddeleri buğday ve arpadan oluşmaktaydı.⁶⁹⁴

⁶⁸⁷ Pınar Gümüş, 18. – 19. Yy.da Yaşayan Türkistanlı Kadın Şairler (Hokand ve Harezm Şaireleri), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 23.

⁶⁸⁸ Alpargu, a.g.e., s. 200.

⁶⁸⁹ Cobbold, a.g.e., ss. 173-174.

⁶⁹⁰ Cobbold, a.g.e., s. 49.

⁶⁹¹ Gordon, a.g.e., ss. 113-114.

⁶⁹² Cobbold, a.g.e., s. 157.

⁶⁹³ Cobbold, a.g.e., s. 198.

⁶⁹⁴ Hedin, a.g.e., s. 277.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Buhara çevresinde yaşayan 70000 kişinin yaklaşık dörtte üçünün Tacik olduğu söylenirken bu Taciklerin büyük çoğunluğunun işçilik ve zanaatkarlık yaptıkları ifade edilmektedir.⁶⁹⁵ Hokand ve Buhara hanlıklarında yaşayan Taciklerin, tarımsal faaliyetlerin dışında ticaretle meşgul olan bir kavim olduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁶⁹⁶ Hokand Hanlığı'nda yaşayan Tacikler, Özbeklerden sonra hanlıktaki en kalabalık nüfusu oluşturuyorlardı ve yerleşik bir kültüre sahiplerdi. Yerleşik hayat yaşayan bu Tacik zümresi ticaretle meşgul olan insanlardı.⁶⁹⁷

Hokand Hanlığı sınırları içerisinde yaşayan ve Türk olmayan topluluklardan biri olan Tacikler çoğunlukla ticaretle ilgilenen insanlardı. Hanlığa bağlı olarak yaşayan Tacik nüfusunun tamamı şehirde yaşıyordu. Ancak dağlı Tacikler denilen bir başka Tacik grubu Billur Sıradağlarında yaşıyorlardı. Billur Sıradağlarında yaşayan Tacikler dağlık arazide tarımla meşgul olarak meyve ve sebzelerle geçimlerini sağlıyorlar ve ticaretle ilgilenmiyorlardı.⁶⁹⁸

Robertson'ın verdiği bilgilerde Şugnan bölgesinde hâkimiyet sahibinin Şah Vanci olduğu dönemde Şugnan'a köle ticareti geldiği görülmektedir.⁶⁹⁹ Gordon'un verdiği bilgilere göre Şugnan'ın Afganlar tarafından ele geçirilmesinden sonra Kabil Emîri tarafından kölelik yasaklandı ancak uygulamada kaldırılması bir süre daha gerçekleşmedi. Uygulamada bir erkek ile bir kadın kölenin fiyatı aynıydı ve 12-18 sterlin arasında değişiyordu. Para karşılığının dışında hayvan veya eşya verilerek de takasla alınıp satılabiliyorlardı. Bir kölenin karşılığı 10-15 öküz, 5-8 yak veya 2 adet Kırgız silahıydı.⁷⁰⁰

Taciklerin yaşadığı bir diğer yerleşim yeri olan Sarıkol bölgesinde yaşayan Taciklerin eskiden burada feodal bir sistem altında yönetildikleri ve kötü bir dönemden geçtiklerini aktaran Murray, burada yaşayan Taciklerin Kırgızlara köle olarak satıldıklarını belirtmektedir.⁷⁰¹

Pamir bölgesinde yaşayan Taciklerin yaşamlarını sürdürmek için tarımsal faaliyetleri dışında küçük çaplı ticaretle ilgilendikleri görülmektedir. Bölgenin batı

⁶⁹⁵ Erdoğan, a.g.t., s.25.

⁶⁹⁶ Erdoğan, a.g.t., s. 34.

⁶⁹⁷ Zebiniso Kamalova, *Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı (1845-1875)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019. s. 53.

⁶⁹⁸ Hüseyin Şen, *Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı (1822-1842)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020, s. 25.

⁶⁹⁹ Robertson, a.g.e., ss. 29-30.

⁷⁰⁰ Gordon, a.g.e., s. 147.

⁷⁰¹ Murray, a.g.e., V.II, s. 39.

kesiminde yaşayan Taciklerin kullandıkları para birimleri Rus ve Buhara paraları olarak görünmektedir. Bu durum şüphesiz ki bu bölgelerle daha kolay etkileşim içerisinde olmalarından kaynaklanmaktadır. Bölgede yaşayan Taciklerin sürü hayvanları için ticaretlerini de Hokand pazarı karşılamaktadır. Bölgenin doğu kesiminde yaşayan Sarıkol Tacikleri ise ticaretlerini kendilerine daha yakın olan Yarkent şehri ile yaptıkları görülmektedir. Bölgenin batı kesiminde Afgan işgaline kadar geçen süreçte köle ticaretinin yaygın olarak gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Pamir bölgesi dışında yaşayan Taciklerle ilgili elde edilen bilgilerde bölgedeki soydaşları gibi tarımla meşgul olmakla birlikte ticaret faaliyetleri ile de ilgilendikleri görülmektedir.

2.10. EĞLENCE VE SPOR

Pamir bölgesinde yaşayan Tacikler daha önce de belirtildiği gibi bölgenin çeşitli konumlarına dağılmış vaziyette yaşamaları sebebiyle kültürlerinde farklılıklar görülebiliyordu. Kırgızlarla iç içe yaşayan Sarıkol Taciklerinin eğlence ve spor faaliyetleri de Kırgızlarda görülen örneklerle benzer vaziyetteydi. Pamir bölgesinin güney ve batı kesimlerinde yaşayan Tacikler ise Afgan kültürüne ait bazı öğeleri kültürleri içinde barındırmakla birlikte temel olarak Tacik kültürünü yaşıyorlardı.

Sarıkol mevkisinde yaşayan Tacikler, Kırgızlar gibi at üzerinde yarış yapıyorlardı ve çeşitli oyunlar oynuyorlardı. Çin yönetimi altında olan bu bölgede izlediği bir yarış aktaran Cobbold, yarışın Çinli yetkili tarafından düzenlenen bir ziyafet yemeğinin ardından gerçekleştirildiğini, iki mil mesafede koşulduğunu ve Çinli yetkiliden korkan halkın yarışa dahil olmaya cesaret edemediği için iki koşucunun bulunduğunu belirtiyor ve Çinli yetkilinin kuralları istediği gibi değiştirerek ödül olarak konulan paranın tamamını kendisine aldığını aktarıyordu. Çinli yetkilinin bu yarışlardan yıl boyunca sık sık düzenleyerek kendisine gelir elde ettiğini de ifade etmekteydi.⁷⁰²

Cobbold, seyahati sırasında davet edildiği bir yerleşim yerinde “Batcha” adı verilen dansçıların olduğunu anlatmaktadır. Dans etmek için eğitilen ve ilkel bir müzik eşliğinde dans eden erkek çocuklar olduklarını aktaran Cobbold, çocukların yorulması halinde başka çocuklarla değiştirildiğini ve sürekli olarak dans performansının devam ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu çocuklarının güzel görünüşleri için seçildiğini ifade

⁷⁰² Cobbold, a.g.e., ss. 50-51.

eden Cobbold, Buharalılar, kendi eşlerinin cazibelerine karşılık bu çocukları tercih ettiklerini belirtmektedir.⁷⁰³

3. VAHANLILARIN KÜLTÜREL HAYATI

3.1. VAHANLILARIN YURTLARI

Vahanlılar, Pamir bölgesinin güney kesiminde yer alan Vahan mevkisinde yaşıyorlardı. Gordon'un verdiği bilgilere göre Vahan mevkisinde yaşayan insanların sayısında XIX. yüzyılda büyük bir azalış görüldü. Önceki dönemlerde bin haneden oluşan bir nüfusa sahipken zaman içerisinde beş yüz haneye kadar düştü.⁷⁰⁴ Robertson'ın ifadesine göre Afgan işgalinden önceki nüfusu üç yüz haneden oluşuyordu ve bu sayı yaklaşık olarak altı bin kişiye karşılık geliyordu.⁷⁰⁵

Güncel bir çalışmada Vahanlıların nüfuslarında artış olduğu ifade edilmektedir. 1880 yılı civarında Vahanlıların nüfusu 6000 kişi olarak tahmin edilirken günümüzde Pakistan, Afganistan, Tacikistan ve Sincan Uygur Özerk Yönetimi sınırları içerisinde yaşayan Vahanlıların sayısının 50.000 kişiden oluştuğu belirtilmiştir.⁷⁰⁶

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinin içerisinde yerleşim yeri olarak kabul edebileceğimiz Vahan, İşkaşim, Garan gibi yerlerin insanları genel olarak kendileri için yaşadıkları yerlerin isimleriyle adlandırmada bulunurlardı. Vahanlılar Vahi, İşkaşim'de yaşayan insanlar İşkaşimi, Garan'da yaşayanlar Garani gibi isimlerle kendilerini tanıtıyorlardı.⁷⁰⁷ Ancak bu toplulukların İran kökenli Tacik oldukları görüşü de bulunmaktaydı. Olufsen, Vahanlıların Buhara ve Türkistan'ın diğer bölgelerinde yaşayan Taciklerle aynı kökenden olduklarını söylemektedir ancak bunlara Dağ Tacikleri demeyi uygun görmüştür.⁷⁰⁸

Cumberland, Vahanlılar hakkında bilgi verirken onların da Kırgızlar gibi göçebe olduklarını ancak Kırgızlarla fiziksel ve karakter özellikleri bakımından tamamen farklı olduklarını ve Kırgızlardan çok daha üstün bir ırk olduklarını ifade etmiştir.⁷⁰⁹

Vahanlıların temel olarak yerleşim yeri Vahan bölgesi olsa da bölgenin dışında yaşayan Vahanlılar da bulunmaktaydı. Vahan bölgesinin Afganlar tarafından işgal

⁷⁰³ Cobbold, a.g.e., s. 188.

⁷⁰⁴ Gordon, a.g.e., s. 134.

⁷⁰⁵ Robertson, a.g.e., s. 24.

⁷⁰⁶ Hermann Kreutzmann, "Ethnic Minorities and Marginality in the Pamirian Knot: Survival of Wakhi and Kirghiz in a Harsh Environment and Global Contexts", *Geographical Journal*, V. 169, No. 3, 2003, ss. 218-220.

⁷⁰⁷ Olufsen, a.g.e., s. 59.

⁷⁰⁸ Olufsen, a.g.e., s. 60.

⁷⁰⁹ Cumberland, a.g.e., s. 37.

edilmesinden sonra bölgede yaşayan halkın bir kısmı Pakistan'a kaçtı. Burada Çitral ve Gilgit-Baltistan bölgelerine yerleştiler.⁷¹⁰

Çitral'e gelen ilk Vahanlı yerleşimciler 1870 yılında Afgan hükümdarı Abdurrahman'ın Vahan'ı işgal etmesinden sonra göç eden Vahan miri Ali Mardan Şah ve beraberindekilerdi. Sonraki süreçte bölgede yaşayan yerli halk Çitral'e sığındı. O dönemde Çitral'de Aman-ül Mülk hüküm sürüyordu. Bölgesine gelen Vahanlı mültecileri İşkoman Vadisi'ndeki araziye yerleştirdi. Zaman içerisinde bölgedeki nüfusunu artıran Vahanlılar, 1906 yılına gelindiğinde İşkoman Vadisi'ndeki toplam nüfusun %37'sini oluşturur hale geldiler. Rusya'da 1917 yılında gerçekleştirilen Bolşevik Devrimi'nin ardından bir göç dalgası daha Çitral'e doğru geldi. Bu süreçte gelenler Brogil Vadisi adı verilen mevkiye yerleşseler de 1936-1949 yılları arasında buradan ayrılarak Çitral'de bulunan Yarkun Vadisi'ne göç ettiler.⁷¹¹ Brogil Vadisi'ne göç eden Vahanlılar 200 aileden oluşmaktaydı.⁷¹²

Vahanlıların esas yerleşim yerinin Vahan Koridoru olarak adlandırılan bölge ve çevresi olduğu görülmektedir. XIX. yüzyıla gelene kadar Pamir bölgesinin güney kesiminde yaşayan Vahanlıların XIX. yüzyılın son çeyreği itibariyle bölgeye yapılan işgal hareketleri sebebiyle bölgeden koparak farklı coğrafyalara yerleştikleri anlaşılmaktadır. Günümüzde Afganistan, Pakistan, Sincan Uygur Özerk Yönetimi ve Tacikistan sınırları içerisinde yaşamlarını sürdüren Vahanlılar olduğu görülmektedir.

3.2. FİZİKİ VE KARAKTER ÖZELLİKLERİ

3.2.1. Fiziksel Özellikleri

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Panj Vadisi'nde yaşayan insanlar eski İran halkından gelen bir soya mensuplardı. Bunların içerisinde yalnızca Vahan mevkiisinin doğu kesiminde Hint kökenli insanların varlığı görülmekteydi. İşkaşim ve Garan mevkilerindeki insanlar da saf İran kökenli insanlardı ve tipleri onlara benziyordu. Orta boylu, çoğunlukla koyu saçlı, uzun yüzlü insanlardı. Kadınlar erkeklerden çok daha kısa boyluydular ve saçları her zaman siyah renkteydi ancak erkeklerden bazıları oldukça sarı

⁷¹⁰ Nadeem Shafiq, "The Wakhi Community Settlements in Northern Pakistan", *Journal of Political Studies*, 2010, Vol. XVII, s. 1.

⁷¹¹ Shafiq, *a.g.m.*, 2010, ss. 64-65.

⁷¹² Muhammad Abdul Aziz vd. "Plant Use Adaptation in Pamir: Sarikoli Foraging in the Wakhan Area, Northern Pakistan", *Biology*, V.XI, Vol. X, 2022, ss. 3-4.

saçlara sahipti. Bu insanların hepsinin vücut yapıları zayıftı ve dağları tırmanma konusunda oldukça başarılı olan sportif bir vücut yapısına sahipti.⁷¹³ (Bkz. Ek-31).

Olufsen, Vahanlıların oldukça güzel bir görünüme sahip olduğunu ifade etmektedir. Ancak Vahanlı kadınların gençlik zamanlarında çok güzel olmalarına rağmen yoğun çalışma hayatı ve erken yaşta evlenmeleri ile yaşam alanlarının pis olmasından kaynaklı kötü bir görünüme sahip olduklarını ifade etmektedir. Erkeklerin yetişkinlik çağına geldiklerinde en yakışıklı görünüme sahip olduklarını belirtmektedir.⁷¹⁴ Robertson, Vahanlılarla ilgili notlarında bu insanların belirgin bir Tacik tipine sahip olduklarını ve genel olarak yakışıklı olduklarını ifade etmektedir.⁷¹⁵

Olufsen'in ifadesine göre güçlü ve sağlıklı insanlar olan Vahanlılar, vücutları zayıf ancak dayanıklı ve kaslı insanlardı. Yaşam şartlarının ağırlığı sebebiyle gün içerisinde kazançlarını çıkarmak ve hayatta kalabilmek için yaptıkları işlerde dağlara tırmanmak gibi bedensel aktivitelerin hat safhada olduğu bir yaşam şekli onların hem bedensel hem de zihinsel yönden gelişmelerini sağlıyordu. Neşeli bir yapıya sahip olmayan Vahanlılar, ciddi bir yüz ifadesine sahipti.⁷¹⁶

Bonvalot, Vahanlılardan bahsederken uzun boylu, zayıf, küçük kafalı, düz burunlu ve kalın siyah sakallı insanlar olduklarını belirtmektedir. Alınlarının ölçüsünün çok alçak olduğunu ve narin yüz hatlarına sahip olduklarını belirten Bonvalot, Pamir bölgesinde yaşayan diğer insanlardan çok daha kaslı olduklarını ifade etmektedir. Rastladığı insanları tarif ederken kusursuz olarak nitelendirdiği bir yüze sahip olduklarını belirtmektedir. Bonvalot karşılaştığı bir Vahanlının görünümü hakkında ayrıntılı bir betimleme yapmıştır. Bonvalot'un ifadesine göre omuzlarına dökülen açık kırmızı renkli ve uzun saçlara, küçük mavi gözlere, uzun ve düz bir burna, sağlıklı durumda olan küçük dişlere ve kısa üst dudaklara sahip bir kişiden bahsetmektedir. Bahsettiği kişinin yuvarlak bir çeneye sahip olduğunu belirten seyyah, Vahanlılar arasında düz elmacık kemiklerinin ve iri gözlerin istisna olduğunu ve nadiren görüldüğünü belirtmektedir.⁷¹⁷

Olufsen, çeşitli seyyahların verdiği bilgileri aktararak dağ Taciklerinin farklı kişiler tarafından Keltlere benzetildiğini ifade etmeye çalışmıştır. Olufsen'in aktardığı bilgilere göre Fransız misyoner Benedict Goes, dağ Taciklerinin sarı saçlara sahip

⁷¹³ Olufsen, a.g.e., ss. 58-59.

⁷¹⁴ Olufsen, a.g.e., s. 60.

⁷¹⁵ Robertson, a.g.e., s. 24.

⁷¹⁶ Olufsen, a.g.e., s. 147.

⁷¹⁷ Bonvalot, a.g.e., s. 186.

olduğunu ve sakallarının Belçikalıların sakallarına benzediğini belirtmiştir. İngiliz Wood, Vahanlıların karakteristik özelliklerinde, saç ve göz renklerinde kendilerine özgü bir öge bulunmadığını ve Vahanlıların Yunanlılara benzediklerini, Büyük İskender'in askerlerinin soyundan geldiğini belirtmiştir. Bir başka İngiliz kâşif Younghusband, dağ Taciklerinin yakışıklı ve düzgün yüz hatlarına sahip olduklarını ifade etmiştir. Olufsen, seyyahların dağ Tacikleri ve Vahanlılar ile ilgili aktardığı izlenim sonucunda onların Kelt ırkından olduklarını söylemektedir. Kelt ırkıyla dağ Taciklerinin aralarındaki tek farkın tenlerinin daha bronz ve göz çukurlarının daha derin olduğu görüşünü ifade etmektedir.⁷¹⁸

Olufsen, Orta Asya'da yaşayan ırkların özelliklerinin kapsamlı bir incelemesinin yapıldığını, bunların içerisinde dağ Taciklerinin antropolojisi hakkında bilgilere de yer verildiğini belirterek Charles de Ujfalvy'ye yönlendirmektedir. Ujfalvy'nin yaptığı seyahatlerde, Pamir bölgesinin batısındaki Tacik dağ gruplarını incelediğini aktaran Olufsen, Şugnanlılarla ve Vahanlılarla tanışmamasına rağmen yaptığı antropolojik ölçüm sonuçlarına göre Taciklerle aralarında kayda değer bir fark olmadığını belirtmektedir.⁷¹⁹

Vahanlıların, Şugnanlılardan 2,8 cm daha kısa boy ortalamasına sahip olduğunu aktaran Olufsen, 154 cm ile 182 cm arasında değişen bir boy skalasına sahip olduklarını belirtmiştir. Dağ Taciklerinin, ortalamanın biraz üzerinde boya sahip olduklarını aktaran seyyah, bu insanların üçte ikisinden fazlasının 165 cm uzunluğa sahip olduğunu belirtmiştir. Ujfalvy'nin incelemelerine göre, ovalarda yaşayan Taciklerin biraz daha uzun boylu olduklarını aktaran seyyah, ortalama olarak 170 cm'nin üzerinde bir uzunluğa sahip olduklarını aktarmış ve 164 cm uzunluğa sahip olduğunu belirttiği Kelt kabileleriyle karşılaştırıldığı zaman dağ Taciklerinin daha uzun olduklarını ifade etmiştir. Seyyah bu ölçümleri aktarırken Şugnanlıları ve Vahanlıları dağ Tacikleri olarak isimlendirmiş ve bunların dağ Taciklerinin iki ayrı kabilesi olduğunu belirtmiştir.⁷²⁰

Olufsen, Şugnanlıların ve Vahanlıların kafalarının uzunluğu hakkında yapılan incelemeler neticesinde Şugnanlıların ve Vahanlıların kafalarının en büyük genişliği ile en uzun uzunluğunun aynı olduğunu belirtmiştir.⁷²¹ Dağ Tacikleri olarak adlandırdığı topluluğun ten renklerinin açık ya da beyaz tenli denilebileceğini belirtir ve güneşte bronzlaştıklarında dahi derilerinin kararmadığını ifade etmektedir. Saçlarının ince ve dalgalı, çok koyu renkli olmadığını gözlerinin ise kahverengi olduğunu ifade etmektedir.

⁷¹⁸ Olufsen, a.g.e., ss. 218-219-220.

⁷¹⁹ Olufsen, a.g.e., s. 220.

⁷²⁰ Olufsen, a.g.e., ss. 224-225.

⁷²¹ Olufsen, a.g.e., s. 227.

Bununla birlikte Paulsen'in üç Vahanlının mavi gözlerinin olduğunu, bir Vahanlının gri gözleri olduğunu ve altı Şugnanlının da yeşilimsi gözleri olduğunu aktarmaktadır. Kelt kabilelerinin göz renklerinin de karışık olduğunu belirten Olufsen, genel olarak göz renklerinin Kelt kabilelerine benzediği hususuna dikkat çekmektedir.⁷²²

Seyyahların verdikleri bilgilerde ortak görüş Vahanlıların güzel bir yüz ve zayıf bir vücut yapısına sahip olduklarıdır. Genel olarak Vahanlılar hakkında verilen bilgilere bakıldığında güzellikleri hakkında karşıt bir görüş bulunmaması dikkat çekicidir. Ancak yaşam koşullarının zorluğu sebebiyle Vahanlı kadınların genç yaşta güzelliklerini kaybettiklerine yönelik görüş bulunmaktadır.

Olufsen'in çeşitli seyyahlardan aktardığı bilgilerde Tacikler ile Vahanlıların fiziksel özelliklerinin benzerliği dikkat çekicidir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus Pamir bölgesinde yaşayan Taciklerle Vahanlıların, ova Tacikleri ve dağ Tacikleri olarak ayrılmasıdır. Zira Pamir bölgesinin genelinde dağlık bir kütle olması ve yaşam koşullarının benzerliği sebebiyle bu iki halkı ova ve dağ Tacikleri olarak ayırmak doğru değildir. Yine de Tacik ve Vahan halkının dil, din, yaşam tarzları gibi kültürel özelliklerinin benzerliğini de dikkate alarak bu iki halkın ortak soydan geldiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

3.2.2. Karakter Özellikleri

Murray, seyahati sırasında karşılaştığı bir Vahanlı grubuna karşı edindiği izlenimi aktarırken kaba görünümlü ancak çok medeni insanlar olduklarını belirtmektedir.⁷²³ Robertson'ın aktardığı bilgilere göre Vahanlılar, Orta Asya'da siyasi olarak önemli bir faktör değillerdi. Bunun sebebinin de yaşadıkları yerlerin ıssız ve cazip yerler olmamasına dolayısıyla işgale maruz kalmamalarına ve bu durumun insanların savaşçı kişiliğe sahip olmalarını önleyerek karakter olarak yumuşak ve barışçıl bir hale getirdiğini belirtmektedir. Savaşçı içgüdüleri olmayan bu insanların misafirperver ve sevecen yapıda insanlar olduklarını ifade etmektedir.⁷²⁴

Olufsen'in aktardığı bilgilere göre Vahanlılar karakter olarak oldukça misafirperver bir halktı. Olufsen, Vahanlıların kibar ve ketum insanlar olduklarını ancak aynı zamanda çok zeki ve diplomatik olduklarını ifade etmektedir.⁷²⁵

⁷²² Olufsen, a.g.e., s. 229.

⁷²³ Murray, a.g.e., V.II, s. 141.

⁷²⁴ Robertson, a.g.e., s. 24.

⁷²⁵ Olufsen, a.g.e., s. 60.

Bonvalot, Vahanlıların çok konuşkan ve geveze insanlar olduklarını ifade etmektedir. Aynı zamanda çok yalan söylediklerini ve çok kolay bir şekilde yeminler ettiklerini belirten seyyah, beş dakika önce söyledikleri şeyleri beş dakika sonra inkâr edebilecek karakterde insanlar olduklarını hayretle belirtmektedir. Konuşurken ruh hallerinin trajik bir haldeyken komik bir hale, komik bir haldeyken acıklı bir hale geçiş yapmakta zorlanmadıklarını ve hayal güçlerinin yüksek insanlar olduklarını ifade etmektedir.⁷²⁶

Seyyahların verdikleri bilgilere göre Vahanlılar karakter olarak naif ve barışçıl insanlardı. Vahanlıların karakterleriyle ilgili seyyahların genel olarak olumlu ifadeler kullandıkları görülse de Bonvalot'un Kırgızlar için olduğu gibi Vahanlılar için de olumsuz söylemlerde bulunduğu görülmektedir.

3.3. GİYİM KUŞAM

Robertson'ın verdiği bilgilere göre Vahanlılar, tabaklanmamış koyun postları ile çapkan ve çogas adı verilen yün kıyafetler giyiyorlardı. Ekonomik durumu iyi olanlar başları için sarık sararlardı ancak çoğunlukla kep tercih edilirdi. Giyimlerini sürü hayvanlarından elde ettikleri koyun postlarından kıyafet yaparak şekillendiriyorlardı.⁷²⁷

Gordon'un verdiği bilgilere göre Vahanlıların kıyafetleri evde dokunan yünlü kumaşlardan imal ediliyordu. Bu kumaşlardan erkeklerin giydiği uzun cübbeler yapıyorlardı. Ayrıca koyun postundan yaptıkları mont ve beyaz pamuklu giysiler giyiyorlardı. Başlarına ise düz bir şekilde sarılmış dar bir pamuk parçası takıyorlardı. Zengin erkekler ise mavi ve beyaz ekose desenli sivri yapılı Afgan şapkaları takıyorlardı. Gordon, Vahanlıların giyimlerinin Sarıkol Taciklerine benzediğini ifade etmektedir.⁷²⁸

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahan kadınlarının giyimi ile İşkaşim ve Garan'daki kadınların giyimleri birkaç istisna dışında aynıydı. Vahan'da dokunan kıyafetlerin renkleri beyaz ve kahverengiydi. Bölgede yetiştirilen koyunların renkleri beyaz, koyu kahverengi ve kara koyun olmaları sebebiyle yünleri de hep bu renklerden oluşmaktaydı. Erkeklerin elbiseleri kaval kemiklerinin ortasına kadar uzanan kahverengi veya beyaz yünlü çupan adı verilen bir kıyafetten oluşuyordu. Çupanın içine daha kısa beyaz veya kahverengi piran adı verilen bir gömlek giyerlerdi. Bu gömlek genelde yünden yapılırdı ancak bazen pamuk da kullanıldığı olurdu. Kullanılan pamuk Afganistan veya

⁷²⁶ Bonvalot, a.g.e., ss. 210-211.

⁷²⁷ Robertson, a.g.e., s. 24.

⁷²⁸ Gordon, a.g.e., s. 135.

Hindistan'dan ithal ediliyordu. Altlarına ise şualak adı verilen yine beyaz veya kahverengi, dizin biraz altına kadar uzanan bir pantolon giyerlerdi. Beyaz elbiselerinin belini sarmak amacıyla lungi adı verilen bir mendil veya deri bir kemer kullanılırdı. Ayakları için kısa, yumuşak ve kahverengimsi sarı tabaklanmış deri çizme giyerlerdi. Yumuşaklığı sebebiyle çoraba benzeyen bu çizmelere musa adı verilirdi. (Bkz. Ek-32). Vahanlılar başlarını korumak için kafalarına küçük, yumuşak bir başlık takarlardı. Şapkaya benzemesi için iki tarafından tutturulan kahverengi ve yünden yapılan bu başlığa çelpok adı verilirdi.⁷²⁹ Bonvalot, Vahanlılardan bahsederken keçi derisi çizmeler giydiklerini ifade etmektedir.⁷³⁰

Olufsen'in verdiği bilgilere göre kış aylarında, yine yünden yapılan yazlık giysilerle aynı şekle sahip beyaz, tabaklanmış koyun derisinden yapılan kürkler, pelerin gibi giyilirdi. Kürk vücuda giyilir ve yazlık giysilerde süs bulunurken kışlık kürklerde süsleme bulunmazdı. Zengin Vahanlılar genellikle pamuklu tombun adı verilen pantolonlar giyerlerdi. Beyaz yünlü bir çupan, yünlü pantolon ve yünlü bir gömlekle beraber bir şapka ve botlar yalnızca zengin Vahanlıların sahip olabileceği bir takımı oluşturuyordu. Yoksul insanlar genellikle hem yaz aylarında hem de kış aylarında koyun derisinden yapılmış eskimiş kürk ve ayakları için bir sürü tüylü ve yünlü bez parçalarını sararak korurlardı. Vahanlılar yürürken ellerinde her zaman bir asa veya benzeri bir şey bulunurdu ve onu bir silah olarak da kullanabilirlerdi.⁷³¹

Olufsen'in ifadesine göre tercih ettikleri elbiseler parlak beyaz yünlü giysilerdi. Kadınlar yaz aylarında da uzun kollu giyinirlerdi ve bol beyaz yün bir önlük giyerlerdi. Önü açık olan bu önlüğü boyunlarında bir kordon veya tokayla sabitlerlerdi. Bu önlüğün içine yine beyaz yünlü veya pamuklu bir eşofman giyerlerdi ve erkeklerde olduğu gibi beyaz yünlü pantolonlar tercih ederlerdi. Yaz aylarında çoğu zaman ayakları çıplak dolaşırlardı ancak bazı zamanlar erkekler gibi bot giydikleri de olurdu. Varlıklı olanları şiyik adı verilen bir çeşit sivri burunlu deri ayakkabı giyerlerdi. Bu ayakkabılar Keşmir'den ithal edilirdi. Başlarına beyaz yünlü veya pamuktan yapılan adına çelpok denilen bir başlık takarlardı ve dışarı çıkarlarken bu başlığın üzerine çil adı verilen bir mendil takarlardı. Kış aylarında erkeklerde olduğu gibi koyun derisinden yapılmış pelerin benzeri bir kürk giyerlerdi. Garm Çaşma Nehri vadisindeki kadınlar yaz aylarında yünlü

⁷²⁹ Olufsen, a.g.e., ss. 63-64.

⁷³⁰ Bonvalot, a.g.e., s. 186.

⁷³¹ Olufsen, a.g.e., ss. 67-68.

önlüğün üzerine kısa beyaz yünlü veya pamuklu bir ceket ve yine yünlü veya pamuklu bir kombinezon giyerlerdi.⁷³²

Olufsen'in verdiği bilgiye göre kadınların takıları az ve ilkel yapıdaydı. Gümüş küpeler, yüzükler kadar değerliydi ve genellikle Afganistan'dan ithal edilirdi. Genç ve yaşlı fark etmeksizin kadınların tümü lapis-lazuli taşının parçalarından yapılmış bir kolyeyi ve pirk adı verilen kayısı çekirdeklerinden yapılan bir kolyeyi boyunlarına takarlardı. Kadınlar üst elbiselerinin omuzlarında ve göğüslerinin üzerinde sarkan üçgen kesimli kumaş püsküllerini süs olarak üzerlerinde taşıyorlardı. Bazen bu püsküllerde dini içerikli yazılar da dikiliyordu ve hastalıklara karşı koruma sağladığına inanılıyordu. Bekar kadınlar saçlarını serbest bir biçimde sırtlarından aşağıya doğru sarkıtırlardı ancak evli kadınlar saçlarını şaft adını verdikleri iki örgü haline getirerek sırtlarından aşağı sarkıtırlardı. Saçların uzun olarak örülmesi çok güzel olarak kabul edilirdi ve saçlara aynı renkte yün ipler örülerek ekleme yapılırdı. Kadınlar peçe takmazlardı ancak erkeklerle denk geldikleri zaman vücutlarının diğer kısımlarını kapatmayıp serbest bırakırken yalnızca yüzlerini kapatırlardı. Küçük erkek çocukları yaz aylarında yalnızca boyunlarında delikli bir taş asılı olan bir ip giyerlerdi. Küçük kız çocuklarıysa yetişkin kadınlarda olduğu gibi beyaz yünlü bir eşofman giyerlerdi ve kış aylarında yetişkinler gibi giyinirlerdi. Genç kızlar güzel gözükme amacıyla yanaklarını kırmızı bir boyayla boyarlardı. Genç erkekler ise saçlarını sıkı bir şekilde alınlarından enseye kadar toplayarak tokayla tuttururlardı ve kafalarının yanlarından uzun tutamlar halinde saçlarını sarkıtırlardı.⁷³³

Seyyah Olufsen'in ifadesine göre ülkesi Danimarka Yutland'da giyilen ayakkabı türüne birebir benzeyen ve tüm Pamir vadilerinde giyilen bir ayakkabı türü bulunmaktaydı. Tahtadan yapılan bu ayakkabı Vahan'dan Karategin'e kadar her yerde giyilirdi ancak Türkistan'ın diğer bölgelerinde pek fazla bilinmiyordu.⁷³⁴

Seyyahların verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Vahanlıların giyimlerini oluşturan ana unsurun besledikleri sürülerinden elde ettikleri yünler olduğu anlaşılmaktadır. Vahanlıların zenginliklerinin kaynağını oluşturan sürülerinin giyim kültürünü şekillendirdiği görülmektedir. Giyimlerinin ağırlıklı olarak yünlerden oluşması sebebiyle kıyafetlerinde renk seçeneği olmadığı, yetiştirdikleri hayvanların renkleriyle

⁷³² Olufsen, a.g.e., ss. 69-70.

⁷³³ Olufsen, a.g.e., ss. 70-71.

⁷³⁴ Olufsen, a.g.e., s. 72.

sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Pamuklu kıyafetlerin ise zengin Vahanlılar tarafından tercih edilen lüks giyim unsuru olduğu görülmektedir.

3.4. DİL

Vahanlıların konuştukları dil, Pamir bölgesinin batı kesimlerinde kullanılan ancak daha güney ve doğu kesimlere yayılan Doğu İran dil grubuna dahil olan Pamir dillerindendi.⁷³⁵ Olufsen'in verdiği bilgilere göre Panj Vadisi'nde yaşayan insanların tümünün kullandıkları dil, Şugnanlılar tarafından kullanılan ve eski bir Farsça olan Şugne olarak adlandırılan dildi. Şugnan, Garan, İşkaşim ve Vahan mevkilerinde kullanılan bu dil, bölge insanları tarafından farklı lehçeler ile konuşuluyordu ancak lehçeler arasındaki farkın çok az olması sebebiyle aralarında herhangi bir iletişim sorunu oluşmuyordu. Vahanlılar, Şugnan dilinin haricinde daha eski bir İran dili de kullanmaktaydılar. Şugnan Farsçası çoğunlukla üst seviyedeki insanlar tarafından kullanılıyordu ancak Vahan mevkisinin kendi Farsça lehçesi, bu bölge insanının orijinal diliydi ve Vahanlıların tümü bu dili konuşuyordu. Çocuklar bu dil dışında başka bir dil bilmiyorlardı ancak yetişkinler Şugnan lehçesini Panj Vadisi'nin diğer sakinleri ile iletişim kurabilmek için öğreniyorlardı. Ayrıca Doğu Vahan'da yaşayan Vahanlıların bir kısmı, Kırgızların yanlarında yaşamalarından dolayı Kırgız Türkçesi'ni de anlayabiliyorlardı.⁷³⁶

Olufsen, Vahan mevkisinde bulunduğu sırada bölge halkının evlerinin duvarlarında Fars alfabesiyle yazılmış öğretici levhalar olduğunu ifade etmektedir.⁷³⁷ Ayrıca anıtsal nitelikli taşların üzerine yazılan yazıların da Fars dilinde yazıldıkları görülmektedir.⁷³⁸ Bonvalot, seyahati sırasında Vahan mevkisinden geçerken karşılaştığı Vahanlıların Farsça konuştuklarını ifade etmektedir.⁷³⁹

Güncel kaynaklardan elde edilen bilgilerde, Vahanlıların Hint-İran dil ailesine mensup doğu İran dil kollarından birisini konuştukları ancak yazılı bir dil olmayıp yalnızca konuşma dili olarak kullanıldığı görülmektedir.⁷⁴⁰

Yakın tarihlerde yapılan bir başka çalışmada ise Vahanlıların konuştukları dilin Pamiri dillerinin güney grubuna ait olduğu ifade edilmektedir. Ancak Pamiri dillerinden kısmen farklı olduğu belirtilmektedir. Vahanlıların konuştukları dilin farklı lehçelerinin

⁷³⁵ Kreutzmann, *a.g.m.*, s. 3.

⁷³⁶ Olufsen, *a.g.e.*, ss. 60-63.

⁷³⁷ Olufsen, *a.g.e.*, s. 139.

⁷³⁸ Olufsen, *a.g.e.*, s. 195.

⁷³⁹ Bonvalot, *a.g.e.*, s. 214.

⁷⁴⁰ Kreutzmann, *a.g.m.*, 2003, s. 218.

bulunduğu ancak bu lehçelerin arasında iletişim kurmakta herhangi bir sorun oluşmadığı ifade edilmektedir.⁷⁴¹

Seyyahların verdikleri bilgilere göre Farsçanın farklı bir lehçesini kullanan Vahanlıların Taciklerle olan benzerliklerinden yola çıkılarak her iki halkın Farsçanın farklı lehçelerini konuştukları söylenebilir. Zira seyyahların verdikleri bilgilerde ve güncel araştırmalarda edinilen bilgilerde bu iki halkın arasında iletişim sorununa yol açmayacak kadar az bir dil farklılığı olduğu ifade edilmektedir.

3.5. DİN VE İNANÇ

Gordon'un verdiği bilgilere göre Vahanlılar, diğer birçok Fars kökenli topluluk gibi İslamiyet'in Şii inancına sahip insanlardı. Vahanlı Şii Müslümanlar, Bombay'da Ağa Han adıyla bilinen bir kişiyi dini liderleri olarak kabul ediyorlardı. Her yıl sürülerinin ve tarlalarının gelirlerinin onda birini dini liderlerine gönderiyorlardı. Vahan'ın komşuları olan Şugnan, Roşan, Çitral, Munjan ve Sanglig mevkilerinde yaşayan insanlar da aynı şekilde Ağa Han'ı dini lider olarak görerek ürünlerinin onda birini ona gönderiyorlardı.⁷⁴² Güncel kaynaklardan elde edilen bilgilerde de Vahanlıların Şiiliğin İsmaili koluna mensup oldukları ve Ağa Han'ı manevi liderleri olarak gördükleri ifade edilmektedir.⁷⁴³

Teğmen Robertson, Vahanlıların Şii olduklarını ve İmam Cafer'i takip ettiklerini ifade etmektedir. Ancak Robertson'ın aktardığı bilgilere göre Vahanlılar ruh göçüne inanan insanlardı ve semavi bir varlığı reddediyorlardı. Kişinin ölümü halinde hayatı boyunca yaptığı iyilik ve kötülöklere göre başka bir bedene girdiğine inanıyordu.⁷⁴⁴ Robertson'ın aktardığı bu bilgiler muhtemelen Vahan bölgesinin doğu kesiminde Hindistan'a yakın coğrafyada yaşayan ve Budizm etkisinde kalan insanlarda görölen bir inanıştı.

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar, insanların yaşadığı alemde başka alemler olduğuna da inanan insanlardı ancak bunlar hakkında bildikleri şeyler şeytan ve onun yardımcılarının bulunduğu yer olmasıyla sınırlıydı. Şeytanın başlangıçta iyi olduğuna inanan Vahanlılar, onun cennette yaşayan çok bilge ve çok kibirli bir melek olduğuna inanırlardı. Bir gün kibri sebebiyle semaya tükürdüğüne ve bu tükürüğün hilal biçiminde gökyüzünde asılı kaldığına inanıyorlardı. Vahanlılar, Tanrı'nın her zaman

⁷⁴¹ Shafiq, *a.g.m.*, 2010, s. 1.

⁷⁴² Gordon, *a.g.e.*, s. 134.

⁷⁴³ Kreutzmann, *a.g.m.*, 2003, s. 218.

⁷⁴⁴ Robertson, *a.g.e.*, s. 24.

Cebrail meleği aracılığıyla peygamberleriyle iletişim kurduğuna inanıyorlardı. Tanrı'nın yeryüzüne inerek topraktan bir insan yarattığına, ona can verdiğine ve tüm meleklerin o insanın önünde eğilmelerini emrettiğine, şeytanın ise Tanrı'nın emrine karşı gelerek insanın önünde eğilmediğine inanılıyordu. Bunun sonucunda şeytanın Tanrı tarafından kibrinden dolayı cezalandırılarak kendisinin yarattığı yarım aya zincirlendiğine, daha sonrasında yere atıldığına ve vücudunun kıllarla kaplandığına, yeryüzünü kendisine mesken tuttuğuna ve yeryüzünde her yerde var olduğuna ancak kimsenin onu görmediği ve duymadığına inanılıyordu.⁷⁴⁵

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılarda işhan adı verilen önde gelen dini bir unvan bulunuyordu. İşhan, Orta Asya coğrafyasında yaşayan Müslümanlar arasında önemli ve bilge bir insan olarak tanınan kutsal bir unvandı. Bir işhanın temel görevi Allah'a dua etmek, dini törenleri düzenlemek ve Allah'ın kabul edebileceği hayırlı işler yapmaktır. Ancak işhan unvanı alan kişiler genellikle kendi menfaatleri için çalışan ve halkı soyan insanlardı. Delilik emareleri de bulunan bu işhanların ruhlarının cennette olduğuna inanılırdı. İşhanlar yerliler tarafından büyük saygı görürlerdi. İşhanlar, kendilerine inanan insanlar üzerinde oldukça büyük bir etkiye sahipti. Günlük hayatta tavsiyelerine başvurulmuş işhanların tüm hastalıkları dua veya muskalarla tedavi edebildiğine inanılırdı. İşhanlar kendilerine gelen insanlardan topladıkları paralar ve tedavi ettikleri insanlardan aldıkları paralarla zenginlik sürerlerdi. Kendisine tedavi için gelen olmaması durumunda bir insanın yanına giderek ona hasta olduğunu ve kendisine koyunlarından bir miktarını vermediği sürece öleceğini söyleyerek korkutur ve yerlilerin inançlarından dolayı korkmaları sebebiyle mallarını gasp ederlerdi.⁷⁴⁶

Vahanlılarda da diğer birçok Müslüman kavimde olduğu gibi kutsal kabul edilen bazı yerler bulunuyordu. Olufsen, seyahati sırasında edindiği bilgilerden Garan mevkinde, Garm Çasma Nehri'nin yanında bulunan bir sunağın Vahanlılar için son derece kutsal kabul edildiğini aktarmaktadır. Vahan ve İşkaşim'de Halife Ali adına bir sunak yapıldığını ve kutsal kabul edildiğini aktaran seyyah, Şii Müslüman olan insanların sıkıntıda oldukları zamanlarda Halife Ali'nin adını andıklarını aktarmaktadır. Ağır bir yükü kaldırdıklarında ve kürek çekerken "Ali! Ali!" diye bağırdıklarını belirtmektedir.⁷⁴⁷

⁷⁴⁵ Olufsen, a.g.e., ss. 202-203.

⁷⁴⁶ Olufsen, a.g.e., ss. 97-98.

⁷⁴⁷ Olufsen, a.g.e., s. 157.

Pamir bölgesinin dışında Çitral'de yaşayan Vahanlılar İslamiyet'in Şii mezhebinin bir kolu olan İsmaili tarikatına bağlı insanlardı. Çitral'de yaşayan Vahanlıların dini yaşamında dai adı verilen dini liderler önemli bir konumda yer almaktaydı.⁷⁴⁸

XIX. yüzyılın son çeyreğinde bölgeye seyahat eden seyyahlardan edindiğimiz bilgilere göre Vahanlılar, İslamiyet'in Şiilik mezhebine inanan Müslümanlardı. Şii Müslüman olan Vahanlıların dini yaşamlarında İslamiyet'ten önceki inançlarının izleri de görülmekteydi.

3.5.1. İslamiyeti Benimsemeleri

Olufsen, 1896 yılında gerçekleştirdiği seyahati sırasında Vahan mevkisinden geçerken buradaki yerli halkla yaptığı konuşmalarda bu insanların Şii veya Sünni Müslüman olmadıklarını ve Pamir bölgesinin kuzey kesimlerinde yaşayan topluluklar gibi cami ve mescitlere sahip olmadıklarını, Müslümanlar gibi namaz kılmadıklarını kendi ağızlarından bu söylemlerde bulunduklarını belirtmiştir.⁷⁴⁹

Vahanlıların İslamiyet'e geçmeden önceki inançları Zerdüştlüktü.⁷⁵⁰ Vahan bölgesine yapılan İslami fetih hareketleri dönemi içerisinde etkin olsa da bölgenin dağlık kesimlerine İslamiyet'in tam olarak hâkim olduğunu söylemek mümkün değildir. Bölgede yaşayan halk XI. yüzyıla kadar kendi inançlarını yaşatmaya devam ettiler. X. yüzyılda bölgede İslami gücün baskın gelmesiyle birlikte yerel yöneticiler İslam'a geçse de bölgede yaşayan halk Şii İsmaili mezhebi bölgeye gelene kadar İslamiyet'e geçmiş değildi.⁷⁵¹ Şii İsmaili dini liderler yüzyıllar boyunca bölgede yaşayan İsmaili topluluk üzerinde önemli etki sahibiydiler. Dini statüleriyle birlikte siyasi lider konumuna da yükseldiler.⁷⁵²

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar zor kullanılarak İslamiyet'i benimsemeye zorlandı. Siyapoş adı verilen kafir topluluğun Vahan mevkisinden sürülmesinden sonraki süreçte Şugnan, Badahşan ve Roşan mevkilerinde yaşayan Fars kökenli kuzey Pamir halkı, silah zoruyla Vahanlıları kendi dinlerini benimsemeye

⁷⁴⁸ Shafiq, *a.g.m.*, 2010, s. 65.

⁷⁴⁹ Olufsen, *a.g.e.*, ss. 198-199.

⁷⁵⁰ Ay, *a.g.m.*, 2019 s. 96.

⁷⁵¹ Ay, *a.g.m.*, 2019 s. 92.

⁷⁵² Ay, *a.g.m.*, 2019 s. 106.

zorladılar. Siyapoşluların sürülmesinden sonra Şii Tacikler Vahan mevkisine kuzeyden gelerek bu bölge üzerinde hâkimiyet kurdular.⁷⁵³

İslamiyet'in VIII. yüzyılda Pamir sınırlarına ulaştığının söylenmesine karşı çıkan Olufsen, Eski İran dininin XIII. yüzyılda Şii İslamiyet'in gelişine kadar Şugnan mevkisinde devam ettiğini ifade etmektedir. XIII. yüzyıla kadar geçen süreçte Vahanlıların Şiiler tarafından yapılan akınları durdurabildiklerini belirtmektedir.⁷⁵⁴

3.5.2. Zerdüştlük Kalıntıları

Olufsen, seyahatnamesinde Zerdüştlüğün eski zamanlarda Türkistan'da ve Pamir bölgesinde yaşayan insanlar tarafından benimsenmeyen bir inanç olduğunu ifade etmektedir. Ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinde yaptığı seyahatler vasıtasıyla Vahanlıların yaşamlarını inceleyen seyyah, Zerdüştlüğün bir mezhebinin dini nedenlerle Türkistan'dan kaçarak Vahan bölgesine gelen insanlar tarafından kendi hayatlarını kurmak suretiyle bu bölgeye yerleşmeleri sayesinde XIX. yüzyıla kadar yaşatıldığı ihtimali üzerinde durmaktadır. İslamiyet'in Şiilik mezhebinin Vahanlılar arasında herhangi bir dayanağı olmaksızın yerel yöneticiler tarafından resmi din ilan edildiğini aktaran seyyah, bu görüşün kaynağı olarak John Wood'u göstermektedir. Vahanlıların 1896 yılında hükümdarsız oldukları süreçte kendilerinin Müslüman olmadıklarını ilan ettiklerini belirtmektedir.⁷⁵⁵

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlıların Tanrı inançlarının başında İslamiyet'te olduğu gibi Allah bulunmaktaydı ve diğer bir isim olarak Hüda denilmekteydi. Ancak Allah inancının yanı sıra dünyanın yaratıcısı olarak kabul edilmeyen ve Ahura Mazda'nın yozlaşmış bir hali olarak Almasde'ye inanıyorlardı. Vahanlılara göre Almasde, nehirlerde yaşayan kötü bir ruhtu. Bu ruh nehirlerde girdaplar yaratarak insanları içine çekmeye çalışırdı ve bazen geceleri ahırlara girerek at ve eşekleri rahatsız ederdi. Vahanlıların inançlarına göre bütün dünya Allah veya kendilerindeki adıyla Hüda tarafından yaratıldı. Vahanlılar göklerin kırk beş günde, suyun altmış günde, dünyanın yetmiş beş günde, ağaçların otuz günde, sığırların seksen günde ve insanların yetmiş beş günde yaratıldığına inanıyorlardı. Vahanlılara göre dünya ateş, toprak, su ve rüzgârdan meydana gelmişti ve bu dört unsurun insanlar tarafından kullanılması için Allah tarafından verildiğine inanıyorlardı. Eski İran inancı olan Mazdek mezhebinde de

⁷⁵³ Olufsen, a.g.e., s. 176.

⁷⁵⁴ Olufsen, a.g.e., s. 210.

⁷⁵⁵ Olufsen, a.g.e., ss. 208-209.

her şeyin ateş, toprak ve sudan meydana geldiği ve bunlara rüzgârın sonradan eklendiği görüşü bulunmaktaydı.⁷⁵⁶

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Zerdüşt inancındaki gibi Vahanlılarda da aylık, yılbaşı ve bahar şenlikleri bulunuyordu. Bu zamanlar geldiğinde ziyafetler verilir, kutsal kandiller yakılırdı. Vahanlıların evlerinin sütunlarını mısır başaklarından yapılan süslemelerle süslemeleri de Zerdüştlükle bağlantılıydı. Zerdüşt Ermeniler, her yıl Tanrıça Anahita için bir gül festivali kutlardı ve tapınaklarını çelenklerle süslerlerdi. Vahanlıların inançları, pek çok yönden eski Zerdüştlüğe benzemekteydi. Vahanlılar nefesleriyle kirletmemek için ateşe üflemezlerdi ve ateşe elleriyle yüzlerini kapatmadan yaklaşmazlardı. Bu uygulama da Zerdüştlük inancının bir kalıntısıydı.⁷⁵⁷

3.5.3. Batıl İnanışları

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlıların inanç sisteminde batıl inançlar oldukça yaygın görülmekteydi. Vahan mevkisinde çok sayıda gerçekleşen depremler için Vahanlıların inancı, yeryüzünün devasa bir öküzün boynuzlarına yaslanmış bir balığın üzerinde durduğuna inanıyorlardı. Balık bir su tabakasındaydı ve suyun havada asılı şekilde durduğuna inanılırdı. Öküzün ara sıra sinek veya sivrisinek tarafından rahatsız edilmesiyle başını sallayarak dünyayı salladığına inanılırdı. Bir başka hikâyede ise yeryüzünün öküzün iki boynuzundan birinin üzerinde taşındığına ve yorulduğu zaman bir diğer boynuza geçirirken dünyanın sarsıldığına inanılırdı. Panj Vadisi'nin üst kesimlerinde yaşayan insanlar, tüm canlıların bir ruhu olduğuna ve ölümden sonra başka bir hayatın varlığına inanıyorlardı. Bir insan öldüğü zaman Azrail adındaki meleğin gelerek ruhunu o insandan kopardığına, küçük bir kaba koyduğuna ve onunla birlikte cennete yükseldiğine inanıyorlardı. Cennete çıkarıldığında İsrail adındaki meleğe ruhlar teslim edilirdi ve kıyamet gününe kadar İsrail'in sur adı verilen borusunda uykuda kalırlardı.⁷⁵⁸

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar, odada bulunan birisinin ölümünü tahmin etmek için tik-tik-i deval adı verilen batıl bir inanışa sahiplerdi. Vahanlıların inançlarına göre yerde yatan bir adamın üzerine basmak, basan kişi için çok kötü bir alamet olarak kabul edilmekteydi. Vahanlıların bir başka batıl inancında ise “Mahi Sakhankhu” adı verilen bir balığın haşlandıktan sonra taş gibi sertleştiğine, bir insanın bu

⁷⁵⁶ Olufsen, a.g.e., s. 199.

⁷⁵⁷ Olufsen, a.g.e., ss. 204-206.

⁷⁵⁸ Olufsen, a.g.e., s. 204.

taşlaşmış balıkla bıçağını bileyip et keserse kadınların güzelleştiğine ve erkeklerin güçlendiğine inanırlardı.⁷⁵⁹

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılarda hastalıkları iyileştirmek amacıyla yapılan birtakım uygulamalar bulunmaktaydı. Bu uygulamaların bazıları Vahanlıların inanç yapısında yer alan batıl inanışlardandı. Hastalıkları iyileştirmek için ağaçlardan ve ölülerin mezar ve ruhlarından medet uman Vahanlılar şifayı da bu batıl inanışlar vasıtasıyla bulmaya çalışıyorlardı.⁷⁶⁰

Olufsen'in ifadesine göre Vahanlıların inanç yapısında her insanın zotroog adı verilen kendisine ait bir yıldızı vardı ve bir insanın ölümünün ardından bir yıldızın kaydığına inanılırdı. Bu insanlara göre gökyüzü gümüşten, yıldızlar ise kesme camdan oluşmaktaydı. Gökyüzü katmanlardan oluşuyordu ve en üst katman gümüşten yapılmış asman adı verilen katmandı. Burada Hüda yaşıyordu. Vahanlıların bu inancına göre şeytan yeryüzünde yaşıyordu. Havada ruhlar bulunuyordu ve bunların bazıları insanlar için oldukça yararlıyken bazıları gereksiz ve kötü ruhlardı. Hava ruhlarının erkek ve dişi cinsiyetleri bulunmaktaydı. İnsan uyurken boğazını sıkarak horlamasına sebep olduğuna inanılan ruh, dişi ruhlardan biriydi. Vahanlılar, havada bulunduğu inandıkları kötü ruhların zaman zaman yeryüzüne inerek karanlık vadilerde, mistik görünümlü dağ ve kayaların arasında, yaşlı ağaçlarda ve mezar başlarında durduklarına inanırlardı. Bu ve bunun gibi yerlerde kötü ruhların uzak durmasını sağlamak ve bunlardan korunmak amacıyla çanaklarda ve kandillerde ateş yakarak ışık oluşturmuyorlardı.⁷⁶¹

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Tundur adını verdikleri gök gürültüsü ve atashak adını verdikleri şimşek üreten ruhların, gökyüzünün kötü ruhlarına bir istisna olduklarına inanırlardı. Gök gürültüsü ve şimşekten herhangi bir fayda görmeseler de zarar görmemeleri onların bu şekilde düşünmesine sebep oluyordu. Vahanlılar gök gürültüsü sesinin, nehirlerden su çeken bulutlardan geldiğini ve bulutların üzerinde dinlenen ruhların ıslaklıktan hoşlanmadıkları için bulutları dövdüklerine ve bu sayede gök gürültüsü ve şimşek oluştuğuna inanıyorlardı. Vahanlıların bazılarıysa gök gürültüsü sesinin, bulutların kendi aralarındaki savaştan geldiğine inanıyorlardı. Bulutların kendi aralarında savaştıklarına inanan Vahanlılar, bulutlara kişileştirme yaparak onların canlı varlıklar olduklarına ve güçlü ruhlar olduklarına inanmaktaydılar. Ancak

⁷⁵⁹ Olufsen, a.g.e., s. 206.

⁷⁶⁰ Olufsen, a.g.e., ss. 148-149.

⁷⁶¹ Olufsen, a.g.e., ss. 199-200.

Vahanlıların bulutlara atfettikleri şey yalnızca yağmur ve karın bulutlar tarafından yapılıyor olmasıydı. Gökyüzünde yer alan ruhlar, Vahanlıların hayal güçlerinde oldukça büyük rol oynamaktaydı. Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlı insanlar nasıl yaratıldıkları veya varlıklarının amaçları hakkında herhangi bir bilgi vermiyorlardı.⁷⁶²

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Panj Vadisi'nde yaşayan insanlar, nehir ve göllerin gerçek birer tanrı olduklarına inanmasalar da bunların doğaüstü varlıklar olduklarına ve ruhları olduğuna dair bir inanış vardı. Aynı batıl inanış Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlarda da bulunmaktaydı. Özellikle Badahşan'daki Şiva Gölü ve Pamir bölgesindeki Yaşıl Kul Gölü olmak üzere tüm göllerde denizatları olduğuna inanan Vahanlılar, bu denizatlarının geceleri otlamak için sudan çıktıklarına ve daha sonra tarlalardaki atlarla çiftleştiklerine inanıyorlardı.⁷⁶³

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar, hilalin şeytan tarafından gökyüzünde yaratıldığına inandıkları için güneş ve ay tutulması yaşandığı zamanlarda sunaklarında ve tapınaklarında koyun ve keçi kurban ederek fakirlere dağıtırlardı. Kış gelip güneş dağların arkasında kaldığı zamanlarda Vahanlılar Tanrı tarafından günahlarına karşılık cezalandırıldıklarına inanırlardı. Tanrı'yı hoşnut etmek maksadıyla sığır kurban ederler ve kutsal alanlarda kandiller yakarlardı.⁷⁶⁴

Olufsen'in aktarımına göre Şugnan ile ilgili bir efsanede, Belh'te hüküm süren bir Han'ın korkunç bir hastalıkla karşı karşıya kaldığı, omuzlarından iki solucan çıktığı anlatılırdı. Omuzlarından çıkan solucanların yalnızca başları dışarı çıkıyordu ve vücutları Han'ın vücudunun içinde duruyordu. Bu hastalığın tedavisi için iki kutsal adam çağırıldı. Bu adamlar solucanların insan beyniyle beslenmesi gerektiğini söyledi ve böyle yapıldı. Solucanlar bir süre kaybolursa da sonra geri çıkmasının neticesinde üçüncü bir adam çağırıldı. Üçüncü gelen adam solucanların koyun ve köpek beyniyle beslenmesini söylemesi üzerine adamın dediği yapıldı ve Han'ın vücudundaki solucanlar sonsuza dek kayboldu. İlk başta çağırılan iki kutsal adam, tedavilerinin başarısız olması nedeniyle öldürülmekten korktukları için Şugnan bölgesine kaçtı. Efsaneye göre Şugnan'a kaçan bu iki adamın torunları Dağ Taciklerinin atalarıydı.⁷⁶⁵

⁷⁶² Olufsen, a.g.e., ss. 200-201.

⁷⁶³ Olufsen, a.g.e., ss. 201-202.

⁷⁶⁴ Olufsen, a.g.e., s. 203.

⁷⁶⁵ Olufsen, a.g.e., s. 210.

Elde edilen verilere göre Vahanlıların yakın bir zamana kadar İslamiyet'i benimsemedikleri, İslamiyet'e geçenlerin ise günlük yaşamlarında yer vermedikleri anlaşılmaktadır. Eski zamanlardan kalan dini uygulamaların günlük yaşamlarında hala yer tuttuğu görülmektedir. Vahanlılar yaşadıkları coğrafi bölgenin hâkimiyet sahipleri tarafından zaman zaman Şii veya Sünni mezhebe dahil edilmeye çalışılmış ve üzerlerine yapılan baskılar sebebiyle kabul etmek zorunda kalmışlardı. Esasında ne Şii İslamiyet'i ne de Sünni İslamiyet'i tanımadan kabul etmek zorunda kalan Vahanlıların hayatlarında İslamiyet'e dair unsurlar ve inanç yapısındaki İslami öğeler oldukça azdı.

3.5.4. Cenaze Adetleri ve Mezarlar

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılarda birisi öldüğü zaman ya da ölümü yakın olduğunda tüm akrabaları onun yasını tutmaya başlar ve dualar ederdi. Ölümünden sonra ceset sıcak suda yıkanır ve ölen kişi eğer erkekse sinapoş, hajapoş ve çadır adı verilen üç giysiden oluşan bir elbise giydirilirdi. Defnedilmeden önce giydirilen bu giysi tüm vücudu kaplar ve cesedin kafasında bir düğüm halinde bağlanırdı. Ardından uzun bir bez parçasıyla elbisenin üzerinden bağlanırdı ve kafasının etrafına sarılırdı. Ölen kişi eğer kadınsa piran adını verdikleri beyaz bir kefen, tumbun adını verdikleri bir pantolon giydirilir ve çaudirden oluşurdu. Çaudir adı verilen son örtü erkek cenazelerinde olduğu gibi tüm vücudu kaplardı ve son olarak kafasının etrafına çil adı verilen bir bez sarılırdı. Ceset defin için hazır hale getirildiğinde söğütten yapılan ilkel bir tabuta koyulurdu. Dört kişinin omuzları üzerinde defnedileceği yere kadar taşınır ve başı vücuttan yüksek olacak şekilde ve uzunlamasına yatırılırdı. Cesedin başı kuzeye, gövde ise çevrilerek gözlerinin neredeyse batıya bakacak şekilde bir konum verdirilirdi. Bedenin çapraz olarak kalmasını ve mezarda dönmesini önlemek amacıyla doğu tarafına toprak ve taş parçaları yerleştirilirdi. Mezarların boyu, yetişkin bir erkeğin beline kadar derinlikte kazılırken bir kadının boynuna ulaşacak derinlikteydi. Ceset mezara yerleştirildikten sonra kefen biraz açılırdı ve böylece yüz, eller ve ayaklar serbest bırakılırdı. Kıyamet günü ölüler dirildiğinde bu şekilde serbest kalacaklarına inanılırdı. Eğer bu yapılmazsa ölen kişinin tüm akrabaları ve hayvanları öldüğünde kefeni parçalayacağına inanılırdı.⁷⁶⁶

Olufsen'in verdiği bilgilere göre ceset mezara yerleştirildikten sonra mezar doldurulur ve üzerine bir höyük yapılırdı. Eğer ölen kişi zengin birisiyse veya kutsal olduğuna inanılan bir insansa taş veya kil kullanılarak türbe benzeri bir yapı inşa edilirdi.

⁷⁶⁶ Olufsen, a.g.e., ss. 150-151.

Vahan'da tüm mezarların üzerine bir höyük yapıldı ve üzerine çiçekler, meyveler ve mısırlar konulurdu. Höyüğün tepesinde yuvarlak bir taş konulurdu. Pamir bölgesinin diğer mevkilerindeki mezarlarda da bu taşın bulunurdu. Höyüklerin doğuya bakan kısmında dikdörtgen bir oyuk bulunurdu. Buraya toprak kandil veya meşale yerleştirilirdi. Zengin Vahanlıların mezarları, küçük bir ahşap kapılı ve yüksek taş duvarla çevrilirdi ancak çoğu yerde mezarlarda kapı girişi yoktu. Türbe tipi yapılarda yer alan hilal şeklindeki deliklerden içerisi görülebiliyordu ve buralardan yatan ölü için dualar okunuyordu. Vahan, İşkaşim ve Garan'daki çoğu yerde mezarlar mezarlıklarda yer alıyordu. Bu mezarlıklar, kutsal olduğu kabul edilen bir insanın mezarının çevresine inşa edilen mezarlardan oluşuyordu ve kutsal kabul edilen bu kişinin mezarı, tıpkı Pamir Kırgızlarında olduğu gibi süsleniyordu. Kutsallığın simgesi olarak yak veya öküzlerin kuyruklarından veya kırmızı, beyaz renklerde bez parçalarından oluşan bayrak benzeri bir şey yapıldı ve bu direk üzerinde dalgalandırılırdı.⁷⁶⁷

Olufsen'in ifadesine göre Berşar kışlağında Hoca Radyab olarak bilinen bir aziz mezarı bulunmaktaydı. Bu mezar yukarıda anlatılan üsluba uygun bir biçimde inşa edilmişti. Küçük bir ahşap kapısı olan topraktan yapılma bir kulübeydi. Düz çatısının kenarları boynuzlarla kaplıydı ve çatının ortasında bu boynuzlarla oluşturulmuş taç benzeri bir figür bulunmaktaydı. Kabir odasının tavanı sıvayla kaplıydı ve sıvayla yapılan garip bir figür bulunmaktaydı. Pamir bölgesinin güney kesiminde yer alan tek aziz mezarı burasıydı. Kabrin yanında Vahan halkının yaşadığı evlerde de bulunan ahşap bir kütük bulunmaktaydı. Vahanda insanlar dertleri olduğunda, hastalandıklarında, fakirlikte, kazalarda veya istedikleri bir şeyin gerçekleşmesi amacıyla hem erkekler hem de kadınlar mezarlara gelirler ve ölen aziz kişinin Allah katında kendileri için şefaet etmesi için dua ederlerdi. Mezarlara çeşitli boynuzlar, meyveler ve mutfak eşyaları bırakılırdı. Ayrıca koyun kesilerek kurbanlar sunulurdu.⁷⁶⁸

Vahanlıların cenaze adetlerinin Kırgız cenaze uygulamalarına benzer unsurlar taşıdığı görülmektedir. Genel olarak cenaze işlemlerinin İslami usullere göre yapıldığı anlaşılırken geleneksel kültürlerine ait unsurların bulunduğu da görülmektedir. Zengin Vahanlıların mezarlarıyla fakir Vahanlıların mezarları arasında farklılıklar görülürken önemli dini kişiler mezarlarının dua etmek amacıyla ziyaret edildiği ve birtakım nesneler

⁷⁶⁷ Olufsen, a.g.e., ss. 151-152.

⁷⁶⁸ Olufsen, a.g.e., ss. 155-157.

birakılarak dualarının kabul edilmesi amaçlandığı batıl uygulamalara yer verildiği anlaşılmaktadır.

3.5.5. İbadethâne

Vahanlıların yaşadıkları coğrafyada kutsal kabul edilen çeşitli yerler bulunmaktaydı. Olufsen, bu yerlerden biri hakkında bilgiler vermektedir. Olufsen'in verdiği bilgilere göre ilkel sunaklar, mağaralar gibi yerlerden bazıları kutsal kabul edilmekteydi ve burada küçük bir bakır kandil, küçük bir toprak kandil ve yuvarlak siyah bir taş bulunurdu. Sunağın üzerinde bir asada beyaz bir bayrak ve asanın tepesinde sacdan yapılmış, parmakları şişmiş bir el bulunduğunu aktaran Olufsen, bu elin bir sembol olduğunu ve Vahan'daki kayalarda ve taşlarda oyulmuş bir biçimde sıklıkla görülebildiğini aktarmaktadır. Sunağın önünde bulunan avluda Vahanlıların dua ettiklerini, özel günlerde yanan kandiller önünde diz çökerek yüzlerini kapattıklarını aktaran seyyah, bu uygulamanın sığır kurban edilerek fakirlere dağıtıldığı dini bir bayram olduğunu ifade etmektedir. Olufsen'in aktardığı bilgilere göre Vahanlı yerliler, gelenekleri gereği tüm rahatsızlıkları iyileştirdiğine inandıkları kükürtlü sıcak bir doğal kaynak suyunda yıkanıyorlardı.⁷⁶⁹

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılarda mezar yerlerinin haricinde dua evleri olarak inşa edilen dini yapılar bulunmaktaydı. İnşa edilen bu dua evlerinin içinde bir fitil ve yağ tutmak için demir, bakır veya topraktan yapılan kaseler ile lambalar bulunurdu. Dua evlerinde bulunan bu kâselerin içine insanlar fitil ve yağ yakarak dua ederlerdi. Lambaların yanında genellikle yuvarlak siyah taşlar veya öküz boynuzları bulunurdu.⁷⁷⁰

Olufsen 1896 yılında Garan'da bulunduğu sırada bir vadide kayalar arasında bir terasta 10-11 adet küçük kâse bulduğunu ve insanların bunları dua etmek için kullandıklarını ifade etmektedir. Garan'daki en kutsal yerin Garm Çasma Nehri yanında bulunan bir sunak olduğunu belirten seyyah, Vahan ve İşkaşim'de Hazreti Ali'ye atfedilen bir anıt olduğunu ve bölgedeki en kutsal yer olarak kabul edildiğini belirtmektedir.⁷⁷¹

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Hazreti Ali'nin anısına dikildiği söylenen anıtın yüksekliği yaklaşık 2 metre, büyüklüğü ise yaklaşık 1 m² boyutunda çamurdan yapılmış

⁷⁶⁹ Olufsen, a.g.e., s. 30.

⁷⁷⁰ Olufsen, a.g.e., ss. 156-157.

⁷⁷¹ Olufsen, a.g.e., s. 157.

küçük bir evdi. Evin girişi küçük ahşap bir kapıdan oluşmaktaydı. Kapının her iki yanında oturmak için yapılan platformlar bulunuyordu. Evin içinde tabanı 1 m² olan yaklaşık 1 metre yüksekliğinde tebeşirle kaplanmış bir kil sunak bulunuyordu. Sunağın üzerinde 17 santimetre çapında iki adet büyük yuvarlak siyah taş ve bu iki taşın arasında daha küçük bir taş daha vardı. Sunağın tepesindeki küçük bir rafta kandil olarak kullanılan küçük bir kâse bulunuyordu. Sunağın ön tarafında üçgen biçimli küçük bir niş içinde kandil bulunuyordu. Girişin solundaki duvarda yer alan bir delikten geçen sopalara kırmızı ve beyaz bayraklar asılmış halde duruyordu. Evin dış cephesi yüksek taş bir duvarla çevreliydi ve çevresinde meyve ağaçları vardı. Vahandaki diğer evlere nazaran daha iyi durumda ve bakımlı bir haldeydi. Olufsen, anıt evin bekçiliğini yaşlı bir adamın yaptığını ve bu adamın peygamber soyundan gelen bir seyyid olduğunu belirtmektedir.⁷⁷²

Olufsen, anıtın bulunduğu köyün aksakalıyla yaptığı konuşmayı aktarırken evde ve bahçede kutlanılan şenliklerde koyunların orada kesildiğini ve yendiğini, sunaklarda kandillerin yakıldığını aktarmaktadır. Ayrıca erkeklerin ve kadınların eli ve yüzü örtülü şekilde sunağın önünde eğilerek durduklarını ifade etmektedir. Her yeni yılda bir boğanın kesilerek büyük bir bayram kutlandığını ve bu bayramlarda sunağın üzerine konan öküz boynuzlarına basıldığını belirtmektedir.⁷⁷³

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahan'da Hazreti Ali adına dikilen anıtın dışında halk arasında kutsal kabul edilen bir diğer yer Garm Çasma'ya giden yol üzerinde yer alan ve mazar adı verilen bir yer bulunmaktaydı. Vahanlılar mazar anıtı adı verilen yerin yalnızca kutsal olduğunu ancak altında kimsenin gömülü olmadığını söylemekteydiler. Olufsen de seyahati sırasında kendisine eşlik eden Mirza Abdul Kadir'in bu yerin bir mezar yeri olmadığını yalnızca buraya gelen kutsal bir kişinin anısına yapılmış ayak izi anlamına gelen "kadamga" olduğunu söylediğini aktarmaktadır. Küçük bir kayanın üzerinde bir taş muhafaza olarak tasarlanan yer, taşların birbiri üzerine gevşek bir şekilde yığılması ile inşa edilmişti. Taş muhafaza halinde inşa edilmiş yapının üzerinde kıyık boynuzu yerleştirilmiş bulunuyordu. İçeriye girmeden önce yerliler elleriyle yüzlerini kapatırlardı ve orayı ziyaret etmenin iyi olduğunu düşünerek paçavra parçaları asarlardı. Bu uygulamanın hastalıklarına iyi geleceğini düşünürlerdi.⁷⁷⁴

⁷⁷² Olufsen, a.g.e., ss. 157-161.

⁷⁷³ Olufsen, a.g.e., s. 161.

⁷⁷⁴ Olufsen, a.g.e., ss. 163-164.

3.6. AİLE YAPISI

Vahanlılarda toplum yapısı ataerkil bir sistemden oluşmaktaydı. Aile içinde söz sahibi evin en büyük erkeğiydi. Kadınların toplum içerisindeki yeri evi idare eden birey olmaktan ibaretti ancak sonraki süreçte kadınların toplumsal yaşamdaki yeri değişerek etki ve sorumlulukları arttı.⁷⁷⁵

Eşleriyle mutlu evlilik yaşamları olan Vahanlıların evlilikteki ahlaki kuralları oldukça güçlüydü. Olufsen'in aktardığı bir hikâyeye göre Vahanlılarda evli bir kadın, kocası uzakta olduğu bir zaman kör bir kardeşiyle bir evde yaşarken eve bir Tacik gelerek ona tecavüz ettiği ve tecavüze uğramasından sonra kadının saçlarının örgülerini kesip, kıyafetlerini de çıkararak kendisini nehre atarak boğulduğunu anlatmaktadır. Vahanlılarda bir adam başka bir adamın karısıyla rızası dahilinde birlikte olursa herhangi bir insanın bu iki kişiyi öldürmeye hakkı vardı. Eğer kadının rızası dışında ilişki gerçekleşmişse ve bu kanıtlanabilirse, tecavüz suçunu işleyen adama kırbaç ve para cezası veriliyordu. Vahanlılarda boşanma olaylarıyla nadiren karşılaşıldığını aktaran Olufsen, bunun sebebinin başka bir eş bulmanın ekonomik maliyetini karşılayamayacak olmalarından kaynaklandığını belirtmektedir. Evlilik hukuku hakkında da bilgi veren Olufsen, eğer evli bir erkek karısını döverse veya ona bakamıyorsa kadının boşanma talebinde bulunabildiğini ve davaya kadı tarafından bakıldığını ifade etmektedir. Eğer boşanmayı talep eden kişi erkekse ve bu zina nedeniyle değilse kadına belirli bir miktarda sığır ödemesi yapması gerekiyordu ve bu miktar yine kadı tarafından belirleniyordu.⁷⁷⁶

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlıların âdet ve yasalarında bir adam birkaç yıl boyunca başka ülkelerde seyahat edip geri dönerse ve zengin akrabaları varsa akrabalarından kendisine bir eş bulmalarını talep etme hakkı bulunuyordu. Vahanlılarda evli bir adam öldüğü zaman dul kalan eşi dört ay on gün bekledikten sonra ölen kocasının erkek kardeşinin, eğer erkek kardeşi yoksa ve başka birisiyle evlenmek istemiyorsa en yakın erkek akrabasının kendisiyle evlenmesini isteyebiliyordu. Kocasını ölen kadın yeniden evlendiyse ve önceki eşinden çocukları varsa çocuklar ölen babalarının miraslarını alıyorlardı. Erkek çocukların mirastaki hakları, kız çocuklarının hakkının iki katıydı. Kocasını ölen kadın eğer evlenmek istemeyip bekar kalmayı tercih ederse, ölen kocasının tüm mirasını kendisi alıyordu. Ölen adamın eğer birden fazla eşi varsa şartlar yine aynı şekilde gerçekleşiyordu. Eşlerinden yeniden evlenmek isteyenler miras

⁷⁷⁵ Kreutzmann, *a.g.m.*, 2003, s. 219.

⁷⁷⁶ Olufsen, *a.g.e.*, s. 134.

alamazken, evlenmek istemeyenler arasında var olan miras eşit şekilde paylaştırılıyordu. Vahanlılarda yetim kalan çocuklar en yakın akrabalar tarafından bakılırdı ve onların bakımını üstlenen aileden miras alamıyorlardı.⁷⁷⁷

Gordon, Vahanlı erkeklerin savaşçı, cesur ve dayanıklı yapıda olduklarını, hepsinin silaha düşkün olduklarını, kadınların ise narin bir yapıda olduklarını ifade etmektedir. Vahanlı kadınların peçe takmadıklarını aktaran Gordon, evlerinde doğu halklarının tümünden daha fazla kontrol sahibi olduklarını ifade ederken aynı durumun Kırgızlarda da görüldüğünü belirtmektedir.⁷⁷⁸

3.6.1. Evlilik Müessesesi

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar, yaz aylarında hayatlarındaki yoğunluk sebebiyle evliliklerini kış aylarında gerçekleştirirlerdi. Dini inançları İslamiyet olan Vahanlılarda erkeklerin dört eşi olmasına izin verilirdi ancak insanlar bunun maddi külfetini karşılayamayacakları için dört evlilik yapamazlardı. Bazı erkeklerin iki eşi vardı ancak çoğunluğu tek eşliydi. Evli kadınların hayatları çalışmak üzerine kuruluydu ve hem ev işlerini hem de çocuklarının sorumluluğunu üstlenen kadınlar aynı zamanda sürüleri ile de ilgilenirlerdi ve kocaları çoğu zaman boş boş otururken kadınlar tarladaki diğer işleri de yaparlardı. Ayrıca kadınlar diğer Müslüman topluluklarda olduğundan daha fazla özgürlüğe sahiptiler. Aile içinde önemli bir karar alınacağı zaman erkek birey karısına danışmadan hiçbir zaman böyle bir karar alamazdı ve kadınlar kocalarının işlerine sık sık karışırlardı. Olufsen, Vahanlılardan bir sığır alacağı zaman kadının fiyatı belirleme hususunda kocasına yardımcı olduğunu ve bir köyde erkekler arasında çıkan münakaşada kadınların kocalarını eve götürdüğü ve kadınların da kavgalara dahil olduğu gibi durumlara şahit olduğunu aktarmaktadır.⁷⁷⁹

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılarda erkekler ve kızlar arasında evlilikler, ergenlik çağından önce yapılırdı ancak evlilik birliği tamamlanana kadar kızın tam anlamıyla evli olmadığını göstermek amacıyla saçlarının sırtından aşağı sarkıtılması âdeti bulunuyordu.⁷⁸⁰

Bonvalot'un verdiği bilgilere göre Vahanlılar yakın coğrafi bölgelerde yaşamaları sebebiyle Kırgızlarla ilişki içerisindeydiler. Kırgızlarla aralarında kız alıp verme durumu

⁷⁷⁷ Olufsen, a.g.e., ss. 134-135.

⁷⁷⁸ Gordon, a.g.e., s. 135.

⁷⁷⁹ Olufsen, a.g.e., s. 130.

⁷⁸⁰ Olufsen, a.g.e., s. 71.

görülebiliyordu. Vahanlıların fakir olmaları sebebiyle Kırgızlar, Vahanlı kızlarla evlenmeyi tercih edebiliyordu. Vahanlılar kızlarını evlendirecekleri zaman çok daha düşük bir başlık parası istedikleri için Kırgızlar Vahanlı kızlarla evlenmeyi tercih ediyorlardı ve bu halkın dillerini öğreniyorlardı. Bu evliliklerden uzun boylu, nispeten büyük gözlü ve uzun burna sahip çocuklar dünyaya geliyordu.⁷⁸¹

Olufsen, Vahanlı kadınların örtünmediğini ifade etmektedir. Yabancı birisini gördükleri zaman evlerine koşarak kendilerini gizlediklerini, tarladalarsa yere yatarak yabancı kişi geçip gidene kadar başlarını kaldırmadıklarını belirtmektedir. Olufsen, Vahanlılarda evlilik için kadınların başlık parası karşılığında satıldığını ifade etmektedir. Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlı insanların sosyal konumları ne olursa olsun erkek ve kız kardeş arasında olmaması koşuluyla her türlü ilişkiye izin verilmekteydi. Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılarda evlilik yaşı genellikle ekonomik durum üzerine endeksliydi. Zengin bir adamın oğlu genellikle genç yaşta evlenirken, fakir bir adamın oğlu bekar kalıyordu. Evlenmek için başlık parası ödenmesi zorunluluğu ve bu başlık paralarının yüksek maliyetleri sebebiyle birden fazla eşi olan adam toplum tarafından değer görülürken, evlenemeyen ve bekar kalan erkekler toplum nezdinde itibar göremiyorlardı. Bu sebeple tecavüz vakaları Vahanlılarda yaygın şekilde karşılaşılan bir hadiseydi. Evlilikler genellikle erken yaşta ve çocuklar arasında gerçekleşirdi ve evlilik tamamlandığı zaman kızın saçları iki örgü halinde örülürdü. Genç bir kadın evlilik için yaşlı bir kadından daha değerli görülürdü ve bu nispete başlık parası maliyeti daha yüksekti. Bu sebeple evlendirilecek olan genç erkeğin evleneceği kadının yaşı, evlenecek olan genç erkeğin babasının ekonomik durumuna bağlıydı. Başlık paraları Vahanlılarda sığır ve kumaş olarak ödenirdi.⁷⁸²

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılarda bir erkek evleneceği zaman babası tarafından oğluna uygun bir kızı olan tanıdığı bir kişiye iki adam gönderilirdi. Sonrasında kadı ve aksakal huzurunda başlık parası fiyatı sabitlenerek anlaşılırdı. Kızın rızası sorulmadan yapılan bu anlaşmadan yirmi gün sonra düğün yapılırdı. Bu sırada gelin çeyizini hazırlar ve diğer hazırlıklarını yapardı. Damat ve babası, binek hayvanlarının üzerinde veya yaya olarak birçok hizmetçileriyle birlikte gelinin evine giderlerdi. Gelin evine giden bu kafilenin en önünde şarkı söyleyen bir adam ve dört tefçi bulunurdu. Arkalarından ise damat at veya eşek sırtında gösterişli kıyafetleriyle takip ederdi. Gelin

⁷⁸¹ Bonvalot, a.g.e., s. 179.

⁷⁸² Olufsen, a.g.e., s. 131.

evinde, gelen misafirler için bir ziyafet düzenlenirdi. Ziyafet esnasında gelin örtülü bir biçimde damatla birlikte konukların karşısına çıkar ve bir molla ve kadı huzurunda Kur'an okunurdu. Kur'an okunmasının ardından geline damatla evlenmek isteyip istemediği sorulurdu ancak bu noktada gelin kız reddetme cesaretinde bulunamazdı. Bu sebeple nikah kıyılması sırasında sorulan bu soru formaliteden öte bir uygulama değildi. Nikah işleminin gerçekleşmesinden sonra ziyafete devam edilirdi. Koyun eti, yağ, ekmek ve kuru meyvelerden oluşan ziyafete müzik aletleri eşlik ederdi. Akşamın sonunda damat ve refakatçileri evden ayrılırdı. Ziyafetin ertesi günü damat ve babasının yaptığına benzer şekilde gelin ve babası at veya eşek üzerinde ve gelin tamamen örtülecek şekilde beyaz bir kaftan giydirilerek damada takdim edilirdi. Gelinin başı genellikle kırmızı bir bezle örtülürdü ve at üzerinde tef çalan insanların arkasında giderdi. Damat evinde ziyafet verilir ve çift ayrı bir odada yalnız bırakılırdı. Düğünün ikinci gününde Kırgızlarda olduğu gibi atlı oyunlar oynanırdı. Kırgızlarda olduğu gibi bir koyun veya keçi öldürülürdü ve onu öldüren kişi atına alarak uzaklaşırdı. Belirlenen iki nokta arasında, belirli sayıda, atla birlikte koşmaya çalışan bu kişinin peşinden diğer atlılar gelirdi. Hayvanı kaçıran kişi eğer başarılı olursa damadın babası tarafından bir kumaşla ödüllendirilirdi. Yemek, müzik ve dans eşliğinde düzenlenen eğlence, genellikle gece saatlerine kadar sürerdi.⁷⁸³

Olufsen'in verdiği bilgilere göre düğünün ertesi günü dört yaşlı kadın yeni evlenen çiftin evine gelerek gelinin düğünden önce bakire olduğuna tanıklık ederdi. Eğer gelin bakire değilse koca derhal boşanma talebinde bulunabilirdi ancak böyle bir durum oluşmazsa gelinin saçları onun evli olduğunu gösteren iki örgü halinde örülürdü. Yeni evlenen çiftler genellikle erkeğin baba evinde kalır ve onun evine hizmet ederdi ancak maddi durumları yeterli olan çiftler kendi evlerine sahip olarak baba evinden ayrılabilirdi.⁷⁸⁴

Vahanlıların evlilik adetlerinde de bölgede yaşayan diğer halklarda olduğu gibi başlık parası verme uygulaması görülmektedir. Fakir bir halk olan Vahanlıların kızlarını daha ucuz başlık paralarına vermeleri sebebiyle Kırgızlar tarafından tercih edildiği görülmektedir. Kırgızlarla Vahanlıların ekonomik gerekçelerle yaptıkları evliliklerin iki halk arasında kültürel unsurların geçişini sağladığı anlaşılmaktadır. Vahanlıların evlilik adetlerinde görülen eğlenceler Kırgız eğlencelerini andırır. Kırgızlarda olduğu gibi ulak

⁷⁸³ Olufsen, a.g.e., ss. 132-133.

⁷⁸⁴ Olufsen, a.g.e., ss. 133-134.

adı verilen oyunun Vahanlıların düğünlerinde görülmesi kültürel etkileşimi göstermektedir. Ayrıca yeni evlenen çiftin erkeğin baba evinde kalması ve buraya hizmet etmesi de Kırgızlarda görülen gelinin erkek evinin malı olarak kabul edilmesi adetine benzemektedir. Vahanlıların nikah adetlerinde ise dini unsurların ön plana çıktığı görülmektedir. Bir molla veya kadı tarafından Kur'an okunması dini nikah kıyıldığını göstermektedir.

3.6.2. Çocuğun Ailedeki Konumu

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar çocuklarına çok düşkün insanlardı. Özellikle babalar çocuklarını çok şımartırlardı ve onları Tanrı tarafından kendilerine verilen bir hediye olarak kabul ederlerdi. Ne kadar çok çocukları olursa o kadar çok mutlu olurlardı. Çocuğu olmayan insanlar Tanrı tarafından cezalandırılmış olarak kabul edilirdi. Vahanlılar özellikle erkek çocuk sahibi olmak isterlerdi. Kışlaklarında bir erkek çocuk doğduğu zaman bütün komşuları koşup haneye gelerek yeni doğan çocuğun anne ve babasını tebrik ederlerdi. Doğumu kutlamak amacıyla eğlenceler yapılırdı. Vahanlılarda her kışlakta bir ebe bulunurdu. Doğum esnasında yaşlı bir kadın ebe vazifesi görerek doğuma yardımcı olurdu. Doğum esnasında doğum yapılan yerde yalnızca kadınların bulunmasına izin verilirdi ve çocuk doğana kadar babanın odaya girmesine izin verilmezdi. Doğan çocuk erkekse evinde komşuları tarafından tebrik edilen baba tebrikleri kabul ederdi ancak çocuk kız doğmuşsa herhangi bir ziyafet veya eğlence yapılmazdı. Çocuğun ölü doğması durumunda hemen defnedilirdi. Yeni doğan bebek üç gün boyunca yağla beslenirdi. Üçüncü günden sonra üç yaşına kadar anne tarafından emzirilirdi.⁷⁸⁵

Olufsen'in verdiği bilgilere göre erkek çocuklar dört yaşına geldikleri zaman tecrübeli bir adam tarafından sünnet edilirdi. Sünnet yarasına pamuk veya keçe sürülürdü. Vahanlılarda hadım uygulaması görülmezdi. Yeni doğan çocuk üç gün sonra eğer bulundukları mevkide bir molla varsa onun huzurunda babası tarafından isim verilirdi. İsim verilmesi sebebiyle ziyafet verilirdi. Olufsen'in aktardığı bilgilere göre erkek çocuklar için Vahanlıların kullandıkları en yaygın isimler; Ali, Muhammed, Aman, Tana, Salil, Tamaşa, Yusuf, Ramaşa, Şakir'di. Kız çocuklarına ise Kurban, Begin, Sadji, Damah, Davlat-Mah, Ashurmah, Niaşbibî, Madyan ve Züleyha isimleri verilmekteydi. Vahanlılarda yalnızca küçük çocuklar "gahvarra" adı verilen yataklarda uyuyorlardı. Ev

⁷⁸⁵ Olufsen, a.g.e., s. 135.

diğer üyeleri deri, halı ve samanlar üzerinde kıyafetleriyle uyurlardı. Çocuklar için kullanılan yataklar dört ayaklı, küçük, dikdörtgen bir tahta kutuydu. Beşiğe benzeyen bu yataklarda yatan küçük çocuklar evin dışına çıkıldığında güneşten ve rüzgârdan korunmaları için bezle kaplı bir çeşit ahşap tente yapılıyordu. Bebeklerin yataklarına örtülen örtüler paçavra bez ve deri parçalarından oluşuyordu. Bebeklerin idrarlarını yapabilmeleri için cinsel organlarına yerleştirilen içi boş bir kemikten yapılan tüp benzeri bir nesne kullanıyorlardı.⁷⁸⁶

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılarda çocuklar gençlikleri boyunca sığırlara bakmak gibi ufak tefek işlerle uğraşıyorlardı ve şartlar uygunsa geçici olan ve gezgin bir molla tarafından ders verilen bir tür okula gidiyorlardı. Büyük kışlaklarda profesyonel öğretmenler de bulunuyordu. Vahanlılarda okuyabilen erkeklere molla unvanı verilirken hem okuyabilen hem de yazabilenlere mirza unvanı veriliyordu. Vahanlı çocuklar gittikleri okullarda yaşadıkları bölgenin dillerini, biraz yazı ve aritmetik ve biraz da İslami eğitim alıyorlardı. Çocukların okuma yazma öğrendikleri dil Şugnan'da konuşulan Farsçaydı ancak esas konuştukları dil anadilleri olarak Vahan Farsçasıydı. Okul eğitimi için kışlaklarda veya çevresinde varsa eğer o okullara yedi veya sekiz yaşlarında gönderilirlerdi ve kız çocukları da bu eğitimi alabiliyorlardı. Vahanlılarda bir adam çocuklarını okula göndermek istemezse şehrin ileri gelenleri adama karşı çıkabiliyordu ancak son karar yine babaya aitti.⁷⁸⁷ (Bkz. Ek-30).

Olufsen'in verdiği bilgilere göre ekonomik durumu kötü olan Vahanlılar erkek çocuklarını zenginlerin hizmetine gönderirlerdi ancak kız çocuklarını kesinlikle göndermezlerdi. Yaz aylarında çocuklar oldukça çıplak bir şekilde dolaşıyorlardı ve oyun oynamak için evlerinin çatılarında veya bahçelerde toplanıyorlardı. Şugnan'da Buşhul, Vahan'da Şitik adı verilen bir oyun oynayan çocuklar, kazık biçiminde kemiklerle oynuyorlardı. Bu oyunda çocuklar kemiklerini havaya atıyorlardı ve kemiğin sivri tarafını yere saplayan kazanıyordu. Diğer bir oyun ise Şugnan'da cigand olarak adlandırılan bir oyundu ve üzerinde bir kanca bulunan iğnelerle oynanıyordu. Çocuklar iki tarafa ayrılarak iğneleri birbirlerine atıyorlardı ve birbirlerini kancalı sopalarla yakalamaya çalışıyorlardı.⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ Olufsen, a.g.e., s. 136.

⁷⁸⁷ Olufsen, a.g.e., ss. 136-139.

⁷⁸⁸ Olufsen, a.g.e., ss. 139-140.

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlı  ocuklar anne ve babalarına ve diğ er yaşlılara karşı oldukça saygılı ve alçakgönüllü insanlar olarak yetişiyorlardı. Büyüklerin yanlarındayken konuşmalarına nadiren dahil olurlardı ve çocuklar yetişkinlere karşı her zaman saygılı bir mesafede dururlardı. Baba evin yöneticisiydi ve  ocuk babasından bir emir aldığında her zaman itaat ederdi. Yaşlılara büyük saygı gösterilirdi ve her yaşlı adama baba veya dede denirdi. Vahanlılar kendilerinden üst olarak gördükleri bir kişiye karşı selam verirken ellerini göğüslerinin üzerinde çapraz bir konumda tutarak eğilir, ardından iki elleri birbiri ardına yüzün üzerinden aşağı doğru çekilirdi. Daha fazla saygı gösterilmek istendiğinde ise dizleri üzerine   kerlerdi. Vahanlılar iki ellerini alınlarına koyarak ve eğilerek de üstlerini selamlarlardı. Vahanlılar eşlerini selamlarken iki ellerini birbirine bastırarak ve parmaklarını  pererek selamlıyorlardı. Sevdikleri arkadaşlarına selam verirlerken de bir elleriyle çenelerinin altına dokunur ve sonra ona dokunan eli  perlerdi. Bazen iki ellerini de  perlerdi.⁷⁸⁹

Vahanlılarda bir çocuğun dünyaya gelmesinin oldukça önemli bir husus olduğu görülmektedir. Ataerkil bir toplum olarak erkek çocuklarının daha değerli olması da anlaşılmaktadır. Ailelerin çok çocuklu olmak istemeleri ve çok çocuklu olurlarsa Allah tarafından kutsanmış olarak kabul edildiklerini düşünmelerine rağmen bölgede yaşayan Vahanlıların sayılarının az olması dikkat çekicidir. Bölgenin gelişmişlik seviyesinin düşük olması ve yaşam koşulları değerlendirildiğinde  l  doğumlar sebebiyle nüfusun düşük olabileceği tahmin edilmektedir.

Vahanlılarda erkek çocuklarının sünnet edilmesi, çocuklarına Müslüman isimleri vermeleri ve İslami ahlak ve terbiye üzerine yetiştirmeleri, Vahanlıların aile yapısında İslami unsurların önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

3.7. GÜNDELİK HAYAT

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahan bölgesinde yaşayan insanlar günlerini çalışma ve tarla işçiliği ile geçiriyorlardı. Zamanlarını tamamen yiyecek ve giyeceklerini kazanma çabası içinde geçiren Vahanlıların kazanç sağlama dışında bir şeylerle ilgilenmek için boş zamanları olmuyordu.⁷⁹⁰ Gordon'un verdiği bilgilere göre ise Vahanlıların günlük yaşantısında dışarıda görülecek işlerin tamamını erkekler yaparken evle ilgili her şeyin yönetimi kadınların elindeydi.⁷⁹¹

⁷⁸⁹ Olufsen, a.g.e., ss. 140-143.

⁷⁹⁰ Olufsen, a.g.e., ss. 58-59.

⁷⁹¹ Gordon, a.g.e., s. 135.

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar sürü hayvanlarını otlatmak için dağlara çıktıklarında kışlaklarında yalnızca yaşılar ve çocuklar kalıyordu. Sürü hayvanlarını otlatmak için dağlara çıkan Vahanlılar burada taşlardan yapılmış, kışlaklardaki evlerine benzer bölmelere sahip taş evlerde yaşıyorlardı. Bu yazlıklar Vahan ve Garan'daki dağların yüksek tepe noktalarında bulunuyordu. Yazlıkların bulunduğu bölge sürü hayvanlarının hırsızlardan ve vahşı hayvanların saldırılarından korunması amacıyla dairesel bir yapıda etrafı sarılarak korunacak şekilde yerleşim düzeni sağlanıyordu.⁷⁹²

Vahanlılarla ilgili çalışma yapılan güncel bir araştırmada Vahanlıların günlük yaşamlarının ve kültürlerinin dini uygulamalardan etkilenerek gelişim gösterdiği ifade edilmektedir.⁷⁹³

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılarda kışlakların civarında ekili tarlaların ve bahçelerin sulanması, bölgeden geçen dere sularıyla sağlanmaktaydı. Nehir suyu dağ yamaçlarındaki nehirlerin üst kısmından kışlaklara doğru kesilerek birkaç kanal vasıtasıyla taşınır ve buradan daha küçük kanallar aracılığıyla tarlalara ve bahçelere su sağlanırdı. Bu kanallar karların eridiği ve suların yükseldiği zamanlarda toprak kaymaları ve çığ sebebiyle bozulmasından dolayı ilkbaharda yeniden inşa edilmeleri gerekiyordu.⁷⁹⁴

Olufsen'in ifadesine göre ilkbahar, yaz ve sonbahar aylarında tarlalarıyla, su kanallarını onarmakla, sürü hayvanlarına bakmakla ve hasat işleriyle uğraşarak kış için erzak temin etmeyle meşgul olan Vahanlılarda gerçek ev hayatı yalnızca kış aylarında yaşanabiliyordu. Tüm hayatlarını çalışarak geçiren Vahanlıların eğlence için zamanları kalmıyordu. Ancak kış aylarında özellikle erkekler neredeyse hiç çalışmıyorlardı.  alışmadıkları bu süreçte günlerini evlerinde sohbetler ederek, ailece vakit geçirerek, evlilik törenleri yaparak ve ziyafetler vererek geçiriyorlardı.⁷⁹⁵

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlıların bazıları kış aylarında tuzak kurma yöntemiyle avlanarak vakit geçirirlerdi. Yay gibi küçük esnek dallarla yapılan tuzaklarla hem kuşlar hem de daha b y  k hayvanlar avlanırdı. Tahta veya kemik kullanılarak yapılan iki yay bir tahtaya yerleştirilir ve bükülmüş halatlar yardımıyla bir parça et veya mısır vasıtasıyla hayvanlar tuzağa çekilir ve yakalanırdı. Bazen karların üzerine hayvan

⁷⁹² Olufsen, a.g.e., ss. 113-114.

⁷⁹³ Kreutzmann, *a.g.m.*, 2003, s. 218.

⁷⁹⁴ Olufsen, a.g.e., ss. 114-115.

⁷⁹⁵ Olufsen, a.g.e., ss. 124-125.

cesedi konularak avlanılacak olan hayvanlar pusuya düşürülürdü. Yukarı Panj Vadisi'nde ise avlanmak için şahinler kullanılırdı.⁷⁹⁶ Gordon, Vahanlılarla ilgili olarak arazi sporlarına düşkün olduklarını ve avcılık yaptıklarını belirtmektedir. Pamir bölgesinin dağlık alanlarında ve komşu tepelerde Ovis Poli avladıklarını aktarmaktadır.⁷⁹⁷

Vahanlıların günlük yaşamlarının bölgede yaşayan Kırgız ve Taciklerde olduğu gibi yaz aylarında çalışarak, kış aylarında ise evlerinde oturarak geçtiği görülmektedir. Günlük yaşamlarında Kırgızlarda olduğu gibi ev işleri kadınların sorumluluğu altındayken dışarıda yapılacak işler erkekler tarafından yapılmaktadır. Yerleşik yaşam kültürünü benimseyen bir halk olmaları sebebiyle günlerini tarımsal faaliyetlerle ilgilenerken geçirdikleri ve yaz ayları boyunca yaşamlarını belirleyen unsurun bu olduğu anlaşılmaktadır.

3.8. İDARİ YAPI

Robertson'ın verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinin güneyinde yer alan Vahan mevkisi ve çevresinde yaşayan Vahanlılar, Şugnanlı Taciklerde olduğu gibi kendi içlerinde bir mir tarafından yönetiliyorlardı ve fiilen bağımsızlardı. Ancak zaman zaman Çinlilere veya bölgelerindeki farklı güç odaklarına düzensiz olarak haraç ödeyerek güvende kalmaya çalışıyorlardı. Muhammed Rahim Han'ın ölümünden sonra yerine Fateh Ali Şah Vahanlıların hükümdarı olarak geçti ve 36 yıl boyunca Vahanlıları ve bölgeyi idare etti. Fateh Ali Şah'ın ölümünden sonra 1875 yılında yerine Ali Merdan Şah geldi. 1883 yılında Kabil Emîri Abdurrahman'ın Badahşan Bölgesi'ne karşı düzenlediği işgal hareketiyle birlikte Yasin'e kaçtı. Afganların bölgeyi işgal etmesinden sonra Şugnan'da olduğu gibi Vahan mevkisi de Afgan yönetici tarafından idare edilmeye başlandı. Afganlar tarafından işgal edilmesinden sonra Vahan bölgesi, Sad-i Sarhad, Sad-i Sipanj, Sad-i Handut ve Sad-i İştirak isimleri verilen dört parçaya bölünerek yönetildi.⁷⁹⁸

Vahan, 1883 yılına kadar yerel bir mir tarafından yönetilen bir bölgeydi. Bölgede yönetici mir ailesi, seyyid, hoca ve pir unvanı verilen dini liderler ve varlıklı ailelerden oluşan bir üst kesim bulunmaktaydı. Üst kesim tarafından yönetilen Vahanlılar, bölge halkını oluşturmaktaydı.⁷⁹⁹

⁷⁹⁶ Olufsen, a.g.e., s. 126.

⁷⁹⁷ Gordon, a.g.e., s. 130.

⁷⁹⁸ Robertson, a.g.e., s. 23.

⁷⁹⁹ Kreutzmann, a.g.m., 2003, s. 219.

Gordon'un verdiği bilgilere göre Gordon'un Vahan bölgesine yaptığı seyahat sırasında Vahan bölgesi Mir Fateh Ali Şah tarafından idare ediliyordu.⁸⁰⁰ Fateh Ali Şah, Wood'un seyahati sırasında Vahan'ın yöneticisi olan Muhammed Rahim'in küçük erkek kardeşiydi. Vahan bölgesinin yönetici ailesinden olan bu kişiler kendi soylarını Makedonyalı Büyük İskender'in soyuna dayandırıyorlardı. Fateh Ali Şah'ın Vahan yöneticisi olduğu sırada Sarıkol bölgesinin yöneticisi Hussun Şah adında bir beydi.⁸⁰¹

Littledale, seyahati sırasında Sarhad mevkiisindeki Vahanlıların Afganların emri ile geçidi koruduklarını aktarmaktadır.⁸⁰² Gordon'un verdiği bilgilere göre 1873 yılında Vahan Mir'i Fateh Ali Şah'ın yardımcılığını yapan Hafızulla Han Afgan yönetimine vergi vermek amacıyla Feyzabad'a gitti.⁸⁰³ Littledale ve Gordon'un verdiği bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Vahan bölgesi o yıllarda Afgan kontrolü altında tutulan bir bölgeydi.

Gordon'un verdiği bilgilere göre Fateh Ali Şah'ın kız kardeşi Hunza reisi olan Gazan Han ile evliydi ve kendi oğlu Ali Merdan Şah ise Kunjut şefinin yeğeni idi.⁸⁰⁴ Olufsen'in verdiği bilgilere göre sonraki süreçte Vahan'ın hâkimi olan Ali Merdan Şah, 1876 yılından 1893 yılında Rusların Vahan'ı ele geçirmesine kadar geçen süreçte Vahan'ı yönetti.⁸⁰⁵

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahan'ın idari yapısının en alt birimi olan ailelerde ataerkil bir yapı bulunmaktaydı. Ailede tartışmasız ve sınırsız yönetim babanın elindeydi. Vahan bölgesinde Vahanlıların yaşadıkları mevkilerde aksakal adı verilen yerel bir yönetici olan köy yöneticisi bulunmaktaydı. (Bkz. Ek-27). Adalet sisteminin yöneticisi kadı adı verilen hakimlerdi ve hepsinin bağlı olduğu yönetim birimleri, Afganlar tarafından işgal edilmeden önce kendi mirleriyken Afgan işgali sonrasında Afgan yöneticiler oldu. Köy yöneticisi olan aksakalların harbab olarak adlandırılan yardımcıları vardı. Harbab ifadesi "her şekilde" anlamına gelmekteydi. Harbablar, yaşadıkları mevkiye gelen yabancıların ihtiyaçlarını karşılamakla sorumlu kişilerdi. Vahanlılarda kadı adı verilen hakimler küçük suçları, aksakal tarafından onaylanan cezaları infaz etme yetkisine sahipti. Bu cezaların niteliği genellikle para cezası veya kırbaç cezalarından oluşmaktaydı. Ağır cezaların infazı için Afgan yöneticilerin izni gerekmemekteydi. İdam cezası ise yalnızca Afganistan hükümdarı tarafından

⁸⁰⁰ Gordon, a.g.e., s. 129.

⁸⁰¹ Gordon, a.g.e., ss. 132-133.

⁸⁰² Littledale, a.g.e., s. 18.

⁸⁰³ Gordon, a.g.e., ss. 133-134.

⁸⁰⁴ Gordon, a.g.e., s. 138.

⁸⁰⁵ Olufsen, a.g.e., ss. 86-89.

uygulanabiliyordu. Hafif suçların cezaları genellikle ağır şekilde uygulanıyordu. Hırsızlığını itiraf eden veya suçüstü yakalanan bir kimse ilk iki yakalanışında kırbaç cezası alırken üçüncü kez yakalanması halinde gözleri çıkarılır ve elleri kesilirdi. Suçlu olduğu iddia edilen bir kimse suçunu inkâr etmesi halinde ellerini Kur'an-ı Kerim üzerine koyarak kendisinin, ailesinin ve hayvanlarının ölümü üzerine masum olduğuna dair yemin etmesi gerekiyordu.⁸⁰⁶ (Bkz. Ek-29).

Olufsen'in verdiği bilgilere göre cinayet zanlısı olan bir kişi için kadı tarafından idam cezası verilirdi ve eyalet prensi tarafından onaylanması halinde ceza cellat tarafından bıçakla infaz edilirdi. Cinayet kurbanının ailesi ve akrabaları tarafından idam cezasının biçimi itiraz üzerine değiştirilebiliyordu. Böyle bir durumda mahkûm taşlanarak veya baltayla öldürülebilirdi. Cinayet kurbanının ailesinin kabul etmesi durumunda mahkûm para cezası diğer bir ifadeyle kan parası ödeyerek serbest kalabiliyordu. Afganların işgalinden önce eski şahlar veya mirler zamanında kast sistemi mevcuttu. Babadan oğula aktarılan bir sosyal kast bölgede yerel yöneticileri belirliyordu. Bu kast sistemi Afgan işgalinden sonraki süreçte de köylerde bulunmaya devam etti. Bir kişinin yaşadığı köyde yönetici olabilmesi için babasının veya dedesinin de bu unvana sahip olmuş olması gerekiyordu. Yönetici kesimde olan bu kişilerin hepsi Şugnan Tacikleriyle aynı dili kullanıyorlardı ve aynı zamanda Vahan dilini de konuşabiliyorlardı.⁸⁰⁷

Vahan bölgesi az sayıda nüfusu ve değersiz coğrafi yapısıyla XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Pamir bölgesinin diğer kesimleri gibi önemsiz bir bölge olsa da XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde bölgede yaşanan Rus-İngiliz çekişmesinin odağı haline gelen bir yerdir. Bölgenin XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar yerel mirler tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Ancak Afgan işgali ile birlikte bölgedeki yerel mirlerin bölgeden kaçmasıyla bölge Afganlar tarafından yönetilmiştir. Yerel olarak ise Kırgızlarda da olduğu gibi kadı ve aksakallar vasıtasıyla küçük yerleşim yerlerinin idare edildiği görülmektedir.

⁸⁰⁶ Olufsen, a.g.e., ss. 144-145.

⁸⁰⁷ Olufsen, a.g.e., s. 145.

3.9. HAYVANCILIK VE ZİRAAT

Vahanlıların gündelik yaşamlarında geçimlerini sağlamak için yaptıkları iş temel olarak tarımsal faaliyetlerden oluşmaktaydı. Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlıların çoğu tarım ya da sürü hayvanlarını besleyerek geçimlerini sağlıyorlardı.⁸⁰⁸

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar tarafından tercih edilen yünleri oldukça iyi olan iki koyun ve keçi cinsi bulunuyordu. Vahan'da sığır, koyun ve keçi cinsleri olmakla birlikte sığır daha yaygındı. Garan'da ve Şugnan'ın bazı kesimlerinde bulunan cüce veya sakat cins olarak adlandırılan sığırlar Vahan'da da bulunmaktaydı.⁸⁰⁹

Güncel kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Vahanlıların yaşamları hayvancılıkla birlikte yaptıkları tarım faaliyetleri ile geçiyordu. Tarım ürünleri genel olarak arpa, buğday, patates, fasulye ve bezelyeden oluşmaktaydı.⁸¹⁰

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlıların ekonomilerini belirleyen şey tarlalarında kullanılan su miktarıydı. Bu sebeple suyun dağılımı yerliler arasında çatışma sebebi haline geliyordu. Aksakal ve kadı tarafından su yolunun açılış ve kapanışına karar veriliyordu. Sonbahar aylarında nehirlerin kurumması veya sularının azalması sebebiyle ürünlerin verimi düşüyordu. Nisan ayı başında tarlalar verimli hale gelmeye başlardı. Tarlalar iki öküz tarafından saban benzeri bir düzeneyle sürülürdü. Saban birbirine çentikli iki ağaç gövdesinden oluşur ve en uzun olan arka kısmı sivri olurdu. Toprak sürüldükten sonra tohum ekilir ve sulanırdı. Sulama uygulaması toprak üzerinde açılan oluklarla tarlalara yönlendirilen nehir suları ile gerçekleştirilirdi.⁸¹¹

Robertson'ın verdiği bilgilere Vahanlıların yetiştirdikleri tarım ürünleri arasında bezelye, fasulye, darı, arpa ve buğday bulunuyordu. Nisan ayında ekim işlemi yapılır ve temmuz ayında hasat toplanırdı.⁸¹² Olufsen'in verdiği bilgilere göre ise yerlilerin en önemli tarım ürünleri çavdar, buğday, bezelye ve darıdan oluşuyordu. Bazı yerlerde yonca ve yeterince iyi gelişmeyen pamuk üreticiliği de vardı. Çavdar haziran ayında ekilirken diğer tahıl ürünleri nisan ayında ekilirdi ve eylül ayında hasat edilirdi. Mısır orakla kesilir ve erkekler vasıtasıyla veya eşek sırtında evlere taşınırdı.⁸¹³

⁸⁰⁸ Olufsen, a.g.e., s. 110.

⁸⁰⁹ Olufsen, a.g.e., s. 118.

⁸¹⁰ Kreutzmann, *a.g.m.*, 2003, s. 218.

⁸¹¹ Olufsen, a.g.e., s. 115.

⁸¹² Robertson, a.g.e., ss. 24-25.

⁸¹³ Olufsen, a.g.e., s. 116.

Tarımla birlikte hayvancılık yapan Vahanlılar, göçebe bir yaşam benimsememeleri sebebiyle hayvanları için yem temininin bir kısmını mahsullerinden karşılıyorlardı.⁸¹⁴

Olufsen'in verdiği bilgilere göre hasat bittikten sonra mısırlar dört öküzün bir iple bir direğe ve birbirine bağlanması yardımıyla dövülür ve mısır direğin etrafına saçılırdı. Öküzün hareket etmesi için bir çocuk direğin etrafında onu kovalardı ve bu sayede ineğin ayakları altında mısır dövülüyordu. Ezilen mısır yığılır ve bir kürek yardımıyla havaya atılarak samandan ayrılırdı. Sonrasında depolarda veya evin dışındaki tahıl ambarında mısırlar saklanırdı. Samanlar ise evleri ısıtmak amacıyla veya hayvanlara yem olarak kullanılmak için evlerin çatılarına yığılırdı. Vahanlılar yaz aylarında depoladıkları bu ürünleri kışın tüketiyorlardı.⁸¹⁵

XX. Yüzyıla gelindiğinde Sovyet Tacikistan sınırları içerisinde yaşayan Vahanlıların tarım ve hayvancılık faaliyetleri Sovyet yönetimi tarafından düzenlendi. Bu süreçte arpa, buğday ve fasulye ekimi yerine hayvancılık için gerekli olan yem bitkileri tercih edilmeye başlandı. Sovyet yönetiminin aldığı kararlar doğrultusunda tarımsal faaliyetlerin tümü hayvancılık odaklı gelişmeye başlandı. Bu sebeple Pamir bölgesindeki yak sürülerinin beslenmesi amacıyla Kırgızistan'dan her yıl yaklaşık 50 ton yem getirildi. Sovyet rejiminin yıkılması ve Tacikistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Sovyet döneminde yapılan devletleştirme uygulaması yerini bireyselleştirmeye bıraktı. Bireysel arazi sahiplerinin ve hayvan sürüleri sahiplerinin gelişimiyle birlikte Sovyetlerin getirdiği hayvancılığa yönelik tarım uygulaması da kaldırılmış oldu.⁸¹⁶

Pamir bölgesinde yerleşik olarak yaşayan Taciklerde olduğu gibi Vahanlıların da temel olarak ziraatle meşgul oldukları ve ziraatin yanında hayvancılığa da yer verdikleri görülmektedir. Yerleşik yaşamları sebebiyle sürü otlatmak amacıyla yerleşim alanlarından Kırgızlar gibi göç edemeyen Vahanlıların sürülerini yetiştirdikleri mahsullerle besledikleri görülmektedir. XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar tarımsal faaliyetlerini geçimlerini sağlamak ve mahsullerini tüketmek amacıyla yapan Vahanlıların, Sovyet yönetimiyle birlikte hayvancılığın değer kazanması ile zorunlu olarak yem üretimi yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

⁸¹⁴ Kreutzmann, *a.g.m.*, 2003, s. 219.

⁸¹⁵ Olufsen, *a.g.e.*, ss. 116-117.

⁸¹⁶ Kreutzmann, *a.g.m.*, 2003, ss. 222-224.

3.10. TİCARET

Robertson'ın verdiği bilgilere göre Vahanlılar ithalat ihtiyaçlarını Badahşan'dan karşılıyorlardı. Badahşan bölgesinden pirinç, tuz ve pamuklu kumaş ithal ediyorlardı. Vahanlıların zenginliğini ise yetiştirdikleri yak, sığır, keçi ve at gibi hayvanlarla birlikte tarım faaliyetlerinden elde ettikleri ürünlerden geliyordu.⁸¹⁷

Bonvalot'un verdiği bilgilere göre Afganlar tarımla kendileri ilgilenmedikleri için tarım ürünlerinde Vahan bölgesine bağımlıydı. Keçe, deri, yak, deve, kumaş, un ve buğday ticareti gerçekleştiriyorlardı. Vahanlılar zengin bir topluluk olmadıkları için evlenecek yaşa gelen kızlarını Kırgızların aksine daha az bir başlık parasıyla evlendiriyorlardı. Bu sebeple Kırgızlar Vahanlılardan ucuza kız alarak evleniyorlardı.⁸¹⁸

Yakın tarihte yapılan bir çalışmaya göre Vahanda yaşayan halkın ticaretlerinin bir kısmı Çitral bölgesiyle gerçekleştirilirdi. Atlar için kullanılan eyerler, mutfak malzemeleri gibi nesneler burada alınıp satılırdı. Ancak İngilizlerin Çitral'de hâkimiyet kurmasıyla birlikte bu ticaret azaldı. Sonraki süreçte Afganların Vahan bölgesini işgal etmesiyle de son buldu.⁸¹⁹

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar sıkı yumruk büyüklüğünü ve kolun omuzdan itibaren uzunluğunu ölçü birimleri olarak kullanmaktaydılar. Yaşadıkları yerin dışı ile ticaret ilişkileri çok zayıftı. Yaşadıkları yerin dışıyla ticaret ilişkileri çok zayıftı. Bölge halkının fakirliği ticaret olanaklarını azaltıyordu. Ticaret için bu bölgeye gelenler genellikle Çinli, Afgan ya da Hintli tüccarlar olurdu ve sattıkları malın karşılığı olarak sığır alıyorlardı.⁸²⁰ Vahanlıların kullandıkları ölçü birimlerinin ilkel yöntemler olduğu anlaşılmaktadır. Ticaretlerinin zayıf olmasının sebebinin ise yaşadıkları bölgenin coğrafi olarak dağlık ve ulaşımın zorlu olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Gordon'un verdiği bilgilere göre Doğu ve Batı Türkistan arasında ticaret hacmi küçük olmakla birlikte yapılan ticaretlerin taşınması Vahan üzerinden geçmesi halinde Vahan Mir'i bunlardan vergi alıyordu. Vahan Mir'i değeri ne olursa olsun bir atın yükü başına yaklaşık 2 şilin ve 4 peniye karşılık gelen 1 rupi geçiş vergisi olarak alıyordu.

⁸¹⁷ Robertson, a.g.e., s. 25.

⁸¹⁸ Bonvalot, a.g.e., s. 179.

⁸¹⁹ Shafiq, a.g.m., 2010, s. 64.

⁸²⁰ Olufsen, a.g.e., s. 146.

Badahşan bölgesinde kullanılan para birimi Vahan'ın madeni parasıydı ancak az miktarda bulunması sebebiyle neredeyse tüm ticaret takas yoluyla gerçekleştiriliyordu.⁸²¹

Vahanlılarla veya Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlarla ticaret yapmanın çok zor olduğunu belirten Bonvalot, bu insanlarla ticaret yaparken güçlü bir sabra ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir.⁸²² Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar arasında çıkan anlaşmazlıklarda köylerde bulunan aksakal adı verilen köyün en yaşlı kişisi ve yargıç anlamına gelen kadı tarafından yargı yürütülüyordu.⁸²³

Olufsen'in verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılın sonlarına kadar Vahan mevkinde kölelik ve köle alım satımı yasal olarak uygulanmaktaydı. Her kadı ve aksakalın erkek ve kadın köleleri bulunuyordu. İyi bir erkek köle yaklaşık olarak 7 pound değerindeydi ve ödeme takas yoluyla gerçekleştiriliyordu çünkü bu bölgenin insanlarına ait para birimleri bulunmamaktaydı. Kendi para birimleri olmasa da Vahanlılar Afgan parasını biliyorlardı ve Çin paraları da yaygındı.⁸²⁴

Gordon'un verdiği bilgilere göre kölelik Vahan bölgesi ve çevresinde yaşayan insanlar için tehdit unsuruydu. Kabil Emîri tarafından yasaklanmasına rağmen insan ticareti bölgede devam etmekteydi. Köle ticaretinde bir erkeğin değeri bir kadının değeriyle yaklaşık olarak aynıydı. Bir köle 12-18 sterlin arasında değişen fiyatlara veya 10-15 öküz, 5-8 yak veya iki Kırgız silahına karşılık geliyordu. Kabil Emîri tarafından köle ticaretinin yasaklanması sebebiyle açık pazar halinde devam etmese de köle ticareti gizliden yapılmaya devam ediyordu. Badahşan bölgesinin Afganlar tarafından işgal edilmesi ile bölgede hüküm süren mirler tarafından devam ettirilen, Şii inancına sahip insanların köle olarak toplanması, satılması ve haraç olarak ödenmesi uygulaması azalma seyrine girdi. Gordon'un aktardığı bilgilere göre Şugnan'ın hükümdarı olan Muhammed Han, dört yıl süren saltanatı sırasında tebaasından pek çok kişiyi köle olarak satmıştı. 1869 yılındaki ölümünden sonra yerine gelen Şah Yusuf Ali, halkı köleleştirme uygulamasını kaldırmakla yetinmeyerek aynı zamanda haraç olarak köle verilmesi uygulamasını da kaldırdı ve sonraki süreçte haraçlar atlarla ödenir hale geldi. Vergi olarak köle verilmesi uygulaması 1873 yılına kadar süren bir uygulamaydı ancak Gordon'un

⁸²¹ Gordon, a.g.e., ss. 136-137.

⁸²² Bonvalot, a.g.e., s. 187.

⁸²³ Olufsen, a.g.e., s. 115.

⁸²⁴ Olufsen, a.g.e., s. 145.

aktarımına göre 1873 yılı Eylül ayında verilen haraç uzun bir zaman sonra köle verilmeden ödenen ilk haraç özelliği taşımaktaydı.⁸²⁵

Gordon'un verdiği bilgilere göre Kırgızlar ve Vahanlılar köle ticaretinden dolayı kan davaları, baskınlar ve karşı baskınlar sebebiyle sürü hayvanlarını otlatmak için Küçük ve Büyük Pamirlere gidemez hale gelmişlerdi. Bölgede gerçekleşen köle avcılığı sebebiyle bölge halkı kendi kapalı vadilerine sığınmak zorunda kaldı. Ancak Gordon seyahati sırasında bölgenin artık güvenli bir hale geldiğini ve tüccarların küçük partiler halinde saldırıya maruz kalmadan bölgeden geçebildiklerini aktarmaktadır.⁸²⁶

Pamir bölgesinde yaşayan Vahanlıların ticaretlerini genel olarak yakın komşularıyla gerçekleştirdikleri görülmektedir. Afganistan, Badahşan ve Çitral bölgeleriyle ticaret faaliyetleri gerçekleştirildiği bilinmektedir. Çinli ve Hintli tüccarların bölgede yetiştirilen sürü hayvanlarını satın alarak bölgenin ihracatına katkıda bulundukları anlaşılmaktadır. Ancak Vahanlıların az miktarda da olsa kullandıkları para biriminin Badahşan bölgesinde kullanılan para birimiyle aynı olması sebebiyle Vahanlıların esas ticaretini Badahşan bölgesiyle gerçekleştirdikleri düşünülmektedir.

3.11. MESKEN

3.11.1. Ev Yapıları

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinin Vahan mevkisinde yaşayan Vahanlılar, kerpiçten yapılan ve birbirine yakın inşa edilmiş evlerde yaşıyorlardı. Bu evlerin yakınlığı sebebiyle sadece çatılarını kullanarak bütün bir yerleşim yerini geçmek mümkündü. Evlerin iskeleti arduvaz parçaları ve kabaca yontulmuş ağaç gövdeleri ile oluşturulur ve gri bir çamurla kaplanarak inşa edilirdi. Evlerin arasında bir insanın sıkışacağı kadar dar geçitler bulunuyordu ve yerleşim yerleri labirent gibi karışık bir yapıya sahipti.⁸²⁷ (Bkz. Ek-28).

Vahanlılar yerleşik bir yaşam kültürü benimseyen bir topluluk olmaları sebebiyle evlerde yaşıyorlardı. Köy yerleşimlerinde toplu halde birlikte yaşayan insanlardı. Güncel kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Vahanlıların yaşadıkları evler taşlardan yapılarak çamurla sıvanmış yapılardan oluşuyordu.⁸²⁸

⁸²⁵ Gordon, a.g.e., ss. 147-148.

⁸²⁶ Gordon, a.g.e., s. 148.

⁸²⁷ Olufsen, a.g.e., s. 73.

⁸²⁸ Kreutzmann, a.g.m., 2003, s. 218.

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlıların evleri sıradan malzemeler kullanılarak inşa edilirdi ve evlerinde süslemeler bulundurulmazdı. Evlerindeki düzenlemelerde ve yapıların biçimlerinde zengin ve fakirler için fark bulunmamaktaydı ve her yerde aynıydı. Vahanlılar tek odalı evlerinde kış aylarında hayvanlarıyla birlikte kalıyorlardı.  iftliklerinde yüksek duvarlarla çevrili kare yapılı bir ahırda alçak bir ahşap kapı bulunurdu. Yapının duvarlarında bir tarafı boylu boyunca uzanan çamurdan yapılan yemlikler bulunurdu.⁸²⁹ Kış aylarında besledikleri hayvanlarıyla aynı yerde yaşamaları Vahanlıların bu hayvanlara ne kadar değer verdiğini göstermektedir. Hayvanlara bu denli değer verilmesinin sebebi şüphesiz ki geçimlerini bu hayvanlardan sağlamalarından kaynaklanması sebebiyledir.

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlıların yerleşkelerinde eşekleri için ahır olarak kullandıkları bir yapıda bulunan ahşap kapıdan geçilen küçük bir oda bulunmaktaydı. Bu oda haneye gelen yabancıların evin i  alanından ayrı tutularak içeriye alınmadan misafir edildiği misafir odası vazifesi görüyordu. Misafir olmadığı zamanlarda bu yapıya tarım aletlerini ve i  evde yer kaplamaması amacıyla büyük ev eşyaları konularak depo olarak kullanılırdı. Bu odadan geçilerek gidilen bir diğer oda ise daha çok kadınlara ayrılan ve yalnızca kocalarının en yakın akrabalarının girebildiği bir odaydı. Olufsen, seyahati sırasında Vahanlıların yaşadıkları yere geldiği zaman Vahanlı insanların bu odayı görmesine izin verdiğini ifade etmektedir. Kadınlardan odadan çıkartıldıktan sonra kendisinin içeri girebildiğini belirtmektedir.⁸³⁰

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlıların evlerinde ateş yakılabilen odaları bulunmaktaydı. Bu odaların çatıları, diğer odalar gibi dört tane yontulmuş ahşap üzerinde bulunan saman ve samanla kaplı kirişlerden oluşmaktaydı. Zerdüşt Part geleneğince sütunlar  i ek ve ağaç dallarıyla süsleniyordu. Vahanlıların evlerinde yer alan sütunların dış kısımlarında şömine görevi gören kare biçimli bir boşluk bulunmaktaydı. Bir çeşit şömine olan bu platformda küllerin birikmesi için yapılmış zeminin altında k l çukuru bulunuyordu. Çok eşli evliliklere izin veren Vahanlılarda bir evin içerisindeki bir kocaya bağlı her kadın ve çocukları için böyle bir oda tahsis ediliyordu ve ocağın karşısındaki bölme en sevilen eşe ayrılan b lmeydi.⁸³¹ Seyyahın verdiği bu bilgiden Vahanlılarda çok eşli evliliklerin görüldüğü ve kalabalık ailelere sahip Vahanlılar olduğu anlaşılmaktadır.

⁸²⁹ Olufsen, a.g.e., s. 74.

⁸³⁰ Olufsen, a.g.e., ss. 75-76.

⁸³¹ Olufsen, a.g.e., ss. 76-79.

Gordon'un verdiği bilgilere göre Vahanlıların evlerinin dışında yer alan kapalı odalar, atların ve sığırların barınmaları için ahır olarak kullanılıyordu. Evin sakinleri evin merkezinde zemine gömülü fırına benzer bir biçimde inşa edilen şöminenin bulunduğu büyük bir ortada yaşıyorlardı. Bu odanın dört bir yanında kısmi olarak kapatılan, kadın ve çocukların uyumak için kullandıkları yüksek bir yatak platformu bulunuyordu.⁸³² Olufsen'in verdiği bilgilere göre evlerin çatılarının çoğunda boşlukları olan kare biçimli bir kule bulunurdu. Evin kendisiyle aynı renkte sarımsı gri çamurdan inşa edilen kuleler süslemeden yoksun bir yapıydı.⁸³³

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Garan mevkisinde yer alan evler fakir Vahanlılarda olduğu gibi genellikle sadece ocak odasından oluşmaktaydı. Ev genellikle üç tarafından yüksek bir duvarla çevriliydi, bu duvar ocak odasıyla birlikte sürü hayvanlarının barındığı ve yakacak odunların tutulduğu bir avlu vazifesi görüyordu.⁸³⁴

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlıların evlerinde bulunan ve ancak bir çocuğun içine girebileceği kadar geniş girişi olan bir bölmeleri vardı. Bu bölmelerde mısır gibi gıda malzemeleri gerek ıslanmaması gerekse de çalınmaması amacıyla saklanır ve ihtiyaç halinde evin çocuğu dar geçitten geçirilerek ihtiyaç kadar mısır getirtilirdi. Bu bölmelerde yeterli alan olmaması durumunda evin yanında çamurdan yapılan depo görevi gören yapılar inşa edilirdi ve giriş çatıdaki dar bir delikten sağlanırdı. Bu deliğin üzeri düz bir taşla kapatılırdı ve ihtiyaç halinde açılarak gerekli maddeler içeriden temin edilirdi. Vahanlıların bazılarının evlerinde ocak odalarının arka tarafında kışın koyun ve keçilerin barınmasını sağlamak için ahır olarak kullanılan başka bir oda daha bulunmaktaydı.⁸³⁵

Olufsen'in verdiği bilgilere göre ocak odasının çatısının ortasında bulunan bir kapak, aşağıya doğru sarkan bir çubuk vasıtasıyla açılarak odanın havalanmasını sağlıyordu. Evin içinde yanan ateşin dumanı bu kapak vasıtasıyla dışarı atılıyor ve buradan içeriye gündüzleri ışık girerek içeriyi aydınlatıyordu. Vahanlıların evlerinin ilkel tasarımından dolayı şöminede yanan ateşin kurumları odanın her tarafına dağılarak evi kirlitebiliyordu. Yoksul Vahanlıların evleri tek odalı olması sebebiyle akşamları besledikleri hayvanları bu ocak odasında yatırarak hayatta kalmaları sağlanıyordu ancak bu da evin içinin kirlenmesine sebep oluyordu. Bu durum kış aylarında zenginlerin

⁸³² Gordon, a.g.e., s. 135.

⁸³³ Olufsen, a.g.e., ss. 73-74.

⁸³⁴ Olufsen, a.g.e., s. 85.

⁸³⁵ Olufsen, a.g.e., ss. 79-80.

evlerinde de gerçekleşen bir hadiseydi. Kışın aşırı soğuklara dayanamayacak olan kümes hayvanları ile yavru besi hayvanları ocak odasına alınıyordu.⁸³⁶

Vahanlılar, baca deliğinin etrafındaki bölmelere yerleştirdikleri toprak kaplar, çanak çömlek, tahta tabaklar ve testiler gibi ilkel ev aletleri ile evlerini süslüyorlardı. Evlerinin duvarlarına boylu boyunca uzanacak şekilde beyaz çizgiler çizerlerdi ve ele benzeyen beyaz figürler ile duvarlarını süslerlerdi. Duvarlarında yer alan bu çizgileri bir ipin una batırılması ile gerçekleştirirlerdi ve el figürlerini de yine aynı şekilde ellerini una batırıp duvara bastırmak suretiyle gerçekleştirirlerdi. Olufsen, el figürünün Vahanlılar için Şii Müslümanlıkta bir önemi olduğunu düşündüğünü belirtmektedir.⁸³⁷

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar, akşam olduğu zaman karanlıkta evlerini aydınlatmak için "shuichirak" adı verilen ilkel bir tür meşale kullanıyorlardı. Yanıcı bir hamurun içerisine yerleştirilen uzun çubuklar ile hazırlanan meşaleler, evin içerisinde yer alan kül çukuruna en yakın sütunların üzerine yerleştirilirdi. Oldukça güçlü ışık veren bu meşaleler aynı zamanda çok az tütmesi sebebiyle çok kullanışlıydı ancak sürekli olarak damlatması sebebiyle kül çukurlarının üzerine yerleştirilmesi tercih edilirdi.⁸³⁸

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahan mevkisinde bulutsuz gökyüzünde güneşin sıcaklığının yakıcı olması sebebiyle büyük çiftlik sahibi olan Vahanlılar, evlerini oturma odaları kuzeye bakacak bir biçimde inşa ederlerdi. Yaz aylarında en sıcak zamanlarda geceleri çatılarda uyurlardı. Çiftlik evlerinde ocak odasının diğer bir adıyla kadınlar odasının dışında yer alan açık verandalar bulunmaktaydı. Bu verandaların çatıları çalı çırpı ve ağaç dallarından oluşturuluyordu. Vahanlılar, gece ve gündüz vakitlerinde dinlenmek için kullandıkları düz çatılara dallardan yaptıkları kulübeler inşa ederlerdi. Çatılara yaptıkları bu kulübeler güneşi engelleyerek Vahan rüzgârıyla birlikte güzel bir dinlenme ve keyif yapma yeri haline gelirdi. Yaz aylarında serin bir yer arayan Vahanlılar, bazen Pamir bölgesinin Darvaz mevkisinde yaptıkları gibi dağdan akan derelerin kenarlarında dallardan yaptıkları kulübeler inşa ederlerdi ve altından akan su burayı tatil köyü haline getirirdi.⁸³⁹

⁸³⁶ Olufsen, a.g.e., ss. 80-81.

⁸³⁷ Olufsen, a.g.e., ss. 81-82.

⁸³⁸ Olufsen, a.g.e., ss. 82-83.

⁸³⁹ Olufsen, a.g.e., ss. 84-85.

Olufsen'in ifadesine göre Vahanlılar bahçecilik işlerinden zevk alan insanlardı ve her evin kendisine ait küçük bir çiçek, sebze ve meyve bahçesi bulunmaktaydı. Meyvelerin yemek için bir değeri olmamakla birlikte bölgede yaşayan yerli halk çiçeklere çok düşkün insanlardı. Bu sebeple yabancı biri köylerine geldiği zaman hoş geldin hediyesi olarak çiçek buketi sunulması yaygın bir eylemdi. Bahçeler evlerinin yakınlarında bulunuyordu ve derelerden açılan küçük kanallar vasıtasıyla meyve ağaçları, sebzeler ve çiçek tarlaları sulanıyordu. Olufsen bölgede bulunduğu sırada bu kanallardan akan suyu gözlemleyerek suyun çok güzel ve berrak olduğunu ancak kaynatılmadan içilmesi halinde çeneden göğse kadar bronkosel benzeri bir tümöre sebep olduğunu aktarmaktadır.⁸⁴⁰

Vahanlıların evleriyle ilgili verilen bilgilerden Vahanlıların ev yapılarının oldukça sade, süslemesiz ve özensiz yapılar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak kullanım amaçlarına göre evlerini şekillendirdikleri ve gerektiği takdirde ek odalar inşa ederek genişlettikleri görülmektedir. Evlerinde süsleme kullanmayan Vahanlıların bahçeciliğe önem vererek çiçek yetiştirmeleri dikkat çekicidir. Bu durum Vahanlıların zarafetten yoksun bir halk olmadıklarını göstermesi açısından önemlidir.

3.11.2. Mağaralar

Olufsen 1896 yılında Vahan bölgesinin batı kesiminden ve İşkaşım'den geçtiği sırada kayaların arasındaki deliklerde yatan insanlar gördüğünü ifade etmektedir. Bu insanların Vahanlı yerel yöneticiler ve toprak sahipleri için ufak tefek işler yaparak hayatlarını idame ettiren yoksul insanlar olduğunu ve bunların yaşadıkları türden mağaraların çokça bulunduğunu belirtmektedir. Bu tür yerleşim yerlerinin bölgede en yoğun olduğu yerin İşkaşım olduğunu ifade eden Olufsen, bu mağaraların yapımının dağın yüzeyinden taşları çıkararak gerçekleştirildiğini ve çatılarının yassı taşlarla kaplı ağaç gövdelerinden yapıldığı bilgisini vermektedir.⁸⁴¹

1896 yılında seyahati sırasında bölgeden geçen Olufsen, Vahan ve İşkaşım'de, Sirgin kışlağından Somcen'e kadar olan yol üzerinde çok sayıda mağarada ve dağ çukurlarında yer alan doğal oyuklarda yoksulluk ve kargaşa nedeniyle yaşamak zorunda kalan insanların bulunduğunu ifade etmektedir.⁸⁴² Özellikle Rang'dan Somcen'e giden yol üzerinde kalıcı olarak kullanılmak üzere hazırlanan mağara evlerine rastladığını

⁸⁴⁰ Olufsen, a.g.e., ss. 119-120.

⁸⁴¹ Olufsen, a.g.e., ss. 92-93.

⁸⁴² Olufsen, a.g.e., s. 86.

aktaran seyyah, bu evlerin tek bir kare bölmeden oluştuğunu, yetişkin bir erkeğin içinde dik bir şekilde durabileceği kadar yüksek iç uzunluğuna sahip olduğunu belirtmektedir. Mağara girişinin arduvaz parçalarından yapılmış duvarlarla kapatıldığını ve yalnızca geçilebilecek kadar bir açıklık bırakıldığını aktaran Olufsen, bazı mağaraların girişlerine kapı takıldığını ifade etmektedir. Mağaranın içinde arduvaz ve kilden yapılmış ve sıvanmış ilkel bir ocak olduğunu, hanenin yoksul olmasından dolayı yalnızca üzerinde yattıkları kilim ve deriler ile birkaç ev eşyasına sahip olduklarını belirtmektedir.⁸⁴³

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanda yer alan Varang kışlağının doğusunda, Vahan Vadisi'nin yaklaşık 300 metre yukarısında yer alan dağ yamacının üzerinde yaklaşık 100 metre yükseklikte 20 mağaradan oluşan bir yer bulunmaktaydı. En üstte yer alan mağara sırası dağ yamacından yaklaşık 50 metre yükseklikte yer almaktaydı. En büyüğüne yaklaşık 20 kişi sığabilen mağaraların girişi hilal biçimindeydi.⁸⁴⁴

Mağaraların birçoğunda ocaklar eskiydi ve yemek artıkları, hayvan kemikleri, yakacak odun kalıntıları çok uzun zamandır kullanılmayan bir yer olduğunu gösteriyordu. Olufsen konuştuğu Vahanlıların bu mağaraları Kırgızlara karşı kullandıklarını söylediklerini aktarırken kendisi bunların Vahanlılar tarafından yapılmış olmasının olası olmadığını ve Siyapoşlar tarafından yapıldığını ifade etmektedir.⁸⁴⁵

3.11.3. Kaleler

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahan bölgesinde Panj Nehri'nin güney kıyısında yer alan neredeyse her kasabada bir tane kale bulunmaktaydı. Bu kalelerin içlerindeki en büyüğü Panj Kalesi adı verilen Zunk kışlağının tam karşısında bulunan kaleydi. Vahan'ın son Mir'i Ali Merdan Şah burada ikamet ediyordu. Güçlü bir iskelet yapısıyla bir arada tutulan arduvaz, granit ve kilden yapılan kale yüksek duvar ve kuleleriyle Orta Çağ zamanına ait büyük kalelere benziyordu. Olufsen 1896 yılında bölgede olduğu sırada kalede Afgan yöneticinin idaresinde 300 kişilik bir garnizona sahip olduğunu ifade etmektedir.⁸⁴⁶

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Panj Kalesi adı verilen mevkide yer alan kalelerden biri olan Sirgin Kalesi, Sirgin kışlağının yaklaşık 500 metre güneybatısında yer almaktaydı. Kalenin çevresi yaklaşık 100 metre ve yüksekliği yaklaşık 4 metreden

⁸⁴³ Olufsen, a.g.e., s. 89.

⁸⁴⁴ Olufsen, a.g.e., ss. 89-90

⁸⁴⁵ Olufsen, a.g.e., s. 91.

⁸⁴⁶ Olufsen, a.g.e., s. 94.

oluşan tek katlı bir yapıydı. Çatının yaklaşık 3 metre yukarısına kadar yükselen kare biçimli kulelerle çevriliydi. Kalenin tüm girişlerinin önünde siper biçiminde surlar bulunuyordu. Yaklaşık 1 metre kalınlığında kil ve çimento ile kaplanan kalenin iskelet yapısı ahşap sütunlar ve kirişlerden inşa edilerek güçlü bir yapı oluşturulmuştu. Eski zamanda Mir Ali Merdan'ın beylerinden birinin hâkimiyetinde olan kale Olufsen'in seyahati sırasında Müslümanlar tarafından kutsal biri olarak kabul edilen işhanın hâkimiyetindeydi.⁸⁴⁷

Olufsen, Sirgin Kalesi'nde bulunduğu sırada işhanın hâkimiyeti altında olan kaleyi gezerek kale hakkında bilgiler vermiştir. Ahşap kapılardan geçtikten sonra kaleye girdiğini, uzun ve dar bir geçitten geçtiğini aktaran Olufsen, buradan sola dönerek erkekler odası olduğunu söylediği bir salondan geçtiğini ve burada etrafına mısır çelenkleri sarılmış sütunlar bulunduğunu, bu sütunların arasında da bir ocak olduğunu ifade etmektedir. Odanın duvarları boyunca erkeklerin yataklarının olduğu kilden oluşan bir platform bulunduğunu, platformun üzerinde daha dar bir kil platformda ev eşyaları, ahşap ve toprak kaplar ve ilkel tarım aletlerinin yerleştirildiği, depo olarak kullanılan bir yer olduğunu belirtmektedir. Erkekler odasından kadınlar odasına açılan bir kapıdan geçtiğini aktaran seyyah, burada evin tepesindeki kaleye çıkan bir merdiven olduğunu aktarmaktadır.⁸⁴⁸

Olufsen'in verdiği bilgilere göre kadınlar odası ile erkekler odası aynı tarzda döşenmekteydi. Duvar boyunca kadınların yattıkları platformlar vardı. Ocak oda girişinin solunda bulunuyordu. Kadınların her birine ait kendisi, kocası ve çocuklarının dinlenmeleri için yere serilen kilimleri vardı. Sütunların bazılarında oyma yaprak süslemeleri ve duvarlarda unlarla yapılmış beyaz el figürleri bulunuyordu.⁸⁴⁹

Olufsen'in verdiği bilgilere göre kadınlar odasından bir merdiven vasıtasıyla önünde korumalı olan üstü kapalı bir terasa çıkılıyordu. Burada kadınlar kendilerini başkalarına göstermeden manzarayı seyredebiliyorlardı. Kadınlar odasından ahşap bir kapı vasıtasıyla depo ve tahıl ambarına geçilebiliyordu. Kalenin karşı yakasında ana girişin sağında kaleye gelen misafirlerin konaklaması amacıyla hazırlanmış bir oda bulunuyordu. Kalenin savunması çatıdan, kulelerden ve kapıların ardında yer alan dış

⁸⁴⁷ Olufsen, a.g.e., s. 97.

⁸⁴⁸ Olufsen, a.g.e., ss. 98-99.

⁸⁴⁹ Olufsen, a.g.e., ss. 99-100.

yapılardan gerçekleştiriliyordu. Kalenin kuzey tarafında yüksek bir duvarla korunan meyve ağaçları ve sebze bahçeleri bulunuyordu.⁸⁵⁰

3.11.4. Ev Eşyaları

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar eski giysiler, yiyecek pişirmek için kullandıkları birkaç toprak tencere ve birkaç kilim dışında eşyası olmayan fakir insanlardı.⁸⁵¹ Vahanlıların ev eşyaları ve tarım aletlerinin büyük bir kısmı kil ve tahtadan yapılmaktaydı. Metalden yapılan eşyaları çok azdı ve bu eşyaları Afganistan'ın güneyinden veya Badahşan Bölgesi'nden ithal ederlerdi. Bazı ekmek bıçakları, baltalar, testereler ve ahşap eşyaları yapmak için kullandıkları aletler metalden yapılan aletleriydi. Kobun adını verdikleri ahşap tabaklar, ahşap kaseler, çanak çömlekler ahşaptan oluşmaktaydı. Pişirme kapları büyük toprak kaplardandı. Aydınlatma ışığı olarak kullandıkları kandiller de kulplu küçük toprak kaselerden oluşuyordu. Meyve ve sebzelerin konulduğu kaplar da hasır örgüden yapılan kulpsuz kapaklı "sabt" adı verilen sepetlerdi. Bir şeyleri yıkamak için kullandıkları nesneler ise dikdörtgen biçimde oyulmuş ahşap teknelerdi. Afganistan'da kullanılan ve içine çeşitli yiyecek maddeleri konulan yassı kalaylı bakır tabak ve tepsiler veya çay yapmak için kullanılan bakır Afgan testileri Vahanlılar tarafından tercih edilen nesneler değildi ve çok az insan kullanıyordu.⁸⁵²

Olufsen'in verdiği bilgilere göre kışlaklarının bulunduğu yerlere yakın değirmen olmadığı durumlarda un elde etmek için yuvarlatılmış bir çeşit taş kullanıyorlardı. Bu el yapımı değirmenlerde öğütülen kayısı çekirdeği tozları yemeklerin içine katılırdı. Kurutularak toz haline getirilen dutlar da küçük bir deri çanta içerisinde taşınarak toz halinde yenilirdi. Ekmek benzeri kek yapımında da kullanılan bu dutlar, şekeri bilmeyen Vahanlılar tarafından hamur işi yiyecekleri tatlandırmak amacıyla kullanılıyordu.⁸⁵³

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahan'da çok değerli kabul edilen koyun yünü, bağırsak ipli küçük bir tahta yay yardımıyla temizleniyordu. Yün, at kılından yapılan bir elek üzerine yığılırdı ve ipli tahta yay ile vurularak tozları temizlenirdi. Yün temizlenip yıkandıktan sonra delikli taşlı tahta bir çubukla veya bir el iğinde eğriliyordu. Sonrasında

⁸⁵⁰ Olufsen, a.g.e., ss. 100-102.

⁸⁵¹ Olufsen, a.g.e., s. 93.

⁸⁵² Olufsen, a.g.e., ss. 103-104.

⁸⁵³ Olufsen, a.g.e., s. 104.

y n, tahtadan yapılan bir aletle sarılır ve Kırğızların da kullandığı dokuma tezg hi ile aynı olan tezg hta dokunurdu.⁸⁵⁴

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlıların kullandığı başka bir dokuma tezg hi türünde üzerine kalın y n ipliğin gerildiği ahşap çerçeveden oluşan bir tezg hları vardı ve bunun üzerinde beyaz ve kahverengi çizgili kilimler yapılıyordu. Vahanlılarda yerel endüstri üretimi çok azdı. Vahanlılar, giymek için uzun dar parçalar halinde dokunan beyaz veya siyahımsı kahverengi bir elbiseyi y n kullanarak  retirlerdi. Bunun haricinde kaba beyaz ve kahverengi çizgili kilimler, çeşitli ipler ve çoraplar üretilirdi. Ayrıca saman ve meyve koymak için hasır örgüden yapılan büyük sepetler  retiliyorlardı.⁸⁵⁵

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılarda silah olarak kullanılan eşyalar çoğunlukla kayısı ağacından yapılan Anadolu'da da bilinen sapan benzeri nesnelerdi. Kayısı ağacından yapılan yayın ortasında iplerle tutturulmuş deri parçasına yerleştirilen ta  gerilerek fırlatılırdı. Olufsen seyahati sırasında bölge halkıyla arasında geçen konuşmayı aktararak Vahanlıların ok kullanmadıklarını ancak Siyapo  kabilelerinin ok kullandıklarını ifade etmektedir. Kullandıkları sapanlarla 20-30 adım mesafeden ta  fırlatarak küçük ku ları avladıklarını ifade eden Olufsen, bu silahın yüze  arpmadık a insana karşı zararsız olacağını ancak Vahanlıların ustaca kullanmalarından dolayı etkili olmasının mümkün olduğunu belirtmektedir. Keskin ve delici silah olarak pala gördüğünü aktaran Olufsen, Vahanlıların kemerlerinde taşıdıkları kısa kın bıçaklarını ise silahtan çok alet olarak kullandıklarını ifade etmektedir.⁸⁵⁶

Seyyahın verdiği bilgilerden Vahanlıların oldukça fakir insanlar oldukları anlaşılmaktadır. Yerleşik yaşama sahip olmalarına rağmen fazla bir ev e yasına sahip olmayan Vahanlıların, fakirlikleri sebebiyle gündelik yaşamlarında kullanacakları kadar e yaya sahip olabildikleri görülmektedir.

3.12. BESLENME KÜLTÜRÜ

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinde yaşayan Vahanlılarda, yaz mevsimi gelip yaylalara çıkıldığında bu halkın besin ürünleri çoğunlukla süt ve süt ürünlerinden oluşmaktaydı. Bazı zamanlar koyun veya keçi kesilirdi ancak öküzler genellikle iyice ya lanıp yorgun d  ene kadar kesilmezdi. Keçi eti tercih edilen bir et türü değildi ancak koyun etini severek yiyorlardı. Vahanlılar yağlı yiyecekleri seven

⁸⁵⁴ Olufsen, a.g.e., ss. 104-107.

⁸⁵⁵ Olufsen, a.g.e., s. 107.

⁸⁵⁶ Olufsen, a.g.e., ss. 108-109.

insanlardı. Olufsen, bir insanın seviyesinin ne kadar düşük olursa yağlı yemeklere karşı düşkünlüğünün de o kadar fazla olduğu görüşünü aktarmaktadır. Vahanlıların yemeklerinin tadı ve kokusunu beğenmeyen seyyah, Vahanlıların en sevdiği yemeklerden birinin süt, yağ ve un ile yapılan ve “şirbad” denilen bir karışım olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca kaymaklı süt ve “bakala” dedikleri darı lapasını sevdiklerini aktarmaktadır. Bakala yapılırken darı öğütülür ve suda kaynatılırdı ancak bazen tavada ısıtılarak kuru bir şekilde yenildiği de oluyordu.⁸⁵⁷

Vahanlılar günümüzde Özbek pilavına benzeyen bir pilav türünü de yapmayı bilen ve severek tüketen insanlardı. Olufsen’in verdiği bilgilere göre pirinç, kuş üzümü, havuç veya ayva, biber, et ve yağ parçaları karıştırılarak yapılırdı. Kullandıkları pirinç Badahşan bölgesinden temin edilirdi. Vahanlılar içecek olarak çay tercih ediyorlardı. Çok eski zamanlardan beri bilinen çay, bilindiği kadarıyla Çinli tüccarlar tarafından ilk kez bu bölgeye getirilmişti.⁸⁵⁸

Olufsen’in verdiği bilgilere göre Vahanlılarda balık tüketimi yaygın görülen bir şey değildi. Panj Nehri’nde bol miktarda balık olmasına rağmen Vahanlılar bu balıkları yemek için tercih etmiyorlardı. Balık Vahanlılarca kötü bir yemek olarak kabul edilirdi. Ancak yiyen insanlar da vardı. Hasır sepetlerin ters çevrilerek nehre batırılması ile Panj Nehri’nden tutulan balıklar bazen kızartılarak bazen kaynatılıp pişirilerek yenilirdi.⁸⁵⁹

Vahanlıların tarım ve hayvancılıkla meşgul olmaları ve yerleşik bir yaşam sürmeleri sebebiyle Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlara kıyasla çok daha çeşitli bir yemek kültürüne sahip oldukları anlaşılmaktadır. Yemeklerinde hayvansal gıdalarla birlikte bitkisel gıdaları da çokça tükettikleri görülmektedir.

3.12.1. Ekmek

Pamir bölgesinin güney kesiminde yaşayan Vahanlılar yerleşik yaşam sürmeleri sebebiyle tarım yapabilen insanlardı. Başlıca mahsulleri olan buğday ve çavdar gibi tahıl ürünlerinden çeşitli hamur işleri yapıyorlardı. İlkel yöntemlerle pişirdikleri üç tür ekmek Vahanlılar tarafından yaygın olarak tüketiliyordu.

Olufsen’in verdiği bilgilere göre Vahanlıların yedikleri ekmeğin unu buğday, çavdar veya bezelyeden elde ediliyordu. Un değirmencilik mesleği yapan bir kişi

⁸⁵⁷ Olufsen, a.g.e., ss. 121-122.

⁸⁵⁸ Olufsen, a.g.e., s. 123.

⁸⁵⁹ Olufsen, a.g.e., s. 124.

tarafından öğütülüyordu ancak değirmenden uzakta yaşayan insanlar daha basit ve ev yapımı bir taşla öğütüyorlardı. Vahanlılar öğüttükleri bu unlarla üç çeşit ekmek yapıyorlardı. Bunlardan biri bezelye ve dut unu karıştırılarak yapılan yuvarlak ve küçük bir kek biçimindeydi. Bir tür toprak kapta pişirilen bu ekmek genellikle çok güzel bir tada sahip olurdu. Diğer bir çeşit ekmek buğday unu kullanılarak yapılan büyük ve yassı bisküvi biçiminde bir ekmektir. Son olarak üçüncü tür ekmek ise sıradan olmasının yanı sıra çok güzel olan bu ekmek ince gözleme şeklindeydi. Yerliler bu ekmeği seyahat ederken yanlarında taşıyorlardı ve bellerine sardıkları “lungi” adı verilen kumaşa tutuyorlardı. Bu ekmek, kilden yapılarak kubbe biçimine sokulan ancak tepesinde bir delik olan özel bir çeşit fırının içinde pişirilirdi. Vahanlılar fırınları evin dışına kurarlardı ve burada pişirilirdi. Ekmek hamuru fırının dışına kil yüzeye yerleştirildikten sonra fırının içerisinde ateş yakılırdı. Fırının tepesindeki delikten hava alan ateş sönmezdi. Yaz ayları geldiğinde dağ otlaklarına çıkan yerliler çalı çırpı ile yaktıkları sıradan ateşi kullanarak yaptıkları hamur dilimleriyle yetinmek zorunda kalıyorlardı.⁸⁶⁰

Olufsen’in verdiği bilgilere göre Vahanlılar ekmeği yerken yanında bir şey aramıyorlardı. Sade bir şekilde ekmek yerlerdi ve genellikle ekmeği sıcak olarak tüketiyorlardı. Farklı ekmek çeşitlerini yapan ev sahibinin misafir ağırlayıp bu ekmekleri ikram etmesi Vahanlılarca alışılmış bir gelenektir.⁸⁶¹

3.12.2. Meyveler ve Bitkiler

Olufsen’in ifadesine göre Vahan’da kayısı ağacı en önemli meyve ağacıydı. Ağustos ayında kayısı ağacı meyvelerle kaplanırdı ve bazen ağaçtan direkt olarak yenirdi bazen ise kışlık erzak olarak evlerin çatılarında kurutuluyordu. Özellikle Garan ve Vahan’da meyvelerin toplanarak kurutulması ve un haline getirilmesi yaygındı ve çok sayıda dut ağacı bulunuyordu. Duttan yapılan bu un yemeklerde ve hamur işlerinde şeker vazifesi görüyordu.⁸⁶²

Olufsen’in verdiği bilgilere göre Vahanlı yerlilerin bahçesinde haşhaş bitkisi her zaman bulunmaktaydı. Afyon içmeye bağımlı olan Vahanlılar bu bitkiye dikkatle bakıyorlardı ve kapsülleri olgunlaşmadan önce bir bıçakla içlerine kesik atılır ve çıkan meyve suyu pıhtılaşarak reçine haline gelirdi. Bu reçine kazınarak bir hamur şeklinde yoğurulur ve lambanın üzerinde yakılırdı. Etrafında yatan insanlar uyku ve sersemlik

⁸⁶⁰ Olufsen, a.g.e., ss. 122-123.

⁸⁶¹ Olufsen, a.g.e., s. 123.

⁸⁶² Olufsen, a.g.e., s. 120.

haline girene kadar dumanı içlerine çekerlerdi. Vahan'da yalnızca yoksullar afyon içerken ekonomik durumu iyi olan insanlar bunu bir kusur olarak görüyorlardı. Şugnan ve Garan'da ise afyon tüm halk tarafından yaygın olarak kullanılıyordu.⁸⁶³

Olufsen'in verdiği bilgilere göre olgunlaşmış afyon kapsüllerinin çekirdeklerinden çıkarılıp öğütülmesi ile elde edilen un bir suyla karıştırılarak içilirdi ve bunun da uyuşturucu bir etkisi bulunuyordu. Ayrıca zehirli dikenli bir elmadan üretilen sarhoş edici bir likör nadir de olsa kullanılmaktaydı.⁸⁶⁴

3.13. HASTALIKLAR VE TEDAVİ YÖNTEMLERİ

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar yapı itibariyle sağlıklı, güçlü, kaslı, fit ve dayanıklı insanlardı. Günlük yaşamlarındaki hayatta kalma mücadelesinin gerektirdiği hareketli yaşam onları sportif ve sağlıklı bir vücut haline sokuyordu. Vahan halkı ciddi bir mizaca sahip ve atletik bir topluluktur. Vahan mevkisinde yaşayan insanlar uzun ve sağlıklı bir ömür yaşıyorlardı. Olufsen, Vahan'da karşılaştığı bazı insanların yüz yaşına ulaşmış ancak hala daha sağlam ve hareketli insanlar olduklarını ifade etmektedir. Ancak genç yaşta ölen insanlar da vardı. Bu insanların ölümü hakkında Olufsen, onların temizlik eksikliğinden ölüyor olabilecekleri tahmininde bulunmaktadır.⁸⁶⁵

Olufsen, Vahanlılarda tüberküloz hastalığının olmadığını ancak birkaç kişide çiçek hastalığı bulgularına rastladığını belirtmektedir. Vahanlılarda mide hastalığının olduğunu, insanların uzak yerlerden tuz ithal edemediklerini ve pahalı olan tuzun kıtlığı sebebiyle mide hastalıkları olduğunu ifade etmektedir. Vahan mevkisinde romatizma ve romatizma türünden hastalıklar oldukça yaygındı. Bunun sebebi olarak da sürekli esen batı rüzgârında insanların altlarına kilim veya bir parça deri alarak yerde yatmaları ve uyumalarının sebep olduğunu belirtmektedir. Vahanlıların gözlerinin keskin olmadığını aktaran seyyah, baş ağrısı sorununun da yine sürekli esen rüzgâr veya güneş ışıkları, kum, toz, duman ve mutfak temizliğinin yetersizliğine bağlamaktadır.⁸⁶⁶

Vahan mevkisinde yaşayan insanlar üzerinde araştırma yapan seyyah Olufsen, Nut adı verilen bir köyde çok sayıda insanın vücutlarında sarımsı beyaz yaralar ve tümör benzeri bir çeşit hastalık tespit ettiğini ifade etmektedir. Cüzzamın bir türü olduğunu tahmin eden seyyah, bu hastalığın köyün içme suyundan kaynaklandığı gerekçesiyle su

⁸⁶³ Olufsen, a.g.e., ss. 120-121.

⁸⁶⁴ Olufsen, a.g.e., s. 121.

⁸⁶⁵ Olufsen, a.g.e., s. 147.

⁸⁶⁶ Olufsen, a.g.e., ss. 147-148.

örneği alarak test ettiğini ancak suda herhangi bir sorun olmadığını tespit ettiğini aktarmaktadır.⁸⁶⁷

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar, dini inançlarıyla veya hurafe inançlarıyla bağlantılı olmadığı sürece herhangi bir ilaç kullanmıyorlardı. İyileştirici etkisi olduğuna inandıkları bölgeye özgü kaplıcalarda yıkanıyorlardı. Bazı zamanlar Hindistan veya Afganistan'ın yakın komşu mevkilerinden gelen ve şifalı olduğuna inanılan otlarla dolu torba taşıyan ilkel doktorlar oluyordu. Bazı din alimi olduğuna inanılan kişiler, tedavi amacıyla kağıtlara yazdıkları duaların hastalıklara şifa olduklarına inanılıyordu. Vahanlılarda daha başka batıl inançlar da bulunmaktaydı. Ayının kalbinin bir parçasını veya kartal pençesini insanın üzerinde taşımasının hastalıklara karşı koruma sağladığına inanılırdı. Ayrıca dağlarda yaşadığına inanılan boynuzlu yılanların boynuzlarını taşımak bir insan için lütuf kadar değerli olduğuna inanılırdı. Hastalandıkları zaman elbiselerinden bir parça koparan bu insanlar bununla vücutlarındaki yaraya dokunurlar ve sonra bezi mübarek olduğuna inanılan bir insanın mezarına bırakıyorlardı. Bazı zamanlarda da yine bu bezi ağaçlara bağlayarak hastalığın ağaca geçeceğine inanıyorlardı.⁸⁶⁸

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlılar hastalandıkları zaman ıssız bir yerde garip şekilli bir kayaya giderler ve burada taş yığınlarıyla bir höyük inşa ederlerdi. Sonrasında bu höyüğün taşlarını yağla kaplıyorlardı. Bu höyüğün yanından geçen insanlar bir taş ekleyerek yollarına devam ederlerdi ve iyileşmek için çaput astıkları yerler de buralardı. Bir insan hastalandığı zaman arkadaşları tarafından sık sık böyle bir mağara veya höyüğe taşınıyordu. Hasta olan kişinin ölümünün yakın olduğu düşünüldüğü zamanlarda ruhunun eve musallat olmasını engellemek için evine getiriliyordu.⁸⁶⁹

Olufsen'in verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere Vahanlılarda hastalıkların tedavisi için inançlarıyla bağlantılı tedavi yöntemleri uygulanmaktadır. Vahanlıların hastalıklarına tedavi yöntemleriyle ilgili seyahatnamelerde tıbbi herhangi bir uygulama yapıldığına dair bilgi bulunmamaktadır. İnançları çerçevesinde hastalıklara karşı dua ve adak adama usulünce tedavi yolları aranmaya çalışılmıştır. Kırgızlarda görülen türbe mezarlara çaput asma adetinin Vahanlılar tarafından da uygulandığı görülmektedir.

⁸⁶⁷ Olufsen, a.g.e., s. 148.

⁸⁶⁸ Olufsen, a.g.e., ss. 148-149.

⁸⁶⁹ Olufsen, a.g.e., ss. 149-150.

3.14. EĞLENCE VE SPOR

Olufsen'in ifadesine göre Vahanlılar, yaşadıkları coğrafyanın getirdiği doğal bir neden olarak ciddi ve sert yapıda insanlardı. Eğlenme alışkanlıkları olmayan bu insanların güldükleri ve şarkı söyledikleri zamanlar nadirdi. Ancak söyledikleri zaman güzel şarkı söylüyorlar ve müzik aletlerini iyi çalışıyorlardı. Yaz aylarında açık havada şarkı söylemeyen bu insanlar kış aylarında parti ve şöenlerde müzik yapıyorlardı. Şarkı söylemeye başladıkları zaman sesleri bir köpeğin ulumasına benziyordu ancak melankolik olan bu uğultuya gitar, tef ve bazen flüt gibi müzik aletleri eşlik ediyordu.⁸⁷⁰

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahan mevkisinde yaşayan insanlarda profesyonel olarak müzik sanatçılığı yoktu ancak köylerde üç müzik aletinden en az birini çalabilen ve bayramlarda keman çalması için işe alınan insanlar mutlaka vardı. Ekonomik durumu yerinde olan her Vahanlı ailenin evinde bir müzik aleti her zaman vardı. Kış aylarında müzisyenler kendi müzik aletlerini kendileri yapıyordu. "Ribab" adı verilen müzik aletleri çok sert bir kayısı ağacından yapılıyordu ve kemana benziyordu. Kapağı gergin bir deriden yapılan bu alette dört veya beş tel bulunmaktaydı ve iç kısmı bulunuyordu. Yapı itibarıyla kemana benzeyen alet gitar gibi çalınıyordu. Ribabın dışında bir diğer müzik aleti "darya" adı verilen tefti. Gergin bir deri ile kaplanıyordu ve ribaba eşlik etmek için veya dans sırasında bildiğimiz tef gibi çalınıyordu. Son olarak flüte benzeyen ney olarak adlandırılan ahşaptan bir müzik aleti bulunuyordu. Ney adı verilen müzik aleti özellikle Anadolu'da sufi geleneğinde kullanılan ney adı verilen müzik aletine hem ismen hem şeklen benzemekteydi. Vahanlılarda yalnızca erkekler dans ederlerdi. "Rakkas" adı verilen dansta birer birer erkekler öne çıkar, kollarıyla ve vücutlarıyla hareketler yaparlardı. Ayaklarıyla bu hareketleri destekleyerek ve ara sıra dönerek dans ederlerdi. Çoğu zaman dans ederlerken aynı zamanda tef de çalan rakkaslar, müzik aletlerinin veya seyircilerin el çırpma sesleri içerisinde oynarlardı.⁸⁷¹

Olufsen'in verdiği bilgilere göre Vahanlıların düğünlerinde ziyafetler verilirdi. Düğünün ikinci gününde Kırgızların ulak adını verdikleri oyuna benzer bir oyun Vahan düğünlerinde eğlence amacıyla oynanırdı. Oyunun sonunda başarılı olunursa damadın babası tarafından kumaşla ödüllendirilirdi. Ayrıca düğün ziyafetlerinde yemek, müzik ve dans eşliğinde gece saatlerine kadar süren bir eğlence yapılırdı.⁸⁷²

⁸⁷⁰ Olufsen, a.g.e., s. 128.

⁸⁷¹ Olufsen, a.g.e., s. 129.

⁸⁷² Olufsen, a.g.e., s. 133.

Vahanlılarda Zerdüş inancında görülen aylık, yılbaşı ve bahar şenlikleri bulunmaktaydı. Bu kutlama zamanları geldiğinde ziyafetler verilir ve kutsal kandiller yakılırdı.⁸⁷³

Çitral'da yaşayan Şii İsmaili inancına sahip Vahanlıların yerel geleneklerinde Pathik adı verilen bir kutlama bulunmaktaydı. Mart ayının sonunda baharın gelişini kutlamak amacıyla gerçekleştirilen Pathik festivalinde herkes kendisini ve evlerini temizler ve yeni kıyafetler giyerdi. Aileden veya yerleşim yerlerinde bulunan büyükler gelerek aile bireylerini ziyaret eder ve bu özel günü kutlardı. Festival süresince spor müsabakaları da düzenlenirdi. Aynı zamanda inançları gereği cemaat önderleri gelerek ibadetler yaparlardı. Sufi şiirlerinde müzik yapmak amacıyla kullandıkları garba adı verilen müzik aletleri bulunuyordu.⁸⁷⁴

Olufsen'in verdiği bilgilerde Vahanlıların genel olarak eğlenceye açık bir insan olmadıkları ve sakin yapıda bir insan oldukları görülmektedir. Ancak özellikle Zerdüşlülükle bağlantılı bir takım bayram ve şenlikler kutlandığı anlaşılmaktadır. Dini bayramlarının dışında düğünlerde de eğlenceler düzenlendiği görülmektedir. Ayrıca Kırgızlardan aldıkları ulak oyununa benzer bir oyun oynadıkları da seyyahın verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır.

⁸⁷³ Olufsen, a.g.e., s. 205.

⁸⁷⁴ Shafiq, a.g.m., 2010, s. 65.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PAMİR BÖLGESİNDE ÖNEMLİ BAZI YERLEŞİM YERLERİ

1. KIRGIZ YERLEŞİM YERLERİ

1.1. KARGOŞ PAMİR

Kargoş Pamir ifadesi “tavşanların Pamiri” anlamına gelmektedir.⁸⁷⁵ Alay Vadisi’nin güneyinde Trans-Alay silsilesi boyunca uzanan, Kızıl Art geçidi ile bağlantılı olan, Pamir bölgesinin kuzeyini kapsayan alana Kargoş Pamir adı verilmektedir.⁸⁷⁶ Büyük Karakul Gölü’nün havzası da bu bölge içerisinde yer almaktadır.⁸⁷⁷

Littledale’in verdiği bilgiye göre Kırgız dilinde Alay kelimesi cennet anlamına gelmektedir. Ancak Littledale bölgenin ağustos ayının sonundan haziran ayı ortasına kadar sert iklimi sebebiyle bölgeye cennet denilmesinin doğru olmadığı görüşündedir.⁸⁷⁸

Uzun otlarla kaplı bir yer olan Alay Vadisi, kuzeyde Alay Dağları, güneyde Trans Alay, doğu ucunda ise Muzdağ Ata dağ düğümü ile sınırlandırılan bir yerdir. Batı kesiminde Karategin mevkiğine kadar uzanmaktadır. Hedin’in verdiği bilgilere göre genişliği 4-20 km arasında değişken olan vadinin deniz seviyesinden yüksekliği doğu kesimlerinde 3200 m, batıda yer alan Daroot Kurgan mevkiğinde ise 2500 metredir. Alay Vadisi’nin çevresinde yer alan dağlara yağın karların erimesiyle oluşan sular Kızıl Su Nehri vasıtasıyla boşaltılır.⁸⁷⁹

Littledale’in verdiği bilgilere göre Alay Dağları, 6700-7000 metre yüksekliğe kadar uzanan karla kaplı zirvelerden oluşan bir yerdir. Bölgede 19-23 km’lik plato boyunca hava oldukça açık ve doğu-batı yönünde göz alabildiğine uzanmaktadır.⁸⁸⁰

Gerard’ın verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılın son çeyreğinde Pamir bölgesinden Kaşgar’a giden yol üzerinde yaklaşık 49 km doğuya doğru gidildiğinde yarım sotniya⁸⁸¹ Kazak bulunan bir Rus ileri karakolu bulunmaktaydı.⁸⁸² Alay Vadisi’nin doğusunda, Çin sınırında bulunan bu yere İrkeştam adı verilmektedir.⁸⁸³

⁸⁷⁵ Bonvalot, a.g.e., ss. 107-108.

⁸⁷⁶ Robertson, a.g.e., s. 21.

⁸⁷⁷ Curzon, a.g.e., s. 20.

⁸⁷⁸ Littledale, a.g.e., s. 9.

⁸⁷⁹ Hedin, a.g.e., s. 129.

⁸⁸⁰ Littledale, a.g.e., s. 8.

⁸⁸¹ 100-150 kişilik askeri birimlere sotnia denilmektedir.

⁸⁸² Gerard, a.g.e., s. 5.

⁸⁸³ Bonvalot, a.g.e., s. 38.

Alay Dağları üzerinden Pamir bölgesine giden yol Kızıl Art geçidinden geçer ve Karakul Gölü'ne doğru uzanır. Karakul Gölü'nden Ak Baytal geçidi üzerinden Murgab'da yer alan Pamir Kalesi'ne doğru iner. Hedin'in verdiği bilgilere göre adı geçen güzergâhın toplam mesafesi 482 km'den fazladır.⁸⁸⁴

Alay Dağları'nda yer alan Tengiz Bay geçidi şubat ayının son iki ya da üç haftasında yoğun kar yağışları sebebiyle geçişe kapalıdır. Hedin, 1891 yılında karın derinliği sebebiyle 12-13 metre yüksekliğe sahip ardıc ağaçlarının tamamen kar yığınları altında kaldığını ifade etmektedir. Şubat ayında bölgede çığ oluşumları görülür ve kar fırtınalarının en şiddetli olduğu ay yine bu aydır.⁸⁸⁵

Curzon'un verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılın son çeyreğinde Pamir bölgesinin kuzeyinde kalan Fergana'dan Pamirlere giden rotanın üssü Oş ya da Margilan'dı. Oş ilçesi askeri birlikler ve seyyahlar tarafından neredeyse her zaman tercih edilen yoldu. Curzon tarafından aktarılan bilgilere göre Oş üzerinden Pamir bölgesine giden yol öncelikle Gulca'dan, ardından Littledale tarafından 3535, Rus ve Hint haritalarında 3678 m olarak gösterilen Taldik geçidinden geçilirdi. Taldik geçidinden sonra yol 3627 m yüksekliğindeki Arça Davan veya 3901 m yüksekliğindeki Şart geçitlerinden geçerek Alay Vadisi'ne, Surkab'a veya Kızıl Su Nehri'nin üst vadisine doğru ilerlerdi. Buradan sonra Alay Dağları'na ve son olarak 4346 m yükseklikteki Kızıl Art geçidinden geçilerek 3901 m yükseklikteki Büyük Karakul Gölü'ne gidilmekteydi. Karakul Gölü'nde güzergâh doğu kıyısından yol alarak ikiye ayrılırdı. İlk yol daha doğuya dönerek Erazak geçidi, Uzbel geçidi veya Kızıl Cik geçidi üzerinden gidilen yoldu. Buradan Rangkul Pamir ve Rangkul Gölü'ne, oradan da Ak Baytal ve Murgab Nehri'ne gidilebilirdi. İkinci yol ise Curzon'un Littledale'den yaptığı aktarıma göre Karakul Gölü'nün Muzkol veya Çon Su ile birleştiği Tuyuk veya Ak Baytal geçidine ve daha güneye doğru giden bir rota üzerinden Ak Baytal deresinden Murgab Vadisi ve Sarez Pamir'in üst ucuna gidilirdi. Margilan üzerinden Pamir bölgesine giden yol öncelikle İsfayram Nehri'nin yukarısında bulunan Uç Kurgan'dan başlardı. Bu noktadan Kızıl Su Nehri üzerinde yer alan 3596 m yükseklikteki Daroot Kurgan'a gidilirdi. Ardından Alay dağları boyunca Ters Agar ve 3657 m yüksekliğindeki Altındi geçidi üzerinden Altın Mazar'a gidilirdi. Altın Mazar'dan sonra devam eden yolda 4718 m yüksekliğindeki Tahta Koram geçidi veya

⁸⁸⁴ Hedin, a.g.e., s. 101.

⁸⁸⁵ Hedin, a.g.e., s. 118.

4663 m yüksekliğindeki Yengi Davan geçidi üzerinden Kudara Nehri'nin üst sularından Murgab Nehri ile birleştiği yere kadar devam edilirdi.⁸⁸⁶

Pamir bölgesinin kuzeyinde yer alan Alay Dağları'nın alçak kesimlerinde bulunan Alay Vadisi, Rus hâkimiyeti altına girdiği zamanlarda idari olarak iki bölüme ayrılmaktaydı. Alay Vadisi'nin batı kesimi Margıla'a, doğu kesimi ise Oş'a idari olarak bağlıydı. Sven Hedin, Alay Vadisi'nde yaşayan Kırgız beylerinden aldığı bilgileri aktarırken bu bölgeye yayılmış bir şekilde yaşayan on beş kışlak olduğunu, bunların bir kısmının tüm yıl boyunca orada yaşadıklarını, bir kısmının ise yaz aylarında daha yüksek yerlere göç ettiklerini ve bunların nüfusunun 270 haneden oluştuğunu aktarmaktadır. Hedin, Daroot-Kurgan mevkisinde 20, Kök-Su mevkisinde 120, Kızıl-Unkur mevkisinde 50, Altın-Dara mevkisinde 5, Tuz-Dara mevkisinde 45, Kaşka-Su mevkisinde 20 ve Ciptik mevkisinde 10 hane bulunduğu tahmininde bulunmaktadır. Bu bölgelerde yaşayan insanlar Kırgızların farklı kollarından geliyorlardı. Daroot-Kurgan, Altın-Dara ve Tuz-Dara mevkilerinde Teyit Kırgızları, Kaşka-Su mevkisinde Teyit ve Çal-Teyit Kırgızları, Ciptik mevkisinde Çoy Kırgızları, Kök-Su mevkisinde Nayman Kırgızları, Karategin mevkisinde Kıpçaklar, Nayman Kırgızları ve Kara-Teyit Kırgızları yaşıyordu.⁸⁸⁷ Alay Vadisi'nde yaşayan Kırgızlar, dört kardeş tarafından yönetiliyordu. Rus makamları tarafından vergi koyma ve vergi toplama yetkileri onaylanan dört kardeş, Alay Vadisi'nde yaşayan tüm Kırgızların üzerinde büyük bir etkiye sahipti.⁸⁸⁸

Adı geçen bu Kırgız kabilelerinin büyük bir kısmı yaz aylarında Rangkul Gölü ve çevresine göç ediyorlardı. Rangkul Gölü ve çevresinde kışın yağan karların erimesi sonucu oluşan otlak arazide sürü hayvanlarını otlatıyorlardı. Rangkul Gölü ve çevresine göç etmeyen Kırgızlar, Alay Vadisi'nde kışladıktan sonra mayıs ayı sonu veya haziran ayının başında Kızıl Su Nehri'nin kenarlarında meydana gelen otlaklarda sürülerini otlatıyorlardı.⁸⁸⁹

Robert Michell'in aktardığı bilgilere göre Karakul Gölü'nün çevresi Kırgızların Kaşkilik, Nayman ve Teyit boyları tarafından göç noktası olarak kullanılıyordu. Robert Michell, Karakul Gölü'nün çevresinde insan ve hayvan izlerinin bulunmasına ve otlak

⁸⁸⁶ Curzon, a.g.e., s. 53.

⁸⁸⁷ Hedin, a.g.e., s. 174.

⁸⁸⁸ Bonvalot, a.g.e., ss. 48-49.

⁸⁸⁹ Hedin, a.g.e., ss. 174-175.

veya tezek yakıt olarak kullanıldığı izlerinin görülmesine rağmen herhangi bir insan görülmediğini ifade etmektedir.⁸⁹⁰

Murray, Kırgızların Teyit kabilesini iki kısma ayırmaktadır. Murray'nin aktardığı bilgilere göre Kara-Teyitler, Pamir bölgesinde Karakul Gölü ve çevresinde, Karataş'ta ve bazıları Andican'da yaşıyorlardı ve Rus hâkimiyeti altındaydılar. Sart Teyit olarak adlandırdığı ikinci kısım ise Murgab, Rangkul ve Alay Pamirlerinde yaşıyordu.⁸⁹¹

Murray, Kesek Kırgızlarının üç ayrı kısma bölündüğünü aktarmaktadır. Bunlardan Bostan boylarının yarı Rus, yarı Çin hâkimiyetinde olduklarını aktaran seyyah, Bostan boylarının Sarıkol, Tagarma, Şehidullah, Tagdumbaş ve Alay Pamirlerinde yaşadıklarını, Pamirlerin dışında da Andican'da yaşadıklarını belirtmektedir. Kiddarşah boyu, Andican, Rangkul, Murgab ve Alay Pamirlerinde yaşıyorlardı. Kandeh boyu ise Alay Pamirlerinde yaşıyorlardı ve tamamı Rus hâkimiyeti altındaydı.⁸⁹²

1.2. ALIÇUR PAMİR

Aliçur Pamir olarak adlandırılan bölge Büyük ve Küçük Pamirlere paralel bir şekilde doğu ve batı yönünde uzanmaktadır. Büyük Pamir ve Zor Kul'un yaklaşık 32 km batısında bulunan Daşt-i Kargoş ile bağlantılı bir yerdir.⁸⁹³ Aliçur Pamir olarak tanımlanan alan Şugnan sınırlarına kadar uzanan bir bölgeyi kapsamaktadır. Yaşıl Kul ile Sasık Gölleri de bu alan içerisinde yer alır.⁸⁹⁴

Younghusband'ın verdiği bilgilere göre bölge 6-8 km genişliğinde açık bir vadiden oluşmaktadır ve her iki yanında çorak kahverengi tepeler yer almaktadır. Younghusband, ziyareti sırasında vadinin başında çok az otlak olduğunu ancak Yaşıl Kul Gölü'ne giden yol üzerinde Kırgızların da kullandıkları iyi otlak alanlar bulunduğunu belirtmektedir. Bölgede Soma Taş olarak bilinen bir yerde üzerinde yazıt olan eski bir taş bulunmaktadır. Çince, Mançuca ve Türkçe olarak yazılan yazıtta Hocaların 1759 yılında kovulması ve Çinliler tarafından Badahşan bölgesine kadar takip edilmesi olayı anlatılmaktadır. Anıtın üzerinde sol yakada eski bir Çin kalesi bulunmaktadır.⁸⁹⁵

Robertson'ın Elias'tan aktardığı bilgilere göre Aliçur ve Murgab vadilerinde yaşayan Kırgızlar, Çinlilerin zorlamasıyla Murgab'ın sağ kıyısına çağırılmışlardı.

⁸⁹⁰ Michell, *a.g.m.*, ss. 30-31.

⁸⁹¹ Murray, *a.g.e.*, ss. 114-115.

⁸⁹² Murray, *a.g.e.*, s. 115.

⁸⁹³ Gordon, *a.g.e.*, s. 157.

⁸⁹⁴ Cobbold, *a.g.e.*, s. 33.

⁸⁹⁵ Younghusband, *a.g.e.*, ss. 298-299.

Elias'tan aktardığı bilgilere göre Şugnan'da yerel yöneticiler zamanında Murgab'ın batı kesimlerinde yaşayan Kırgızların Şugnan'a haraç ödediğini, Şugnan'ın Afgan hâkimiyeti altına girmesinden sonra bu haracın Afganlar tarafından talep edilmesi üzerine endişelenen Çinlilerin, Kırgızları Murgab'ın sağ kıyısına toplayarak burayı Çin sınırı olarak belirlediklerini görmekteyiz.⁸⁹⁶

Hedin'in verdiği bilgilere göre Rangkul, Koşağıl ve Aktaş mevkileri kış aylarında en çok göç alan bölgelerdi. Aliçur mevkisinde birkaç adet çadır köyü bulunuyordu. Bu çadır köylerin bazıları Karakul Gölü'nün güneyinde yer alan Pşar Vadisi'ndeydi.⁸⁹⁷ Aliçur mevkisinde 120 haneden oluşan bir Kırgız çadır köyü de bulunmaktaydı. (Bkz. Ek-20). Ak Alkar'ın boylamında yer alan bu vadi Murgab Vadisi'nden yaklaşık olarak 610 m daha yüksekleydi.⁸⁹⁸ Murgab Vadisi civarında altı adet Kırgız çadırının olduğu bir Kırgız köyü bulunmaktaydı.⁸⁹⁹

Aksu Nehri vadisinden Şugnan'a kadar uzanan yol, Sarez Pamir'den Marcenay geçidi ile geçilen yol, Baş Gonbed ve Kargoş geçitleri üzerinden gidilen yol ve Şahdara'ya giden Kokbay geçidi üzerinden gidilen yol olmak üzere dört tane yol vardır. Younghusband'ın aktarımına göre adı geçen geçitlerin deniz seviyesinden yüksekliği 4267-4572 m arasında değişkenlik göstermektedir.⁹⁰⁰

Curzon'un verdiği bilgilere göre Murgab Vadisi ve Sarez Pamir üzerinden Aliçur Pamir veya Yaşıl Kul'a gidilmektedir. Yaşıl Kul Gölü'ne giden yol Murgab veya Pamir karakolu üzerinden başlayarak Murgab Nehri ve Ak Baytal Nehirlerinin birleştiği yerde yükselir. Nehir akışının devamında Kara Su ile birleştiği yerde tekrar yükselir ve Neyzataş geçidini geçerek Aliçur Nehri'nin ana sularına ulaşır. Ardından doğuya doğru yönelerek Çadır Taş üzerinden Yaşıl Kul Gölü'ne boşalmaktadır. Aliçur Pamirlerine giden yola ise Murgab üzerinden Curzon'un aktarımına göre yaklaşık 4550 m yükseklikteki Buz Tere geçidini geçerek Aliçur Nehri'nin yukarı suları üzerinden ulaşılmaktadır. Ayrıca buranın hemen batısında Agalhar adı verilen bir geçit bulunmaktadır.⁹⁰¹

⁸⁹⁶ Robertson, a.g.e., ss. 26-27.

⁸⁹⁷ Hedin, a.g.e., ss. 176-177.

⁸⁹⁸ Hedin, a.g.e., s. 395.

⁸⁹⁹ Hedin, a.g.e., s. 393.

⁹⁰⁰ Younghusband, a.g.e., ss. 299-300.

⁹⁰¹ Curzon, a.g.e., s. 53.

Curzon'un aktarımına göre Aliçur Vadisi ve Pamir bölgesinin kuzey sınırından Yaşıl Kul Gölü'nün kuzey kıyısına 4785 m yükseklikteki Marcenay geçidine gelinceye kadar başka bir geçiş noktası bulunmamaktadır. Bu noktanın batısında yer alan Lenger geçidi adında bir dağ, Yaşıl Kul Gölü'nün batı ucuna kadar uzanmaktadır. Murgab Nehri'nin boşaltımını Aliçur'dan ayıran dağ kümesinde doğudan başlayarak Murgab'ın biraz yukarısında Şor Bulak adında bir geçitten sonra Sarıtaş adlı başka bir geçitten geçilerek İstik Nehri vadisine gidilmektedir. Batıya doğru gidildiğinde Çadır Taş'tan Aliçur Nehri'nin birleştiği Gurumdi noktasına kadar uzanan bir patika ile Teter Su veya Tetez geçidi geçilerek İstik Nehri'nin ana sularına ulaşılır.⁹⁰²

Curzon'un aktarımına göre Aliçur ve Büyük Pamir arasında doğrudan bir yol sağlayan Kara Bilis adında bir geçit bulunmaktadır. Bir sonraki geçit ise Aliçur Nehri ile Victoria Gölü'nün batı ucu arasında yer alan ana hattı geçen 5017 m yükseklikteki Baş Gonbed geçididir. Sasık Kul'dan güneye doğru Havuz Davan adında bir başka geçit noktası bulunmaktadır. Bu yola Victoria Gölü'nün biraz aşağısındaki Pamir Nehri üzerinden gidilir. Yaşıl Kul'un yukarısında yer alan havza ile Büyük Pamir arasındaki geçişlerin en kolayı Kargoş veya Tavşan geçidi adı verilen 4404 m yükseklikteki geçittir. Biraz daha batıda Bulun Kul'dan gidilen yol üzerinde 4328 m yükseklikte yer alan Koh-i Tezek geçidi ile 4389 m yükseklikte bulunan Kok Bay adında iki geçit vardır. Bu geçitler Pamir Nehri'nin Mas ile birleştiği noktaya kadar uzanmaktadır. Yol Mazar'ın altında yer alan Cangalik veya Yumukhan adındaki mevkiye ulaşıldıktan sonra Mas Nehri'ni takip ederek Pamir Nehri vadisi ile Şahdara Nehri'nin ana suları arasında 4608 m yükseklikteki Mas geçidi ile bağlantı kurulur.⁹⁰³

1.3. RANGKUL PAMİR

Rangkul Pamir olarak adlandırılan bölge, Curzon'un aktardığı bilgilere göre eskiden Çin hâkimiyeti altında olan ancak seyahati sırasında Rus hâkimiyetinde olduğunu ifade ettiği bir yerdir.⁹⁰⁴ Cobbold da Curzon gibi Rangkul Gölü'nün eskiden Çin hâkimiyeti altında olduğunu ancak kendisinin seyahati sırasında Rusların kontrolünde olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰⁵

⁹⁰² Curzon, a.g.e., s. 54.

⁹⁰³ Curzon, a.g.e., s. 55.

⁹⁰⁴ Curzon, a.g.e., s. 20.

⁹⁰⁵ Cobbold, a.g.e., s. 33.

Robertson'ın, Ney Elias'tan aktardığı bilgilere göre çizilen haritalara rağmen Rangkul mevkisi Rus toprakları içinde kabul edilmemektedir. Robertson, Kızıl Cık Vadisi'nde yaşayan Kırgızların Çin hâkimiyeti altında yaşadıklarını ve Kaşgar hâkimiyetinde olan bir yerel yöneticinin idaresi altında olduklarını belirtmektedir. Bölgede yaşayan Kırgızların, Rusların bu bölge üzerinde herhangi bir talepte bulunup bulunmadığından habersiz olduklarını ifade etmektedir. Karakul Gölü'nün çevresinde yerleşik hiçbir Kırgız varlığının olmadığını belirterek Alay civarında yaşayan Kırgızların sürülerini otlatmak için Karakul veya Kızıl Cık mevkilerine gelmediklerini belirtmektedir. Rusların Pamir bölgesinin kuzeyinde yer alan Alay mevkisinde yaşayan Kırgızlardan düzenli olarak vergi almalarına rağmen Kızıl Art'ın güneyinde vergi toplamadıkları hususunda bilgilendirildiğini ifade etmektedir. Elias'tan aktarılan bilgilere göre Rusların Büyük Karakul ve Kızıl Cık mevkileri üzerinde yetki talep etmedikleri ve buradaki Kırgızlardan vergi almadıkları belirtilmektedir.⁹⁰⁶

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rangkul Gölü'nün doğu ucundan biraz uzak bir noktada Rusların inşa ettiği bir kale bulunmaktaydı.⁹⁰⁷ Gölün çevresinde çok sayıda Kırgız yaşamaktaydı.⁹⁰⁸ Rangkul mevkisi yerleşik bir Kırgız nüfusuna sahipti. Rangkul mevkisindeki Kırgızlar yaz aylarında sürülerini otlatmak için Karakul çevresindeki bozkırlara göç ediyorlardı. Hedin'in ifadesine göre Karakul Gölü ve çevresinde yaşayan Kırgızlar gerçek göçebelerdi. Karakul Gölü ve çevresinde seyahat ve araştırma yapan Hedin, çevrede gördüğü çadırların güney ve güneybatıda biraz uzak bölgelere kurulduğunu ve gölün kıyılarının tamamen boş olduğunu ifade etmektedir. Gölün çevresindeki otlakların ilkbahar, yaz ve sonbahar mevsimlerinde sık sık ziyaret edildiğini ancak kışın bu bölgede otların olmadığını belirtmektedir.⁹⁰⁹ Karakul ve Rangkul göllerinin çevresinde yer alan yolların hiç birisinin bir çıkışı yoktur ve bu bölgelerde kar yağışı önemszenmeyecek derecede az gerçekleşmektedir.⁹¹⁰

Rangkul Pamir adı verilen bölgede Muzkol adında bir yer bulunmaktadır. Hedin'in verdiği bilgilere göre Muzkol kelimesi "buz vadisi" anlamına gelmektedir.⁹¹¹ Littledale'in verdiği bilgilere göre Muzkol mevkisi Ak Baytal'ın kuzeybatı yönünde bulunan bir yerdir. Muzkol adı verilen yerde Ak Jilga adında bir nehir bulunmaktadır.

⁹⁰⁶ Robertson, a.g.e., ss. 25-26.

⁹⁰⁷ Curzon, a.g.e., s. 49.

⁹⁰⁸ Cobbold, a.g.e., s. 214.

⁹⁰⁹ Hedin, a.g.e., s. 178.

⁹¹⁰ Hedin, a.g.e., s. 130.

⁹¹¹ Hedin, a.g.e., s. 167.

Nehrin çevresinde biraz su ve ot bulunmakla birlikte yakıt olarak kullanılacak odun bulunmamaktadır. Ak Baytal ile Murgab Nehri'nin birleştiği noktada oldukça fazla miktarda kaba ot bulunmaktadır ancak burada da yakıt kaynağı bulunmamaktadır.⁹¹²

Murray'nin verdiği bilgilere göre Ak Baytal geçidini geçtikten sonra Rangkul Gölü'nün yanında Şor Kul adı verilen bir göl bulunmaktadır ve bu iki göl arasında herhangi bir nehir akışı yoktur. Rangkul ve Şor Kul Gölü tek ve büyük bir göl olmaktan ziyade iki ayrı göldür.⁹¹³

2. TACİK YERLEŞİM YERLERİ

2.1. ŞUGNAN

Gordon'un verdiği bilgilere göre Şugnan ve Roşan mevkilerine iki yaşayan anlamına gelen Zujan adı verilmektedir. Bu bölgelerin ikliminin ve suyunun oldukça iyi olduğu kabul edilmektedir. Yer altından gelen doğal kaynak sularına giren insanların iyileştiği ve güçlendiği kabul edildiği için iki cana sahip olduğu söylenmektedir. Gordon'un verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılın son çeyreğinde Şugnan mevkisinin baş yerleşim yeri olarak kabul edilen Bar Panja'da 1500 hane bulunmaktadır. Roşan'ın baş yerleşim yeri ise Vamar adıyla anılmaktadır. Bu bölgelerde yaşayan insanlar Ovis Poli, dağ keçisi ve küçük bir tür antilop avlarıydı. Bu bölgede insanlar çok fazla şarap üretir ve içerlerdi. Gordon, seyahati sırasında bu bölgede 4700 haneden oluşan bir nüfusun yaşadığını ancak daha eski zamanda çok daha fazla bir nüfusa sahip olduğunu aktarmaktadır.⁹¹⁴

Pamir bölgesinin batı kesiminde yer alan Şugnan, Roşan ve Garan mevkileri Taciklerin yaşam alanıydı. Robertson'ın Muhammed Şah'tan aktardığı tahmini verilere göre Şugnan mevkisinde yer alan 762 hanede 3810 Tacik yaşıyordu. Bu sayıya %2 sapma payı ekleyerek Şugnan'da yaşayan toplam Tacik nüfusunun 3900 kişiden oluştuğunu belirtmektedir. Bölgede yaşadığını iddia ettiği 3900 Tacik'in yanı sıra Afgan işgaliyle birlikte bölgede yer alan Afgan askerlerinin sayısının da 800-900 civarında olduğunu ifade etmektedir. Ancak Robertson bu verilerin tutarsız olduğu ve sayıların abartılı olduğu görüşünde bulunmaktadır.⁹¹⁵

⁹¹² Littledale, a.g.e., s. 12.

⁹¹³ Murray, a.g.e., V.II, s. 182.

⁹¹⁴ Gordon, a.g.e., s. 140.

⁹¹⁵ Robertson, a.g.e., ss. 28-29.

Şugnan mevkisinin coğrafyası Murgab Nehri'nin sağ kıyısındaki büyük kolları ile Amuderya'nın etrafında şekillenmektedir. Doğusunda Pamir bölgesinin merkez havzası yer almaktadır. Şugnan'ın tamamı derin vadilerin etrafında yer alan büyük dağ kütlelerinden oluşmaktadır. Şugnan'daki yerleşim yerleri Amuderya Vadisi, Murgab Vadisi, Şahdara ve Gund Vadisi'dir. Şugnan'ın kuzeyinde Roşan adı verilen yerleşim yeri bulunmaktadır. Şugnan mevkisi, Garan ve Roşan'ın arasında yer alan Amuderya Vadisi'nin yerleşimidir.⁹¹⁶

Robertson'ın Elias'tan Gund Vadisi hakkında aktardığı bilgilerin Şugnan hâkimi Gulzar Han tarafından Elias'a verildiğini ifade etmektedir. Gulzar Han'ın Elias'a verdiği bilgilere göre Gund Vadisi'nde yaşayan toplam 100 hane bulunduğunu aktarmaktadır. Bunun yaklaşık olarak 500 kişiye karşılık geldiğini ifade etmektedir. Ancak evlerde ikamet eden kişilerin sayısının Vahanlıların yaşam standartlarına göre değerlendirilmesi halinde tahmini olarak 2000 kişinin bölgede yaşadığının söylenebileceğini belirtmektedir.⁹¹⁷

2.2. ROŞAN

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Pamir bölgesinin batı kesimlerinde yer alan Roşan'da yaşayan nüfus Taciklerden oluşmaktaydı.⁹¹⁸ Bölge halkı kendilerine özgü bir lehçe ile konuşuyorlardı ancak hepsi Vahan dilini de konuşabiliyordu. Halkın büyük bir çoğunluğu Farsça bilmeseler dahi anlayabiliyorlardı. Bu bölgede yaşayan Tacikler çok batıl inançları olan insanlardı.⁹¹⁹

Roşan mevkisinde yaşayan insan sayısı hakkında Elias'tan aktarma yapan Robertson, o dönem için herhangi bir sayım yapılmadığını ancak kabaca 3000 kişinin yaşadığı tahmininde bulunmaktadır.⁹²⁰

Roşan'ın kuzeybatı yönünde yer alan Darvaz mevkisinde yaşayan Tacikler hakkında da Muhammed Şah'ın verdiği bilgileri paylaşan Robertson, bölgede yaşayan insanların daha fakir olmalarına rağmen komşularından daha medeni olduklarını ifade etmektedir. Darvaz'a yakın bir konumda bulunan Vanj Nehri Vadisi'nde 24 kadar Şii köyü olduğunu belirtmektedir. Robertson, 24 köyde tahmini olarak 43500 kişinin yaşadığını aktarırken bu sayıyı fazla abartılı bulduğunu ifade etmektedir. Bu hususta da

⁹¹⁶ Robertson, a.g.e., ss. 27-28.

⁹¹⁷ Robertson, a.g.e., s. 32.

⁹¹⁸ Cobbold, a.g.e., s. 209.

⁹¹⁹ Cobbold, a.g.e., s. 161.

⁹²⁰ Robertson, a.g.e., s. 34.

Elias'ın verdiği bilgilere yer veren Robertson, 24 köyde toplam 2500-3000 kişinin yaşadığı tahmininde bulunduğunu aktarmaktadır.⁹²¹

2.3. GARAN

Garan mevkisinde yer alan Koh-i Lal'den çıkan engebeli bir yol, Delak'ın kışlak yoluyla dağların üzerinden Garm Çaşma Vadisi'ne kadar uzanmaktadır. Koh-i Lal'den kuzeydoğuya doğru giden yol üzerinde dik bir vadi bulunmaktadır. Bu vadiye giden yol üzerinde yaz aylarında Garanlıların sürü hayvanlarını otlatmak için kullandıkları otlar dışında hiçbir ağaç bulunmuyordu. Olufsen'in verdiği bilgilere göre deniz seviyesinden yaklaşık 4000 metre yükseklikte olan bölgede taş yığınları ve çatıları kapatmak için kayrak parçalarıyla yapılmış evlerden oluşan küçük ıssız bir kasaba bulunmaktaydı. Bu kasabada bulunan evlerin tamamı şömineli küçük odalardan oluşuyordu.⁹²²

Garm Çaşma Nehri'nin kuzeyinde yer alan dağlarda Şah Hindarah kışlağı bulunmaktaydı. Kışlağın yeri ancak güney dağ yamacının tepesinden görülebilecek kadar yüksekte yer alıyordu. Pamir bölgesinde, özellikle Garan mevkisinde bulunan kışlaklar genellikle yüksek irtifalarda yer almaktaydı. Garan yerlilerinin çoğu dış dünyadaki insanların kötülüklerinden, kötü ruhlarla ve iblislerle karşılaşmaktan korktukları için bu dağlardan inmeden buralarda yaşıyordu.⁹²³

Pamir bölgesinin Tacik nüfusunun barındığı batı ve güney kesimi, Ruslar ve İngilizler arasında 1873 yılında yapılan anlaşma neticesinde büyük bir bölümü Afganlara bırakıldı. Bu bölge daha eski zamanlarda tarım kültürüne sahip olan Aryan kökenli Taciklerle, hayvancılık kültürüne sahip bozkır halkı olan Kırgızlar arasında zaman zaman el değiştiriyordu.⁹²⁴ Cobbold'un verdiği bilgilere göre Roşan'ın kuzey doğu kesimlerinde yer alan Bartang adı verilen mevkide 30 haneden oluşan bir Tacik köyü bulunmaktaydı.⁹²⁵

3. VAHANLI YERLEŞİM YERLERİ

3.1. PAMİR-İ VAHAN

Pamir bölgesinin güney kesiminde yer alan ve Vahan olarak bilinen mevki, Vahan Nehri'nin kuzey kıyısından uzanan dar ve çimenli bir vadi şeridinden oluşmaktadır. Pamir bölgeleri içerisinde en dar bölge olan Vahan bölgesidir. Vahan bölgesinde yer alan dağ

⁹²¹ Robertson, a.g.e., s. 35.

⁹²² Olufsen, a.g.e., ss. 26-27.

⁹²³ Olufsen, a.g.e., ss. 25-26.

⁹²⁴ Cobbold, a.g.e., s. 162.

⁹²⁵ Cobbold, a.g.e., s. 178.

yamaçlarında otlak alan olarak kullanılabilecek yerler bulunmaktadır.⁹²⁶ Pamir bölgeleri içerisinde en küçüklerinden biri olan ve Pamir-i Vahan olarak adlandırılan Vahan bölgesi, Cobbold'un ifadesine göre Amuderya'nın baş akışı boyunca yaklaşık 32 km uzunluğunda bir vadiden oluşmaktadır. Bölgede bulunan bol otlak alanlar yaz aylarında sürülerini otlatmak için getiren Kırgızlar tarafından kullanılmakla beraber bunun dışında oldukça ıssız bir yerdir.⁹²⁷

Vahan bölgesinde yaşayan insanların son yıllarda büyük ölçüde azaldığını aktaran Gordon, nüfusun eskiden bin haneden oluştuğunu ancak seyahati sırasında beş yüzden fazla hane bulunmadığını belirtmektedir. Bu bölgede yaşayan insanlar Afgan işgaline kadar yerel bir yönetici tarafından idare ediliyordu. Bombay'da yaşayan Ağa Han adı verilen bir kişiyi dini liderleri olarak kabul ediyorlardı. Sürülerinden ve topraklarının mahsullerinden dini liderlerine vergi veriyorlardı.⁹²⁸ Littledale, seyahati sırasında Vahan'da yönetici olan Gulam Russul Kağan adında birisinden bahsetmektedir.⁹²⁹

Vahan'da yer alan Sarhad köyü, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Afganların hâkimiyetinde olan bir sınır karakolu görevi görmekteydi.⁹³⁰ Sarhad, yıkılmış bir kaleye sahip oldukça küçük bir köydü. Sarhad'da hayvanlar için oldukça verimli otlak alanlar bulunmaktaydı.⁹³¹

Çakmaktin Gölü ile Bazai Gonbed arasında yer alan vadiden geçen Sarhad Nehri'nin genişliği Curzon'un aktarımına göre yaklaşık 1 km, uzunluğu ise yaklaşık 20 km'dir. Vadiye çıkıldıkça zemin kil tepelerle ayrılır ve nehrin yatağından yüksekte göle yaklaşık 7 km uzanan bir plato bulunmaktadır. Plato bitkiden yoksun ve düz bir alandır. Platoda 275-365 m uzunluğunda küçük bir göl ve birkaç büyük gölet bulunmaktadır. Rus haritalarında bahsi geçen bu platoya Andemin geçidi adı verilmektedir.⁹³²

Bazai Gonbed adı verilen yerin bir diğer adı Bazai Kavr'dır. Gonbed kemer veya kubbe anlamına gelirken Kavr mezar anlamına gelmektedir. Murray'nin aktarımına göre Bazai, eski zamanlarda ünlü bir Kırgız beyinin adıydı. Bazai Gonbed adı verilen yerde bu beyin öldürüldüğü ve mezarının da burada inşa edilmesi sebebiyle bu isimle anıldığı aktarılmaktadır. (Bkz. Ek-18). Konik kubbeli bir çatıya sahip olan mezar yeri dört alçak

⁹²⁶ Curzon, a.g.e., s. 19.

⁹²⁷ Cobbold, a.g.e., s. 33.

⁹²⁸ Gordon, a.g.e., s. 134.

⁹²⁹ Littledale, a.g.e., s. 20.

⁹³⁰ Curzon, a.g.e., s. 3.

⁹³¹ Littledale, a.g.e., s. 19.

⁹³² Curzon, a.g.e., ss. 40-41.

duvardan oluşmaktadır. Bazai Gonbed'da mezarın bulunduğu kıyının hemen alt kısmındaki gölün yaklaşık 5 km güneybatısında Çakmaktın Gölü'nü besleyen Sarhad Nehri'nin akışı bulunmaktadır. Sarhad Nehri, Vamar Kalesi mevkinde Amuderya'ya katılır. Güneybatı yönünde akan Sarhad Nehri, Bazai Gonbed'in altından Ak Bilis Nehri'ne katılır ve ikisinin birleşimi olan nehir tekrardan Vahan Nehri'ne dahil olur.⁹³³

Sarhad'ın yeşil yamaçlarında kamp kurduğunu belirten Gerard, burada yer alan Afgan karakolunda görev yapan askerlerin Tagao Vadisi'nden ve Kafiristan'a yakın bir sınırdan gelen Tacikler olduğunu ifade etmektedir.⁹³⁴

Olufsen'in verdiği bilgilere göre seyahati sırasında Pamir Nehri'nin Panj Nehri ile birleştiği noktadan yaklaşık 25 km uzaklıkta birkaç Vahanlının yaşadığı düz çatılı evler bulunuyordu. Bölgede bir nehir bulunduğunu ifade eden Olufsen, nehrin adının toprak altında anlamına gelen Zir-i Zamin olduğunu belirtmektedir. Yine Olufsen'in verdiği bilgilere göre bölgede birbirine yakın inşa edilen bahçe ve tarlalarla çevrili düz çatılı evler bulunuyordu. Vadinin içinden aşağı yönde akan Panj Nehri, Amuderya'nın ana kaynağını oluşturmaktadır.⁹³⁵

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Pamir bölgesinin Vahan ve civarında yer alan kesimlerinde yollar doğal bir şekilde oluşuyordu. Bu bölgelerde insanların nehirleri geçme yöntemleri son derece ilkel idi. Bölgede kar sularının erimesiyle yükselen nehir sularında tekneler çok az yerde kullanılabilir olmasından dolayı tekne kullanımı bilinmemekteydi. Vahan mevkinde Ptuk ve Şirtar arasındaki kısım ve İşkaşım'den Somcen'e olan geçişlerde tekneler kullanılabilmekteydi. Vahan mevkinde, Panj Nehri boyunca yalnızca iki köprü bulunurken Garan mevkinde hiç bulunmuyordu. Vahan'da yer alan köprüler Drais ve Namatgut kasabalarının yakınında yer almaktaydı. Köprülerin yapımı nehrin her iki kıyısından uzun ağaç gövdeleri uzatılarak gerçekleştirilir ve taş yığınları ile sabitlenmek suretiyle köprü başları tutularak nehrin ortasında ağaç gövdeleri ile birbirine bağlanırdı.⁹³⁶

Vahan bölgesinin güneyinden Vahan bölgesine girmek için kullanılan Brogil adında bir geçit bulunmaktadır. Curzon'un aktardığı bilgilere göre geçit yaklaşık 5 km boyunca uzanan Pirkar adı verilen bir vadiden geçmektedir. Brogil geçidinin deniz

⁹³³ Murray, a.g.e., V.II, ss. 147-148.

⁹³⁴ Gerard, a.g.e., ss. 15-16.

⁹³⁵ Olufsen, a.g.e., s. 3.

⁹³⁶ Olufsen, a.g.e., s. 43.

seviyesinden yüksekliği yaklaşık 3798 metre ve genişliği 365-550 metre arasında değişkenlik göstermektedir. Zirve noktası Sarhad'dan yaklaşık 20 km uzaklıkta yer alır. Geçidin güney tarafında Yarkun Nehri Vadisi bulunmaktadır. Yarkun Nehri'nin iki kıyısında yer alan çimenli yamaçlar Daşt-i Brogil adıyla anılmaktadır.⁹³⁷

Vahan bölgesinden Tagdumbaş Pamir'e gidilirken kullanılan Vahcir geçidinin deniz seviyesinden yüksekliği Curzon'un aktarımına göre 4907 metredir. Küçük Pamir'den Tagdumbaş Pamir'e giden üç farklı yol bulunmaktadır. En bilindik ve kolay olan yol Aktaş üzerinden Tagdumbaş'ın başındaki Taşkurgan'a giden 4547 metre yükseklikteki Şindi geçididir. Bir diğer yol, Aktaş'ın yukarısında Bayık, Beir veya Paik adıyla anılan bir geçide giden yoldur. Sonuncu güzergâh ise daha güneyde Kurgan-i Ujad Bay arasındaki alanda Tagdumbaş'a gidilen yoldur. Bu noktada dört farklı güzergâh bulunmaktadır. Bu güzergâhlar; Karaçukur, Muhman, Mihman-guli ve Tagramansu'dur. Ancak bu dört yol kar sebebiyle düzenli bir şekilde kullanılamamaktadır.⁹³⁸

Tagdumbaş'tan Amuderya ve Vahan havzasına giden yol üzerinde Vahcir geçidi bulunmaktadır. Vahcir Vadisi, Tagdumbaş'ın en batı ucunda yer alır. Vahcir adı Kırgızlar tarafından verilen bir isimdir ancak Kucruı ifadesi Sarhad ve Vahan'da yaşayan yerli halk tarafından kullanılan bölgenin bir diğer ismidir. Vahcirui ismi ise iki ismin birleşiminden türetilen bir isimdir ve hepsi aynı bölgeyi tanımlamaktadır. Curzon'un aktardığı bilgilere göre geçidin zirve noktası Rus haritalarında 4593, Dauvergne tarafından 4754, Wood tarafından 4922, Hint İstihbarat haritası tarafından 5181 ve Murray tarafından 5242 m olarak belirtilmektedir. Curzon ise geçidin deniz seviyesinden yüksekliğini 3962 m olarak hesapladığını belirtmektedir.⁹³⁹

3.2. BÜYÜK PAMİR

Büyük Pamir olarak adlandırılan bölge Pamir bölgesinin güney kesiminde Vahan Koridorunun bulunduğu yerde sınırlandırılmaktadır. Pamir bölgesinde yer alan en önemli göllerden biri olan Zorkul Gölü de Büyük Pamir sınırları içerisinde yer almaktadır.

Büyük Pamir veya Pamir-i Kalan olarak adlandırılan bölge hem uzunluk hem de genişlik bakımından en önemli olan yerdir. Curzon'un aktardığı bilgilere göre güneybatıda Yol Mazar'ın aşağısında bulunan Büyük Pamir mevkisi, Pamir Nehri Vadisi'nde başlayarak Zorkul ve doğu ucundaki küçük göller zincirini içeren doğu

⁹³⁷ Curzon, a.g.e., s. 61.

⁹³⁸ Curzon, a.g.e., ss. 57-58.

⁹³⁹ Curzon, a.g.e., ss. 29-30.

yönünde uzanan ve Murgab'ın havzasına kadar olan bölgeyi içine almaktadır. Büyük Pamir'in toplam alanı 128 km uzunluğunda bir yeri kapsamaktadır. Genişliği ise 1-10 km arasında değişkenlik göstermektedir.⁹⁴⁰ Cobbold'un Büyük Pamir bölgesinin coğrafi alanı hakkında görüşleri Curzon ile uyumludur.⁹⁴¹

Büyük Pamir ile Küçük Pamir arasındaki güzergâhlardan birisini Gordon ve Trotter geçmişlerdir. Büyük Pamir ve Victoria Gölü'nden, Aktaş civarında Murgab Vadisi'ne dönerek İstik Nehri'ni takip etmişlerdir. Curzon'un aktardığı bilgilere göre Büyük Pamir'den Küçük Pamir'e giderken İstikin Çiș Tiyube adı verilen bir başka yol kullanılabilir. Ayrıca Kızıl Rabat geçidi ya da Çakmaktin Gölü'nün altındaki göller dizisine ulaşmak için 4294 metre yükseklikteki Urta Bel geçidi de tercih edilebilen bir geçittir. Büyük ve Küçük Pamirler arasındaki en yaygın kullanılan geçiş, 4611 metre yükseklikteki Andamin geçididir. Bu geçitlerin biraz batısında dördüncü bir nehir olan Burgutay adında bir nehir bulunmaktadır. Buradan Çelap adı verilen bir dere Çakmaktin Gölü'nün batı ucuna akar ancak buradaki geçiş nadiren kullanılabilir vaziyette olur.⁹⁴²

3.3. KÜÇÜK PAMİR

Sarhad Nehri'nin vadisinde, Bazai Gonbed'in biraz yukarısında başlayan ve Çakmaktin Gölü'nü çevreleyen, sonrasında Murgab Nehri'nin her iki kıyısında kuzeydoğu yönünde Aktaş kalesine doğru uzanan bölgeye Pamir-i Kurd veya Küçük Pamir adı verilmektedir. Curzon'un aktardığı bilgilere göre Küçük Pamir'in toplam uzunluğu 96 km'dir. Genişliği ise 1-7 km arasında değişkenlik göstermektedir.⁹⁴³ Cobbold, Küçük Pamir bölgesinin sınırları hakkında bilgi verirken kısaca Çakmaktin Gölü ile Çin hâkimiyeti altındaki Aktaş kalesinin eski yeri olarak nitelendirmektedir.⁹⁴⁴

Gordon'un aktardığı bilgilere göre Aktaş Vadisi ile benzer bir yapıya sahip olan Küçük Pamir'in genişliği de yaklaşık olarak aynıdır. Bölgenin yapısı aynı şekilde otlak iniş ve yokuşlara sahip engebeli bir zemindir. Tagdumbaş Pamir'den ayıran Neyzataş silsilesinin devamı ile sınırlandırılmaktadır. Küçük Pamir, kuzeyinde bulunan geniş ve yuvarlak tepeler zinciri ile Büyük Pamir'den ayrılmaktadır.⁹⁴⁵

⁹⁴⁰ Curzon, a.g.e., s. 20.

⁹⁴¹ Cobbold, a.g.e., s. 33.

⁹⁴² Curzon, a.g.e., ss. 55-56.

⁹⁴³ Curzon, a.g.e., ss. 19-20.

⁹⁴⁴ Cobbold, a.g.e., s. 33.

⁹⁴⁵ Gordon, a.g.e., s. 127.

Gordon'un verdiği bilgilere göre Küçük Pamir mevkisinde yer alan Çakmaktin Gölü'nün 10 km batısında Kırgızlara ait çamur ve taştan yapılma kulübe kalıntıları ve bir mezarlık bulunmaktadır. Doğu Tagdumbaş Pamir yönünden gelen Sarhad Nehri'nin sularının akış yönü de bu mevkidir. Gölün 40 km ötesinde yer alan Langar'da ıssız bir köy ve tarımsal faaliyete dair belirtiler bulunmaktadır. Vadinin karşı tarafında ise hayvan sürülerinin otlayabileceği otlak alanlar yer almaktadır.⁹⁴⁶

Gerard'ın verdiği bilgilere göre bölgede seyahat ettiği sırada Andamin geçidinin güney kesimlerinde bulunan Çakmaktin Gölü'nün batısında Kırgız topluluğu bulunuyordu. Türkmenlerin kullandıkları kibitka ile Kalmukların kullandıkları kırghaya benzeyen dairesel keçe çadırlarda yaşayan Kırgızların keçi, koyun ve yak sürüleri, gölün çevresindeki otlaklara yayılmış bir şekilde otluyorlardı.⁹⁴⁷

Cobbold, seyahati sırasında Ujadbay'da bulunduğu esnada Kırgızların reisi olarak tanıttığı Kasım Bey'in aslen Rus topraklarından gelen bir mülteci olduğunu ancak birkaç yıldır Çin hâkimiyeti altında bölgede bulunduğunu ifade etmektedir. Cobbold bir yıl sonra yanına döndüğünde Kasım Bey'in Çinlilerle anlaşmazlığa girdiği için tekrar Rus hâkimiyetine döndüğünü belirtmektedir.⁹⁴⁸

Gordon'un verdiği bilgilere göre Pamir bölgesinin güneydoğu kesiminden Pamir bölgesinin daha iç kesimlerine giden yol üzerinde 4547 m yükseklikteki Neyzataş geçidini geçtikten sonra Aktaş Vadisi ile karşılaşmaktadır. Aktaş Vadisi, ismini tepesinde yer alan açık renkli bir kayadan alır. Vadinin içinden geçerek kuzeye doğru akan bir nehir bulunmaktadır. Bu nehre Kırgız dilinde Aksu ve Farsça olarak Murgab adı verilmektedir.⁹⁴⁹

Pamir bölgesinin güneydoğu kesiminde, Kızıl Rabat'ın kuzeyinde yer alan Aktaş Vadisi'nin deniz seviyesinden yüksekliği Gordon'un ifadesine göre 3840 metredir. Aktaş Vadisi'nin içinden Murgab Nehri geçer.⁹⁵⁰ Murgab Nehri'nin kıyısına yakın bir yerde Kırgızlara ait kubbe biçiminde çamurdan yapılan bir mezarlık bulunmaktadır. Bu yere Ak Pid Gonbed adı verilmektedir. Murray'nin ifadesine göre mezarın görünüşü Mısır ve Suriye'de görülen Arap şeyhlerinin mezarlarına benzemektedir.⁹⁵¹

⁹⁴⁶ Gordon, a.g.e., ss. 128-129.

⁹⁴⁷ Gerard, a.g.e., s. 16.

⁹⁴⁸ Cobbold, a.g.e., s. 49.

⁹⁴⁹ Gordon, a.g.e., ss. 124-125.

⁹⁵⁰ Gordon, a.g.e., s. 126.

⁹⁵¹ Murray, a.g.e., V.II, ss. 107-108.

Murray, seyahati sırasında Aktaş mevkisine gittiği sırada bölgede yer alan Aktaş Kalesi'nin Ruslar tarafından harabe bir hale getirildiğini, kalenin esas formunun çamurdan değil taştan inşa edildiğini ve yıkılmadan önce Çin kalelerinin çoğundan çok daha gösterişli bir yapıda olduğunu belirtmektedir.⁹⁵² Aktaş mevkisinde Çinliler tarafından atanan bir bey veya muhtar tarafından yönetilen üç veya dört çadıra rast geldiğini aktaran Younghusband, burada yaşayan Kırgızların kendisine hiçbir zorluk çıkarmadıklarını ifade etmektedir.⁹⁵³

Aktaş mevkisi civarında Paik adı verilen bir geçiş noktası bulunmaktadır. Yine bölgeden geçen bir nehre de Paik Nehri adı verilmektedir. Murray'nin aktarımına göre karla kaplı geçidin zirve noktası 4989 metre yüksekliktedir. Geçidin kuzey tarafında yüzey hafif eğimli olması sebebiyle inişler kolay bir şekilde gerçekleştirilebilmektedir. Bu noktada, kaynağı geçidin kuzey tarafında olan bir başka nehir vardır ancak bu nehir de Paik Nehri olarak adlandırılmaktadır. Nehrin rotası kuzeyden kuzeybatıya bir geçiş yaparak ilerler ve sonunda batıya doğru yönelir. Yol üzerinde deniz seviyesinden 4541 metre yükseklikte bir vadi bulunmaktadır.⁹⁵⁴

4. ORTAK YERLEŞİM YERLERİ

4.1. SAREZ PAMİR

Sarez Pamir adı verilen bölge Aktaş Vadisi'nin bir uzantısını andırmaktadır. Doğuda Ak Balık'tan batıda Bartang adı verilen mevkiye kadar uzanan alanı kapsamaktadır. Bartang ise Şugnan mevkisinin başladığı noktadır. Gordon'un verdiği bilgilere göre bölgede yer alan önemli göllerden biri olan Rangkul Gölü de Sarez Pamir'de yer almaktadır.⁹⁵⁵ Sarez Gölü ve çevresini kaplayan Sarez Pamir, yukarı Murgab'ın bir kısmını içeren ve Rus idaresi altında bulunan Murgab kalesini de içinde barındırmaktadır.⁹⁵⁶ Younghusband, Sarez Pamir olarak adlandırılan bölgenin Kara Su Nehri'nden Ak Baytal'ın Murgab Nehri ile birleştiği yere kadar uzanan alanı kapsadığını ifade etmektedir.⁹⁵⁷

Littledale'in verdiği bilgilere göre Murgab adı verilen yer deniz seviyesinden 3749 m yükseklikte yer almaktadır. Littledale, Alay Vadisi'nden ayrıldıktan sonra

⁹⁵² Murray, a.g.e., V.II, s. 108.

⁹⁵³ Younghusband, a.g.e., s. 297.

⁹⁵⁴ Murray, a.g.e., V.II, ss. 104-105.

⁹⁵⁵ Gordon, a.g.e., ss. 158-159.

⁹⁵⁶ Cobbold, a.g.e., s. 33.

⁹⁵⁷ Younghusband, a.g.e., s. 300.

seyahatine devam ettiği yol üzerinde bulunduğu en düşük rakımın Murgab olduğunu ve Sarhad'a varana kadar deniz seviyesinden daha düşük bir yer bulunmadığını ifade etmektedir. Murgab adı verilen mevkide aynı adı taşıyan bir nehir vardır. Littledale bu nehirde alabalıkların yaşadığını ifade etmektedir. Buradan geçildikten sonra Kara Su Vadisi'ne çıkılır. Kara Su Vadisi'nden sonra güzergâh Littledale'in aktarımına göre 4328 m yükseklikteki Neyzataş geçidine çıkar. Aliçur'un yaklaşık 8 km aşağısında bulunan Neyzataş ve Bustin vadileri deniz seviyesinden yaklaşık 4153 m yükseklikte yer almaktadır.⁹⁵⁸

Pamir bölgesinde yer alan Rus karakollarından biri Murgab mevkisinde yer alır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde kalenin kuzeybatı köşesinde dalgalanan Rus bayrağı Pamir bölgesindeki Rus hâkimiyetini simgelemektedir. Hedin kaleye yaklaştığı sırada surlarda sıraya dizilmiş Kazaklardan oluşan 160 asker olduğunu belirtmektedir. Kendisini Yüzbaşı Saitseff ve subaylarından oluşan altı kişinin karşıladığını ifade etmektedir.⁹⁵⁹

Bölgede yer alan Rus Kalesi 1892-1893 yıllarında Rus Türkistan ordusunun dördüncü taburuna bağlı askerler tarafından toprak ve kum torbaları kullanılarak inşa edilmiştir. Kalenin inşası Afganların ve Çinlilerin Fergana halkına karşı sık sık yaptıkları baskınlara karşı sınır koruması sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Kalenin bulunduğu yer coğrafi olarak Çinliler için oldukça önemli bir noktadır. Kalenin konumunun Ruslara bölgede daha fazla hâkimiyet gücü vermesi sebebiyle Rangkul Pamir ve Murgab çevresindeki bölge 1894 yılında Çinlilerin hâkimiyetinden çıkmıştır. Kalenin varlığı sebebiyle bölgede Rus hâkimiyeti tesis edilmiştir.⁹⁶⁰

Hedin 1894 yılında 19 Mart ile 7 Nisan tarihleri arasında kaldığı Pamir Kalesi'nin deniz seviyesinden yüksekliğinin 3596 metre olduğunu ifade etmektedir. Hokand Hanlığı topraklarına gerçekleştirilen Çin ve Afgan saldırılarından korunmak amacıyla inşa edilen kale sonraki süreçte Rus hâkimiyeti altına girdi. Ruslar 1875 ve 1876 yıllarında Hokand Hanlığı'nı işgal etmiş olsalar da Pamir bölgesi o dönem için yetersiz insan nüfusu, sert iklimi ve dağlık yapısı sebebiyle değer verilmeyen bir yer olarak önemsenmedi. Ancak sonraki süreçte bölgenin komşuları tarafından işgal edilmeye başlanmasıyla birlikte Ruslar bölgeye yönelik bir harekatta bulundular. 1895 yılının yaz aylarında İngilizlerle

⁹⁵⁸ Littledale, a.g.e., s. 13.

⁹⁵⁹ Hedin, a.g.e., s. 172.

⁹⁶⁰ Cobbold, a.g.e., s. 260.

Ruslar arasında yapılan sınır komisyonu neticesinde bölgedeki büyük devletlerin sınırları sorunu çözülmüş oldu.⁹⁶¹

Murgab Nehri'nin akış güzergâhının sağ kıyısında Murgab Vadisi yer alır. Younghusband, seyahati esnasında bölgeden geçerken burada 4-5 çadırılık bir Kırgız topluluğu bulunduğunu ve birkaç mezardan başka bir şey olmadığını ifade etmektedir. Younghusband'ın verdiği bilgilere göre deniz seviyesinden 3779 metre yüksekte yer alan Murgab Vadisi, bir miktar otlak ve nehir kenarında birkaç çalılık bulunan, çorak tepelerle çevrili, soğuk ve ıssız bir yerdir.⁹⁶²

Gerard, Pamir bölgesinde Aktaş'tan Alay Vadisi'ne kadar olan kısmın Pamir karakolu dışında ıssız olduğunu ifade etmektedir.⁹⁶³ Sarez Gölü'nün kuzeyinde Kudara olarak bilinen yer ile Karakul Gölü'nün arasındaki mevki, çok seyrek nüfusa sahip bir bölgeydi. Karakul Gölü ile Kudara'nın arasındaki dağlık alanda toplam otuz haneden daha fazlası yoktu ve bunlar Kırgızlardan oluşmaktaydı. Kudara'nın güneyinde yaşayan insanlar Taciklerdi ve bu bölgede neredeyse hiç Kırgız bulunmuyordu.⁹⁶⁴

4.2. SARIKOL

Sarıkol mevkisi, Pamir bölgesinin merkez havzasının doğusunda Pamir platosuna bitişik bir noktada yer almaktadır. Batı sınırlarında Tagdumbaş Pamir ve Taşkurgan Vadisi bulunmaktadır.⁹⁶⁵ Sarıkol mevkisinde yer alan Sarıkol geçidi, Hedin'in verdiği bilgilere göre deniz seviyesinden 4431 metre yükseklikte yer almaktadır.⁹⁶⁶

Gordon, Sarıkol isminin anlamının yazarlar ve coğrafyacılar arasında tartışma sebebi olduğunu belirtmektedir. Türkçe sarık ve kol ifadelerinin birleşimi ile oluşturulan kelimenin sarı vadi anlamına geldiği düşüncesinin genel olarak kabul edildiğini ifade etmektedir. Yerel yöneticilerden biri olan Hussun Şah'ın kendisine Farsça Sir-i Koh kelimesinin bozulmuş hali olduğunu söylediğini aktaran Gordon, bu ifadenin yerden çok yüksekte anlamına geldiğini belirtmektedir. Gordon, Tagdumbaş ve Sir-i Koh isimlerinin “dağın başı” anlamına geldiğini ve Sarıkol Taciklerinin Türkçe'de kullanılan Sarıkol

⁹⁶¹ Hedin, a.g.e., s. 188.

⁹⁶² Younghusband, a.g.e., s. 300.

⁹⁶³ Gerard, a.g.e., s. 4.

⁹⁶⁴ Cobbold, a.g.e., s. 263.

⁹⁶⁵ Gerard, a.g.e., s. 40.

⁹⁶⁶ Hedin, a.g.e., s. 399.

adını Farsça Sir-i Koh olarak değiştirerek aynı anlamda kullanması ihtimalini olumlu kabul ettiğini ifade etmektedir.⁹⁶⁷

Murray, Sarıkol isminin, vadinin etrafını çevreleyen dağların kremi sarı renkte olmasına bağlamaktadır.⁹⁶⁸ Sarı anlamına gelen “sarı” ve Kırgızların dilinde geniş vadi anlamına gelen “kol” ifadelerinden türediğini belirtmektedir. Sarıkol, Kaşgar ilinin güneybatı sınırında bulunan dağlık bir ilçedir. Sarıkol adı verilen yerin kuzey ve doğu kesimlerinde yer alan tepeler kremi sarı bir renk görünümündedir. Güneyinde de aynı kremi sarı renk bulunmakla birlikte yeşilliklerle kaplıdır. Tagdumbaş Pamir’e doğru güney ve batı tepeleri ise çok iyi otlakların bulunduğu ve Ovis Poli türünün bol olduğu bir yerdir.⁹⁶⁹

Sarıkol mevkisi, yüzyıllar boyunca Çin’in batı sınırı olarak kaldı. Gerard’ın ifadesine göre Sarıkol adı, Türkçe kelimeler olan “Sarık Kul”, “Sarı vadi”nin yerel olarak Farsçalaştırılmış halidir. Sarıkol havzası Tagdumbaş Pamir ile Vahan’ın doğu kesiminde yer alan Küçük Pamir’in aralığını oluşturmaktadır.⁹⁷⁰

Gordon’un aktardığı bilgilere göre vadinin deniz seviyesinden yüksekliği 3124 metreye kadar ulaşmaktadır. Coğrafi konum olarak Taşkurgan’ın yaklaşık 13 km kuzeyinde yer alan vadinin genişliği yaklaşık 5 km, uzunluğu ise yaklaşık 25 km’dir.⁹⁷¹ Cumberland, Sarıkol Pamir olarak da adlandırdığı Taşkurgan Nehri Vadisi’nin yaklaşık 19-23 km genişliğinde bir vadi olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷²

Sarıkol mevkisinin merkezinde Murray’nin verdiği bilgilere göre 64-80 km uzunluğa ve 8-10 km genişliğe sahip bir vadi bulunmaktadır. Vadinin uzunluğu kuzeyde Taşkurgan, güneyde Ucad Bay’a kadar uzanmakta ve içinden güneyden kuzeye doğru akan bir nehir bulunmaktadır. Bölgede yaşayan Kırgızlar tarafından bu nehir Tagdumbaş Nehri olarak isimlendirilmektedir. Mintaka mevkisine doğru akan nehir bu bölgenin halkı tarafından Taşkurgan Nehri adıyla anılmaktadır. Tagdumbaş ve Taşkurgan isimlerinin haricinde Yarkent ve Sarıkgöl adı da kullanılmaktadır.⁹⁷³

Sarıkol Vadisi, batıda Vahan ve Badahşan’dan, Şindu veya batı ucunda yer alan Aktaş Ovası’ndan Sarıkol Dağları vasıtasıyla ayrılmaktadır. Sarıkol mevkisinin sınırını

⁹⁶⁷ Gordon, a.g.e., ss. 119-120.

⁹⁶⁸ Murray, a.g.e., VII, ss. 1-2.

⁹⁶⁹ Murray, a.g.e., VII, ss. 24-25.

⁹⁷⁰ Gerard, a.g.e., s. 34.

⁹⁷¹ Gordon, a.g.e., ss. 109-110.

⁹⁷² Cumberland, a.g.e., ss. 72-73.

⁹⁷³ Murray, a.g.e., VII, ss. 25-26.

oluşturan yer aynı zamanda Vahan bölgesinin de başladığı yerdir. Sarıkol mevkisi, Bolordağ silsilesi ile Hindukuş Dağları arasında, Hindukuş'un Himalayalarla birleştiği yerde sıkışmış bir dağ kütesinden oluşmaktadır. Büyük Pamir'den kuzeyde ve batıda Tagarma silsilesiyle, güney ve doğuda Muzdağ Ata ile ayrılmaktadır.⁹⁷⁴ Curzon, Sarıkol mevkisinin Pamir bölgesine bağlı olmadığını, ayrı bir ilçe olduğunu ve Sarıkol Pamir denilmesinin yanlış olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷⁵

Sarıkol Vadisi, bazı yerlerde dar, bazı yerlerde önemli genişliğe sahip olan tabanında devasa boyutlarda gnays kayaları olan bir yerdir. Vadinin her iki tarafında büyük dağlar bulunmaktadır. Az miktarda mera alanı olan vadide yaşayan insan nüfusu fazla değildir. Hedin, Pamir bölgesinin doğu kesiminde Sarıkol Dağları ve çevresinde seyahat ederken Pamir bölgesinin Rus hâkimiyeti altında olmayan topraklarında olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷⁶ Sarıkol Vadisi ağaçtan yoksun bir yerdir ve vadinin tamamında ağaç ya da çalı yoktur. Kayindeh masar mevkisinde ise Hedin'in verdiği bilgilere göre yarım düzine huş ağacı bulunmaktadır.⁹⁷⁷

Murray'nin verdiği bilgilere göre bölgede oldukça güzel mera alanları bulunuyordu ve bol miktarda tarım yapılıyordu. Bölgeden akan nehir suları tarım ürünlerinin sulanmasını sağlıyordu. Tarım ürünü olarak bol miktarda buğday ve arpanın yanı sıra yulaf tarlaları da bulunmaktaydı. Ayrıca bezelye ve fasulye ile birlikte mak adı verilen bir bakliyat türü de bu bölgede yetiştiriliyordu. Bölgede dokumacılık olarak ise oldukça kalın ve güçlü bir yapıya sahip dayanıklı keçe numdah⁹⁷⁸ üretimi yapılıyordu. Ayrıca bölgede Hintlilerin deve veya yak kılından yaptıkları puttoo adı verilen kumaşa karşılık gelen galim adı verilen kumaş ile Sarıkol'daki çiftliklerde eğrilme veya dokuma yapılır ve yerliler tarafından giyim eşyası olarak kullanılırdı.⁹⁷⁹

Gordon'un verdiği bilgilere göre Sarıkol ile Pamir bölgesinin iç ovalarındaki alanlarda çok az nüfuslu olmakla birlikte Kırgızlar yaşıyorlardı. Burada yaşayan Kırgızlar sürü hayvanlarına sahip olarak hayvancılık yapıyorlardı. İçinde ateş yakılabilen ve ateşin yaydığı dumanın dışarı çıkmasını sağlamak amacıyla tavanında delik bulunan çadırlarda ikamet ediyorlardı.⁹⁸⁰ Sarıkol mevkisinde yaşayan Kırgızların bu bölgeye ne zaman ve

⁹⁷⁴ Murray, a.g.e., VII, s. 25.

⁹⁷⁵ Curzon, a.g.e., s. 21.

⁹⁷⁶ Hedin, a.g.e., ss. 213-214.

⁹⁷⁷ Hedin, a.g.e., s. 333.

⁹⁷⁸ Kilim benzeri bir tür halıya verilen isimdir.

⁹⁷⁹ Murray, a.g.e., VII, s. 38.

⁹⁸⁰ Gordon, a.g.e., ss. 104-105.

nasıl geldikleri ve soylarının kime dayandığı hususundaki bilgiler kesin değildir ancak çok eski dönemlerden beri Kırgızların burada yaşadıkları bilinmektedir.⁹⁸¹ Sarıkol mevkisinde yaşayan Kırgızlar Büyük Pamirli ve Küçük Pamirli olarak ikiye ayrılmaktadır. Her iki mevkide de Teyit, Kesek, Kıpçak ve Nayman gibi eski Kırgız boyları olmakla birlikte bu boyların alt boylarını teşkil eden Koçkor, Buka, Şayım, Alapa ve Kızılbaşlar da bulunmaktadır.⁹⁸²

Pamir bölgesinin Sarıkol mevkisinde Kırgızlarla beraber Tacikler de yaşamaktaydı. Hedin, bu bölgede seyahati sırasında karşılaştığı bir Tacik ile ilgili görüşlerini aktarırken yakışıklı ve zarif görünümlü birisi olduğunu ve kendisini bu bölgede dört çadırdan oluşan bir köyün lideri olarak tanıttığını aktarmaktadır. Burada yaşayan Taciklerin Farsça konuştuklarını ve Aryan kökenli olduklarını belirten Hedin, köyün nüfusunun yirmi beş kişiden oluştuğunu ve dört çadırdan birinin Taciklere ait olduğunu, diğer üç çadırın Nayman Kırgızlarına ait olduğunu ifade etmektedir.⁹⁸³

Murray'nin aktardığı bilgilere göre Sarıkol mevkisinde yaşayan insan nüfusu yaklaşık olarak altı bin kişiden oluşuyordu. Murray bu bölgede yaşayan insanların Aryan kökenli ve Şii Müslüman olduklarını ifade etmektedir.⁹⁸⁴ Bölgede yaşayan Aryan kökenli ve Şii Müslüman olarak ifade ettiği halk Taciklerdir. Ancak bu halkın bölgede yaşayan tek topluluk olduğunu söyleyen Murray'nin ifadesinde açık bir hata bulunmaktadır. Zira diğer birçok kaynakta görüldüğü üzere bu bölgede Kırgızların da yaşadıkları bilinmektedir.

Sarıkol mevkisinde yaşayan Tacikler Şii Müslüman inancındaydı. Yerel bir yönetici tarafından yönetilen bu insanlar Badahşan, Vahan, Şugnan, Hindistan, Kunjut ve Türkistan'dan gelen gezginlerin torunları olduklarını söylüyorlardı. Dilleri Taciklerin kullandığı Farsçaya benzer ancak yerelleştirilmiş bir haliydi.⁹⁸⁵

Gordon, Yarkent'ten Sarıkol Nehri'ne giden taşlık bir yer olan Şindi Vadisi'nde Sarıkol Taciklerine ait bir köy olduğunu ifade etmektedir. Burada yaşayan Sarıkol Taciklerinin tarımsal ekim faaliyetlerine tanık olan Gordon, buradaki insanların Farsça'yı iyi derecede bildiğini ve onlarla kolay bir şekilde iletişim kurabildiğini ifade etmektedir.

⁹⁸¹ Bayas Tural - Ayımkan Camankulova, *Rahman Kul Han Ve Dönemi*, Çev: Ayşe Nur Kırgız Sağın, Türk Dünyası Belediyeciler Birliği, İstanbul 2014, s. 10.

⁹⁸² Tural-Camankulova, a.g.e., s. 11.

⁹⁸³ Hedin, a.g.e., ss. 349-350.

⁹⁸⁴ Murray, a.g.e., s. 26.

⁹⁸⁵ Gordon, a.g.e., s. 112.

Buradan sonra Kok Monyok geçidi üzerinden batıya giderek yaklaşık 20 km yolculuk yaptığını ifade eden seyyah, Sarıkol Vadisi'nin burada başladığını ve Kunjut sıradağlarına doğru uzandığını aktarmaktadır.⁹⁸⁶

Pamir bölgesinin doğu kesiminde yer alan Sarıkol Dağları, Çin hâkimiyeti altında yer alan bir bölgedeydi. Hedin'in aktardığı bilgilere göre Sarıkol Dağları'nda bulunan Küçük Karakul Gölü'nün çevresinde 60 haneden oluşan 300 nüfuslu bir Teyit Kırgız topluluğu yaşamaktaydı. Ayrıca yine bölgede Mustağ Ata Dağı'nın doğusunda yer alan 286 haneli bir Kırgız topluluğu bulunmaktaydı.⁹⁸⁷

Sarıkol mevkinde yaşayan Kırgızlar, Kara Teyit boyuna mensuplardı. Burada yaşayan Kırgızların başında Hedin'in bölgede seyahat ettiği sırada Tuğul Bay adında doksan altı yaşında bir adam bulunuyordu. Temiz havası olan bir coğrafyada yaşamaları sebebiyle Kırgızlar ilerlemiş yaşlarına rağmen akıl ve beden olarak sağlam insanlardı ve uzun yıllar yaşarlardı.⁹⁸⁸ Hedin sonraki süreçte bölgede yaşayan Kırgızların liderlerinin, Togdasin Bey adında bir kişi olduğunu ifade etmektedir. Hedin, Togdasin Bey'i anlatırken kendisinin çok nazik ve misafirperver olduğundan bahsetmektedir.⁹⁸⁹ (Bkz. Ek- 23).

Sarıkol mevkisi, Çin'in Doğu Türkistan'ı işgal ettiği zamanlarda, yerel bir yönetici tarafından idare ediliyordu ancak sonraki süreçte Sarıkol mevkinde yaşayan insanlar Çin hâkimiyeti altına girdiler. İşgalden sonra Çin hâkimiyeti altına giren Sarıkol Kırgızları, her iki veya üç yılda bir altın ve gümüş dahil olmak üzere çeşitli değerli nesnelerden oluşan bir haracı Çin idaresine vermekle yükümlüydü. Verilen bu haracın amacı Badahşan'a giden yolun Çinliler tarafından askeri koruma sağlanması amacıyla veriliyordu ve 14 yambu (200 sterlinin biraz üzerinde) bir miktara tekabül ediyordu.⁹⁹⁰

4.3. TAŞKURGAN

Taşkurgan adı taş ve kurgan kelimelerinin birleşimi ile meydana gelmektedir. Kurgan, kale anlamına gelir ve ikisinin birleşimi taş kale ismini doğurur.⁹⁹¹ Taşkurgan'ın

⁹⁸⁶ Gordon, a.g.e., ss. 108-109.

⁹⁸⁷ Hedin, a.g.e., ss. 177-178.

⁹⁸⁸ Hedin, a.g.e., s. 318.

⁹⁸⁹ Hedin, a.g.e., s. 285.

⁹⁹⁰ Gordon, a.g.e., s. 110.

⁹⁹¹ Murray, a.g.e., V.II, s. 24.

eski adı Varşidi'dir. Taşkurgan kalesi kare veya dikdörtgen biçiminde taşlardan inşa edilmiş bir yapıdır.⁹⁹²

Taşkurgan mevkisi küçük bir kale ve çevresindeki birkaç küçük mezradan oluşan bir yerdir. Younghusband'ın aktardığı bilgilere göre deniz seviyesinden 3048 m yükseklikte olması sebebiyle tarımsal faaliyetler verimli değildir ancak az bir nüfus besleyecek kadar yeterlilik gösterebilmektedir.⁹⁹³ Younghusband'ın verdiği bilgilere göre Taşkurgan mevkisi, 6-8 km genişliğinde bir ovoid ve her iki tarafında kendisini çevreleyen dağlardan oluşan bir yerdir. Taşkurgan mevkisinden Huncerab geçidine doğru giden yol üzerinde yükseklik deniz seviyesinden yaklaşık 4360 metreye kadar çıkmaktadır. Bölge kaba çalı ve çakılla kaplı olmakla beraber bazı yerlerde ince çim uzantıları bulunmaktadır. Yakıt olarak kullanılabilecek odunun bölgede yetersiz olması sebebiyle hayvan gübresi yakıt olarak kullanılmaktadır.⁹⁹⁴

Pamir bölgesinin doğu sınırında yer alan Muzdağ Ata üzerinden geçilen dört geçit bulunmaktadır. Ayag Art, Kazig Art, Buru Koss Davan ve son olarak Hedin'in de geçmeyi tercih ettiği geçit olan Ulu Art geçididir. Hedin, Buru Koss Davan ile Ulu Art geçidinin Çinlilerin hâkimiyetinde olan bir Kırgız gözlem noktasının üzerinde olduğunu ifade etmektedir. Adı geçen dört geçitten en zorunun Buru Koss Davan olduğunu ifade eden Hedin, Ulu Art geçidinin de oldukça tehlikeli olduğunu ve Gez Nehri'nin suyunun yükselmesiyle geçilmez hale gelmediği sürece tercih edilmeyen bir geçit olduğunu belirtmektedir.⁹⁹⁵

Hedin'in verdiği bilgilere göre yaklaşık olarak 5150 m yükseklikte olan Ulu Art geçidinin olduğu mevkide aziz olarak kabul edilen önemli bir kişinin mezar yeri bulunmaktadır. Hedin buraya geldiği sırada mezarda paçavra parçalarının bağlı olduğunu ve mezar yapısının bir yığın taştan oluştuğunu ifade etmektedir. Kırgızların bu azize çok saygı gösterdiklerini ve yol boyunca iyi şans, sağlık vb. nedenlerle sürekli onun adını anarak ilerlediklerini belirtmektedir.⁹⁹⁶

Cobbold, seyahati sırasında Taşkurgan mevkisine geldiği sırada Taşkurgan kalesinde konuşlanmış 100 Çinli askerin olduğunu ifade etmektedir.⁹⁹⁷ Hedin ise seyahati

⁹⁹² Gordon, a.g.e., ss. 112-113.

⁹⁹³ Younghusband, a.g.e., ss. 293-294.

⁹⁹⁴ Younghusband, a.g.e., ss. 274-275.

⁹⁹⁵ Hedin, a.g.e., V. II, ss. 670-671.

⁹⁹⁶ Hedin, a.g.e., V. II, ss. 676-677.

⁹⁹⁷ Cobbold, a.g.e., s. 50.

sırasında Pamir bölgesinin doğu kesiminde yer alan dikdörtgen yapıdaki kalede 120 kişilik bir garnizonu olan Beş Kurgan adında bir Çin Kalesi olduğunu belirtmektedir.⁹⁹⁸

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Taşkurgan mevkişi ağırlıklı olarak Kırgızların yaşadığı bir yerdi ancak az sayıda Tacik de bu bölgede bulunmaktaydı. Bölgede yaşayan Kırgızların hepsi büyük sürülerini buradaki otlaklarda besliyordu. Taşkurgan'ın ötesinde tarım ve ev yapıları bulunmuyordu. Younghusband'ın aktardığı bilgiye göre bölgede yaşayan insan sayısı kadın ve çocuklar dahil olmak üzere 300'den fazla değildi.⁹⁹⁹

Seyahati sırasında Taşkurgan'a giden Gordon, burada Hussun Şah adında bir vali tarafından konuksever bir şekilde karşılanarak misafir edildiğini ve bu kişinin Toksabai¹⁰⁰⁰ unvanına sahip olduğunu bildirmektedir.¹⁰⁰¹

Cumberland, Ulu Art Vadisi'ne geldiği sırada ovanın büyük bir düzlük ve bol otlak alana sahip bir yer olduğunu ifade etmektedir. Burada 3-4 Kırgız kampı bulunduğunu aktarmaktadır. Buradan ayrıldıktan sonra yaklaşık 4725 m yükseklikteki Koş Beli geçidini geçtiğini aktaran Cumberland, ardından Kara Art'tan aşağıya inen ve Karakul'a kadar ilerleyen bir vadiye girdiğini belirtmektedir.¹⁰⁰²

4.4. TAGARMA

Pamir bölgesinin doğusunda yer alan bir diğer önemli mevki ise Tagarma Ovası'dır. Hedin'in verdiği bilgilere göre Tagarma Ovası'nda yer alan Beş-Kurgan adı verilen bir Çin kalesi bulunmaktaydı ve bu bölge de Sarıkol mevkişi gibi Çin hâkimiyeti altındaydı.¹⁰⁰³ Cobbold'da Hedin gibi Tagarma mevkişinin Çinlilerin hâkimiyetinde kalan bir bölge olduğunu ve burada Çinlilere ait bir karakol bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁰⁴

Gordon'un verdiği bilgilere göre Tagarma Ovası, Sarıkol Vadisi'nin yaklaşık 5 km kuzeydoğusunda bulunan bir yerdir. Deniz seviyesinden yüksekliği Sarıkol ile hemen hemen aynıdır. Güneybatı ile kuzeydoğu yönünde uzanan yaklaşık 20 km uzunluğunda ve 12 km genişliğinde olan ova, hilal şeklinde bir düzlükten ibarettir. Ovada bol miktarda

⁹⁹⁸ Hedin, a.g.e., s. 275.

⁹⁹⁹ Younghusband, a.g.e., ss. 274-275.

¹⁰⁰⁰ Toksabai unvanı beylik unvanıdır.

¹⁰⁰¹ Gordon, a.g.e., s. 109.

¹⁰⁰² Cumberland, a.g.e., ss. 233-234.

¹⁰⁰³ Hedin, a.g.e., s. 275.

¹⁰⁰⁴ Cobbold, a.g.e., s. 215.

ot ve dere kenarlarında söğüt ağaçları yetişmektedir. Aynı zamanda ovanın birçok yerinde kaplıcalar bulunmaktadır.¹⁰⁰⁵

Hedin'in verdiği bilgilere göre Tagarma Ovası, 3236 metre yükseklikte yeşil çimenlerle kaplı ve etrafındaki dağ zirvelerinden akan kar sularıyla beslenen yüksek bir bozkırdır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Tagarma Ovası'nda çok sayıda Kırgız yaşamaktaydı ve buradaki yaylaların güzelliği büyük bir üne sahipti.¹⁰⁰⁶ Yerlilerin şifa verdiğine inandıkları "Sim Kung" kaplıcaları Tagarma dağında bulunmaktadır.¹⁰⁰⁷

Tagarma Ovası'nda geceleri bile hava sıcaklığı yüksek seyretmektedir.¹⁰⁰⁸ Tagarma ovasında yaşayan Kırgızlar hem yaz hem de kış aylarında orada yaşamaktaydılar. Hedin'in aktardığı bilgilere göre burada Kırgızlara ait olan 80 hane bulunmaktaydı. Bunların 50 tanesi Kesek Kırgızlarına, 30 tanesi ise Teyit Kırgızlarına aitti. Bu hanelerin her birinde ortalama dört kişi yaşıyordu. Bunların yanı sıra Beş Kurgan ve Sarala mevkilerinde 20 Tacik hanesi bulunmaktaydı. Bölgede yaşayan Kırgızların çoğunluğu fakir insanlardı. Hepsinin toplam 2000'den fazla koyun ve 200 yak hayvanı bulunmaktaydı. Bölgede yaşayan diğer halk olan Tacikler ise zengin insanlardı. Tacikler göçebe yaşayan insanlar değildiler ve kilden yaptıkları evlerde sürekli ikamet ederlerdi. Başlıca meslekleri tarım işleriydi ve buğday ile arpa başlıca ürünlerindendi. Tacikler tarımın yanında hayvancılık da yapıyorlardı ve genellikle tek bir bireye ait 1000 kadar koyun bulunmaktaydı.¹⁰⁰⁹

Tagarma Ovası'nın kuzey kesiminde Kızıl Art'tan ayıran alçak yuvarlak dağ sırtı bulunmaktadır. Sırt iki ova arasındaki havzayı oluşturur. Kızıl Art, Tagarma Ovası'ndan kuzeye doğru yaklaşık olarak 210 km kadar uzanmaktadır. Alay Vadisi'nden geçişi kolay bir dağ silsilesi ile ayrılmaktadır. Tagarma ile yaklaşık aynı yükseklik ve Tagarma'ya benzer bir yapıda olan Kızıl Art, otlak ve çalı yönünden oldukça zengin bir yerdir. Gordon'un aktardığı bilgilere göre Kurumçi Bi önderliğinde yaşayan 100 haneden oluşan Teyit Kırgızları Tagarma Ovası'nda sürü hayvanlarını otlatarak yaşamlarını sürdürüyorlardı.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁵ Gordon, a.g.e., ss. 117-118.

¹⁰⁰⁶ Hedin, a.g.e., ss. 275-276.

¹⁰⁰⁷ Murray, a.g.e., VII, s. 38.

¹⁰⁰⁸ Hedin, a.g.e., s. 276.

¹⁰⁰⁹ Hedin, a.g.e., s. 277.

¹⁰¹⁰ Gordon, a.g.e., ss. 118-119.

Taşkurgan Nehri'nin vadisi üzerinde seyahatine devam etmekteyken sarp kayalıklar ve yamaçların yer aldığı çok dar bir vadiye girdiğini ifade eden Cumberland, burada Karadağ adı verilen bir dizi dağın Muzdağ Ata'nın bir uzantısı olduğunu ve Tagdumbaş Pamir ile bu dar vadiyi birbirine bağladığını belirtmektedir. Tagdumbaş Pamir'e girdiği sırada 4267 m yükseklikte yer aldığını ancak yüksekliğin yavaş yavaş arttığını ve nihayetinde Tagarma Zirvesi olarak da adlandırılan Muzdağ Ata'da 7620 metrede doruğa ulaştığını ifade etmektedir.¹⁰¹¹

Buz Dağlarının Atası olarak da anılan Muzdağ Ata Zirvesi, Tagarma mevkisinde yer alan bir dağ zirvesidir. Deniz seviyesinden yüksekliği Cumberland tarafından 7620 metre, Gordon tarafından ise 7772 metre olarak belirtilen Muzdağ Ata görkemli bir kar ve buz kütlesi olan bir zirvedir. Muzdağ Ata Dağı'nda sayısız buzul yer almaktadır.¹⁰¹² Muzdağ Ata Dağları'nın en yüksek zirvesinin görünümü muhteşem ışıltılı bir kar kubbesi biçimindedir. Gerard tarafından zirvenin yüksekliği yalnızca gözlem yapılarak 7156 metre olarak aktarılmaktadır.¹⁰¹³ Hedin ise Muzdağ Ata'nın zirvesinin 7820 metreye kadar ulaştığını ifade etmektedir.¹⁰¹⁴

4.5. TAGDUMBAŞ

Tagdumbaş Pamir, Kilik geçidinin kuzeyinde uzanan, batıda Vahcir geçidine giden vadi tarafından Vahan ile sınırlanan, doğuda Ujad Bay ile sınırlanan ve Taşkurgan kalesi ile sınırları sonlanan bölgeyi kapsamaktadır. Curzon'un aktardığı bilgilere göre toplam kapladığı alan yaklaşık 97 km olan Tagdumbaş Pamir, diğer Pamir mevkilerinden farklı bir havzada yer almaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği kuzeyde 3048 m, batıda 4572 m arasında değişkenlik gösterir. Genişliği ise 1-8 km arasında değişmektedir.¹⁰¹⁵

Tagdumbaş Pamir, açıklık bir arazi ve neredeyse düz ovalardan oluşan bir yerd. Younghusband, Tagdumbaş Pamir mevkisinde yer alan dağların vadilerden yalnızca 500-600 m yükseklikte yer aldığını ifade etmektedir.¹⁰¹⁶

¹⁰¹¹ Cumberland, a.g.e., s. 113.

¹⁰¹² Gordon, a.g.e., s. 119.

¹⁰¹³ Gerard, a.g.e., s. 37.

¹⁰¹⁴ Hedin, a.g.e., s. 221.

¹⁰¹⁵ Curzon, a.g.e., s. 19.

¹⁰¹⁶ Younghusband, a.g.e., s. 272.

Cumberland, Tagdumbaş mevkisinde olduğu sırada bölgede çamurdan yapılmış kulübeler ile buğday ve arpa tarlaları gördüğünü ifade etmektedir. Ayrıca Tagdumbaş'ta olduğu sırada Ovis Poli gördüğünü belirtmektedir.¹⁰¹⁷

Tagdumbaş Nehri'nin üst kısmında yol düz ve bol çimenli çayırardan oluşmaktadır. Hedin'in aktardığı bilgilere göre bölgede yer alan Çuşman mevkisinde 45, Tisnap mevkisinde ise 200 hanenin bulunduğu köyler bulunmaktaydı. Tagdumbaş'ın aşağı vadisi geniş ve açıklık bir alandı ve burada koyun, keçi ve sığırlardan oluşan sürü hayvanlarının otlatıldığı otlak alanlar ile ekili tarla ve mera alanları yer almaktaydı.¹⁰¹⁸

Pamir bölgesinin doğu kesimlerinde yer alan Tagdumbaş mevkisinde ağırlıklı olarak Kırgızlar yaşıyordu. Bu bölgede yaşayan Kırgızların nüfusu Pamir bölgesinin genelinde olduğu gibi az sayıdaydı ve Çin hâkimiyeti altındalardı.¹⁰¹⁹ Tagdumbaş mevkisinde yaşayan Kırgızlar geçmişte Kunjutlar'a bağlıydı ancak Hunza halkı tarafından saldırıya uğramalarının ardından Sarıkol mevkisine taşındılar ve Tagarma Ovası'na yerleştiler. Sarıkol mevkisi, Kaşgar hâkimiyeti altına girince Tagdumbaş Pamir de ilhak edildi.¹⁰²⁰

Tagdumbaş Pamir'de yaşayan insanlar Kırgız, Sarıkol Tacikleri ve Vahan'dan gelen kaçaklardan oluşmaktaydı. Çin hâkimiyeti altındaki Taşkurgan kalesinde yer alan 60 asker bölgedeki devlet otoritesini temsil ediyordu ancak yerel halkın yönetimi kendi içlerinden bir Kırgız muhtarı tarafından gerçekleştirilirdi. Curzon, seyahati sırasında Çinlilere karşı sorumlu olan Kırgız yöneticinin Ruslar tarafından işgal edilen Pamir bölgesinin batı kesimlerinden kaçarak gelen Kasım Bey olduğunu ifade etmektedir.¹⁰²¹

Tagdumbaş Pamir'in hâkimiyeti hususunun tartışmalı olduğunu ifade eden Cobbold, Çinlilerin her zaman bu bölgenin kendisine ait olduğunu iddia ettiklerini ancak Kırgız ve Sarıkol Taciklerinin nesiller boyunca Hunza'da yer alan İngiliz hâkimiyeti altındaki Mir'e vergi verdiklerini belirtmektedir.¹⁰²²

Gerard, Tagdumbaş Pamir'de olduğu sırada bir Kırgız kampı ile Çin karakolunu yan yana gördüğünü ve kampın beyinin Takur Bey'in yakın akrabası olan Kasım Bey olduğunu ifade etmektedir. Yapılan sınır anlaşmaları neticesinde Çin sınırları içerisinde

¹⁰¹⁷ Cumberland, a.g.e., s. 71.

¹⁰¹⁸ Hedin, a.g.e., V.II, ss. 680-681.

¹⁰¹⁹ Gerard, a.g.e., s. 39.

¹⁰²⁰ Gordon, a.g.e., ss. 114-115.

¹⁰²¹ Curzon, a.g.e., s. 19.

¹⁰²² Cobbold, a.g.e., ss. 38-39.

kalan Kırgız göçbelerinin ayrıcalıklı olarak Pamir bölgesindeki otlatma alanı sınırının Sarıkol ilçesindeki Tagdumbaş Pamir ile sınırlı olduğunu ifade eden Gerard, Tagdumbaş Pamir'in sınırının Bayık mevkisinde olduğunu belirtmektedir.¹⁰²³

¹⁰²³ Gerard, a.g.e., s. 42.

SONUÇ

Pamir bölgesi XIX. yüzyılın son çeyreğinde pek çok seyyah tarafından ziyaret edilen bir bölgeydi. Bu süreçte bölgeye gelen seyyahlar genel olarak bağlı oldukları devletler adına bilgi toplama amacı güdüyorlardı. Bağlı oldukları devletler tarafından fonlanarak bölgeye gönderilen seyyahlar, Pamir bölgesinin siyasi ve coğrafi yapısıyla beraber bölgede yaşayan halkların yaşamlarını inceleyerek bağlı oldukları devlete raporlayarak seyahatnamelerini hazırlıyorlardı. Bölgeye gelen Avrupalı seyyahların bazıları bölge halkını aşağı görüyor ve eserlerinde bunu yansıtıyorlardı. Bazıları ise bölge halkı hakkında verdikleri bilgilerde yaşadıkları hadiseleri daha objektif bir bakış açısıyla aktarmayı tercih ediyorlardı. Bu sebeple bölgeye yapılan seyahatlerin notlarının seyyahlara göre değerlendirilerek verdikleri bilgilerin neye hizmet ettiği hususu üzerinde düşünülmesi gerekmektedir.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Pamir bölgesine yapılan seyahatlerde artış görülmektedir. Özellikle bölgeye yapılan seyahatlerin İngiliz asker ve diplomatlar tarafından gerçekleştirilmiş olması göze çarpmaktadır. Bölgeye yapılan seyahatlerin üst düzey İngiliz devlet görevlileri ve askerlerden oluşması ve seyyahların sayılarının yoğunluğu bölgenin İngilizler açısından ne kadar önemli bir yer olduğunu göstermektedir. Bölgenin XIX. yüzyılın son çeyreğinde Ruslar ve İngilizler arasında kesişim noktası olması bu durumu anlaşılır kılan bir sebep olarak kabul edilebilir.

Asya'nın bu soğuk iklim ve dağlık yapısında yaşayan insanların dünyanın geri kalanından bihaber olmaları sebebiyle bölgeye gelen seyyahlar burada yaşayan insanların geri kalmış bir medeniyete sahip olduklarını düşünüyorlardı. Zira bölgede yaşayan insanlar hakkında kullandıkları ifadelerde vahşi veya yarı vahşi olarak tanımlamaları, bölge insanı hakkındaki düşüncelerini açıkça göstermektedir.

Seyyahların bazıları bölge halkının yerel dilleri hakkında bilgi sahibiyken bazıları ise bölge halkından tuttıkları yerel tercümanlar vasıtasıyla iletişim kurabilmişlerdir. Pamir bölgesinde yaptıkları seyahatleri süresince gelip geçtikleri yerlerde karşılaştıkları insanlar hakkında sınırlı bilgi sahibi olan seyyahların doğrudan yerel halktan tuttıkları tercümanlar vasıtasıyla bölge halkını daha iyi tanıma imkânları buldukları görülebilir. Bölgeye gelen seyyahların genel olarak ülkeleri adına siyasi çıkar sağlama, coğrafi ve kültürel bilgilere ulaşma amacıyla oldukları düşünüldüğünde seyahatleri sırasında yanlarında sürekli bulundurdıkları yerel halktan tutulan yardımcılar kültürel bilgi edinimini kolaylaştırdıkları söylenebilir.

Seyyahların Pamir bölgesinde yaptıkları seyahat, siyasi bir hâkimiyetin tam anlamıyla sağlanamaması, bölgenin asayiş ve güvenliğinin hiç olmaması, dağlık ve sert bir iklime sahip olması sebebiyle seyyahlar açısından oldukça zor ve korku verici bir süreç haline gelmiştir. Aşırı soğuk iklim koşullarında donma riski, yüksek dağlık yapısı ve kar sularından kaynaklı nehirlerin yükselmesi ile sel altında kalma gibi coğrafi tehlikelerle de karşı karşıya kalınmıştır. Tüm bu olumsuzluklar sebebiyle seyahatleri sürecinde yaşadıkları hadiselerden dolayı bölge halkı hakkında menfi yorumlarda bulundukları görülmektedir.

Bölgeye gelen seyyahların bazıları doğrudan yaşadıkları hadiseleri yazarken, bazılarıysa daha bilimsel bir çalışma ile edindikleri bilgileri kayıt altına almıştır. Bölgeye gelen seyyahların içlerinde önemli bilim insanlarının olması ve bu insanların seyahat ettikleri coğrafi noktaları haritalandırması, iklim koşulları, yükseltiler, göl ve nehirlerin miktarı ve hatta bitki ve hayvan popülasyonları hakkında bilimsel çalışmalar yürüttükleri görülmektedir.

Pamir bölgesi halkları hakkında bilgi veren seyyahlar bölge halkını genel olarak vahşi veya yarı vahşi olarak tanımlamaktan geri durmamışlardır. Bölge halkının medeniyetten uzak yaşam şartları bu düşüncüyü desteklemektedir. Özellikle Vahan bölgesinde görülen köle ticareti ve hırsızlıklar, seyyahların bölge halkına bakışında etkili unsurlardır. Ancak bölge halklarından olan Kırgız ve Taciklerle ilgili bilgi verirken misafirperver ve iyi huylu halklar oldukları görüşünün baskın olduğu da görülmektedir.

Bölgede yaşayan Kırgız, Tacik ve Vahanlılarla ilgili etnik köken ve bilinen geçmişleri hakkında bilgiler veren seyyahlar, Kırgızların hangi boylara mensup oldukları ve nerelerde ikamet ettikleri hakkındaki bilgilere de yer vermişlerdir. Bununla birlikte bölgede yaşayan halkların nüfusları ve ikamet ettikleri yerler hakkındaki bilgilere de bu seyahatnameler vasıtasıyla ulaşabilmekteyiz. Ayrıca Vahanlıların Taciklerle ortak soya mensup oldukları ancak Vahanlıların Dağ Tacikleri olarak adlandırıldığını aktarmakla birlikte verilen bilgilerden birebir aynı kültüre sahip olmadıkları görülmektedir.

Pamir bölgesinde yaşayan halklardan biri olan Kırgızlar, bölgenin kuzey kesimlerinde göçebe bir hayat yaşarken doğu kesimlerinde göçebe ve yerleşik yaşayan Kırgızlar görmek mümkündür. Bölgenin daha iç kesimleri ile doğu ve batısında yaşayan Tacikler ise Kırgızların göçebe yaşam tarzını benimsemeyerek yerleşik hayat yaşayan ve kerpiçten yapılma evlerde ikamet eden insanlardı. Bölgenin doğu sınırlarında yaşayan

Tacikler, yaşadıkları coğrafi özellikler gereği batı ve iç kesimlerde yaşayan Taciklere nispeten Kırgızların yaşam tarzına daha benzer bir yaşam tarzları bulunuyordu. Bölgenin doğu sınırlarında yaşayan Tacikler de zaman zaman göç faaliyetinde bulunur ve Kırgızlar gibi zengin sürülere sahip olarak hayvancılıkla meşgul olurlardı. Dağ Tacikleri olarak adlandırılan ve Taciklerle aynı kökenden gelen Vahanlılar ise Pamir bölgesinin güneyinde yerleşik yaşayan ve Tacikler gibi kerpiçten yapılan evlerde oturan insanlardı. Bölgenin batı ve güney kesiminde yaşayan Vahanlıların daha fakirleri ise mağaralarda yaşıyorlardı.

Pamir bölgesinin kuzey kesimleri ile daha iç kesimlerinin Rus hâkimiyeti altına girmesi, güney kesimin Afgan işgaline uğraması ve bölgenin doğu sınırlarında Çin hâkimiyetinin görülmesi sebebiyle bölgede siyasi bir istikrarsızlık ve kargaşa hâkim oldu. Çin hâkimiyetinin bölgede etkin hale gelmesiyle birlikte Kırgızların çıkarlarına uygun düşecek şekilde göç hareketleri şekillendi. Çinlilerin talep ettiği vergiler ağır geldiği zamanlarda Rus hâkimiyetindeki bölgelere göç eden Kırgızlar, Çinlilerin Kırgızları kaybetmek istememesi sebebiyle vergileri düşürmesiyle birlikte tekrar Çin hâkimiyetindeki bölgelere göç ediyorlardı. Göç hareketlerinin gelişimindeki bu rahatlık sebebiyle Kırgızların bölgede daha özgür ve hâkimiyet altında tutulmasının daha güç olduğu görülebilmektedir. Kırgızlara benzer şekilde bölgenin iç ve güneyinde yaşayan Tacikler ve Vahanlılar da gerek Rus işgali gerekse Afgan işgali sebebiyle çeşitli zorluklar yaşayarak bu işgaller sürecinde göç faaliyetlerinde bulunuyorlardı.

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar ataerkil bir toplum olmasına rağmen kadınların hane içerisindeki yeri diğer Müslüman topluluklardaki gibi değildi. Türk örf ve âdetlerine sahip bu insanlarda kadınlar toplumdan soyutlanmadan ve değersizleştirilmeden yaşıyorlardı. Erkeklerle birlikte oturup kalkabilen özgür insanlardı. Bölgenin doğu sınırlarında yaşayan Sarıkol Taciklerinde kadınların toplum içerisindeki yeri konusunda seyyahların farklı görüşleri bulunduğu görülmektedir. Murray, bölgede yaşayan kadınların değer gördüğünü ve hizmetçi olarak görülmediğini söylerken Cobbold ise yine aynı bölgede yaşayan kadınların gözlerden uzak tecrit altındaymış gibi yaşadıklarını aktarmaktadır. Kırgızlarla iç içe yaşayan Sarıkol Taciklerinin hane hayatlarının da Kırgızlara benzediğini bu örnekten görebilmekteyiz. Vahanlılarda ise evli kadınların özgür bireyler oldukları ve evlerinin içinde bölgenin diğer halklarındaki kadınlardan çok daha hâkimiyet sahibi oldukları görülmektedir. Bununla beraber Vahanlı kadınların miras hukukundaki payları, namus konusundaki katı tutumları sebebiyle

düşünüldüğü kadar özgür bir hayatları olmadıkları da ayrıca görülmektedir. Pamir bölgesinde yaşayan tüm halklarda çok eşliliğin yasal bir hükmü olmasına rağmen fakirlik sebebiyle çok eşli evliliklerin yaygın olmaması ve boşanılması durumunda tekrar evlenmenin zor olması da bölgenin sosyal bir gerçeği olarak dikkat çekmektedir.

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgız ve Taciklerin dini inançlarının tartışmasız şekilde İslamiyet olmasıyla birlikte bölgenin bir diğer halkı olan Vahanlıların dini inanışları hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Temel olarak Zerdüştlük ve Şii İslam görülse dahi bölge halkının tam anlamıyla inancı hususunda kesin bir sonuca varmak oldukça güçtür. Yine de daha eski zamanlarda Zerdüştlüğün hâkim olduğu bölgede İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte insanların İslamiyet'in Şii mezhebini benimsedikleri ancak Zerdüştlükten kalma birtakım faaliyetlerin devam ettiği de görülmektedir. Sarıkol bölgesinde yaşayan Tacikler ise Şii Müslüman olmalarına rağmen diğer Şii toplumlardan farklılıkları gözükmemektedir. İranlı ve diğer Şii toplumlarda görülen muta nikahı uygulaması Sarıkol Taciklerinde görülen bir şey değildi ve bu insanlar evlilik bağını kutsal sayan insanlardı. Ölüm olmadığı sürece boşanmak gibi bir âdetleri yoktu. Kırgızlar ise Sünni Müslüman bir toplum olmasına rağmen dinin getirdiği uygulamalar ve İslamiyet hakkında yeterli bilgiye sahip değillerdi.

Pamir bölgesinde yaşayan halkların kültürel olarak farklılıkları olduğu bir gerçektir ancak benzerlikleri de bulunmaktadır. Bölgenin soğuk ikliminden dolayı giyimleri benzerlik gösteren bu insanlar genel olarak vücutlarını tümüyle kapatarak soğuğa karşı direnç elde ediyorlardı. Özellikle Sarıkol bölgesinde yaşayan Tacikler ile Kırgızlar karlı zeminde yürümek için ayaklarına bağladıkları bir tür kar ayakkabısı giyiyorlardı. Ayrıca Pamir bölgesinin diğer yerlerinde yaşayan Tacikler pamuklu kumaştan yaptıkları palto giyerken, Kırgızlarla iç içe yaşayan Sarıkol Tacikleri ise Kırgızlar gibi koyun postlarından yaptıkları kıyafetleri giyiyorlardı.

Bölgenin kuzey kesimlerinde yaşayan Kırgızlar göçebe bir topluluk olması sebebiyle tarımla meşgul olan insanlar değillerdi. Ancak doğu sınırlarında yaşayan Kırgızların az miktarda tarım yaptıkları bilinmektedir. Bölgenin merkez havzasında yaşayan Tacikler ise tarımla meşgul olan insanlardı. Ancak doğu sınırında Kırgızlarla yaşayan Taciklerin tarımla birlikte hayvancılıkla da meşgul oldukları ve kalabalık sürülere sahip oldukları görülmektedir. Daha güneye inildiğindeyse Vahanlıların neredeyse hiç hayvancılık yapmadıkları ancak tarımla oldukça fazla ilgilendikleri ve

ürettikleri tarım ürünlerini Afganlara ihraç ederek ekonomik bir sistem oluşturdukları bilinmektedir.

Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların besin maddeleri ağırlıklı olarak besledikleri sürü hayvanları ve av etlerinden oluşuyordu. Besledikleri hayvanların etinden ve sütünden faydalanan bu insanlar hayvansal gıdalarla yaşamlarını sürdürüyorlardı. Tacikler ve Vahanlıların besin maddeleri ise ağırlıklı olarak tarım ürünleri olmakla birlikte sahip oldukları besi hayvanlarından elde ettikleri hayvansal gıdaların da sofralarında yer aldığı görülmektedir.

Elde edilen sonuçlara göre bölgede yaşayan Kırgızlar kendi kültürlerine has bir yaşam tarzı benimsemiş ve baskılara rağmen özgürlüklerinden taviz vermemişlerdi. Bununla beraber Sarıkol bölgesinde birlikte yaşadıkları Tacikleri kültürel anlamda etkiledikleri görülmektedir. Aynı zamanda Kırgızlardan fakir olanlarının evlilik amacıyla Vahanlı kızları tercih etmeleri sebebiyle Vahan halkının kültürlerinden etkilendikleri ve dillerini öğrendikleri de görülmektedir. Diğer taraftan bölgenin batı kesiminde yaşayan Taciklerin kendilerine has bir kültürel yapıya sahip oldukları ve Kırgızlardan tamamen farklı oldukları görülmektedir. Yine aynı Taciklerin Vahanlı komşularıyla neredeyse birebir aynı tipolojiye sahip oldukları Olufsen tarafından antropolojik ölçümler sunularak öne sürülmüştür. Bu iki halkın kültürel özelliklerinin birbirlerine oldukça benzer olmaları da aynı kökenden geldikleri düşüncesini pekiştirmektedir. Olufsen, bu insanların dağ Tacikleri olduğunu öne sürmektedir. Ancak kültürel yapılarındaki farklı unsurlar ve özellikle toplumların temel yapılarından birini oluşturan din konusundaki farklılıkları iki halkın aynı kökenden gelmelerine rağmen aynı olmadıklarını göstermektedir. Son olarak bölgede yaşayan Kırgızların, Vahanlılar ve Taciklerden tamamen farklı oldukları görülmektedir. Vahanlı ve Taciklerin ise birçok hususta benzer oldukları göze çarpan bir gerçektir.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU, Ali. “Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihi ve İstatistikî Malumat”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XI, Sayı:22, 2009, ss. 1-21.
- AKYÜREK, Yunus. *Fergana Bölgesinin İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi (VII.-XIII. Yüzyıllar Arası)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2008.
- ALIMOV Rysbek. “Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubu Üzerine”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 30, 2011, ss. 23-40.
- ALİMBAYEV, Ceenbek. “19. Yüzyılda Kırgızlar”, *Asya Araştırmaları Dergisi*, C.II, Sayı:2, 2018, ss. 113-125.
- ALPARGU, Mehmet, Ahmet TAŞAĞIL, Muhammed Bilal ÇELİK, İlyas KAMALOV, İsmail AKA, Ahmet KANLİDERE. *Orta Asya Türk Tarihi*, Ed. Ahmet Kanlıdere, Anadolu Üniversitesi Yayını, 4. Baskı, Eskişehir, 2013.
- ATALAY, İbrahim. “Türk Dünyası’nın Coğrafyası”, *Türkler*, C. I, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 319-348.
- ATALAY, İbrahim. “Türk Dünyasının Coğrafyası”, *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma*
- AY, Zahide. “İslam Öncesi Orta Asya Tarihi Coğrafyasında Bedahşan Bölgesi ve Türk Tarihindeki Yeri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı, 2019, ss. 153-162.
- AY, Zahide. “The Wakhs of Gojal (Upper Hunza): An Historical Analysis Within the Context of Ismailism in Badakhshan”, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Sayı:19, 2019, ss. 81-111.
- AYDIN, Bahtiyar. *Bir Turan Devleti: İskitler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021.
- AYNAKULOVA, Gülnisa. “Alay Dağlarının Melikesi Kurbancan Datha (1811-1907)”, *Gazi Türkiyat Dergisi*, Sayı:8, 2011, ss. 217-230.
- AZİZ, Muhammad Abdul, ULLAH, Zahid, ADNAN, Zahid, SOUKAND, Renata ve PIERONI, Andrea. “Plant Use Adaptation in Pamir: Sarikoli Foraging in the Wakhan Area, Northern Pakistan”, *Biology*, V. XI, Vol:X, 2022, ss. 1-13.
- BAPAEVA, Janyl-Myrza. *Göç Nedeniyle Van Kırgızlarının Sosyo-Kültürel Yapısında Oluşan Değişimler: Halkbilimi Verilerine Göre Bir İnceleme*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.
- BARDAKOĞLU, Ali. “Köpek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, 2002, ss. 251-252.
- BARTHOLD, Vasiliy Vladimiroviç. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.
- BARTHOLD, Vasiliy Vladimiroviç. *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004.
- BAYIR Zehra ve KÜÇÜKBASMACI Gülten. “Kırgız Destanlarındaki “Kökbörü” Oyununun Halkbilimsel Açıdan İncelenmesi”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:9, 2022, ss. 654-670.
- BAYRAK, Dilara. “XIX. Yüzyıl’da Bazı Batılı Seyyahların Gözüyle Batı Türkistan’da Türk Kadını”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXIX, Sayı:67, 2020, ss. 289-304.
- BONVALOT, Gabriel. *Through The Hearth of Asia Over The Pamir to India*, Chapman And Hall, London, 1889.
- BONVALOT, Gabriel. *Through to Hearth of Asia Over The Pamir to India*, V.II, Chapman and Hall Limited, London, 1889.
- BREGEL, Yuri. *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden Bosyon, 2003.

- BUTANAYEV, Viktor. “Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları”, *Türkler*, C.II, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 405-411.
- CARPENTER, Frank George. *Travels Through Asia With The Children*, American Book Company, New York, 1898.
- CİHAN, Cihad. “XIX. ve XX. Yüzyılda Bazı Seyyahların Kırgızların Dinî Hayatlarına Dair Gözlem ve Değerlendirmeleri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.VIII, Sayı:2, 2015, ss. 219-238.
- CİHAN, Cihad. *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri (Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durum)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.
- CLINCH, Elizabeth ve Nicholas CLINCH. *Through a Land of Extremes: the Littledales of Central Asia*, Mountaineers Books, Seattle, 2011.
- COBBOLD, Ralph Patteson. *Innermost Asia Travel & Sport in the Pamirs*, William Heinemann, London, 1900.
- CUMBERLAND, Charles Sperling. *Sports on The Pamirs and Turkistan Steppes*, William Blackwood and Sons, Edinburgh, 1895.
- CURZON, George Nathaniel. *The Pamirs and the Source of the Oxus*, The Royal Geographical Society, London, 1896.
- ÇELİK ŞAVK, Ülkü. “Alt Ağızlar Grubu Olarak Pamir Kırgızcası”, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, C. I, Sayı:1, 2012, ss. 57-66.
- ÇEVİK, Selçuk. *Ortaçağda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015.
- ÇOBANOĞLU, Sacide. “Abakan Türklerinin (Sagay) Destanlarında Halk İnançları Bağlamında “Dağ Kültü””, *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C.I, Sayı:1, 2020, ss. 43-58.
- DEVRIŞEVA, Khalida. “Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihinin Bazı Meseleleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:39, 2016, ss. 187-198.
- DOĞAN, Muhammed. *Kırgız Türklerinin Ulupamir’e Göçü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2019.
- EKER, Süer. “Orta Asya’nın İrani Halkı Tacikler ve Bağımsızlığının 20. Yılında Tacikistan”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:15, 2011, ss. 349-398.
- ERDEM, Mustafa. *Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005.
- ERDOĞAN, Aysel. *İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2013.
- ERŞAHİN, Seyfettin. “Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar”, *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXIX, 1999, ss. 393-438.
- ESİN, Emel. “Amuderya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. III, 1991, ss. 98-99.
- GAZEL, Mustafa. “Tacikistan”, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VI, Sayı:2, 2022, ss. 245-252.

- GERARD, M.G, Thomas Hungerford HOLDICH, Robert Alexander WAHAB ve Alfred William ALCOCK. *Report on the Proceedings of the Pamir Boundary Commission*, Office of the Superintendent of Government Printing, Calcutta, 1897.
- GORDON, Thomas Edward. *A Varied Life a Record of Military and Civil Service, of Sport and of Travel in India, Central Asia and Persia 1849-1902*, John Murray, London, 1906.
- GORDON, Thomas Edward. *The Roof of the World Being the Narrative of a Journey Over the High Plateau of Tibet to the Russian Frontier and the Oxus Sources on Pamir*, Edmonston and Douglas, Edinburgh, 1876.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur. *Kırgız Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara, 2011.
- GÜMÜŞ, Pınar. 18.- 19. Yy.da Yaşayan Türkistanlı Kadın Şairler (*Hokand ve Harezm Şaireleri*), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 2013.
- HATUNOĞLU, Nurettin. *Buhara Hanlığı'nın Son Emiri Alim Han ve Dönemi (1911-1920)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.
- HEDIN, Sven. *Through Asia*, V.I-V.II, Methuen & Co, London, 1898.
- HERGÜL, Çağlayan. *Tacikistan'da X-XVIII. Yüzyıl Mimari Yapıları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Murray,_7th_Earl_of_Dunmore, (Erişim Tarihi: 22.07.2022).
- https://en.wikipedia.org/wiki/Ole_Olufsen, (Erişim Tarihi: 26.07.2022).
- https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Edward_Gordon, (Erişim Tarihi: 21.07.2022).
- <https://family-tree.cobboldft.com/biographies/316/ralph-patteson-cobbold-sawle>, (Erişim Tarihi: 10.08.2023).
- <https://mfa.tj/tr/istanbul/tacikistan/genel-bilgi>, (Erişim Tarihi: 01.08.2023).
- <https://www.britannica.com/biography/Francis-Edward-Youngusband>, (Erişim Tarihi:22.07.2022).
- <https://www.britannica.com/biography/Lord-Curzon>, (Erişim Tarihi: 26.07.2022).
- <https://www.britannica.com/biography/Lord-Curzon/Last-years>, (Erişim Tarihi: 26.07.2022).
- <https://www.britannica.com/biography/Sven-Anders-Hedin>, (Erişim Tarihi: 26.07.2022).
- <https://www.encyclopedia.com/people/history/explorers-travelers-and-conquerors-biographies/pierre-gabriel-edouard-bonvalot>, (Erişim Tarihi: 20.06.2022).
- <https://www.encyclopedia.com/people/history/explorers-travelers-and-conquerors-biographies/sven-hedin>, (Erişim Tarihi: 26.07.2022).
- İMANOVA, Dinar. *IX-XIII. Yüzyıllarda Kırgızların Siyasi, İktisadi ve Sosyal Tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2015.
- KAMALOVA, Zebiniso. *Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı (1845-1875)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- KARAYEV, Ömürkul. “Kırgızların Ortaya Çıkışı “Kırgız” Terimi Hakkında”, çev: Mehmet Kıldırılıoğlu, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2001, ss. 201-217.
- KAYMAZ, Uğurcan. *XIX. Yüzyılda Badahşan*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2021.
- KILDIRLIOĞLU, Mehmet. *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.
- KOÇSOY, Şevket. “Türk Tarihi Kronolojisi”, *Türkler*, C. I, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 73-188.

- KREUTZMANN, Hermann, "Ethnic Minorities and Marginality in the Pamirian Knot: Survival of Wakhi and Kirghiz in a Harsh Environment and Global Contexts", *Geographical Journal*, V. CLXIX, No:3, 2003, ss. 215-235.
- KREUTZMANN, Hermann. "Historical Geography of The Pamirs", *Oxford Research Enxylopedia*, 2017, ss. 1-22.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat Solmaz. *Tarih Araştırmalarında Usul*, Kubbealtı Neşriyatı, 6.Baskı, Ankara, 1998.
- LITTLEDALE, George. *A Journey Across the Pamir from North to South*, Royal Geographical Society, London, 1892.
- MALIK, Nadeem Shafiq. "Wakhan: A Historical and Socio-Economic Profile", *Pakistan Institute of International Affairs*, V. LXIV, Vol:1, 2011, ss. 53-60.
- MASON, Kenneth-CHROSTHWAIT, Herbert Leland. "Colonel Sir Thomas Hungerford Holdich", *The Geographical Journal*, V.LXXV, Vol:3, 1930, ss. 209-217.
- Merkezi*, Sayı:53, Temmuz-Ağustos 2013, ss. 166-198.
- Merkezi*, Sayı:54, Eylül-Ekim 2013, ss. 1736-1745.
- MICHELL, Robert. "The Russian Expedition to Alai and Pamir", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, V. XLVII, 1877, ss. 17-47.
- MOLDABAYEVA, Dana. XI-XIV. *Yüzyıllarda Sir Derya Yöresinin Siyasi ve Sosyo-Kültürel Tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.
- MURRAY, Charles Adolphus. *The Pamirs; Being a Narrative of a Year's Expedition on Horseback and on Foot Through Kashmir, Western Tibet, Chinese Tartary, and Russian Central Asia*, Second Edition, V.I, John Murray, London, 1894.
- MURRAY, Charles Adolphus. *The Pamirs; Being a Narrative of a Year's Expedition on Horseback and on Foot Through Kashmir, Western Tibet, Chinese Tartary, and Russian Central Asia*, V.II, John Murray, London, 1893.
- OLUFSEN, Ole. *Through the Unknown Pamirs the Second Danish Pamir Expedition 1898-99*, William Heinemann, London, 1894.
- OMOROV, Timurlan. *Kırgız Şecerelerine Göre Türk Boyları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.
- ÖZ, Mustafa. "Ağa Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. I, 1988, ss. 453-455.
- PEKACAR, Çetin. "Pamir ve Ulupamir Kırgızları", *Yeni Türkiye Stratejik Araştırma*
- PEKACAR, Çetin. *Pamir (Afganistan) Kırgız Türkleri Ağzı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.
- POLAT, Kemal ve ESEN Salihe. "Kırgız Türkleri'nin Hayatında Gelenek ve İnanışların Rolü", *Universal Journal of Theology*, Sayı:1, 2016, ss. 20-30.
- RIGIDERAKHSHAN Mohammad. "Tacikistan'da Ulusal Kimlik İnşa Süreci", *Asya Studies*, Sayı:22, 2022, ss. 257-264.
- ROBERTSON, William Robert. *Routes from Russian Territory in Central Asia Towards Afghanistan and India: The Pamir Line of Advance*, Simla, 1893.
- SEEVER, George. *Francis Younghusband Explorer and Mystic*, John Murray, London, 1952.
- SHAFIQ, Nadeem. "The Wakhi Community Settlements in Northern Pakistan", *Journal of Politicial Studies*, Sayı:17, 2010, ss. 1-77.
- SHAHRANI, M. Nazif. *The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers and War*, University of Washington Press, Seattle, 2002.
- SOLTONOYEV, Belek. *Kırgız Tarihi 1-2. Kitap*, Ed. Hakan Coşgunarslan, Çev. Mayramgül Dıykanbayeva, Kömen Yayınları, Ankara, 2018.

- ŞEN, Hüseyin. *Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı (1822-1842)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2020.
- TAGAEV, Mairambeg. *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.
- TOGAN, Ahmet Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, 2.Baskı, İstanbul, 1981.
- TURAL Bayas ve Ayımkam CAMANKULOVA. *Rahman Kul Han ve Dönemi*, çev. Ayşenur Kırgız Sağın, Türk Dünyası Belediyeciler Birliği, İstanbul, 2014.
- TÜRKMEN, İlker. *XIX. Yüzyılda Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, 2019.
- TÜRKOĞLU, İsmail. "Tacikler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIX, 2010, ss. 351-353.
- VAMBERY, Arminius. *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Haz. N. Ahmet Özalp, Ses Yayınları, İstanbul, 1993.
- VURGUN, Seda Yılmaz. *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2013.
- YAVUZ, Fatih. *Türkiye'deki Çalışmalar Işığında ve Kırgız Tarihçilere Göre Hokand Hanlığı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trakya, 2015.
- YOSKA, Erhan. *Yenisey Kırgızları: Başlangıçtan Orta Zamanlara Kadar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2011.
- YOUNGHUSBAND, Francis Edward. *The Heart of a Continent: A Narrative of Travels in Manchuria, Across The Gobi Desert, Through The Himalayas, The Pamirs, and Chitral, 1884-1894*, John Murray, London, 1896.

EKLER LİSTESİ

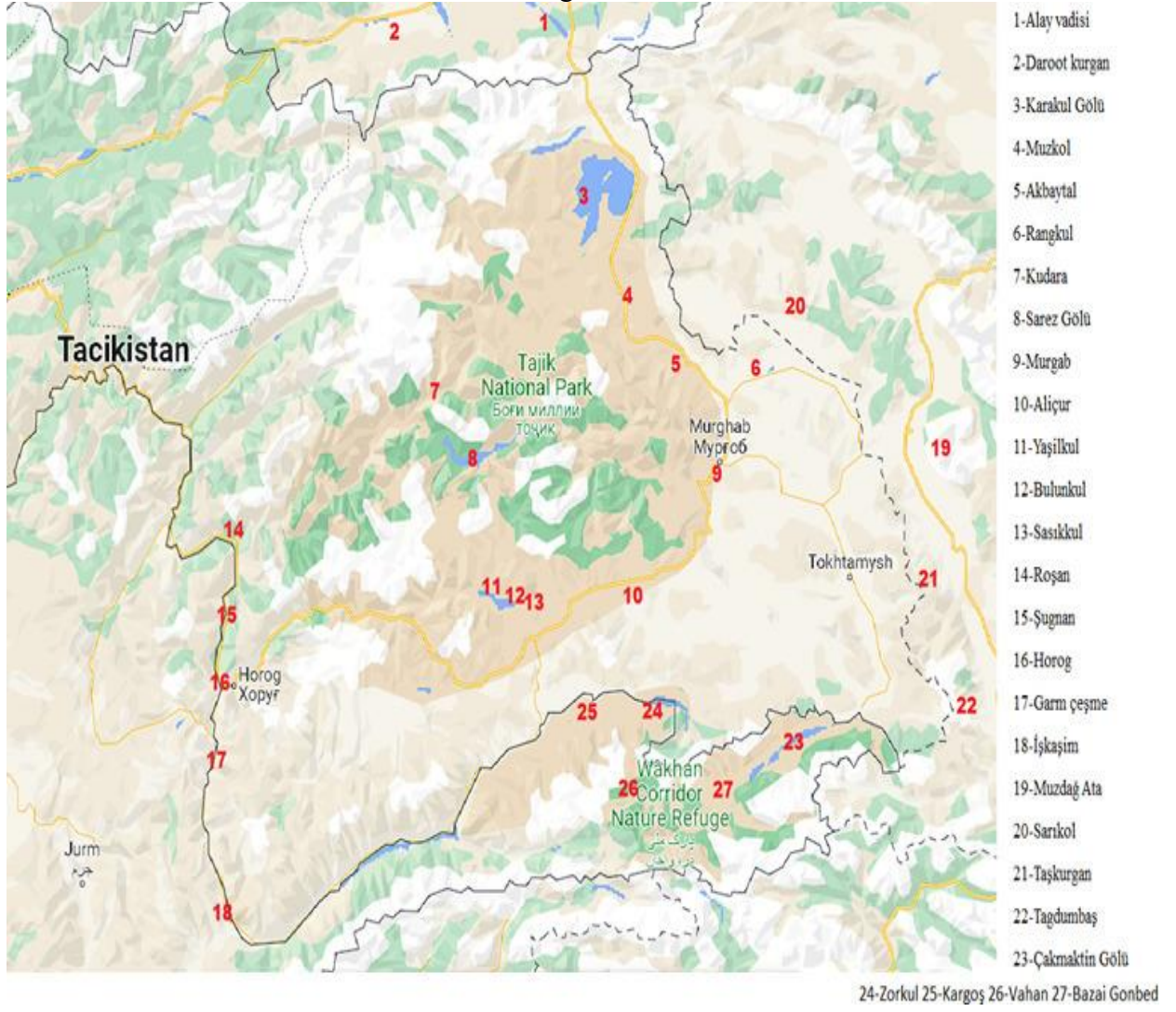
EKLER LİSTESİ VE EKLER	SAYFA
EK 1: Seyyahların doğum yılı, milliyeti, seyahat tarihi ve mesleği hakkında tablo.	246
EK 2: Pamir bölgesi haritası.	247
EK 3: Littledale'in seyahatnamesinde yer alan Pamir bölgesi haritası.	248
EK 4: Thomas Edward Gordon'un seyahat güzergâhı.	249
EK 5: Gabriel Bonvalot'un seyahat güzergâhı.	249
EK 6: George Littledale'in seyahat güzergâhı.	250
EK 7: Charles Adolphus Murray'nin seyahat güzergâhı.	250
EK 8: Charles Sperling Cumberland'ın seyahat güzergâhı.	251
EK 9: Francis Younghusband'ın seyahat güzergâhı.	251
EK 10: George Curzon'un seyahat güzergâhı.	252
EK 11: Gerard&Holdich'in seyahat güzergâhı.	252
EK 12: Sven Anders Hedin'in seyahat güzergâhı.	253
EK 13: Ralph Patteson Cobbold'un seyahat güzergâhı.	253
EK 14: Ole Olufsen'in seyahat güzergâhı.	254
EK 15: Murgab'da bulunan Rus kalesi.	254
EK 16: Horog'da Rus askerleri.	255
EK 17: Taşkurgan kalesi.	255
EK 18: Bazai Gonbed'de yer alan bir türbe.	256
EK 19: Pamir bölgesinde Kırgızlara ait çadırlar.	256
EK 20: Doğu Pamirlerde Kırgız çadır köyü	257
EK 21: Bir Kırgız çadırı.	257
EK 22: Kırgızların kışın giydikleri kıyafet.	258
EK 23: Bir Kırgız beyi olan Togdasin Bey.	258
EK 24: Bir Kırgız kız çocuğu.	259
EK 25: Bir Kırgız kadını ve çocukları.	259
EK 26: Roşan'da yaşayan bazı Tacikler.	260
EK 27: Garanlı üç aksakal.	260
EK 28: Namadgut köyünde kadıya ait bir ev.	261
EK 29: İşkaşim'li bir kadı.	262
EK 30: Vahanlı çocuklar.	263
EK 31: Vahan yerlisi.	263
EK 32: Vahanlı yerlilerin giydikleri çorap.	264

EKLER

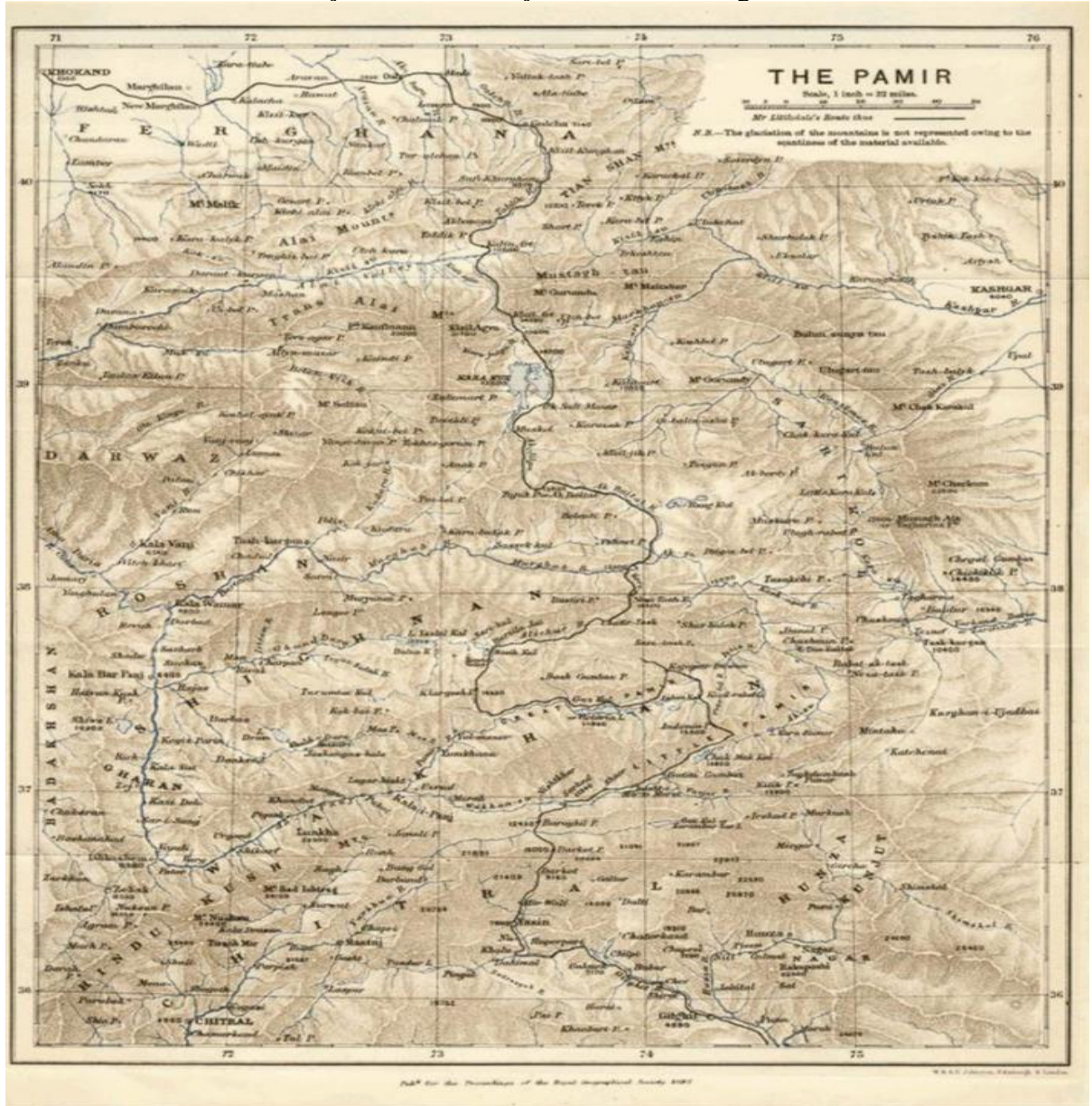
EK 1: Seyyahların doğum yılı, milliyeti, seyahat tarihi ve mesleği hakkında tablo.

SEYYAHIN ADI	DOĞUM YILI	MİLLİYETİ	SEYAHAT TARİHİ	MESLEĞİ
Thomas Gordon	1832	İngiliz	1873-1874	Askerlik
Gabriel Bonvalot	1853	Fransız	1887	Milletvekili
George Littledale	1851	İngiliz	1889	Avcı, seyyah
Charles Murray	1841	İngiliz	1892-1893	Asker, politikacı
Charles Cumberland	1848	İngiliz	1889	Avcı, seyyah
Francis Younghusband	1863	İngiliz	1889	Asker
George Curzon	1859	İngiliz	1894-1895	Vali, politikacı
Thomas Holdich	1843	İngiliz	1895	Asker
Sven Hedin	1865	İsveçli	1893-1897	Coğrafyacı
Ralph Cobbold	1869	İngiliz	1897-1898	Asker
Ole Olufsen	1865	Danimarkalı	1898-1899	Asker

EK 2: Pamir bölgesi haritası.

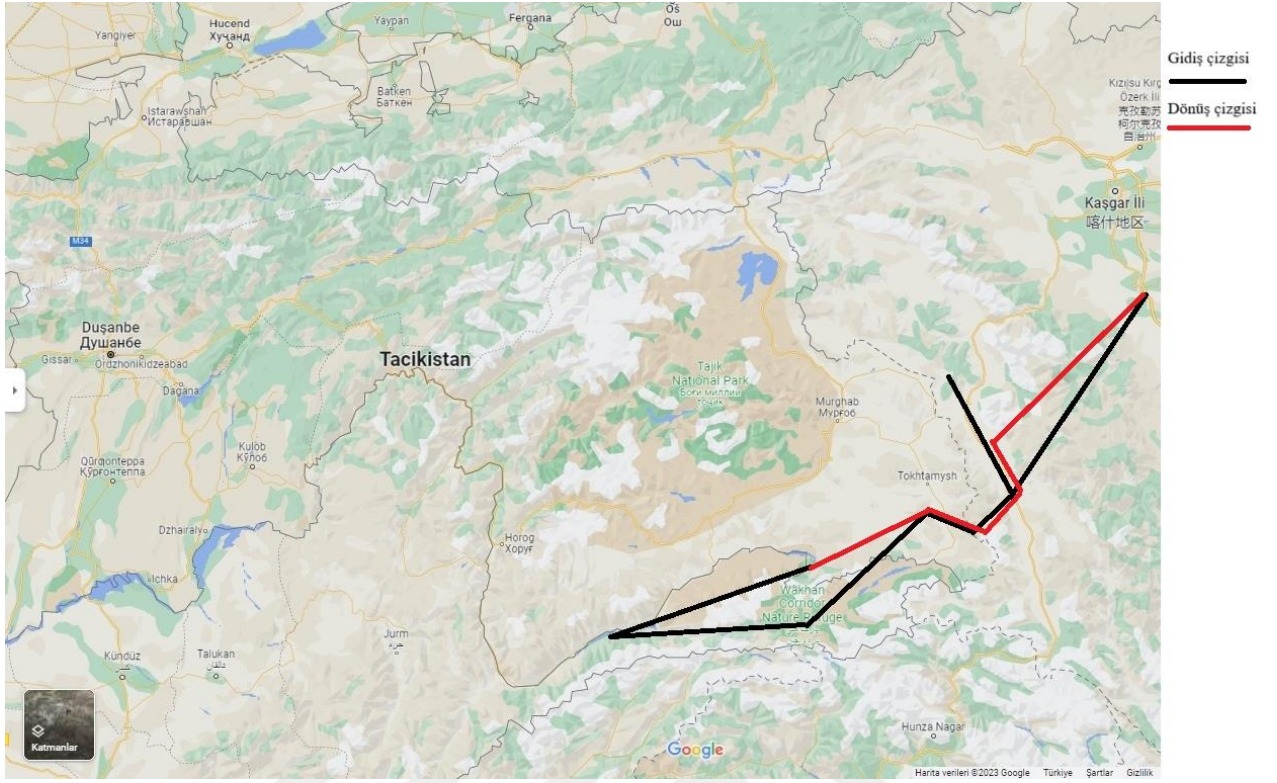

EK 3: Littledale'in seyahatnamesinde yer alan Pamir bölgesi haritası.¹

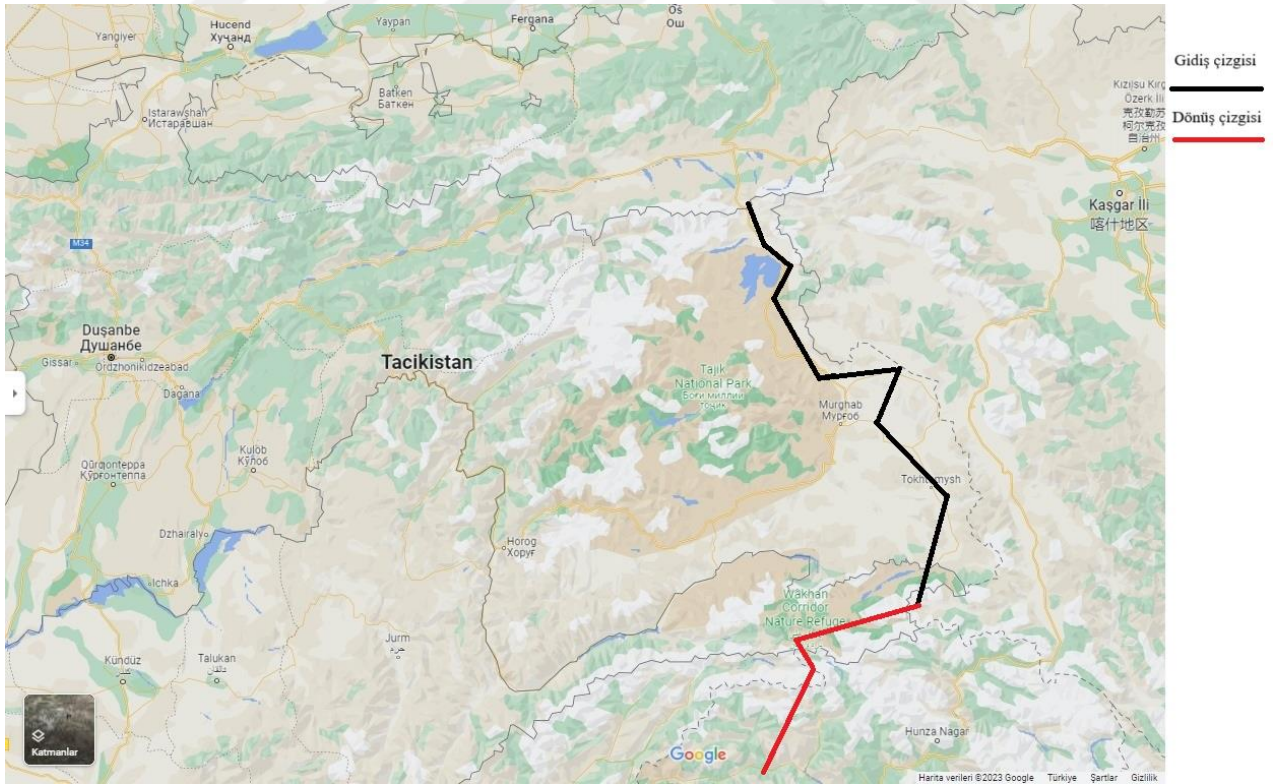

¹ Littledale, a.g.e., ss. 1-2.

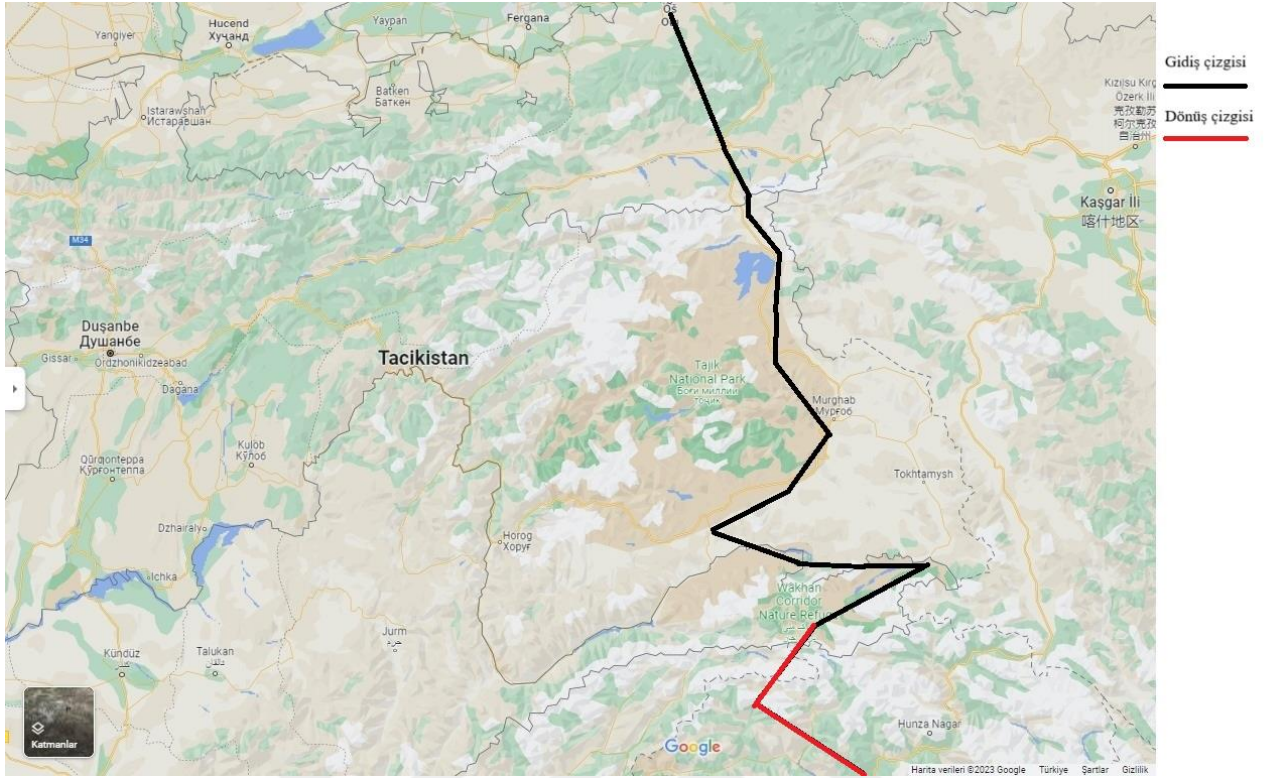
EK 4: Thomas Edward Gordon'un seyahat güzergâhı.

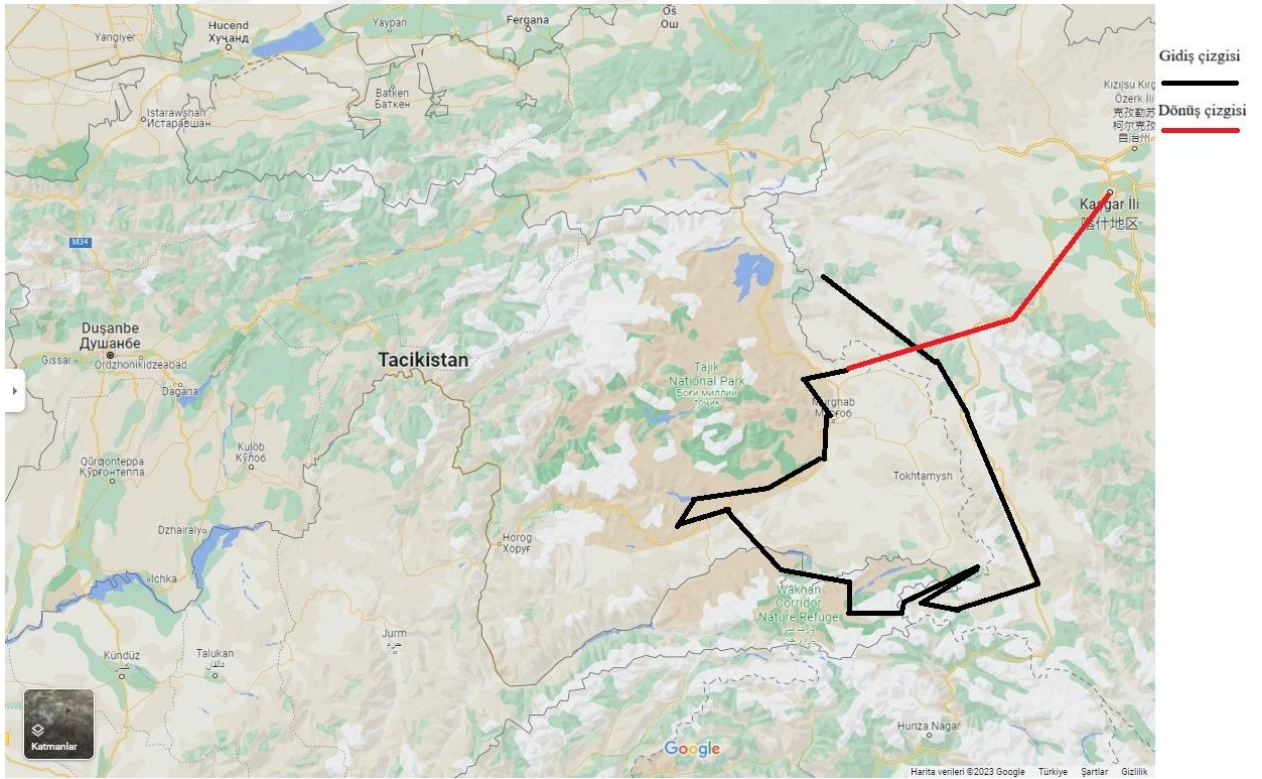
EK 5: Gabriel Bonvalot'un seyahat güzergâhı.

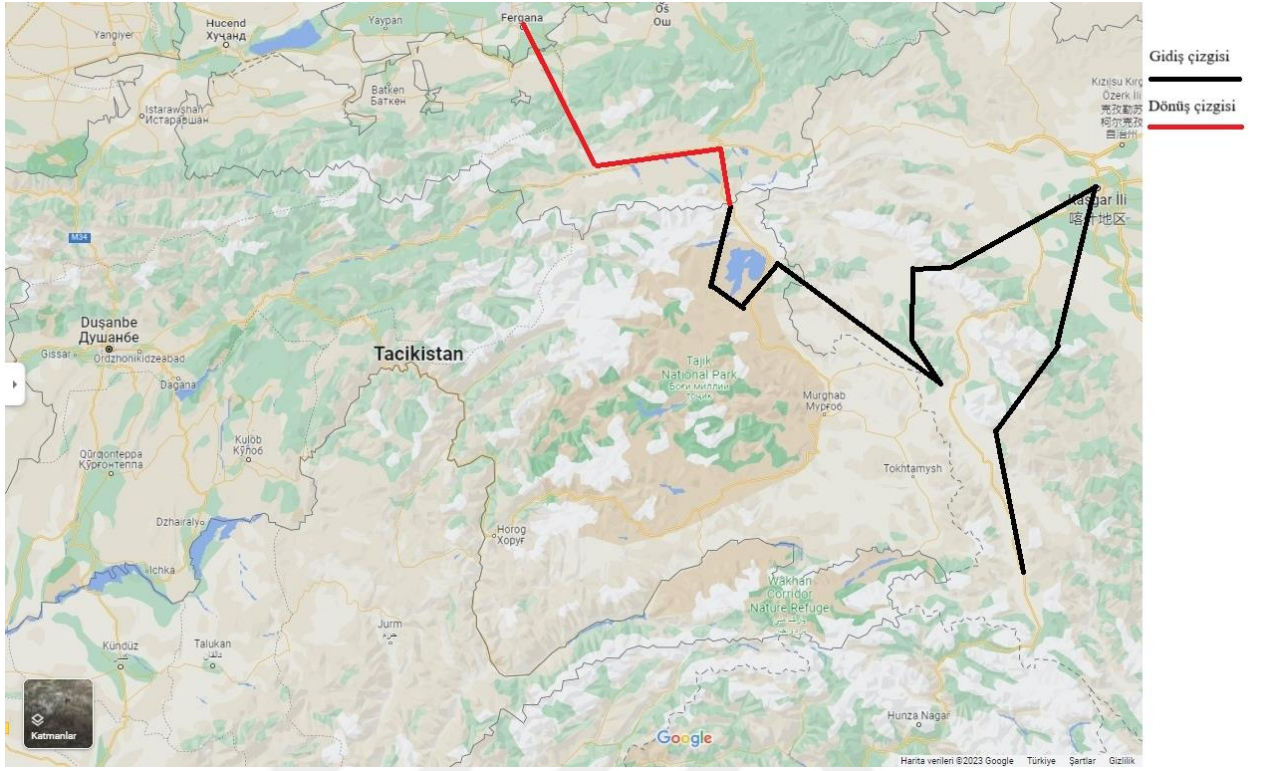
EK 6: George Littledale'in seyahat güzergâhı.

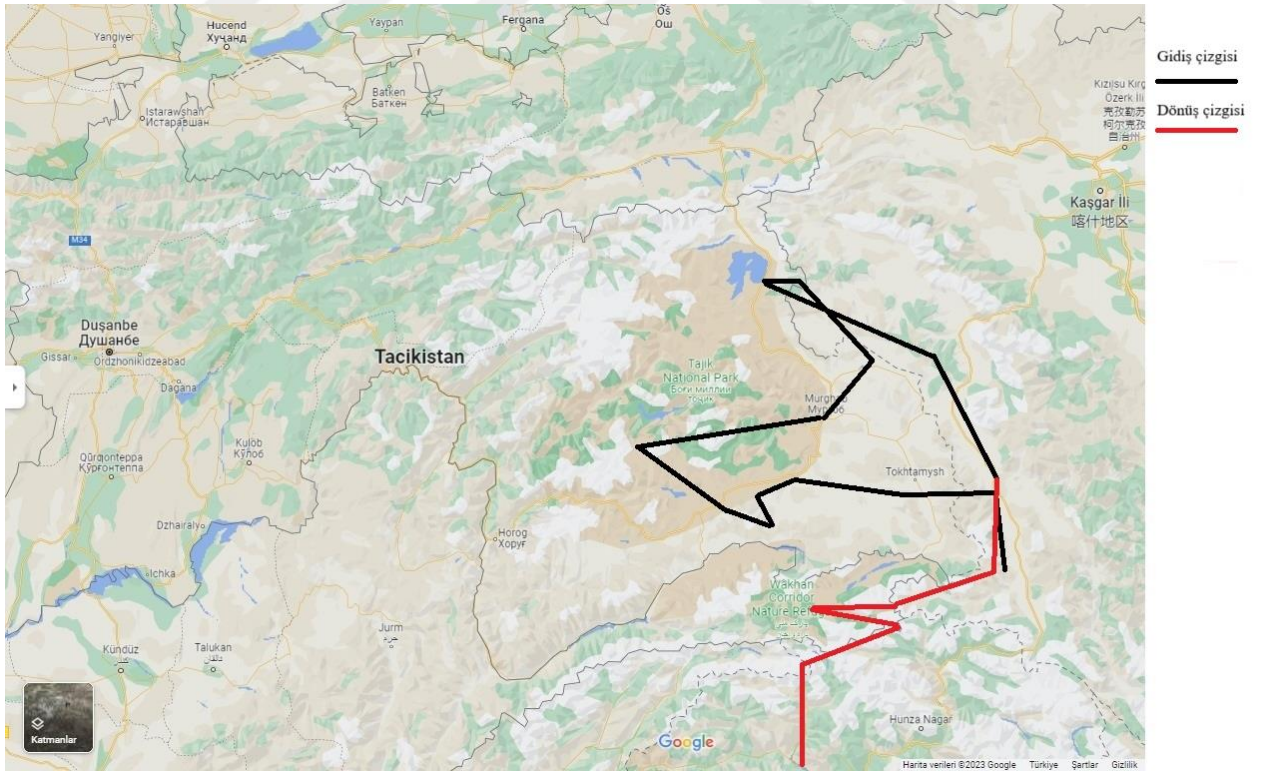
EK 7: Charles Adolphus Murray'nin seyahat güzergâhı.

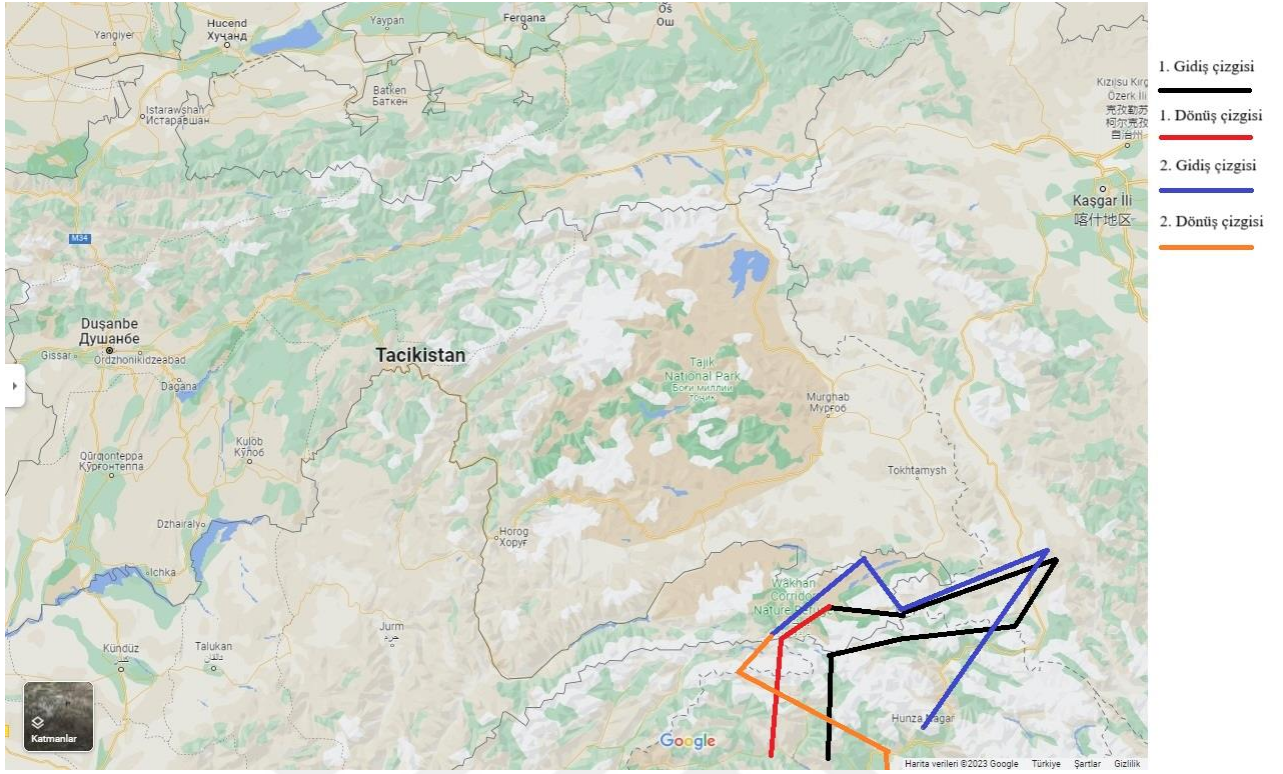
EK 8: Charles Sperling Cumberland'ın seyahat güzergâhı.

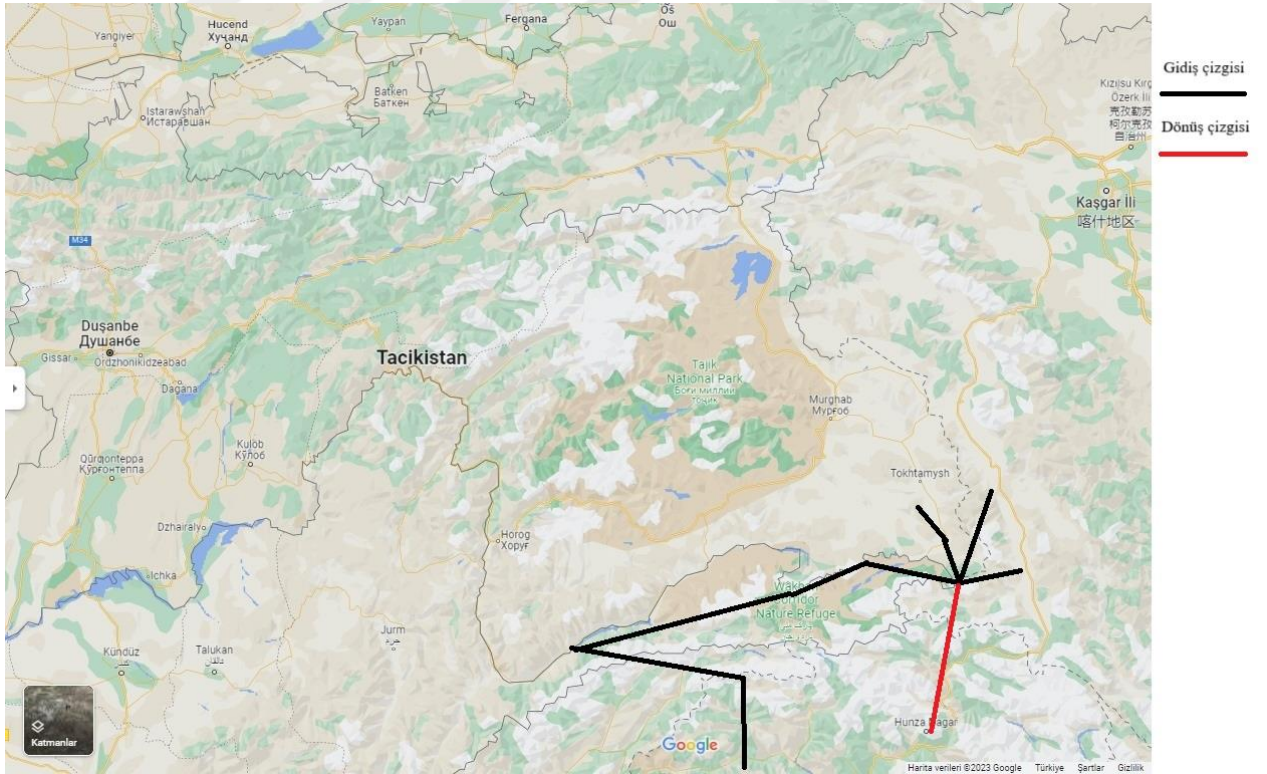
EK 9: Francis Younghusband'ın seyahat güzergâhı.

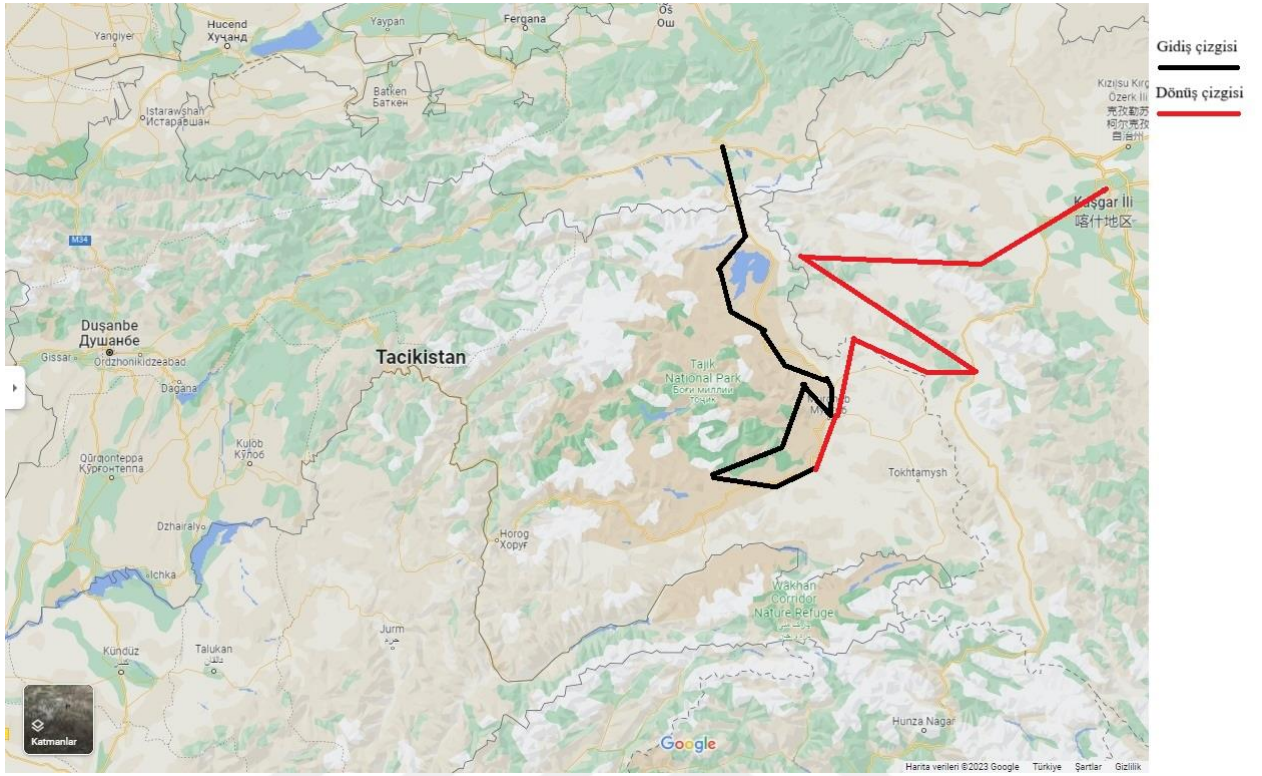
EK 10: George Curzon'un seyahat güzergâhı.

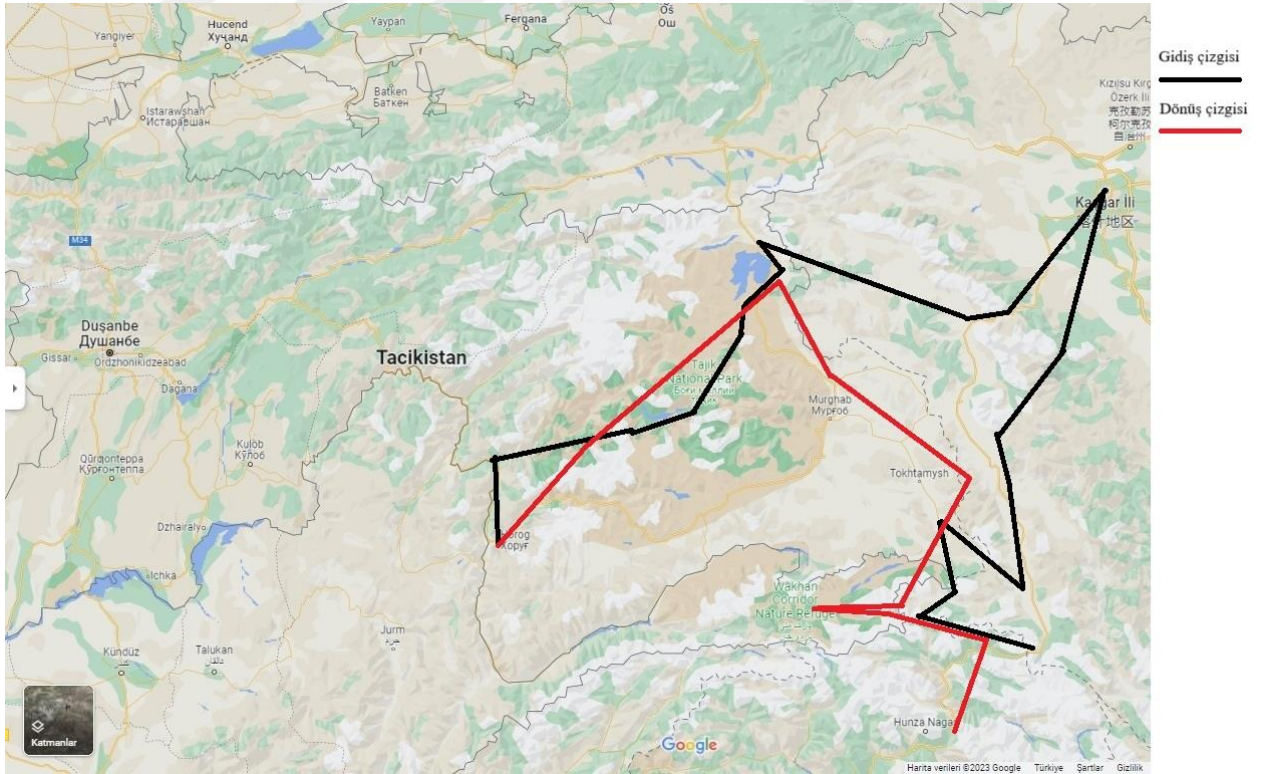
EK 11: Gerard&Holdich'in seyahat güzergâhı.

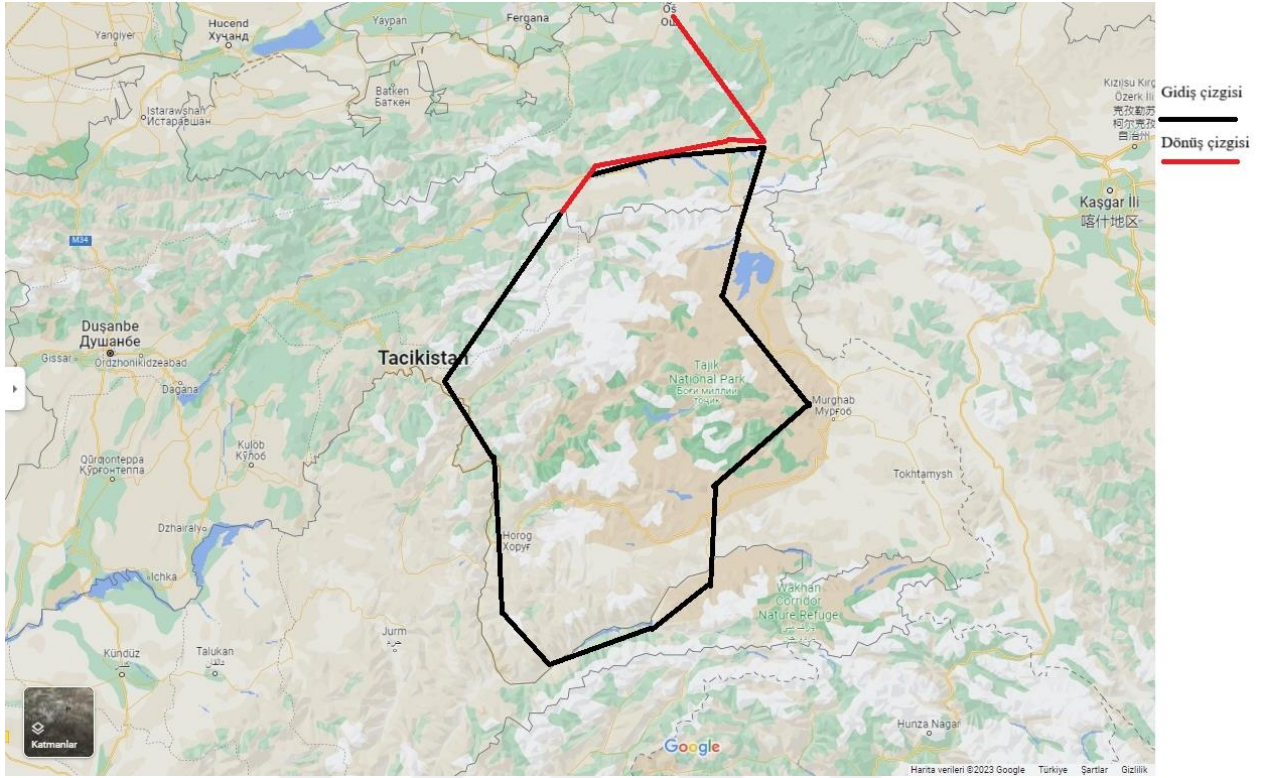
EK 12: Sven Anders Hedin'in seyahat güzergâhı.

EK 13: Ralph Patteson Cobbold'un seyahat güzergâhı.

EK 14: Ole Olufsen'in seyahat güzergâhı.

EK 15: Murgab'da bulunan Rus kalesi.²

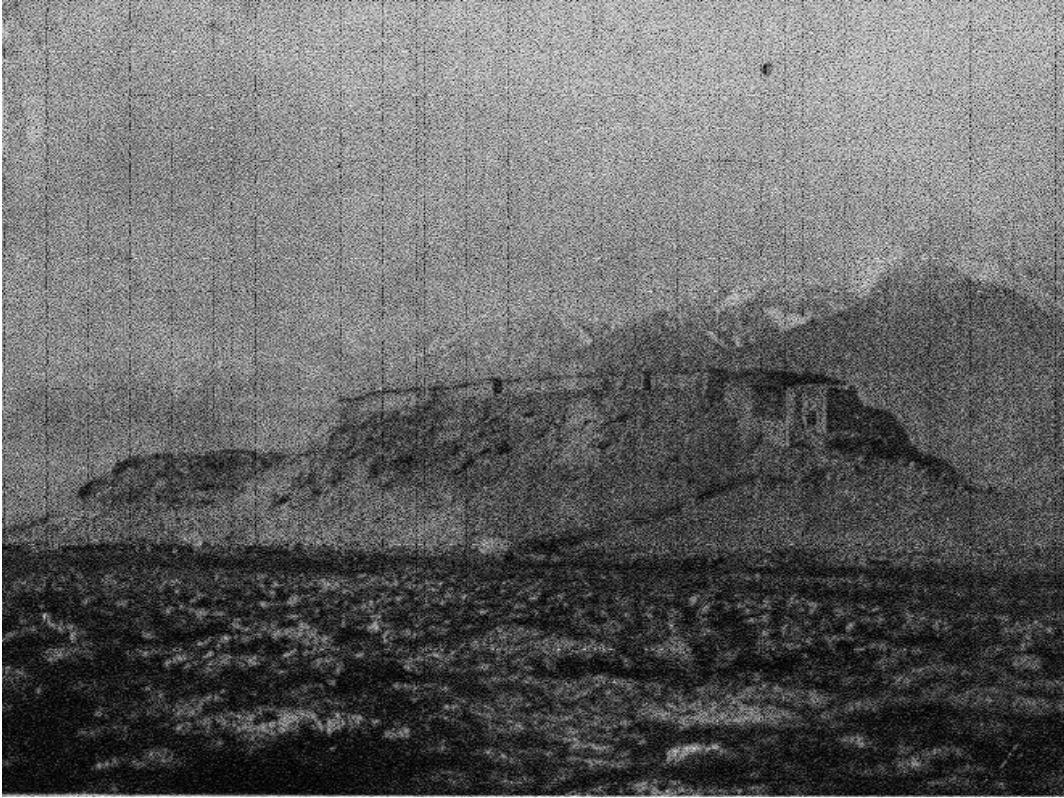

² Murray, a.g.e., V.II, ss. 174-175.

EK 16: Horog'da Rus askerleri.³

EK 17: Taşkurgan kalesi.⁴

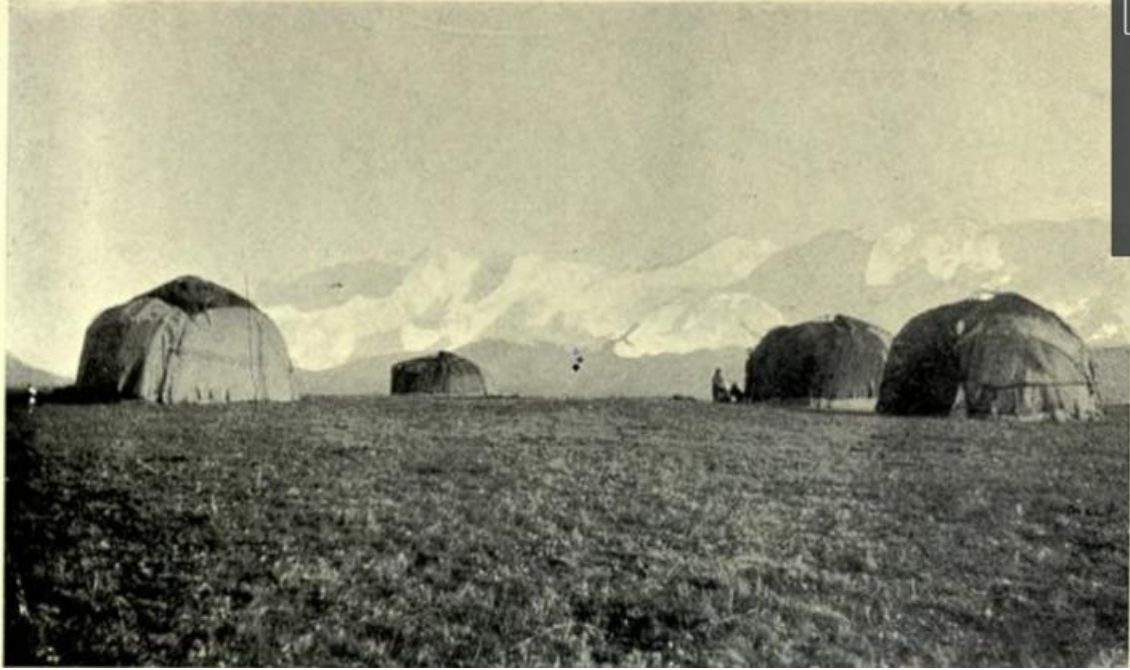
³ Cobbold, a.g.e., ss. 202-203.

⁴ Curzon, a.g.e., s. 54.

EK 18: Bazai Gonbed'de yer alan bir türbe.⁵

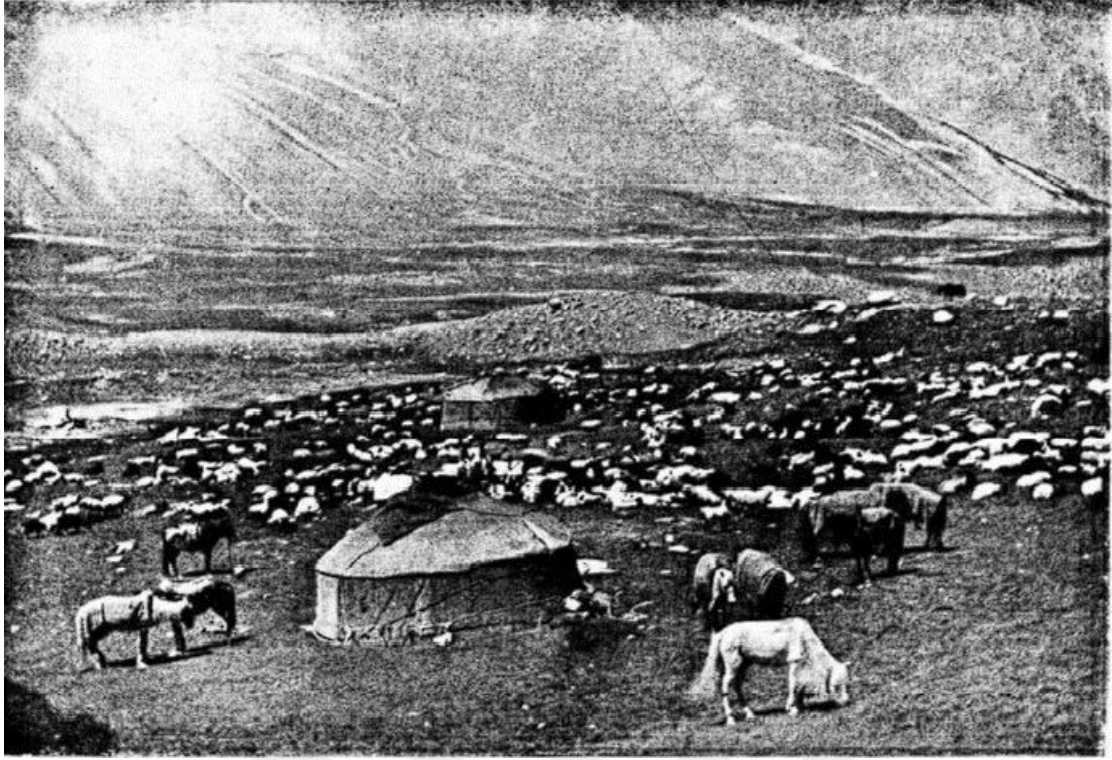
EK 19: Pamir bölgesinde Kırgızlara ait çadırlar.⁶

⁵ Curzon, a.g.e., s. 42.

⁶ Cobbold, a.g.e., ss. 90-91.

EK 20: Doğu Pamirlerde Kırgız çadır köyü.⁷

EK 21: Bir Kırgız çadırı.⁸

⁷ Hedin, a.g.e., s. 267.

⁸ Gordon, a.g.e., s. 120.

EK 22: Kırgızların kışın giydikleri kıyafet.⁹

EK 23: Bir Kırgız beyi olan Togdasin Bey.¹⁰

⁹ Gordon, a.g.e., s. 104.

¹⁰ Hedin, a.g.e., s. 213.

EK 24: Bir Kırgız kız çocuğu.¹¹

EK 25: Bir Kırgız kadını ve çocukları.¹²

¹¹ Hedin, a.g.e., s. 388.

¹² Hedin, a.g.e., s. 279.

EK 26: Roşan'da yaşayan bazı Tacikler.¹³

EK 27: Garanlı üç aksakal.¹⁴

¹³ Hedin, a.g.e., s. 173.

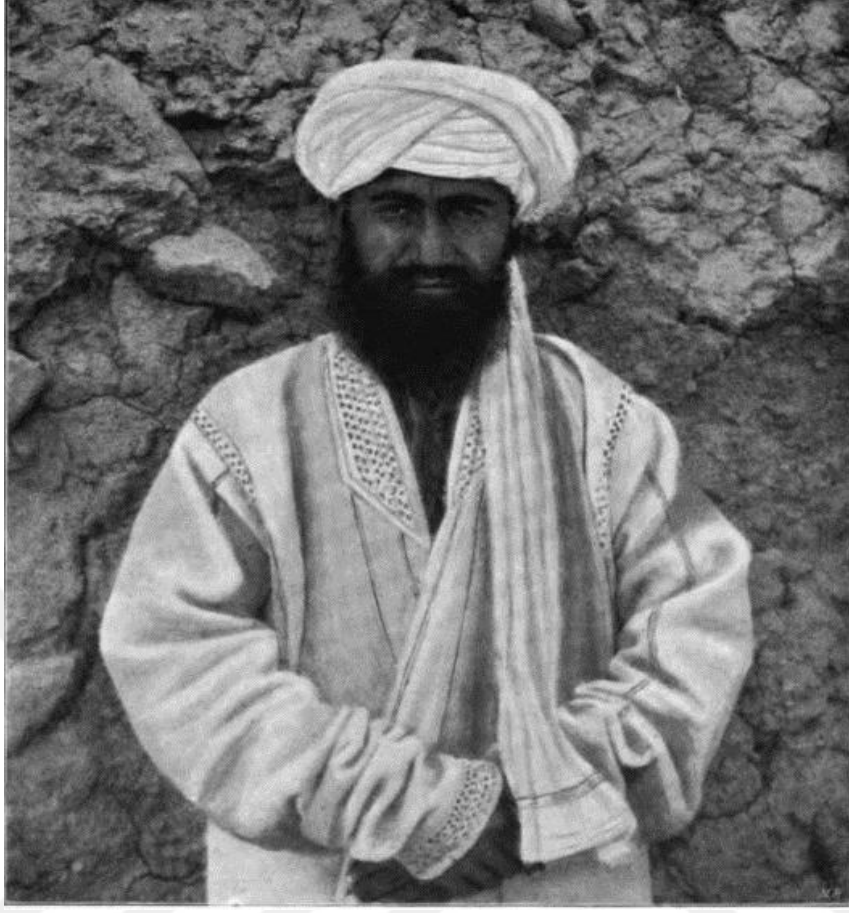
¹⁴ Olufsen, a.g.e., s. 128.

EK 28: Namadgut köyünde kadiya ait bir ev.¹⁵

¹⁵ Olufsen, a.g.e., s. 76.

EK 29: İşkaşım'lı bir kadı.¹⁶

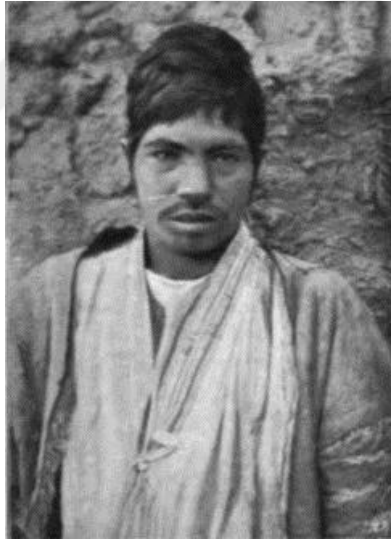

¹⁶ Olufsen, a.g.e., s. 167.

EK 30: Vahanlı çocuklar.¹⁷

EK 31: Vahan yerlisi.¹⁸

¹⁷ Olufsen, a.g.e., s. 141.

¹⁸ Olufsen, a.g.e., s. 69.

EK 32: Vahanlı yerlilerin giydikleri çorap.¹⁹

¹⁹ Olufsen, a.g.e., s. 68.